Tanzimat'tan Cumhuriyet'e

Tarih Sözlüğü

NECDET SAKAOĞLU

İletişim Yayınları

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü

Necdet Sakaoğlu

İletişim Yayınları/49
1. Baskı: İletişim Yayınları İst. 1985
Kapak Düzeni: Ayla İşler İç Baskı: Cumhuriyet A,Ş, Tesisleri

ÖNSÖZ

Geçmişe dönük inceleme ve öğrenme isteklerinin yaygınlaştığı günümüzde zamanı bir bakıma yok yere harcatan ve asıl uğraşıyı duraksatan başlıca çıkmaz, ölü terim ve deyimlerin çözümlenmesi işidir. Önceki kuşaklar, eski dile ve kültüre yakınlıkları oranında bu sıkıntıyı duymamaktaydılar. Dolayısı ile bugün bize demir leblebi gibi gelen birçok şifreyi okurken kavrayıp geçiyorlardı. Toplum hayatındaki hızlı değişmeler, Saltanat'tan Cumhuriyet'e geçiş, devrimler ve özellikle de dilimizin yenileşme süreci, bugün için bir Tanzimat romanının bile özgün diliyle okunup anlaşılabilmesini olanaksız kılmış bulunmaktadır. Bu noktada, fikir ve edebiyat eserlerinin sâdeleştirilmesi akla gelebilir. Ancak daha yoğun ve özgün deyimleri, terimleri içeren değişik alanlarla ilgili kaynakları, arşivleri dolduran milyonlarca belgeyi de aynı şekilde sâdeleştirmek düşünülemez ve Buna gerek de yoktur. En akıllıca çözüm, belirli alanlar ve konular için kullanımı kolay anahtar sözlükler hazırlamak olmalıdır. Bu, denenmiş ve yararı görülmüş bir yoldur. Örneğin Mehmed Zeki Pakalın'ın "Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü" ile bundan özetlenen veya taranan daha küçük çaplı sözlükler, bilim adamlarımızın bile el altında tuttukları başvuru kitaplarıdır.

Bizim amacımız da "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi"ne yardımcılık edecek, aynı zamanda 19. yy tarihi ile ilgilenenlere ışık tutacak bir sözlük hazırlamak olmuştur. Tarama çalışmalarımızda, Tanzimat'ın sanat, edebiyat, sağlık, eğitim, teknoloji, iktisat, hukuk, ordu, basın, yayın... alanlarında getirdiği yenilik ve değişikliklerle ilgili kavramlara fazla yer verilmeden, devlet yapısı, kurumlar, siyaset ve toplumla ilgili terim ve deyimlerin derlenmesi gözetilmiştir. Özgün bir başvuru yapıtı ortaya çıkarabilmek için de mevcut ansiklopedilerle sözlüklerden aktarma kolaylığına gidilmeden, çok sayıda salnâme, gazete ve mecmua, arşiv belgeleri, anı ve sefaretnâmelerle başta

Cevdet ve Lütfi tarihleri olmak üzere 19. yy'ı anlatan kaynaklar sabırla elden geçirilmiştir. Bununla birlikte, yaklaşık 3.000 maddelik bu sözlüğün kapsamca yeterliliğinden söz edilemez. Bu yargımız, bir alçakgönüllülük ifadesi değildir: Tanzimat dönemi, öncesi ve sonrası ile tarihimizin en hareketli evreleridir. Önceki yüzyılların geleneksel yaşam kalıpları, kurumları ve düzeni hızla terkedilmiş, değişimler Padişah'tan dağdaki çobana dek herkesi etkilemiştir. Bu bakımdan, diğer uzmanlık alanlarında da en azından bizim başarabildiğimizin kapsamında üç beş sözlük daha hazırlanabilir. Yeri gelmişken belirtelim ki Osmanlı Tarihiyle ilgili mevcut benzer kaynaklar, madde seçiminde klasik kurum ve kavramların sınırını aşmamayı gözetmişlerdir. Kanımızca bunun biricik nedeni yukarıdaki yargımızla ilgilidir. Çünkü 19. yüzyıl ve onun 20. yy'daki kısa uzantısı, gerideki yüzyıllardan daha karmaşık renkli ve yoğun yaşanmıştır.

Maddeleri soyut karşılıklar yerine, açıklayıcı tanımlamalarla verirken birtakım yanılgılara düşmüş olabiliriz. İşin zorluğu bakımından bunun hoşgörüyle karşılanacağını umuyoruz.

Necdet SAKAOĞLU

ÂBADİ KÂĞIT Padişah mektuplarının, ferman metinlerinin yazımında kullanılan değerli bir kâğıt türü. Sarımtırak, şeker beyazı, pembemsi renkte çeşitleri vardı. Tuğralı, tezyinatlı önemli belgeler, âbadî üzerine altın yaldız ve renkli boyalarla işlenirdi. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine dek kullanılmıştır.

ABÂNİ İnce ipekten üzeri işlemeli sarık kumaşı. 19. yy'da daha çok fes üzerine şerit halinde sarılarak eski sarık formlarının yerine kullanıldı. Abânili fes, ilmiye sınıfı dışındaki, okumuş, dindar, yaşlı taşra insanlarınca benimsenmişti.

ÂBİDE-İ HÜRRİYET II. Meşrutiyet ve 31 Mart Olayı şehitlerini ve meşrutiyetin anlamını simgelemek için Şişli'de Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde yapılan anıt. Devrimin birinci yıldönümü olan 23 Temmuz 1909'da temeli atılmış, yapımı kısa sürede tamamlanmıştır.

ACEMİ KIŞLASI İstanbul'un Vezneciler semtindeki ünlü kışla. Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye adı altında kurulan yeni ordu için acemi eğitimleri de bir süre burada yapılmıştı.

ACEZE-İ AHALİ Halkın güçsüz, yoksul kesimi. 19. yy ikinci yarısında, yitirilen topraklardan göçenler, büyük yangınlarda evsiz barksız kalanlar, Anadolu'dan gelen başıboşlar, İstanbul'da aç susuz kalabalıklar oluşturmuşlardı. Yazarlar, aydınlar, devlet adamları, bunları korumaya yönelik bir kamuoyu oluşturmaya çalıştılar. "Himaye-i Aceze", "Dârü'l-Aceze" gibi kurumlar bundan sonra ortaya çıktı.

AÇIK İBÂRE Anlaşılır, arı dil. III. Selim'in başlattığı Osmanlıca'nın Türkçeleştirilmesi süreci, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde hızlandı. Bir kısım Tanzimat yazarları, arı dil anlamında bu deyimi kullandılar.

ADA MİSAFİRLERİ 31 Mart Olayı ardından, Sıkıyönetim'ce İstanbul dışına çıkarılmaları zorunlu görülüp toplanan ve Adalara gönderilen II. Abdülhamid döneminin önde gelen yöneticileri. Basın, sayıları yüzü aşan bu ünlü kişileri bir süre bu adla anmıştır.

ADEM-İ MERKEZİYET Merkeze ait genel hizmetlerden ve yürütme yetkilerinden bir bölümünün yarı özerk ve bağımsız taşra birimlerine bırakılması. II. Mahmud'a gelesiye, devletin düştüğü zaaf yüzünden birçok derebeyi-paşa, kendi yörelerinde adem-i merkeziyetin de ötesinde bir yetkiyle buyrukçu olmuşlardı. II. Mahmud merkeziyetçiliği yeniden kurmaya çalıştı. Tanzimat ise çok ihtiyatlı bir biçimde adem-i merkeziyeti öngördü. II. Meşrutiyet'e doğru Prens Sabahaddin yurt dışında "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet" adlı bir cemiyet kurdu.

ÂDET-İ NAS Toplumun benimsediği, uzun zaman uygulanagelmiş kurallar. Yörelere göre değişir.

ADLÎ ALTINI II. Mahmud döneminde basılan altın para. Bir yüzünde "duribe fi dârü'l-hilafeti'l-aliyye", diğer yüzünde "sultan-ı selâtin-i zaman Mahmud Han" yazılıydı. 1830'da hayriye altını basılarak tedavülden kaldırıldı ise de uzun bir süre ziynet altını olarak kullanıldı.

ADLİYE MAHKEMESİ Tanzimat döneminde kurulan ve genel hukuk kurallarına göre çalışan yargı organı. Nizamiye Mahkemesi.

ADLİYE ve MEZAHİB NEZARETİ Tanzimat'tan sonra bir süre Adalet işlerini, bu arada azınlıkların mezhep ve imtiyaz hukuklarını yürüten kuruluş.

• Divan-ı Ahkâm-ı Adliye

AFALLAHÜ ANH "Tanrı bağışlasın." anlamında bir dua. Hüccet, sicil, tevki vb. belgelere, Kadı'nın adı ile birlikte yazılırdı. Bu deyim, kimi zaman da "afallahü anhüma", "afa anh", "ufiye anh" biçimlerinde yazılıp okunurdu. Tanzimat döneminde kadı imzalarının bu deyimi kullanmadan yazılması yaygınlaştı.

AFRİKA-İ OSMANÎ 19. yy ikinci yarısından sonra Mısır ve Libya'ya verilen ad.

AĞA Halka ve Yeniçeri Ocağı'na özgü bir unvan olup 19. yy'da daha çok, okuyup yazması olmayan redif subaylarına, milis komutanlarına verilmiştir. Halk arasında ise aile büyüklerine, derebeyi kökenli köy ve

kasaba ileri gelenlerine eskiden olduğu gibi ağa denilmesi sürdürüldü. Saray ve konakların harem bölümlerinde görevli zenci hadımlara da "ağa" denirdi.

AĞA KAPISI İstanbul'un Süleymaniye semtindeki Yeniçeri Ağası'na özgü yapılar blokunun adı. Ocak kapatıldıktan sonra burası Şeyhülislamlık makamı (Bab-ı Meşihat) oldu. 19. yy sonunda bir yangında büyük bölümü yandı.

AĞALIK HAKKI Dirlik sahibinin, toprağı tasarruf eden kişinin ölümü ardından, yeni hak sahibinden aldığı bir çeşit vergi. Tanzimat'ta kaldırılmıştır. "Resm-i zemin", "salâriye" de denirdi.

AĞAVAT OCAĞI Başta Saray, veliahd, şehzade efendiler ve hanım sultanların saray ve konaklarında görevli tüm haremağalarını kapsayan kurum. Osmanlı saltanatının sonuna kadar varlığını korumuştur. Bu ocağın özel bir dairesi vardı. Boşta kalan haremağaları burada barınırlar, yeni açılan sultan daireleri için haremağası gerekince seçim buradan yapılırdı.

AĞAYAN "Ağa"nın çoğulu. Osmanlı Sarayı geleneğinde iki türlü "ağayan" vardı. Asıl saray'da görevli ağalara (harem ağası, ak ağa ve diğerleri) "ağayan-ı enderun", saray dışındakilere ise "ağayan-ı birûn" denirdi.

AĞNAM RESMİ Küçükbaş hayvanlardan alınan bir vergi. Bu verginin değişik dönemlerde oranı ve adı değişmiştir. Kimi yerlerde selamet akçası, geçit resmi, ağıl resmi, çit parası, ağnam bacı, serçin, derçin, zebhiyye, mürde bacı, otlak, yaylak, kışlak resmi... denilmiştir. İltizam usulü ile toplanırdı. 1824, 1857, 1863,1870 tarihlerinde bu vergiye ilişkin düzenlemeler yapıldı. Hayvan başına 10 kuruştan, 3,5 kuruşa kadar düşürülen ağnam resmi Osmanlı Devleti'nin sona ermesine dek alınmıştır. (Daha önceki yüzyıllarda buna "âdet-i ağnam" deniyordu.)

ÂHAR Yazının türüne ve kullanılacak boya ve mürekkebe göre kâğıdın cilâlanmasında kullanılan, yumurta akı, zamk, üstübeç gibi maddelerden hazırlanmış özel madde. Sert perdahlarla yapılan cilalanmaya ise "mühre" adı verilirdi.

AHD Ü MİSAK-I SENİYYE Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun getirdiği yeni esaslara uyacağına ilişkin Sultan Abdülmecid'in, Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesi'nde ulemâ ve vükelâ önünde ettiği yemin.

AHİDNÂME Osmanlı Devleti ile başka bir devlet arasında imzalanan, barışa, güvenliğe, ticarete ilişkin antlaşma. Fakat daha çok Kapitülasyon için kullanılmış bir terimdir. Bir Ahidnâme, genel çizgileri ile Allaha hamd- Peygambere selam- Ahdin genel anlamı ve uyulması zorunluluğu- Ahdin kapsamı- bağlayıcı yaptırımlar- Temenni bölümlerini içerirdi. Kimi zaman siyasal içerikli yazlara da ahidnâme ya da "söz kâğıdı" denirdi.

AHİDNAME-İ HÜMAYUN Padişah tarafından çıkarılan bazı fermanlara verilen ad. Bir fermanın bu adı alması için, padişahı bağlayıcı birtakım hükümleri de kapsaması gerekiyordu.

AHKÂM-I ESASİYE BEYANNÂMESİ Gülhane Hatt-ı Hümayunu'na verilen bir ad. Batılılar bu belgeye bir tür "insan ve vatandaş hakları bildirisi" gözüyle bakmışlar, bu anlamdaki "déclaration des droits de l'homme et du citoyen" karşılığı olarak Türkiye'de de bu deyim kullanılmıştır.

AHKÂM-I ŞERİFE Padişahça verilen kesin yazılı buyruklar. Ahkâm-ı şerife, divan-ı hümayun'dan, maliye'den, darbhane'den ve öteki bürolardan çıkıyordu. Bunların yazıldıkları defterlere ise "ahkâm defteri" denmekteydi. Mühimme defterlerine de bir kısım Padişahlık buyrukları yazılırdı. Ahkâm-ı şerife'den bazıları ferman (valilere iş için yazılan) bazıları rüus (atama onayı) gibi değişik adlar alırlardı.

AHZ-I ASKER FERMANI KIRAATİ 7 Ağustos 1909'da çıkarılan "ahz-ı asker kanun-ı cedidi" (asker alma yeni kanunu) yürürlüğe konduktan sonra, Müslüman ve Müslüman olmayan tüm Osmanlı gençlerinin kur'a ile askere alınacaklarını açıklayan fermanın bir törenle okunması. İlk kej, 31 Ekim 1909'da İstanbul gençlerine, Beyoğlu Talimhane Meydanı'nda bir top arabası üstünde okunmuştu.

AKAĞA Osmanlı Sarayı'nda görev yapan, çoğu Boşnak asıllı hadımlara verilen ad. Âmirlerine kapı ağası veya Bâbü'ssâde ağası denirdi. Genelde, Sarayın kapı işleriyle görevli olan akağalar, terfi ederek kilercibaşı, hazinedarbaşı, saray kethüdası, kapıağası olurlardı. Padişaha en yakın görevlilerdi.

AKAĞALAR KAPISI (Bâbüssâde) Topkapı Sarayı'nın bu adı taşıyan girişi. Önündeki revaklı bölümde, ayak divanları, bayramlaşma cülus ve biat törenleri yapılırdı. Akağalar Kapısı önündeki son bayramlaşma Sultan Abdülaziz döneminde oldu.

AK ALEM Osmanlı Saltanat Sancağı.

• Alemhay-ı Osmanî

AKAR (çoğulu akarat/akaret): Vakfa gelin sağlayan ve vakfın amacı doğrultusunda hayır işlerinin yapılmasına yarayan taşınmazlar. (İstanbul Beşiktaş'da "Akaretler" denen ve evkaf-ı hümayun'a ait olan yapılar gibi.)

AKÇA Eski gümüş para. 17. yy sonunda para birimi "kuruş" olunca, bunun 1/40'ı sayılan "para"nın 1/3'ü değerindeki birime de akça denmiştir. Tanzimat'ı izleyen yıllarda ise piyasada akça diye bir para mevcut değilken, "para" anlamında "akça" deyimi kullanılıyordu. Örneğin "akça farkı" bir bütçe deyimiydi ve gelir gider açığını ifade ediyordu.

AKÇABAŞI 19. yy'da, Osmanlı Devleti'nin borç aldığı yerli ve yabancı bankerlere (sarraflara) ödediği faiz. Buna, sarrafiye, güzeşte, senelik nema gibi adlar da verilirdi. Birkaç yılda bir bu faizler, halka yüklenerek ekstra bir vergi olarak toplanırdı. Tanzimat'tan sonra iç borçlanma ve resü'l-mal uygulamaları yeni düzenlemelere bağlandı.

AKÇA VE BOHÇA Rüşvet ve hediye, iş gördürmek, mevki makam elde etmek için yetkililere sunulan paralar ve değerli armağanlar için kullanılan bir deyimdi. (Kürk ve kumaş gibi hediyeler bohçalanarak götürülürdü.)

AKEM Vergiden bağışık tutulan emlâk. Örneğin, ibadethaneler, elçilik binaları, türbeler, köprüler, vakıf yapıları akem sayılıyordu.

AKKÂM Surre alayı'nda görevli Şam ve Halep halkından kimseler. Bunlar, surre yola çıkmadan İstanbul sokaklarını davul çalıp dua ederek dolaşırlar, kılıç kalkan oynarlar, sadaka toplarlardı. Surre alayı yola çıkarken de gösterilerini sürdürürlerdi.

AKLÂM Kalem'in çoğulu. Osmanlı bürolarında, işlem türüne göre yazılar da değişik olduğundan bunların yazımı için farklı araçlar (kalem) kullanılıyordu. Böylece devlet dairesi yerine zamanla "kalem" ve çoğulu olarak da "aklâm" deyimleri yerleşti. Tanzimat'dan sonra, aklâm-ı selâse, aklâm-ı seb'a, aklâm-ı erbaa gibi eski bürolar kaldırıldı. Bunun yerine "aklâm-ı devlet" denen resmi niteliği daha belirgin bürolar oluşturuldu.

AKLÂM-I DEVÂİR Dairelerin büroları. Bâbıâli'de ve nâzırlıklarda yazı işlerinin yürütüldüğü, herbirinde çok sayıda kâtibin görevli bulunduğu bürolar.

AKLÂM RÜESÂSI Büro şefleri. Hükümet dairelerindeki yazı bürolarının bütün şeflerine deniyordu.

AKS-İ ZİYA SANATI (fotolitoğraf) Fotoğraf tekniği ile taş baskısı. 1874'te bu teknik kullanılarak Paris'te ilk Kur'an-ı Kerim baskısı yapıldı. İstanbul'a getirilen nüshaların beğenilmesi üzerine Matbaa-i Amire'de de Kur'an basımı yapılabilmesi için hey'et-i vükelâdan (bakanlar kurulu) karar çıktı.

AKVA Kullanım özelliği bulunmayan, onur ve rütbe belirtisi sayılan bir çeşit bıçak. Osmanlı Devleti'nin son döneminde, rical denen ileri gelenler bunu törenlerde kemerlerinin arasına sokarlardı. Akva, som sırma işlemeli bir kılıf içinde ve değerli bir köstekle kullanılırdı.

AKVÂM-I OSMANİYE Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan, din, dil ve kültürleri farklı topluluklar. Daha çok, Türk olmayan unsurlar: Araplar, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar, Arnavutlar ve ötekileri. 19. yy'ın sonlarına doğru tüm bunların "Osmanlılık" kavramı içinde bir millet oluşturduğu tezi, birçok aydınca benimsenmiş ve savunulmuştu.

ALACABEZ Osmanlı dokuma sanayiinin en çok ürettiği pamuklu. Zeytinburnu Mensucat Fabrikası'ndaki alacabez dokumacılığının yanısıra el tezgâhlarında da benzerleri üretilmekteydi. Fes rengi ve lacivert üzerine sarı çizgili olduğundan bu adı almıştı. En değerlisi Erzincan alacasıydı. Şam alacası ise ipektendi. Anadolu kadınlarının giyimde kullandıkları başlıca kumaş buydu.

ALÂMET-İ ŞERİFE Tuğra denen padişah imzasının bir adı. Padişahın ismini de içeren simge anlamındadır. Ferman, berat, menşur gibi önemli belgelere konan tuğralara bu ad verilir ve metinde "... alâmet-i şerifeme itimad kılasız." gibi bir cümleye yer verilerek bu simgenin bir onay anlamı taşıdığı vurgulanırdı.

ALATURKA SETRE Sultan Abdülaziz'in isteği üzerine kendisi için hazırlanan Doğu kıyafetine uyarlanmış redingot. Ölçüleri bol tutulmuş, pantalonu eski dar şalvarları hatırlatacak modelde düşünülmüştü.

ALAY Resmî veya özel amaçlı tören ve gösteriler için kullanılırdı. (Kelime anlamı kalabalık, topluluk demek olduğundan, taburlardan oluşan büyük birliğe de bu ad verilmiştir.) Saray ve askerlikle ilgili olmak üzere; alay meydanı, alay gösermek, alaya binmek, valide alayı, surre alayı, kılıç alayı, selamlık alayı, kadir alayı, bayram alayı, mevlut alayı, hassa alayı, alay kâtibi, alay emini, alay beyi, alay sancağı gibi birçok deyim ve terim türetilmişti.

ALAY ARABASI Törenlerde padişahın bindiği lando türünden atlı araba. Çok görkemli olan bu arabanın özel koşumlu atları, sırma işlemeli giysili seyisleri gözalıcı olurdu.

ALAY BEYİ II. Meşrutiyet'e (1908) dek vilayet merkezlerindeki jandarma komutanlarına deniyordu. Bunlar miralay (albay) rütbesindeydiler. Alay beyi deyimi, Tanzimat'tan önce de zeamet sahipleri için savaş zamanlarında kullanılırdı.

ALAY ÇAVUŞU Padişah bir yere giderken ve geçit törenlerinde önden yürüyerek yol açan güvenlik görevlileri. Ayrıca orduda, komutan emrini birliklere, tellâl gibi bağırarak duyuran askere de denirdi.

ALAY EMİNİ Tanzimat’tan sonra, orduda, kâtip sınıfından ve binbaşı ile yüzbaşı arasındaki rütbede olan görevlilere verilen ad. Alay kâtipliğinden yükselen alay emini, birliğin yönetim ve hesap işlemlerini yürütürdü. Bu unvan 1908’de kaldırıldı.

ALAY-I AZİM Devlet görevlilerinin katıldığı, halkın da izlediği geçit töreni. Ordunun uğurlanması veya cepheden dönmesi gibi vesilelerle yapılırdı. Bu törenlere padişah da katılmışsa "alay-ı azim debdebe-i şevket ü sim" denirdi.

ALAY İMAMI Alaydaki erlerin inanç ve ibadet işlerine yardımcı olan, protokolde yüzbaşıdan önde sayılan din görevlisi. Tanzimat’tan sonra oluşturulan yeni ordu örgütünde yer alan alay imamları,özellikle savaşlarda askerin moralini artırmada etkin olurlardı.

ALAYLI Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra askeri okullardan yetişen subaylar ihtiyacı karşılamadığından, yetenekli askerler arasından seçilen ve zamanla terfi eden subaylara denirdi. Bunlar, II. Abdülhamid döneminde orduda önemli bir yer tuttular. Askerlik dışında, meslek eğitimi görmeden pratik bilgilerle yetişmiş hekim, dişçi vs'ye de alaylı denmiştir.

ALAY MÜFTÜSÜ Alaydaki en yüksek din görevlisi. Terfi eden tabur veya alay imamı, bu göreve yükselirdi. Alay müftüsü protokolde binbaşıdan önde gelirdi. Bir tür sarıklı zabit olan bu müftü, askerlere din dersleri verirdi.

ALAY RESMİ

• Cuma selamlığı

ALEMHÂY-I OSMANÎ Alemhây-ı Padişahı veya Elviye-i Osmanî de denen saltanat sancakları. Asıl saltanat -sancağı ak alem adını taşıyordu. Her yeni padişah, üzerine kendi adı işlenmiş bulunan yedi sancak yaptırırdı. Bu gelenek 19. yy’a doğru kısmen unutuldu. III. Selim’in saltanat sancaklarından teki 10 m boyundaydı. Osmanlı alemlerinde ak, yeşil, kırmızı renkte zeminlere hilâl, yıldız, zülfikar, âyet, çiçek vs. işlenirdi.

ALKIÇ/ALKIŞ Dua ve yakarı anlamında, eski geleneklerdendi. Başta cülus merasimi olmak üzere, daha önceleri divan-ı hümayun çavuşları’nın, Tanzimat'tan itibaren de hademe-i hassa denen görevlilerin yaptıkları gösteriydi. Bunlar, ser-alkışçı ya da alkışçıbaşı denen yöneticinin işaretiyle: "-Uğrun açık olsun, ikbâlin efzun, Padişahım devletinle bin yaşa!", "Mağrur olma padişahım senden büyük Allah var!" gibi sözleri hep bir ağızdan bağırırlardı. Alkıç deyimi II. Abdülhamid döneminde kullanıldı. Padişah tahta otururken, bayram tebriklerini kabul ederken, sokağa çıkarken, cuma namazına giderken alkış yapılırdı. Ayrıca sadrazam İçin de alkış yapıldığı olurdu.

AL TARAKLI BURSA Bursa’da dokunan ipekli kumaş. 19. yy’da çarşaf denen üstlük yaygınlaşınca önem kazandı. İki yanında taraklı denen çizgiler vardı.

ALTILIK II. Mahmud döneminde basılan altı kuruşluk sikke. Yarım (üçlük) ve çeyrek (altmış paralık) ufaklıkları vardı. Halis gümüşe yakın ayarda ve 13.8 gr ağırlığındaydı.

ALTINCI DAİRE-İ BELEDİYE 1854’te İstanbul’da Şehremaneti kurulduktan sonra Başkent 14 bölgeye ayrılmış, bunlardan 6.’sı olan Beyoğlu-Galata semtlerinde ise 1858’deki ilk belediye örgütüne bu ad verilmişti. Bu kuruluş "Dersaadet İdare-i Belediye Nizâmnâmesi" ile belediyecilik mevzuatını örnek düzeyde uygulamıştı.

ALTINYOL Topkapı Sarayı Harem Dairesi’nde uzun bir koridorun adı. Burasının, Osmanlı tarihi ve Osmanoğulları açısından ayrı bir önemi vardır. 1808’de III. Selim’in ardından idamı tasarlanan Şehzade Mahmud, saray kadınlarının ve haremağalarının yardımı ile bu koridordan kaçırılarak cellatlardan kurtarılmış, tahta çıkması sağlanmıştır.

ALTMIŞLI Müderrislere özgü bir ilmiye rütbesi. Altmışlı kadroları İstanbul rüusu’ndan sayılıyordu. İbtida-i hariç müderrisliğinden, Dârü’l-Hadis-i Süleymaniye müderrisliğine dek on bir aşamalıydı. Son aşamadan yükselenler İzmir pâye-i mücerredi rütbesini alırlardı.

ALTMIŞLIK Önce III. Mustafa döneminde, daha sonra Abdülmecid zamanında basılan 60 paralık gümüş sikke.

AMAME Başa sarılan sarık. II. Mahmud, padişahlara özgü "Amame-i Şerife" denen ve değişik formları bulunan başlığı bırakmış, fes kullanmaya başlamıştı. Fes kısa zamanda yaygınlaşınca, sarık sarma, ilmiye mensuplarına ve tarikatçılara mahsus oldu. Amame'ye imame de deniyordu. Yeşil, sarı, beyaz renkte olanları değişik anlamlar ifade ediyordu. Beyaz amame, kefeni temsil ediyor ve bunu taşıyanın ölüme her an hazır olduğunu gösteriyordu. Amame sarmanın, kullanmanın birçok kuralı vardı.

AMEDÎ Önceleri, dış ilişkilerden sorumlu Reisülküttab'ın sekreterine deniyordu. 19. yy ortalarına doğru Bâ-bıâli reformu gerçekleşince Saray'a yazılacak sadrazam telhis ve takrirlerinin, yabancı ülkelere gönderilecek mektup ve notaların, anlaşma metinlerinin, şifrelerin, raporların yazıldığı, çözüldüğü, değerlendirildiği en önemli büroya amedî odası, bunun âmirine de amedî dendi. Amedî efendi son dönemlerde Heyet-i Vükelâ'nın sekreterliğini de yaptı.

AMEDÎ KALEMİ Bir yandan da bir okul işlevi yapar, bürokrat ve diplomat yetiştirirdi. Son dönem Osmanlı devlet adamlarının çoğu buradan yetişmiştir. Bu bakımdan amedî kalemi, eski Enderun'un işlevini yüklenmişti. Buradan yetişenler "amedî odası çıraklığı" ile çeşitli görevlere atanırlardı.

AMEDÎ ODASI Bâbıâli'de saray-hükümet ilişkilerini düzenleyen, dışilişkileri yönlendiren en önemli büro. Burada çok sayıda yetişkin kâtip hizmet verirdi. Bu kâtiplere "amedî odası hulefâsı" deniyordu.

AMEDİYE RESMİ Osmanlı ülkelerinde bir yerden bir yere götürülen emtia ile ithal edilen mallar için peşin alınan bir tür gümrük vergisi. Ancak bunun dâhilî olanı, reftiye, müruriye, masdariye denen benzer vergilerle birlikte % 12 oranına ulaşırken, dışarıdan getirilenin vergisi % 5 oranında kalırdı. Bu yüzden ithal malları ucuzluk ve kalite bakımından rağbet görürdü. Bu kötü vergilendirme, yerli sanayii iflasa sürükleyen etkenlerin başındaydı. Amediye resmine bağlı ticarete "amediye ve transita ticareti"

denmekteydi. Tanzimat’tan önce eyalet memurlarına yolluk olarak halktan toplanan vergiye de amediye resmi denirdi.

AMED ve REFT Osmanlı bürokrasisinde gelen evraka "amed", giden ya da kayıttan düşülene de "reft" yazılırdı. "Reft" yerine "şüd" (gitti) deyimi de kullanılırdı.

ÂMİN ALAYI Tanzimat'tan sonra okulların çoğalması ve okumaya hevesin artması ile birlikte yerleşen bir gelenek. Okul çağına gelen çocuk, pazartesi ya da perşembe günü dini bir törenden sonra özel bir kalabalıkla ilahiler söylenerek okula götürülür, hocasına teslim edilirdi. Hoca da ilkin "Allah" adının simgesi olan "elif" harfini öğretir, âmin alayı sona ererdi.

ÂMİRE 19. yy’dan başlayarak kullanılan ve yeni yapılan devlet kurumlannın kamusal özelliğini göstermek üzere adlarına ulanan sıfat. Birçok Osmanlı kurumunda görülür: Matbaa-i âmire, tersane-i âmire gibi.

AMUD-I NESEBİ Padişahlığın babadan oğula geçmesi kuralı. I. Ahmed’e dek bozulmadı. I. Ahmed öldüğünde çocukları çok küçük olduğundan kardeşi Mustafa tahta oturtuldu. Bu, sözkonusu kurala aykırıydı. Daha sonra "bil-irs ve’l-istihkak" kuralınca hanedanın en büyük erkek üyesine taht yolu açıldı.

AN CEMAATİN TEVZİ (toplum üzerine dağıtım) Tanzimat'tan sonra yeni konan vergilerin dağılımında ve toplanmasında uygulanan yöntemlerden biri. Bir kasaba halkının ödemesi gereken toplam vergi miktarı hükümetçe belirlenir, yerel meclis bu miktarı köy ve şehir yükümlülerine, durumlarına uygun biçimde ve "hane başı" hesabı ile dağıtırdı. Uygulamadaki haksızlıklar yüzünden başarılı bir sistem olamadı. 1858’de kaldırıldı. Tahrir (yazım) sistemi getirildi.

ARAKÇİN-ARAKİYE Fes altına giyilen ter emici takke. Tiftikten ya da pamuktan yapılırdı.

ARAK RESMİ Osmanlı Devleti’nin rakı satışı için koyduğu vergi.

ARALIK TEVZİİ Tanzimat'ın getirdiği vergi düzenlemelerinden önce, iki taksitte alınan asıl vergilerden ayrı olarak bütçe açıklarını kapamak için konan ek vergilere denirdi.

ARASTA Anadolu ticaret yaşamında, belirli esnaf gediklerinin kümelendiği çarşı birimleri. Arastalar, büyük camilerin, külliyelerin yakınında olur, birbirine bitişik arastalar çarşı dokusunu oluştururdu. Arastalar, revaklar ve karşılıklı saçaklarla ya da asma sarmaşık örtüleri ile gölgelendirilirdi. İstanbul'dan çok taşrada görülen arastaların yoğun iş düzenleri 19. yy'da yerli sanayiin çöküşüyle birlikte bozulmuş, yemenici, bakırcı gibi mahdut iş kollarının arastaları ise bir süre daha işlevini sürdürmüştür.

ARAYICI ESNAFI Evlerden çöp toplayan, karşılığında her haneden bir miktar ücret alan temizlik işçilerine deniyordu. Arayıcı esnafı, topladığı çöpleri deniz kıyılarına taşır, ayıklayıp işe yarayanları aldıktan sonra gerisini denize atardı.

ARAZİ Padişah malı sayılan Osmanlı topraklarının tümü. Bu toprakların kullanılması Tanzimat'a gelesiye fıkıh kurallarına bağlı kalmış; arazi-i öşriyye, arazi-i haraciyye, mukataalı arazi ve tetimme-i sükna (arsa) olarak başlıca dört grupta toplanmıştı. Arazi'nin kullanımı için yeni esaslar, 1847'de belirlendiği gibi, 1857'de çıkarılan Arazi Kanunu ile tımar sistemi kaldırıldı. Arazi türleri ise, memlûke, mirîye, mefkufe, metruke, mevat olarak beş gruba ayrıldı.

ARAZİ-İ MEMLÛKE (mülk toprakları) Arazi Kanunu uyarınca mülkiyet hakkı özel ve tüzel kişilere bırakılan, serbestçe alınıp satılabilen topraklar ve arsalar. Eski öşriyye ve haraciyye arazileri de bu kapsamda tutulmuştu.

ARAZİ-İ METRÛKE (bırakılmış topraklar) 1857 Arazi Kanunu uyarınca, yol, meydan, harman yeri, köy ve kasabalara ait meralar, mezarlık, baltalıklar, panayır, pazar yerleri, namazgâhlar bu kapsamda sayılıyordu. Bunların mülkiyeti kamunun, kullanım hakkı ise bir veya birkaç köy ve kasaba halkının idi. Ancak, yol, pazar yeri, meydan gibi yerlerden herkes yararlanabilirdi.

ARAZİ-İ MEVAT (ölü topraklar) Köy ve kasabaların uzağında, mülkiyeti kimseye ait olmayan, ekilip biçilmeyen, boş ve ıssız topraklarla kırlar, dağlık taşlık alanlar bu kapsamdaydı. Bu tür yerleri şenlendirenler, yani ekilip biçilir duruma getirenler devletten izin alarak ve "tapu-yu misil" ödeyerek kullanım hakkı kazanabilirlerdi.

ARAZİ-İ MEVKUFE (tutulmuş topraklar) Kamu yararına bir hizmete ayrılmış bulunan topraklar. Arazi Kanunu çıkmazdan önceki şer'i toprak hukukunun belirlediği esaslara bağlı vakıf topraklar. Bunların her türlü işlemleri ve kullanım hakları 1838'de oluşturulan Evkaf Nezareti'ne bırakılmıştı.

ARAZİ-İ MİRİYE (kamu toprakları) Arazi Kanunu'nun tanımlanmasına uygun olarak halkın ortak kullanımına bırakılan yaylak, otlak, kışlak, koru, çayır gibi topraklarla devlet malı sayılan tarlalar ve çiftlikler bu kapsamdaydı.

ARAZİ TAHRİR DEFTERLERİ Defterhane'de saklı tutulan, vilayetlerdeki arazi türlerini, toprak durumunu mufassal (ayrıntılı) veya mücmel (özet) gösteren ana kayıt defterleri. Tanzimat'ı önceleyen iki yüzyıl boyunca toprak sayım ve yazımları yenilenmemiş ve bu eski defterler toprak hukukuna ilişkin dâvalarda biricik dayanak olagelmişti.

A'RİZA (sunu yazısı) Tanzimat bürokrasisinde ast makamlardan üst makamlara yazılan ve başlıbaşına bir veya birkaç konuyu içeren ayrıntılı yazı.

ARMADOR ERİ Tersane-i Âmire'de görevli "gedikli" de denen Rum asıllı usta ve işçiler. Rum ayaklanmalarından sonra bunlara güven duyulmaz olduğundan Tersane'den ve gemilerden çıkarıldılar.

ARMALI BEŞİBİRLİK Beşibirlik denen 500 kuruşluk altın paranın daha geniş çaplı ve üzerinde Osmanlı arması işlenmiş olanı. Ziynet altınıydı.

ARPA EMİNİ Başkentte yem sıkıntısı çekilmemesini sağlayan örgütün başındaki görevli. 19. yy sonlarına dek İstanbul'da şehir içi taşımacılığında hayvan gücü ilk sırayı aldığından arpa, saman, ot gibi hayvan yiyeceğinin önemi büyüktü.

ARPALIK Tanzimat öncesinde yaygın bir ödeme biçimi. Kimi devlet görevlilerine ve ilmiye mensuplarına belli yerlerin cizyeleri tahsis edilirdi. Fakat bu tür arpalık uygulaması çoğu kez ilgilinin gereksinimlerini karşılamadığından rüşvetle iş görülürdü. 19. yy'da ise sadrâzam, şeyhülislâm ve sayılı bilim adamlarına arpalık adı altında birkaç yörenin kadılığı verilmeye başlandı. Bunlar, birer nâib atayarak yargı harçlarının bir bölümünü naibe bırakıp kalanını kendileri alıyorlardı. Tanzimat'tan bir sûre sonra bu yöntemden de vazgeçildi ve tarik maaşı (yol aylığı) ödenmeye başlandı. Bu uygulamaya da 1908'de son verildi. Arpalık ve tarik maaşı, emeklilere de ödenirdi.

ARSLANIM Osmanlı padişahlarına, annelerinin (valide sultanlar) resmî hitap şekli. Valide sultanlar, "oğlum", "evladım" diyemezler, yazılarında ve konuşmalarında bu şekilde hitap ederlerdi.

ARŞIN Parmak ucundan dirseğe kadarki uzunluğu esas alan ölçü birimi. Osmanlı Devleti'nin kapanışına dek kullanıldı.

Çarşı Arşını: 68 cm idi. 1/8'ine "rubu", 1/16'sına "kerah" denirdi.

Endaze: 60 cm idi. İpekli, işlemeli pahalı kumaşların ölçümünde kullanılırdı.

Zira-i Mimari: Mimar arşını da denirdi. 75.8 cm idi. İnşaat ve toprak ölçümlerinde geçerliydi.

ARTİK Tanzimat'ın ilk yıllarında, gazetelerde yer alan ve bizdeki ilk makale örnekleri olan yazılara verilen ad.

ARZ-I DÂİ-İ KEMİNE "Kusurlu duacınızın sunuşudur." anlamında, yazıya giriş cümlesi ve hitabı. Bu hitap biçimini ilmiye pâyeliler, özellikle de kadı ve naibler kullanırdı.

ARZ-I İHLAS EYLEMEK Daha önceki isyancı davranışları bırakıp bağlılık sunmak. Bu amaçla Eyalet valisine ya da komutana bizzat başvurup suçunu bağışlatmak anlamındadır.

ARZ-I MAHZAR Halk adına sunulan çok imzalı tutanak.

ARZ-I UBUDİYET (bağlılık sunuşu) Yarı bağımsız veya bağımlı iken bağımsızlık isteğiyle ayaklanan fakat başarılı olamayanların padişaha yeniden kulluk saygısı göstermesi ve bağışlanma dilemesi. Örneğin, birçok başarıdan sonra Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa 1845'te İstanbul'a gelerek Padişah Abdülmecid'e arz-ı ubudiyet'te bulunmuş, ayağına öpmüştü.

ARZ TEZKİRESİ Bâbıâli'den Saray'a yazılan ve genellikle sadrâzamın imzasını taşıyan karar metni. Bu yazı, mâbeyn başkâtibi tarafından padişaha özetlenerek sunulur, görüşü alındıktan sonra kısa bir "derkenar" eklenerek Bâbıâli'ye geri gönderilirdi.

ARZUHAL/Ârz-ı hâl (durumu sunma) Kişiyi ya da bir topluluğu ilgilendiren, yönetsel veya yargıya ilişkin bir işlemin yapılması, değiştirilmesi ya da kaldırılması için ilgili makama verilen dilekçe.

ARZU-YU ŞÂHANE (Sultanlık isteği) Abdülaziz döneminde sıkça kullanılan bir deyim. Bâbıâli'den gelen arz tezkirelerine konan derkenarlarda bu deyim, kesin buyruk anlamında yer alırdı.

ASABE İkinci sınıf mirasçı. Mecelle'ye göre, "eshab-ı feraiz" denen birinci derece mirasçılardan artan bir kısım miras payını alma hakkına sahip kişiler.

ASAKİR-İ BAHRİYE-İ NİZAMİYE İlk düzenli deniz birlikleri. Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye koşut olarak eski kalyoncu, bahriye azebi gibi denizci sınıfların yerine ve Tanzimat'ın getirdiği kur'a usulü ile genç ve yetenekli erlerden oluşturuldu. Bunların subay gereksinimi için de 1846'dan sonra mekteb-i bahriye denen subay okulu açıldı.

ASAKİR-İ HASSA (hassa askerleri) Asakir-i Mansure-i Muhammediye örgütü kurulduktan sonra eski bostancı sınıfı da kaldırıldı. Saray güvenliği için bir nizamnameye bağlı olarak yeni bir sınıf düzenlendi. Asakir-i hassa adı verilen 1.500 kişilik bu yeni sınıfın komutanı binbaşı rütbesindeydi. Ayrıca serasker eşidi bostancıbaşı denen bir üst komutanı daha vardı. Bu görev daha sonra mâbeyn müşirliği adını aldığı gibi asakir-i hassa'ya da "bâb-ı hümayun hademesi" dendi.

ASAKİR-İ MANSURE-İ MUHAMMEDİYE Yeniçeri Ocağı'nı kaldıran II. Mahmud'un oluşturduğu modern ordu. Serasker denen komutanın buyruğunda, 8 "tertib" (tabur) ve her tertibi 16 "saf" (bölük)tan oluşuyordu. 1828'de bu adlar değiştirilerek alay, tabur, bölük düzeni, yüzbaşı, binbaşı, kaymakam, miralay, mirliva, ferik ve müşir rütbeleri getirildi. Miralaydan büyük rütbelilere "paşa" sanı da verildi. Bu ordu 1843'te bir kez daha yenilenmeye çalışıldı. 1834'te açılan Mekteb-i Harbiye, bu orduya subay yetiştirmekteydi.

ASAKİR-İ MUVAZZAFA Bölgesel ayaklanmaları bastırmak için oluşturulan milis bölükleri. Bunların komutanı genellikle yörenin derebeylerinden seçilir ve "Asakir-i Muvazzafa Sergerdesi" sanı verilirdi.

ÂSÂR-I ATİKA MÜZESİ (Eski Eserler Müzesi) Topkapı Sarayı dâhilinde 1909'da açılan ve ücret karşılığı gezilen ilk müze. Daha önce açılan öteki müzeler ise ücretsiz olarak herkese açıktı.

ÂSÂR-I ATİKA NİZAMNAMESİ Eski eserler tüzüğü. 10 Nisan 1916'da yayınlandı ve yarım yüzyıl yürürlükte kaldı. Eski eser tanımını, aranmasını, korunmasını ve eski eserlere zarar verenlere uygulanacak cezaları içermekteydi. Bundan önce ise 1874'te çıkarılmış aynı adı taşıyan daha basit bir tüzük yürürlükteydi.

ASHAB-I SEFÂİN Armatörler. Osmanlı sularında deniz ticareti yapan gemi sahiplerine deniyordu.

ÂSİTANE (-İ ALİYYE) "Eşik", dergâh" anlamındaki bu söz, büyük tekkeler için kullanılıyordu. Zamanla İstanbul için de geçerli oldu. Çünkü, herkesin işi burada sonuçlanıyor, en büyük ve yetkili makam İstanbul'da

bulunuyordu. Bunun için de başkent Âsitane-i Aliyye (en yüce eşik) olarak anılmaya başlandı. Tanzimat'ta ise daha çok Dersaadet deyimi geçerli oldu.

ASKER MADDESİ Tanzimat'ın getirdiği, askerlik yaşını, süresini, yükümlülük kapsamını içeren yeni durum. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndaki başlıca konulardandı.

ASR Çağ, uzun dönem anlamındadır. İslâm ve Osmanlı tarihçileri tarihi iki asr'a ayırmışlardır: Asr-ı Atîk (Âdem'den İslâm'ın doğuşuna kadar olan dönemler), Asr-ı Cedîd (İslâmlıkla başlayan uyanış ve kurtuluş çağı). Bu dinsel tarih anlayışı ve yaklaşımı Tanzimat dönemine dek korunmuş, ancak 19. yy tarihçileri, Batı'nın tarih dönemlerine ilişkin görüşlerini bir ölçüde kabule yanaşmışlardır. Kimi yazarlar 19. yy'a da asr-ı cedid demişlerdir.

ASUMANI ÇİZME İlmiye sınıfına mensup kimselerin giydikleri çizme. Özel kıyafetlerini tamamlayan ayakkabıları da renk ve biçimce farklıydı. Müderrisler açık mavi çizme giyerler, bunu başkaları kullanamazdı.

ASYA-İ OSMANÎ Asya kıtasındaki Osmanlı toprakları: Anadolu, Suriye, Irak ve Arabistan. Daha çok bir harita terimi olarak kullanılmıştır.

AŞÂİR (aşiretler-göçebe topluluklar) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da göçebe düzeninde yaşayan ya da hayvancılıkla geçindikleri için geniş otlaklara gereksinim duyan, hareketli yaşamları yüzünden her yıl toplumsal olaylara neden olan oymaklar. Bu toplulukların oluşturduğu en önemli birlik "Rişvan aşâiri" adını taşıyordu. Tanzimat'tan önce ve Tanzimat döneminde bu oymakları yerleşik düzene alıştırmak ve itaate almak için girişilen çabalar yetersiz kaldı.

ÂŞÂR (Öşür) "Ondabir" anlamındaki "öşr"ün çoğulu olup toprak ürünlerinden alınması gerekli şer'i verginin adıdır. Bu vergi, Tanzimat'tan önce dirlik sahiplerine ödeniyor, bölgelere göre de 1/2 ilâ 1/10 arasında değişik oranlarda uygulanıyordu. Tımar sisteminin kaldırılmasından sonra ve Tanzimat'ın vergilere ilişkin yeni esasları yürürlüğe konunca aşarın toplanması mültezimlere bırakıldı. Bu uygulama ise büyük haksızlıklara yol açtı.

AŞİRET Korunma ve yaşama düzenini kendi içinden bir başkanın yönetiminde sağlayan, genellikle göçebe yaşayan küçük topluluk. Boy, uruk, oymak.

AŞİRET BOYBEĞİSİ Göçebe oymakların güvenliğinden, yaylaya gidiş dönüşlerinden, vergilerinin zamanında ödenmesinden, sağa sola zarar vermemelerinden resmen sorumlu tutulan oymak beyi.

AŞİRET MEKTEBİ II. Abdülhamid'in buyruğu ile 1892'de Arap aşiretlerinden getirilen çocuklar için İstanbul'da açılan özel okul. Sonraki yıllarda Arnavut, Kürt çocukları da bu okula alınmıştı. Amaç, Panislâmizm düşüncesine hizmet edecek gençler yetiştirmekti. Fakat bu amaç elde edilemediğinden 1907'de kapatıldı.

AŞİRET MÜDÜRÜ 1876 tarihli İdare-i Nevahi Nizamnamesi'ne göre doğu bölgelerindeki kimi aşiret beylerine verilen unvan. Aşiret beyleri birer nahiye müdürü kabul edildi. Bundan amaç, oymakların disiplinini, vergilerinin zamanında toplanmasını ve göçebelerin, yerleşik düzende yaşayanlara zarar vermemelerini sağlamaktı.

ATABEĞ-İ SALTANAT Sultanlık nâibliği. Abdülaziz'in hallinden sonra tahta çıkarılan V. Murad delilik belirtileri gösterince Serasker Hüseyin Avni Paşa, bu unvanla diktatör olmayı tasarlamış, fakat birkaç gün sonra Çerkez Hasan Vak'asında yaşamını yitirmişti.

ATAYÂ-YI İLAHÎ "Tanrının bağışları" Tanzimat düşünürlerinin "hürriyet" için ileri sürdükleri bir tanım: Bu açıdan özgürlük, insanlara bir tanrı bağışı sayılıyor ve onu hiçbir gücün kısıtlayamayacağı kabul ediliyordu.

ATEBE (eşik, sedir, sofa) Osmanlılar'da "taht yeri", "saltanat makamı" demekti. Yazışmalardaki hitap veya giriş cümlesinin; atebe-i ulyâya (yüce makama), atebe-i ulyâ-yı mülûkâneye (yüce sultanlık makamına), atebe-i ulyâ-yı hazret-i hilafetpenahîye (halife hazretlerinin yüce katına) biçimlerinde oluşu yazının Saray'a yazıldığını gösterirdi.

ATEBE-İ SİPİHR-İ’TİLÂ-YI HAZRET-İ SULTANÎ Valide sultanlara gönderilen yazıların hitap cümlesidir. Bu tür yazıların sonu ise "emr ü ferman hazret-i veliyyetü’l-emr efendimizindir" biçiminde bağlanırdı.

ATEŞ KAYIĞI İstanbul Boğazı’nda yük taşıyan ince uzun, 3 veya 4 çifte kayıkların adı. Bunların bir görevi de yangın çıktığında tulumba takımlarını son süratle taşımaktı. Bu nedenle de ateş kayığı olarak anılırdı.

ÂTIFET-İ SENİYYE (sultanlık ihsanı) Padişahça, önemli bir göreve ödüllendirilmek amacı ile atanma.

ATİYYE-İ SENİYYE (i-celile) (Yüce makamın bağışı) Açıkta kalan emektar devlet görevlilerine, başarılı çalışmalar yapanlara, yaşlanıp görev yapamaz duruma gelenlere, padişahça bağışlanan para veya işe yarar hediye. Genellikle Ramazan, bayram, cülus yıldönümü gibi vesilelerle dağıtılırdı.

ATLAS İnce ipekten koyu kırmızı (al), lacivert ya da siyah renkte değerli kumaş. Entari, şalvar, örtü, astar, perde, bohça, kese yapımında kullanılırdı.

AT MEYDANI Sultanahmet Meydanı'nın eski adı. Osmanlı tarihinde birçok siyasi olayın yanısıra görkemli eğlencelerin ve törenlerin de anısını taşıyan bu meydan, Sultan Abdülaziz’in buyruğu ile 1863’te parka dönüştürüldü. İlk Osmanlı sergisi de burada açıldı. At Meydanı deyimi ise Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra unutuldu ve Sultanahmet Meydanı denilmeye başlandı.

ATUFETLÛ (koruyan, esirgeyen) Bâlâ rütbesindeki sivil memurlarla Ferik rütbeli askerler için yazılarda kullanılan resmi hitap sanı. "Atufetlû efendim hazretleri", "atufetlü paşa" biçimlerinde yazılırdı.

AVAM (Avamm-ı nas) (halk) Soyluluk seçkinlik özelliği bulunmayan, servetten mülkten yoksun herkes. 19. yy'dan önce pek kullanılmayan bu deyim, havas karşıtı ve daha çok okuyup yazması olmayan halk çoğunluğunu anlatmak için Tanzimat'tan sonra kullanıldı. Fakat havas ile

avam arasında kesin bir ayırım yoktu. Okuyan, bilim sahibi olan ya da âyan, eşraf niteliği kazananlar avamdan ayrılmış sayılırlardı.

AVARIZ-I DİVANİYE (salma, salgın) Tanzimat döneminde kaldırılan olağanüstü durum vergisi. 19. yy'a gelesiye bu vergi, olağanüstülükten çıkmış, her yıl giderek artan oranlarda alınır olmuştu. Aslında bedensel bir yükümlülüktü, Yol, köprü yapımlarında çalışılmakla ödenirken sonradan paraya çevrilmişti. Avarız akçası, sekban, cerahor, azeb, kürekçi bedeli, nüzul zahiresi, sûrsat akçası veya zahiresi, imdad-ı seferiye... gibi adlarla toplanırdı. Rüsum-ı örfiye'den sayılan bu verginin kaldırılması Tanzimat'ın malî alandaki başlıca başarılarından oldu.

AVARIZ SANDIĞI Esnaf kuruluşlarının özel nitelikli kredi sandığı. Daha çok Balkan kentlerinde görülen bu tür sandıklar, esnafa kredi vererek ticaretini geliştirmesini sağlıyordu. Midhat Paşa'nın Tuna valiliği döneminde avarız sandıkları iflastan kurtarıldı.

Avarız Mütevellisi Avarız sandığını yöneten esnaf temsilcisi.

AVARIZ VAKFI Hayırsever zenginlerin, yoksul halkı avarız yükümlülüğünden bir ölçüde kurtarmak için tesis ettikleri bir vakıf türü. Bu vakfın geliri, o yörenin yükümlülerinin toplam avarız akçası karşılığı ödenir, yetmezse artanı halk tarafından ödenirdi. Tanzimat'la avarız kaldırılınca, bu vakıfların gelirleri bir süre yerel kamu hizmetlerinde kullanıldı. 1930'da belediyelere bırakıldı.

AVCI TABURU Merkezi Selanik'teki 3. Ordu bünyesinde eğitilen, görevleri Rumeli'deki eşkıyalık hareketlerini önlemek olan özel birlikler.

AVNİYE Yeniçerilere özgü bir kıyafet iken Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde yağmurluk biçiminde kullanımı moda olan bir üstlük. Bedeni ve kolları bol, aynı zamanda kukuletalıydı. Çuhadan yapıldığı için sıcak tutar ve su geçirmezdi.

AVRUPA-İ OSMANÎ Avrupa kıtasındaki Osmanlı toprakları, 19. yy'daki büyük kayıplardan sonra 20. yy'da Trakya bölümü elde kalmıştı.

AYAK NÂİBİ Büyük kentlerde görev yapan Kadı'nın, uzak semtlerdeki vekilleri. Ayak nâibi, Kadı adına narh uygulamalarını denetler, ilk sorgulamaları yapardı. İstanbul'daki ayak naiblerinin sayısı 19. yy'da 40 kadardı.

ÂYAN 18. yy'da taşradaki nüfuzlu kişilere verilen yarı resmî unvan. Âyan, kendi bölgesinin eşrafı arasından sivrilir, birtakım yetkiler de elde ederek yönetime ortak olurdu. II. Mahmud'un çabalarına karşın derebeyi-âyanların etkinlikleri Tanzimat döneminde de bir ölçüde sürdü.

ÂYAN ÂZASI 1877 ve 1908'de Meclis-i Meb'usan ile çalışmalara başlayan "hey'et-i âyan"a (senato) seçilen üye. Bu seçimi padişah yapardı. Ömür boyu koşulu ile âyan âzası olabilmek için kırk yaşını geçmiş, yüksek görevlerde bulunmuş olmak gerekiyordu.

ÂYAN MECLİSİ Osmanlı Senatosu.

• Hey'et-i Âyan

AYAR Altın ve gümüş paraların hâlislik derecesi. Hâlislik oranı yani ayar yükseldikçe para da değer kazanır, düştükçe itibari değerinin altında bir kıymet ifade ederdi.

AYASOFYA KÜRSÜ ŞEYHİ Cuma vaizlerinin en üst derecelisi. Aynı zamanda bir tarikatın şeyhi de olan Ayasofya kürsü şeyhleri, her dönemde etkileyici olmuşlardır. Çünkü cemaati kalabalık selâtin câmilerde vaaz ederler, halkı kolaylıkla yönlendirebilirlerdi.

AYNALI ALTIN III. Mustafa döneminde (1757-1774) basılan altın para. Uzun zaman tedavülde kaldı ve üzerindeki bezemelerden ötürü halk tarafından bu adla tanındı.

AYROPA Osmanlı sarayı Harem Dairesi'nin en yetkili kadın görevlisi Hazinedar Kalfa'nın giydiği özel biçimli elbise. Göğsü kısmen açık, ceket boyunda, üzeri işlemeli bir kostümdü. Avrupa'dan geldiği için galat olarak "ayropa" denmişti.

AYVAZ İstanbul'daki büyük konaklarda hizmet yapan ve çoğu Van yöresinden gelen Ermeni ya da Kürt asıllı gençler. 19. yy ikinci yarısında İstanbul'daki ayvaz sayısı giderek artmış, buna karşılık 20. yy'ın ilk çeyreğindeki savaş yılları ardından konaklarda ayvaz kalmamıştı. Resmî dairelerde de bu adla hademe istihdam edilirdi.

AZADLI KÖLE Efendisi tarafından "ıtıknâme" denen belge ile özgürlüğü verilen köle. İslâmlıkta bu şekilde özgürlüğe kavuşanlara "ma'tuk" veya "mevali" de denirdi. En kalabalık azadlı köle toplumu Yeniçeri Ocağı idi. Köleliğin yasaklanmasından sonra da insan ticaretinin önüne geçilemedi ve Tanzimat döneminde Avrupa'daki gibi Türkiye'de de el altından köle alım satımı yapılıyordu.

AZİZ-İ MISIR Eski Çağ'da Hz. Yusuf Firavun Riyan'ın maliye nazırı olarak Mısır'ı bu unvanla yönetmişti. Bundan esinlenen Mısır Valisi İsmail Paşa, Girit İsyanı'nın bastırılmasındaki katkısından ötürü Abdülaziz'den bu unvanı istedi. Fakat isteği kabul edilmeyerek 8 Haziran 1867'de "hıdiv" sanı verildi.

AZİZİYE Abdülaziz döneminde (1861 -1876) satışa çıkarılan dördüncü tertip devlet tahvili.

AZİZİYE FES Abdülaziz benimsediği için moda olan fes formu. Alt tarafı geniş tepesi kısmen dar, basık bir başlıktı. Püskülü ise, Tanzimat feslerine göre, alt kenardan aşağıya taşmayacak kısalıktaydı.

BÂB Önceki dönemlerde, Topkapı Sarayı'nın ana kapıları için ve gerçek "kapı" anlamında (bâb-ı hümayun, bâbü's-selâm, bâbü's-Saade) kullanılan bu sözcük, II. Mahmud ve Tanzimat dönemi yeniliklerinde büyük devlet kurumları için kullanıldı: Bâb-ı seraskerî, bâb-ı fetva gibi.

BABA CAFER ZİNDANI İstanbul'da yüzyıllar boyu mahkûmlara barınaklık etmiş bir hapishane.

BABIÂLİ Sözcük anlamı "yüksek kapı"dır. Yüzelli yıl kadar sadaret, son dönemlerde de Hükümet anlamında kullanılmıştır. I. Abdülhamid döneminde Sadrâzam'ın Paşakapısı denen resmi konağına bu ad verildi. III. Selim, II. Mahmud dönemlerinde geleneksel işlevlerinden giderek uzaklaştı. 1840'lı yıllarda reforma tâbi tutuldu. Dışişleri, içişleri, maliye büroları oluşturuldu. Birkaç kez yandı. 1844'te yapılan BabIâli'nin yeni daireleri törenle hizmete açıldı. Gülhane girişine bakan görkemli kapı, günümüzde eski Bâbıâli'yi simgeleyen biricik özgün kalıntıdır. Son dönemde Bâb-ı Sâmi de denen Bâbıâli'ye Batılılar "Sublime Porte" diyor ve bunu Osmanlı Hükümeti anlamında kullanıyorlardı.

BÂBIÂLİ HOCASI Enderun'un dağılmasından sonra Bâbıâli kalemleri, mülkiye sınıfı için personel yetiştiren bir okul görevini üstlendi. Bu nedenle kalemlerde günün belirli saatlerinde memur adaylarına kültür dersleri verilmesi gelenek oldu. Bu dersleri veren Bâbıâli hocaları, saygın ve yetkin kişilerdi. Bunlar aynı zamanda resmiyet kurallarını da öğretmekteydiler.

BAB-I ASAFÎ Sadrâzam Konağı. 18. yy'da kullanılan bu deyim, "Paşakapısı" ile aynı anlamdaydı. Fakat daha çok, yargıya İlişkin belgelerde geçiyordu. 19. yy'ın ilk yarısında da kullanıldı. Ancak "huzur-ı asafî" denen ve Sadrâzam'in başkanlığında kazaskerlerin katılması ile yapılan duruşmalar terkedildikten sonra bu deyim de kullanılmadı.

BAB-I DEFTERDARÎ (Bab-ı Defterî) Defterdar (maliye) dairesi. Maliye Nezareti'nin kurulmasından önce Osmanlı Devleti'nin tüm hesap işlemlerinin bağlı olduğu ana birim. Burada, ruznamçe başmuhasebe, mukabele, mevkufat, evkaf, mukataa, haremeyn, kale, tarihçilik, ebniye, tezkire, anbar, zecriye, cizye, beytül-mal, derya gibi birçok kalemler

(bürolar) vardı. 1825’te Masarifat Nezareti, 1838'de de Umur-ı Maliye Nezareti kurulduktan sonra da bu kalemlerden birçoğu işlevini birtakım yenileştirmelerle sürdürdü.

BAB-I FETVA Meşihat’a verilen adlardan biri.

BÂB-I HÜMAYUN Saltanat kapısı. Fatih'ten başlayarak Osmanlı Devleti’nin en önemli merkezini simgeleyen Topkapı Sarayı’nın Ayasofya Alanı’na açılan tören kapısı. Burası son kez II. Mahmud tarafından onartıldı. 1867’de giriş üzerindeki köşk yandı. Tanzimat dönemi padişahları Topkapı’da oturmadıklarından saray gibi, bab-ı hümayun’un da eski önemi kalmadı.

BÂB-I HÜMÂYUN HADEMESİ Saray güvenliğinden sorumlu hassa askeri.

BÂB-I HÜRRİYET Özgürlüğe açılan kapı anlamındadır. Tanzimat’la gelen kavramlardan olup, kişi özgürlüğünün sınırlandırılmamasjyla ilgiliydi. "Bâb-ı hürriyeti sedd etmek" özgürlüğü kısıtlamak demekti.

BÂB-I SERASKERÎ Serasker (genelkurmay başkanlığı) dairesi. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra ordu işleri buradan yürütülmeye başlandı. Bayezid’de Eski Saray’ın bulunduğu alandaki yeni binası yapılıncaya dek eski Ağa Kapısı’nın bir bölümü Bâb-ı Seraskerî oldu. 1870’te, görkemli giriş kapısının üstünde "Daire-i Umur-ı Askeriyye" (askerlik işleri dairesi) yazılı asıl bina (şimdiki İstanbul Üniversitesi merkez binası) yapıldıktan sonra Bâb-ı Seraskeri ya da Serasker Kapısı deyimi, 1908’e dek kullanıldı. Bu tarihten sonra Harbiye Nezareti denildi.

Bâb-ı Seraskeri Dâr-ı Şûrası: Yüksek askerlik kurulu (askerî şûrâ).

BÂB-I ZABTİYE TEFRİK CEMİYETİ Suçüstü yakalanan veya jurnal edilen kişilerin gözaltında tutulup tutulamayacaklarına karar veren Zaptiye Müşirliği mahkemesi. 1875’te kuruldu. Bu mahkemede suçlu görülenler "Bâb-ı Zabtiye Mahbesi" denen tutukevine konulurlardı.

BÂB MAHKEMESİ 1908'den önce İstanbul'a özgü bir yargı organı. Bir nâib'in başkanlık ettiği bu mahkeme, bir anlamda noterlik işleri yapar. Bu arada eşler arasındaki hukuksal sorunları çözümlerdi. Buranın yazıcılarına "vekâyi kâtibi", yargıcına da "bâb naibi" denirdi. Şam, Bağdat, gibi önemli merkezlerde de birer Bâb Mahkemesi vardı.

BÂB NÂİBİ Kadıların yargı çalışmalarına yardım eden nâiblere denirdi. Aynı anlamda "kapı nâibi" deyimi de kullanılırdı.

BÂBÜ'S-SAADE Mutluluk kapısı, Osmanlı Sarayı'nda Enderun'a ve Harem'e, (padişahın günlük hayatını geçirdiği bölümlere) açılan kapı. İstanbul ve Edirne saraylarındaki yaşam düzeni, 19. yy'da bırakılarak Batı tarzı saraylara geçildikten sonra Harem-Selamlık ilişkileri farklı kurallara bağlandı. Doğal olarak tek bina bütünlüğü içinde belirgin bir "Bâbü's-Saade" sınırı da kalmadı. Topkapı Sarayı Bâbü's-saadesi, aynı zamanda bir tören platformu durumundaydı. Culûs ve muayede (bayramlaşma) törenlerinde taht buraya konur, biat ve tebrik burada yapılırdı. Bu gelenek Abdülaziz'e dek korundu.

BABÜ'S-SAADE AĞASI Kapı ağası. Osmanlı Sarayı'nda Enderun'un âmiri olan en kıdemli Ak Ağa'ya deniyordu. 18. yy'da bu yetkisi alındı. Bununla birlikte saray hadımağalarının en büyük yöneticisi olma niteliğini son dönemlere dek korudu. Topkapı Sarayı'nda Üçüncü Kapı'nın (Babü's-saade) muhafazasından sorumluydu. Kırmızı tepelikli yusufî mücevveze (kavuk), bol yenli kontoş kürk, ağır kuşak, murassa hançer ve entâ-ri, kırmızı dökme şalvar, sarı yemeni; Batılılaşma sürecinde ise fes ve redingot giydi.

BÂBÜ'S-SELÂM Giriş kapısı, Topkapı Sarayı Orta Kapısının diğer adı. İki yandaki gözetleme kuleleri ile bir yapı cephesi görünümü veren bu kapıya "dergâh-ı âli" de deniyordu. Sarayın asıl girişiydi. Muhafazasından bevvaban-ı dergâh-ı ali denen saray kapıcıları sorumluydu. Bu girişin iç ve dış kapıları arasına ve buraya açılan odalara "kapı arası" deniyordu. Cezalandırılacak Sadrâzam ve öteki yüksek görevliler ilkin burada tutuklanırlardı.

BAÇ Pazar vergisi. Rumeli'de daha yaygın olan ve pazara getirilen toprak ürününden, yük başına 2 akça olarak alınan resim. Pazar ve panayırlarda satılan küçükbaş hayvanlardan alınan vergiye ise "bac-ı ağnam" denirdi.

BÂDİHEVA Tanzimat vergi reformundan önce çiftçinin dirlik sahibine her yıl ödemekle yükümlü olduğu tekâlif-i örfiye türünden bir vergi.

BÂDİYE URBANI Çöl Arapları. Uğraşmalara ve her türlü kolaylığın sağlanmasına karşın itaat altına alınamayan, sürekli ayaklanan ya da çeteler kurarak yolculara, hacılara saldıran Necd Bölgesi göçebe halkı. Bunlar, Osmanlı Türklerini Müslüman değil, kâfir (dinsiz) saymaktaydılar.

BAĞIL Sultan sarayı dışındaki saray ve konakların bitişiğinde, uşaklar için yapılan müştemilat, ahır, otluk, arabalık.

BÂĞİ ve ÂSİ GÜRUHU Devlete başkaldıran, halka kötülük eden, bir bölgeyi zorla hükmü altına sokan öncü ve yandaşları. Osmanlı Devleti her dönemde bu tür iç sorunlarla karşılaşmış, bunların tepelenmelerini sert önlemlerle sağlamaya çalışmıştır. II. Mahmud'un saltanatı boyunca bu şekilde suçlanan yüzlerce insan öldürülmüştür.

BAHÂ Değer, bedel anlamındadır. Tanzimat'tan önceki örfi vergilerden birçoğunda görülür: Nal-bahâ (nal vergisi), nan-bahâ (ekmek bedeli), kaftan-bahâ (kaftan vergisi) gibi.

BAHNÂME Doğu kültüründe konusu cinsellik ya da cinsel gücü artırma formülleri olan kitaplar (bah: cinsi münasebet). Bahnâmeler az bulunuşları kadar ilginç minyatürleri ile de dikkati çeker. Bu pahalı ve nâdir yazmalara, daha çok saray kitaplıklarında rastlanır.

BAHR-İ SEFİD Akdeniz. Ege'yi de kapsayan bu adlandırma, başka tamlamalarda da kullanıldı: Bahr-i Sefid Boğazı (Çanakkale Boğazı) gibi.

BAHR-İ SEFİD İSTİHKAMÂT-I CESİMESİ Akdeniz büyük istihkâmları. Çanakkale Boğazı'nın savunması amacı ile Boğaz'ın her iki yakasına yapılan top mevzileri. Abdülaziz'in girişimleriyle gerçekleştirildi.

I. Dünya Savaşı’nın başındaki Çanakkale savunmalarında bu istihkâmların yararı görüldü.

BAHR-İ SİYAH Karadeniz. İstanbul Boğazı’na ise bu ada bağlı olarak Bahr-i Siyah Boğazı deniyordu.

BAHRİYE NAZIRI Osmanlı Deniz Kuvvetleri Komutanı olan Kaptan Paşa ya da Kaptan-ı Deryâ, 1867’ye dek bu unvanla anıldı. Bu tarihte deniz işleri köklü bir yenileşmeye tâbi kılınırken Bahriye Nezareti oluşturuldu. Bu örgütün başında yer alan en yüksek rütbeli denizciye de Bahriye Nâzırı dendi. 1876’da birkaç ay yeniden "Kaptan-ı Derya" deyimi kullanıldıysa da Osmanlı Devleti'nin yıkılışına dek nâzırlık statüsü sürdürüldü.

BAHRİYE NEZARETİ Tersane, donanma, deniz piyadesi ve topçuluğu gibi denizcilikle ilgili kurum ve görevleri içine alan bakanlık. 1867’de, Abdülaziz’in donanmaya verdiği önemle koşut olarak kuruldu ve örgütlendi.

BAHŞİŞ Belirli olaylar sırasında askere, halka, görevlilere dağıtılan para. Cülus bahşişi, sefer bahşişi gibi. Osmanlı tarihinde çok istismar edilen bahşiş uygulamaları 18. yy sonlarından itibaren kaldırılmaya çalışıldı. Fakat atiyye denen uygulama devam ettiği gibi, toplum hayatında da bir tür rüşvet olarak yerleşti.

BÂ-İRADE-İ ŞÂHÂNE "Sultanlığın yüksek buyruğu ile" anlamındadır. Padişah onayından çıkan yazılarda geçerdi.

BAKİYE-İ ZALEME (zalimlerin artığı, kalıntısı) Âyân, derebeyi, mütegallibe ailelerinden olup Tanzimat döneminde de etkinliklerini sürdürmeye çalışan nüfuzlu kişiler. Taşra görevlileri atanırken araştırma yapılır, eski derebeyi ailelerine mensup kişilere görev verilmemesine çalışılırdı.

BÂLÂ En yüksek. 1845’te konan bir mülkiye rütbesi. Başlangıçta Hey’et-i Vükelâ’ya (Bakanlar Kurulu) giren vezirlik alamamış siviller için düşünülmüştü. Fakat 19. yy’ın ikinci yarısında, padişah yetkisiyle ve beratla birçok kişiye verildi. Bu rütbeyi alanlara "bâlâ ricâli" denir, "bey" veya

"beyefendi" sanı ile hitap edilirdi. Yazışmalarda ise "atüfetlû... beyefendi hz.leri" denilirdi. Daha önce paşalık almış birisine bâlâ rütbesi verilirse, adlarından sonra "paşa-bey" sanını kullanmak gerekirdi. Ulâ-evveli rütbesinden yükselenler bu rütbeyi alırlardı. 1908’den sonra rasgele verilmemesi için kısıtlamalar getirildi.

BALAMA Geleneksel ortaoyununda Frenk (Avrupalı) taklidi yapan sanatçı... Batı ile ilişkiler arttıktan sonra, birçok eleştiri balama aracılığı ile halka aktarılmaya çalışılmıştı.

BALMUMU İLE TEŞHİR Zaptiyelerin yakaladığı eşkıya ve caniler, idam edilmeden, omuzlarına mum dikilip yakılır, sokak sokak gezdirilirdi.

BALMUMU USULÜ Tanzimat'a kadar süren ezberciliğe dayalı bireysel öğretimde bir yöntem. Öğrenci, dersini tamamladığında kitabında nerede kaldı ise oraya bir balmumu parçası yapıştırır, ertesi derste aynı yerden okumaya devam ederdi. (Öğretmen not tutma alışkanlığında olmadığından böyle bir yöntem benimsenmişti.)

Balmumu yapıştırmak Bir konuyu önemsemek, unutmamak anlamındaydı.

BALTA ASMAK Bozulan Yeniçeri Ocağı’nın son döneminde ocaklının gelenekleştirdiği uygunsuzluklardan biri. İstanbul’da yeni yapılmaya başlayan binalar, belli bir yüksekliğe ulaşınca ya da limana bir ticaret gemisi girince birkaçı gidip bir balta asarlar, yüklü bir bahşiş almadan baltayı indirmezlerdi. Daha sonra her yeniçeri bir esnafın dükkânına balta asar olmuştu. Bu şekilde yerleşen deyim, saray yaşamına da girdi. Saraylılar bir yere gidecekleri vakit, vapurda belli köşelere şemsiyeleri, mendilleri bırakılır, buraya kimse oturamazdı. Buna da "balta" deniyordu.

BALTACILAR Osmanlı Sarayı’nın özel muhafızları. Son dönemde bunlara "teberdarân" (teberliler) denilmiştir. Daha eskiden ise, sarayın odununu temin etmekle yükümlüydüler. Baltacılar, taşıdıkları uzun saplı teberlerle tanınıyorlardı. Bunlar, gözcülük, muhafızlık yaptıkları gibi, padişahın, şehzadelerin ve harem mensuplarının saraydan çıkışlarında da

yanlarında koruma görevlisi ve saray görkeminin canlı simgeleri olarak bulunuyorlardı.

BAN Osmanlı uyruğundaki kimi İslâv soylularına verilen unvan. Eflak Banı, Sırp Banı, Erdel Banı gibi. Kelime Sırpça'dır.

BANKER (Fr. banquier) Ortaçağ'dan itibaren Avrupa'da, mevduat ve kredi işlemleri dışındaki banka işlemleriyle uğraşanlar. Türkiye'de ise ağır parasal krizlerin sıklaşması sonucu 18. yy'dan sonra gayrimüslim bankerler ortaya çıkmaya başladı. Bunlara Galata sarrafı veya kuyruklu sarraf da deniyordu.

BANK-I DERSAADET İstanbul Bankası. 1847'de, Osmanlı Hükümeti ile M. Baltazzi (Baltacı) adlı banker arasında imzalanan borç sözleşmesine göre kuruldu ve Türkiye'deki ilk banka oldu.

BANYOL-BAMBUL İstanbul'daki ünlü Tersane Zindanı. İçyüzü, yıllarca Avrupa'da Osmanlılar'ın aleyhine yalan yanlış anlatıldı. Eskiden burada savaş tutsakları, yaşlı kürek mahkûmları, azılı eşkıya, hırsız vb. hapsedilirlerdi. Bunlardan iş görebilecekler, büyük mavnalarla taşocaklanna gönderilip çalıştırılırlardı. Bu yöntem Batı devletlerinde de aynı olduğu halde eleştiri Türkler'e yöneltilmiştir. Esaretin yasaklanmasından sonra Banyol kapatıldı. Buradaki pek az sayıda mahkûm 1863'te, Sultanahmet'teki hapishaneye nakledildi.

BARATA Uzun külah. Osmanlı saray ve askerlik hizmetlerinde birçok barata türleri vardı. Bostancı baratası, haseki baratası, yeniçeri baratası (börk) gibi. Batı'da ise bilim adamları ile kardinallerin giydikleri üstü dört köşe bereye deniyordu. Fesin kullanılmaya başlanmasından ve Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra kalktı.

BARUTHANE-İ ÂMİRE Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından sonra Tophane Nezareti'ne bağlanan ve ordunun gereksinim duyduğu barutu üreten yerlerin genel adı. Küçükçekmece, Bakırköy, Gelibolu, Selanik Baruthaneleri başlıcalarıydı.

BAŞBİNBAŞI Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra birkaç yıl "miralay" (albay) yerine kullanılan bir rütbe.

BAŞBUĞ Küçük çaptaki bir harekatı yöneten veya dar bir cephenin komutanlığını asıl cephe komutanına bağlı olarak yapan sorumlu.

BAŞÇUHADAR Padişahın maiyyetinde görevli çuhadarların âmiri. Görkemli giysileri ve gümüşten zincirli kamçısı ile dikkati çekerdi. Huzura gireceklere eşlik eder ve uğurlardı. Bu görev 19. yy'da başmâbeyincilik olarak değiştirildi.

BAŞDEFTERDAR Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nin maliye işlerinden birinci derecede sorumlu memur. "Şıkk-ı evvel" ya da Rumeli defterdarı da denirdi. 1833'te yapılan mülkiye ve kalemiye (yazman) sınıfı düzenlemelerinde, yeni getirilen ûlâ, sâniye, sâlise ve rabiâ rütbelerinden en yükseği olan ûlâ rütbesi verildi. 1838'de ise "Maliye Nâzın" denilerek kabineye sokuldu.

BAŞHALİFE Kalem kâtiplerinin şefi. Tanzimat'tan sonra bu unvan bırakılarak "mümeyyiz" ve "başkâtip" deyimleri kullanıldı. Ayrıca bunlara konuşma sırasında "başefendi" denilmesi âdet oldu.

BAŞHALİFE Mühendishane'de baş hoca denen müderrislere pratik alanda asistanlık eden usta. Hükümet ofislerinde de yazıcıların ilk âmirlerine bu ad veriliyordu.

BAŞ HOCA Profesör anlamında ilk kez Mühendishane'de kullanılan bilim unvanı. Teknik öğretim klasik medrese öğretiminden ayrı tutulduğundan, müderris deyimi mühendishanelerde kullanılmıştır.

BAŞIBOZUK Düzensiz asker. Savaş çıktığı zaman atlı ya da yaya orduya katılan gönüllülere deniyordu. Bunlar, asıl ordu birlikleri arasına sokulmadan düzende tutulmaya çalışılırdı. Daha çok Dobruca Tatarları ile Tuna Kazaklanndan alınan başıbozuklar, son dönemlerde disiplinsizlikleriyle dikkati çektiler. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bu şekilde yardımcı asker alımından vazgeçildi. Başıbozuk deyimi de sivil halk için kullanılmaya başlandı. Örneğin, tiyatro gibi seyirlik

yerlerinde tarifelerde "asker, talebe, başıbozuk" gibi sözcükler görülüyor; İstanbul'a gelen işsiz güçsüzlere de bu ad veriliyordu.

BAŞI SARIKLI ELİ BAYRAKLI Gerektiğinde kalabalıkları harekete geçiren medrese mollası. Bunlar, yaşamlarını güvenceye almak için dönemin nüfuzlu bir devlet adamına yaslanırlardı.

BAŞ İKBÂL Son dönemde, padişahın çevresindeki kadınlardan en çok sevdiğine verilen ad. Baş ikbâl padişahla nikâhlanabilirse Kadınefendi sanını alırdı. İkbâl, yıldız barışıklığı, baht ve talih anlamı taşıdığından bu adı alan cariyeler esasen padişahın gözdeleri demekti. Çocuk doğururlarsa Hünkâr Hasekisi olurlardı. Baş ikbâl ve ikbâller, başlarına burmalı hotoz, sırtlarına yakalı entâri, altın işlemeli kepenek, kırmızı şalvar, sarı yemeni giyerler, kışın boy hırkası ile bel şalı kullanırlardı. Ayrıca, atlas, diba kaplı, samurdan, nafeden, kakumdan, feyyümden kürkleri olurdu.

BAŞ KADINEFENDİ II. Mahmud'dan itibaren padişahların nikâhlı eşlerinden en yaşlısı. Baş kadınlığa, sırasıyle cariye, gözde, ikbâl, baş ikbâl, kadınefendi derecelerinden geçilerek ulaşılırdı. Baş kadınefendi’nin padişah üzerinde etkisi olurdu. Ancak, Batı’daki anlamı ile kraliçelik yetkisi Osmanlı sarayında Başkadın’ın değil, Valide Sultan’ındı.

BAŞ LALA Sütten kesilen şehzadenin hizmetine verilen üç ağadan en yaşlısı. Lalalar, şehzadenin eğitimiyle ilgilenirlerdi.

BAŞ MÂBEYİNCİ Son dönem padişahlarının sürekli yanlarında bulunan, çoğu gizli görüşmelerine de katılan özel yazman.

BAŞMAK Padişahların, şehzadelerin saray görevlilerinin 19. yy ortalarına dek giydikleri bir ayakkabı türü. II. Mahmud’un kıyafet devrimiyle birlikte bu da bırakılarak "potin" giyilmeye başlanmıştır. İstanbul’da bu değerli ayakkabıyı yapan başmakçılar, bir zanaatkâr zümresi oluşturmaktaydılar.

BAŞMAKLIK "Ayakkabı parası" demekti. Padişah annelerine, kızkardeşlerine, kızlarına ve eşlerine tahsis edilen arazi gelirleriydi. Boşalan tımarlar da eklenerek zamanla kabaran başmaklıklar, Tanzimat'a doğru

terkedilmeye başlandı. Saraya mensup kişilere ve Osmanlı soyundan olanlara, durumlarına göre ödenek ayrılması yöntemi benimsendi.

BAŞ MUHASEBE Osmanlı mâliyesinin ana ofisi. Gelir ve gider denetimi burada yapılırdı. Bugünkü Sayıştayın görevini de yapardı. Tüm maliye birimleri baş muhasebe’ye sorumlu durumdaydılar. Bu büronun âmiri, "muhasebe-i evvel" ya da baş muhasebeci. Maliye Nezareti Müsteşarı durumundaydı.

BAŞ MUSAHİB 19. yy'ın ikinci yarısında "musahib ağa" adını alan saray haremağalarının âmirine verilen unvan. Padişahlar, baş musahib’e ve musahib ağalara güven duyarlar, bunlarla her konuyu konuşup tartışırlardı. (Musahib, güzel konuşan, söyleşi arkadaşı demektir.) Baş musahib’in saraydaki etkinliği Osmanlı Devleti’nin kapanışına dek sürdü.

• Dârüssâde ağası

BAŞODA İstanbul’da ve taşrada sayılı kişilerin konaklarındaki misafir kabul salonu. Bu salonlar çok geniş ve tezyinatlı olur, sahibinin gücü ve zenginliği konusunda bir fikir verirdi. Bunun yerine "paşa odası" dendiği de olurdu.

BAŞTARDE-İ HÜMAYUN Donanma’dan padişahın deniz gezileri için ayrılan özel gemi. Bu genellikle Kaptan Paşa baştardası denen taşıttı. Buharlı gemilerden önce, 26-36 kürekli (her küreği 6-7 kürekçi çekerdi) kadırga türünden olan baştarde-i hümayun’a padişah bindiği zaman, Kaptan Paşa, ak elbise giyerek hizmetinde bulunur, Tersane kethüdası da dümen tutardı.

BAŞVEKİL II. Mahmud'un yönetim alanında giriştiği yeniliklerin son halkası olarak 1838’de Sadaret ve Sadrâzam deyimlerini kaldırması üzerine Rauf Paşa bu unvanla anılmaya başlandı. Aynı zamanda Umur-ı Dahiliye Nâzırlığı da kendisine verildi. II. Mahmud ölünce Hüsrev Paşa yeniden Sadrâzam sanını aldı. 1878’de Ahmed Vefik Paşa, bir yenilik gerekçesi ile değil, II. Abdülhamid’in kişisel düşüncesi sonucu başvekil atandı. 1882’ye dek bir iki kez daha bu unvan kullanıldı. Ancak hiçbir zaman, başvekil’in, Sadrâzam’dan ayrı bir yetkisi sözkonusu olmadı. Daha çok geleneksel "vekil-i mutlak" deyimini vurgulayan anlamıyle benimsenmişti.

BATMAN Okka'nın katı eski bir ağırlık ölçüsü. Bölgelere göre değişen türleri vardı. 2 okkanın (2.6 kg) bir batman kabul edildiği yerler olduğu gibi, 6 okkanın (7.8 kg) 1 batman sayıldığı yerler de vardı.

BATNEN BA'DE BATNİN Daha çok vakıfnamelerde geçen hukuksal bir terim. Kuşaktan kuşağa anlamındadır. Aynı anlamda Neslen ba'de neslin de denirdi. Bunun bir anlamı da, bir önceki kuşaktan birisi hayatta iken, bir sonraki kuşaktan olanın vakıftan yararlanamaması demekti.

BAT PAZARI Her türden kullanılmış eşyanın satıldığı çarşı ya da pazarlama yeri. Halk dilinde buralara "bit pazarı" denirdi. Çünkü satılan eşyaların çoğunda bit, tahtakurusu, böcek gibi haşerat bulunurdu.

BAYRAK III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde şimdikine en yakın renk ve biçimini alan, Abdülmecid döneminde de yıldızlı beş köşeli (daha önce sekiz köşeli) Türk bayrağı. Ancak bayrak deyimi Yeniçerilikle ilgili olduğundan 1826'da yasaklanmış, bunun yerine uzun zaman "sancak" sözü kullanılmıştır.

BAYRAK ASKERİ Her yıl Nevruz da kıyı halkından gönüllü gelen ve gemilere dağıtılan paralı asker. Bayrak askerleri Ruz-ı Kasım'da memleketlerine dönerlerdi. Bunlara kuru tayın verilir, onlar da bunun bir miktarını satarak harçlık biriktirirlerdi. Bu yüzden bayrak askerinin görevli bulunduğu gemiler birer dükkan gibi alış verişe gelenlerle dolup taşardı. Bayrak askeri alımı Tanzimat'tan sonra kaldırıldı.

BAYRAM ALAYI Saray'daki muayede resmi (bayramlaşma) yapıldıktan sonra padişahın bayram namazı kılmak için bir camiye gidişi ve dönüşü. Saraydaki bayramlaşma sabah namazından sonra yapılırdı. Bundan sonra padişah hareme geçer, elbiselerini değiştirir, murassa eyerli atına biner, sadrâzamla birlikte ve kalabalık bir tören kadrosu ile genellikle Ayasofya ya da Sultanahmed Camisi'ne bayram namazı kılmaya giderdi. Dönüşte sadrâzam sarayda yemek yerdi.

BEC ve NEMSE Tanzimat'a kadar Osmanlı resmi yazışmalarında Viyana'ya "Bec", Avusturya'ya da "Nemse" denmekteydi. Tanzimat'la

birlikte bu deyimler bırakıldı. Bununla birlikte Avusturya’dan özellikle Viyana’dan getirilen porselen ve madenî sanat eserleri ile eşyaya, uzun zaman Viyana işi anlamında "beckâri" denildi.

BEDEL-İ ASKERİ Tanzimat’ın getirdiği askerlik yükümlülüğünden belli koşullarla ayrı tutulmak için ödenmesi gereken para.

BEDEL-İ MİSİL Bir arazinin tasarruf hakkını elde edebilmek için benzeri arazilerin bedeli ölçüsünde ödenen peşin para. Vakıf malı dükkân, han, hamam gibi yerlerin satış yoluyla el değiştirmesinde vakıf sandığına ödenen meblağa da denirdi.

BEDEL-İ NAKDÎ Askerlikle ilgili düzenlemelerden sonra, Müslüman Osmanlı tebasından fiilen askerlik yapmak istemeyenlerin yerlerine bütün masrafı kendilerince karşılanmak üzere bir asker göndermeleri usulü. Bir süre uygulandı. 1886'da kaldırılarak 5 bin kuruş para ödeyen herkesin, üç aylık tâlimden sonra ihtiyat sınıfına alınması usulü getirildi.

BEDEL-İ ÖŞR Arazi-i Mirîye üzerine bina yapılması, ya da meyvasız ağaç dikilerek koru yetiştirilmesi durumunda, arazinin öşürü karşılığında her yıl ödenmesi gereken kira. Eskiden buna "icare-i zemin" ya da "mukataa" deniyordu.

BEDESTEN Kapalı çarşı. İş ve ticaret yaşamının yoğunlaştığı belli merkezlerde bu adı taşıyan iş merkezleri yapılarak esnafın mal ve para varlığı güvenceye alınmıştı. İstanbul Kapalı Çarşısı'nda olduğu gibi, bedestenlerin içinde ayrıca daha küçük çapta ve özel bir iş kolunu ilgilendiren bedestenlerde bulunurdu. (Cevahir Bedesteni gibi.) Ayrıca buralarda, varlıklı aileler depo ve mağaza kiralayarak servetlerini en iyi şekilde korumayı amaçlarlardı. Bedestenler yangına, hırsıza, soyguna karşı son derece korumalı yapılardı.

BED’-İ BESMELE Şeyhülislâm’ın verdiği ilk dersle şehzadenin derse başlaması. Bu vesileyle bir tören düzenlenir, şeyhülislâm şehzadenin omuzunu öper; sadrâzam elifba, cüz kesesi; hilâl (kitap arasına konan) vs. gönderirdi.

BEDUH Zarfla mektup gönderilmesi yaygınlaştıktan sonra, zarfın üzerine yüzeyin büyük bölümünü kaplayacak şekilde bu kelime, ya da bu kelimenin ebced hesabı karşılığı olan 2.468 sayısı yazılırdı. Buna beduh deniyordu. Ancak bu kelimenin ne anlamı ne de amacı kimse tarafından bilinmemekteydi.

BEKİR AĞA BÖLÜĞÜ İstanbul'un Beyazıt semtindeki Bâb-ı Şeraskerî'nin yanındaki ünlü tutukevi. Burada, II. Abdülhamid dönemi boyunca Bekir Ağa adında alaylı bir subay müdürlük yaptığından, bu isimle tanınmıştı. Daha çok siyasi suçluların gözaltına alındığı tutukevi lI. Meşrutiyet yıllarında da önemini korudu.

BEKTAŞİ Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda özellikle de Yeniçeri Ocağı’nın oluşumunda etkisi olan tarikat. II. Mahmud Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması ile birlikte bu tarikatı da yasaklamış, ancak Abdülaziz döneminde Bektaşi tekkelerinin açılmasına yeniden izin verilmiştir.

BELDARAN Zaptiye örgütü kurulmazdan önce, aylıklı asker olarak karayolu geçitlerini kontrol altında tutan, yol güvenliğini sağlayan örgüt.

BENDE Resmi ve özel yazışmalarda kullanılması kural sayılan "kul, köle" anlamındaki söz. "Bendeniz", "bende-i dirineleri (zincirli kulları), "bende-i çakerkemineleri" (çok değersiz köleleri), "bende-i halka begûş" (kulağı halkalı kul) gibi takımlar yapılarak kullanılırdı.

BENDEGÂN-I ŞÂHANE Padişahın özel hizmetlerini yapan aynı zamanda ona dalkavuklukta bulunan saray mensupları. Kahvecibaşı, esvapçıbaşı, berberbaşı, tütüncübaşı, seccadecibaşı ilk sırada yer alan bendegândı. Son dönemlerde Mabeyn görevlileri (başkâtip, ikinci kâtip ve yaverler) de bendegân-ı şâhane’den sayılmışlardır. Genel bir ad olarak devlet memurlarına da "görevli kullar" anlamında bendegân denirdi.

BENDER Ticaret limanı. Kıyı iskelelerinden bazıları bu adla anılırlardı. Bender Kili, Bender Ereğli (Kdnz.Ereğlisi) gibi.

BERAT-I HÜMAYUN (Berat-ı Şerife) Çeşitli görevlere yapılan atamalara ilişkin hükümler. Bunlara "rüus" da denirdi. Beratların, tuğraları

çekilmiş, fakat atama bölümü boş bırakılmış olarak ilgililere teslim edildiği de olurdu. Bunlara "nişan-ı hümayunla muanven beyaz ahkâm-ı şerife" denir; valiler ve vezirler, uygun gördüklerinin atamalarını bunları kullanarak yaparlardı. Vezir atamalarına ilişkin beratlara menşur denirdi. Berat'ın fermandan farkı: "Nişan-ı şerif-i âlişan-ı sâmî mekân-ı sultanî ve tuğra-yı garra-yı cihan sitân-ı hakanî hükmü oldur ki" cümlesinin ilk satırda yer almasıydı. Tanzimat döneminde beratları Beylikçilik Kalemi'ndeki hattatlar yazmışlardır. Nişan ve rütbeler için de ayrıca beratlar yazılırdı.

BERAT-I TERKÂNÎ Devlet yararına büyük bir hizmet ifa edene verilen ve tüm vergilerden muaf olduğunu gösteren berat.

BERATLI TERCÜMAN Yabancı elçilik ve konsolosluklarda, Osmanlı Hükümeti'nden aldıkları beratla (izin belgesi) tercümanlık yapanlar. Bunlar, Osmanlı tebaasından olmakla birlikte her türlü vergi yükümlülüğünden muaf tutulmakta, diledikleri gibi ticaret de yapmaktaydılar. Bu nedenle nüfuzlu gayrimüslimler, türlü yollardan tercümanlık beratı alarak ticaret olanaklarını genişletiyorlardı. Örneğin Halep'te altı konsolos, dolayısı ile altı da beratlı tercüman bulunması gerekirken 1.500 tercüman vardı.

BERAYA "Yaratıkların cümlesi" anlamında, "beriyye" sözcüğünün çoğulu. Osmanlılarda "teb'a" anlamında kullanılmıştır..

BER-MİNVAL-İ MUHARRER "Yazıldığı şekilde" anlamında, eski belgelerde sık kullanılan bir deyim. Kimi zaman da "ber-minval-i meşruh" (açıklandığı şekilde) olarak kullanılırdı.

BERRİYETÜ'Ş-ŞAM (Berr'üş-Şâm) Merkezi Şam olan Suriye Eyaleti'nin adı. Abdülmecid döneminde, Mısır'la yapılan savaşlardan sonra 1840'ta çıkarılan madalya "Berriyetü'ş-Şam ve Kal'a-yı Akkâ" adını taşıyordu.

BERŞ-İ RAHİKİ Afyon şurubu, keten yaprağı ile yapılan uyuşturucu özelliği olan bir tür macun. 19. yy'da halk arasında çok kullanıldığından devletçe bir mukataa durumuna getirilmiş ve hazine tarafından açık artırma ile üretimi ve satışı ihale edilmeye başlanmıştır.

BER-VEÇH-İ BÂLÂ "Yukarıda yazıldığı üzere" anlamında, eski yazışmalarda sıkça kullanılan bir deyim.

BER-VEÇH-İ İLTİZAM EMİN ve NÂZIR Bir vilayetin mukataalarını iltizam yoluyla alan, daha sonra başkalarına parça parça iltizama veren büyük vergi müteahhidi.

BER-VEÇH-İ MAKTU Her sancaktan merkez hazineye gönderilmesi gereken raiyyet rüsumlarının (asiyab, hınzır, iskele, niyabet resimleri gibi) ihale edilerek mültezime bırakılması ve bedelinin peşin alınması.

BER-VEÇH-İ MÂLİKÂNE Devlete ait mukataanın belli bir peşin para ödendikten sonra yaşam boyu koşulu ile tasarruf hakkının elde edilmesi. Bu yönteme 17. yy sonunda başvuruldu. Giderek yaygınlaştırıldı. 18. yy'da ise babadan oğula geçen bir sistem durumuna girdi. Bu yüzden güçlü âyân aileler ortaya çıktı.

BER-VEÇH-İ MUHASSIL Bir vilayetin, belirli resimlerini (vergilerini) iltizam yolu ile alan görevlinin aynı zamanda o vilayette yönetici olarak görevlendirilmesi. 19. yy ilk yarısında denenen bu sistem çok kötü sonuçlar vermiş, bu yüzden bırakılmıştır.

BER-VEÇH-İ MÜLKİYET Mahlûlen (sahipsiz kalarak) cânib-i mirîye (devlete) geçen arsanın, kişiye satılması.

BER-VEÇH-İ ZİR "Aşağıda olduğu, gösterildiği gibi" anlamında kullanılan bir deyim.

BESARABYA Polonya, Güney Karadeniz, Tuna ve Boğ-dan arasında kalan bölge. 19. yy Osmanlı dış politikasında ağırlığı bulunan Besarabya, 1812'de Rusya'ya bırakıldı. Kırım Savaşı'nın ardından 1856 Paris Antlaşması ile geri alındı. 1878'de Berlin Antlaşması ile yeniden Rusya'ya bırakıldı.

BESA YAPMAK Arnavut usulü yemin etmek. II. Abdülhamid, Arnavutlar'ın bu şekilde söz vermeleri halinde kesinlikle ihanet etmeyeceklerini öğrendiğinden özel muhafız alayını bunlardan oluşturmuş,

Arnavutça öğrenmiş ve onlarla besa yapmıştı. Arnavutlar bir kez de, II. Meşrutiyet öncesinde Manastır'a yakın Firzovik'de toplanarak hürriyet ve meşrutiyet için besa yapmışlardı.

BEŞİBİRLİK Beş Osmanlı lirası değerinde, 36 gr ve 22 ayar altın. En büyük para birimiydi. Halk arasında beşibiryerde adı ile de tanınıyordu. Daha çok ziynet altınıydı. Sultan Reşad adına basılan beşibirlikler ve armalı beşibirlikler gram ve ayar farkı olmamakla birlikte diğer padişahların adını taşıyan benzerlerinden daha makbuldü.

BEŞİK ALAYI Yeni doğan şehzade için düzenlenen yan resmî tören. Valide Sultan ve Sadrâzam, beşik, yorgan, sırmalı örtü (puşide) göndererek şehzadeyi doğuran cariye veya ikbâli kutlarlar, ayrıca haberi ulaştıran müjdecilere hediyeler, bahşişler verilirdi.

BEŞİKTAŞ BAHÇESİ Eski Beşiktaş Sarayı'na ait, sırttan kıyıya dek uzayan ünlü bahçe. Buraya "hadaik-i hassa" (has bahçeler) de deniyordu. Abdülmecid, Dolmabahçe Sarayı için eski sarayı ve bahçe köşklerini yıktırdı. Beşiktaş Bahçesi'nin yamaç kesimlerinden ancak bir bölümü kaldı.

BEŞİKTAŞ MUHAFIZI Padişahların Beşiktaş semtindeki Saraylarda oturmaya başlamalarından sonra bu semtin güvenliği önem kazandı. II. Abdülhamid döneminde burada özel karakollar, semtin genel güvenliği için de askeri bir örgüt kuruldu. Bunun komutanı Beşiktaş Muhafızı adını taşıyordu.

BEŞİKTAŞ SAHİLSARAY-I ÂLİSİ Dolmabahçe Sarayı'nın resmi adı. Daha önceki saray da bu adı taşıyordu. II. Mahmud Topkapı Sarayı'nı terkettikten sonra bu eski sarayda oturdu. Yukarıdaki Bayıldım Kasrı ve birçok köşk, Beşiktaş Sarayı'nı tamamlayan birimlerdi. Abdülmecid, 1846'da eski sahil sarayını yıktırarak şimdiki Dolmabahçe Sarayı'nın yapımını başlattı. 1856'da biten yeni saray, bir süre Beşiktaş Sahilsarayı olarak anıldı. Daha sonra bulunduğu yerin adını (Dolmabahçe) aldı.

BEŞİK ULEMASI 18. yy'dan itibaren ilmiye rütbelerinin salt ulema soyluların tekelinde kalmasına çalışıldı. Bu amaçla, medresenin semtini bile bilmeyen müderrisler türedi. Bunların tek özelliği, babalarının veya

dedelerinin ilmiye ileri gelenlerinden olmasıydı. Doğar doğmaz müderris pâyesi ile ödüllendirilirlerdi. Böylece ulema çocuklarından yeni bir ilmiye zümresi oluştu. Bunlara Beşik uleması dendiği gibi medahim de deniyordu.

BEŞLİK Değişik zamanlarda basılan gümüş para. En eskisi II. Süleyman (1687-91) döneminde çıkarılmıştı. Kuruş (grosses) esasına göre çıkarılan ilk para bu oldu. II. Mahmud, bu birimi "cihadiye" adı ile yeniledi. Buna "yeni beşlik" de dendi. 1844’te Abdülmecid’-in para reformunda da "çeyrek" denen ve mecidiye’nin 1/4’ü olan gümüş para basıldı. Bu, uzun zaman tedavülde kaldı.

BEVVABİN-İ DERGÂH-I ÂLİ (Saray kapıcıları) Önce Topkapı Sarayı'nda ve diğer sultan saraylarında görevli olup Sarayın birinci kapısı ile orta kapısını bekleyen, nöbet ve gözetim işlerini yürüten personel. Pişkeşçi, iskemleci, mataracı, meş’aleci, teşrifatçı denen özel hizmet dalları vardı. Başlarına zerküla veya zerrin-külah (üsküf) giyerlerdi. Sayıları 19. yy’da azaltıldı. Önemsiz bir sınıf durumuna girdi. Kimi zaman "bevvabin-i bâb-ı hümayun" da denirdi. Âmirleri "ser-bewabin-idergâh-ı âli" idi. Bu unvan, taşra beylerinin çocuklarına bir pâye olarak da verildi.

BEY 19. yy’ın ikinci yarısı ile 20. yy başında asker sınıfında binbaşı-miralay rütbelerinde olanlara, mülkiye sınıfında ise ûlâ ve bâlâ pâyelilere, taşrada da yerel soyluların bazılarına verilen unvan.

BEYANNÂME Demeç. Önemli yeniliklerin ve çıkanlan yasaların tanıtımı amacıyla ve hükümet bildirisi niteliğinde kaleme alınan, Takvim-i Vakâyi’de yayınlanan yazılara deniyordu.

BEYAZ ÜZERİNE HATT-I HÜMAYUN Herhangi bir konuda, padişahın doğrudan yazdığı buyruk. II. Mahmud 1832’de Sadrâzam’ın kendisine değil Saray ofisine (Mabeyn) yazı yazması geleneğini başlatmış, sultanlık görüşünün de mabeyn başkâtibi tarafından, gelen yazıya derkenar edilmesi kuralını koymuştur.

BEY-İ Bİ’L-VEFA Bedeli geri verildiğinde satılan malın da eski sahibine iadesini gerektiren eski bir satış türü. 19. yy’da özellikle küçük toprak sahipleri para sıkıntısı çektikçe tarlalarını bu yöntemle varlıklılara

satmışlar, fakat bir daha geri alabilme olanağı elde edemediklerinden yeni toprak zenginleri ortaya çıkmıştır. Bir tür rehin işlemi, sayılan bu yöntem köylünün yoksullaşmasında başlıca etkenlerden olmuştur.

BEY-İ MİN YEZİD Artırma yöntemiyle satış. Özellikle kadıların nâib atamada başvurdukları usuldü. İstanbul’dan ayrılmak istemeyen kadı, açık artırma ile nâiblik (kadı vekilliği) satışında bulunur, en çok artıranı yerine nâib atardı. Bu nedenle okuması yazması olmayan, yargıdan ve şeriattan anlamayan kişiler bile nâib olabilirlerdi. Bu şekilde görev satışları 1908’de yasaklandı.

BEYLERBEYİ Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde eyalet yöneticilerine deniyordu. 19. yy’da sivil rütbeler arasına girmiştir. Mir-i mirân’dan yüksek rütbedeki görevlilere verilen bu unvan, daha sonra "ûlâ-evveli" olarak değiştirilmiştir.

BEYLERBEYİ SARAY-I HÜMAYUNU Osmanlı padişahlarının yazlık sarayı. 1865’te yapılan ve İstanbul'un Anadolu yakasındaki en büyük sarayı olan bu binada, İmparatoriçe Öjeni, Avusturya İmparatoru Fransuva Josef, Karadağ Prensi Nikola, İran Şahı Nâsireddin, Rus Başkomutanı Grandük Nikola konuk edilmişlerdir. Son olarak da II. Abdülhamid 1912-1918 yılları arasında burada yaşamıştır.

BEYLİK Devlete ait olan. Mülkiyeti hazineyi ilgilendiren taşınır veya taşınmaz mal. Örneğin beylik ahır, beylik at, beylik bina.

BEYLİKÇİ Tanzimat’tan önce Divan-ı Hümayun'da şef. Yazıcıların âmiriydi. Reisülküttab'ın yardımcısı sayılan beylikçi ve kendisine bağlı yazı bürosu, Tanzimat’ta da işlevini sürdürdü. Beylikçilik kaleminde önemli siciller tutulur, gizli kayıtlar işlenirdi. Ayrıca menşur, berat yazma görevi de bu kalemdeki hattatlar aracılığı ile yapılırdı. Reisülküttablık Hariciye Nazırlığı'na dönüştürüldükten sonra beylikçi Sadaret'e bağlandı. Bâbıâli’nin en büyük görevlilerinden oldu. Bakanlar kurulu kalem müdürlüğü yaptı.

BEYLİK GEZMEK Saraylı hanımların kır gezintisi. İlkbahar gelince, Kâğıthane, Göksu gibi gezinti yerlerine saraydaki bütün hanımların ve cariyelerin belli bir nöbete uyarak gitmeleri ve eğlenmeleri gelenekti. Cuma

günü öğleden sonra yapılan bu gezilere çok süslü feraceler kuşanılarak arabalarla gidilirdi. Sultan arabalarını, haremağalarının ve hizmetlilerin bindiği diğer arabalar izlerdi. Gidilen yerlerde, Kâğıthane, Bahariye, Çağlayan kasırlarında dinlenilip meyve yenilir, bahşişler dağıtılırdı.

BEYOĞLU (Pera) 19. yy'daki Batılılaşmaya koşut biçimde gelişme gösteren ve daha çok yabancılarla onlara ayak uyduran yerli Rumların iskân ettiği semt. 20. yy başında ise bu semt, İstanbul'un göbeğinde yabancı bir şehir havası vermesi ile tanınmış ve eleştirilmişti. II. Abdülhamid döneminde ayrı bir sancak sayılmış ve buraya bir mutasarrıf atanmıştı.

BEYTÜ'L-LÂHİM Kudüs'te, Karneme Kilisesi'nin bulunduğu semt. Hıristiyanlarca kutsaldı. 19. yy boyunca Kutsal Yerler Sorunu açısından önem taşımıştır.

BEYTÜLMAL Hazine. Devlete ait mal ve para hazinesi. Tüm İslâm devletleri gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu terim kullanıldı. Ancak Tanzimat'tan sonra genel anlamı dışında kullanıldı: Vârisi bilinmeyen ölülerin mal ve para varlıklarının toplandığı sandık ve idare anlamını kazandı. Bunun için İstanbul'da bir Beytülmal Müdürlüğü, taşrada ise mal sandıkları oluşturuldu. Beş yıl zarfında vârisi çıkmayan mallar devlet hâzinesine irad yazıldı. 1908'de Beytülmal Müdürlüğü kaldırılarak bu görev malmüdürlüklerine bırakıldı.

BEZMİÂLEM GUREBÂ-YI MÜSLİMİN HASTANESİ Bezmiâlem Valide Sultan'ın (Abdülmecid'in annesi), 1843'te tesis ettiği "hastane" adını taşıyan ilk sağlık kurumu. Bundan önce sağlık kurumlarına, darü'ş-şifa, şifahane, bimarhane deniyordu. Valide Sultan, İstanbul'da yaptırdığı (Şehremini'de) bu hastane için çok zengin bir de vakıf oluşturdu. Bu belgeye göre sağlık hizmetleri "gureba-yı Müslimin'e (kimsesiz ve yoksul Mûslümanlara) yönelikti. Kurumun adı "Valide Sultan Hastanesi", "Gureba Hastanesi" olarak da anıldı.

BİAT RESMİ (Cülus ve biat töreni) Tahta oturan yeni padişaha İslâm kuralları gereği halk adına bağlılık sunma işlemi. Bu tören Topkapı Sarayı Bâbü's-sâdesi önünde yapılırdı. (V. Murad'ınki Harbiye Nezareti'nde yapılmıştır.) Tahta oturan padişahın çevresinde ve karşısında protokol

gereği, devlet, ordu, ilmiye ileri gelenleri yerlerini alırlardı. İlkin Şeyhülislâm veya Naki-büleşraf dua eder, bundan sonra genel biat başlardı. Biat için "uğurlu bir gün ve saat" seçilmesi gelenekti. Sadrâzam ve Şeyhülislâm ise Hırka-i Saadet Dairesinde Padişaha biat ederlerdi.

BİLÂD-I AŞERE PÂYESİ Mahreç mevaliliği aşamasına yükselen fakat görev verilmeyen kadılara mahsus unvan.

BİLÂD-I ERBAA MEVALİSİ Mevali denen eyalet kadılarından bir derece daha yüksek kadılar. Edirne, Bursa, Kahire ve Şam kadıları bu gruptaydı. Daha sonraları Filibe kadılığı da katılarak beşine birden "bilâd-ı hamse mevalisi" (beş şehir kadıları) denildi.

BİLÂD-I SELÂSE Dersaadet denen İstanbul'un yakın çevresindeki üç ayrı kadılık: Bunlar Eyüb, Galata ve Üsküdar'dı. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne başkentlik etmiş Bursa, Edirne ve İstanbul'u anlatmak için de kullanılırdı.

BİLÂ TEFRIK-I CİNS Ü MEZHEB Din ve ırk ayırımı gözetmemek. Tanzimat Fermanı'nda geçen bu deyim, "Osmanlı milleti" için bulunmuş ilk tanımlama olarak dikkati çeker.

Bİ'L-İRS VE'L-İSTİHKAK Osmanlı Saltanatı veraset hukukunda bir deyim. Saltanatın kalıtım ve aile hukuku ile intikal ettiğini ve tahta oturma hakkını verdiğini ifade eden bu cümle, cülus hatt-ı hümayunlarında mutlaka yer alırdı. I. Ahmed'e dek uygulanan Amud-ı Neseb hukukunun yerini alan bu usul gereği, Osmanlı tahtına oturmak için bu soydan padişah oğlu olmak gerekiyordu. Ancak, padişah babadan hemen sonra tahta oturmak şart değildi. Abdûlmecid ve Abdülaziz, 250 yıllık bu geleneği, kendi oğulları için değiştirme ve Fatih Kanunnamesi'ne dönülerek amud-ı nesebi'yi uygulama girişiminde bulundularsa da başaramadılar. "Bi'l-irs ve'l-istihkak" deyimi, cülus Hatt-ı hümayunlarında mutlaka geçerdi.

BİNÂ Medreselerin ilk sınıflarında okutulan Arapça gramer dersinin adı. Bu dersten başarılı olamayanlar üst sınıflara geçemezlerdi. Bu nedenle halk arasında "benim oğlum Binâ okur, döner döner yine okur!" tekerlemesi ünlüydü.

BİNA EMİNİ Kamu binalarının yapımını gerçekleştiren resmi görevli. Mimarbaşılık kaldırıldıktan sonra önemi ve işi artan bina eminleri, selâtin camilerin, sarayların, köprülerin, hastane ve okulların tüm proje ve yapım çalışmalarından sorumluydu. Yapılan işin bir defterini baş muhasebe'ye teslim ederdi.

BİNİŞ Osmanlı ulemâsının ve özellikle de ilmi pâyelerin en yükseklerine ulaşanların giydiği geniş biçimli cübbe. Bunun daha da bol ve kolları uzun olanına ise "ferace" deniyordu.

BİNİŞ Padişahın saraydan ayrılıp gezi ya da ziyaret amacı ile bir yere gitmesi. Biniş-i Hümayun da denirdi. Genellikle atla yapılan binişler son dönemde araba ile yapılmıştır. II. Abdülhamid döneminde ise bu gelenek terkedilmişti. Gezi amaçlı binişler, belli yerlere yapıldığından buralarda "biniş köşkü" denen küçük dinlenme yerleri bulunurdu. Örneğin Baltalimam'nda, Davutpaşa'da böyle köşkler vardı.

BİRİNCİ FERİKLİK 1905'te ferik (korgeneral) üstü, müşir altı olarak konulan bir rütbe. Orgeneral eşidiydi.

BÎRUN Saray dışı yönetim örgütü. Sarayın Harem ve Enderun kadroları dışında kalan, başta sadrâzam tüm görevlileri kapsardı. En dar anlamıyla bîrun ricâli denen, bîrun ağalarını, rikap ağalarını, şikâr ağalarını, muhafız kadrolarını kapsardı. Geniş anlamıyla ise başta Divan-ı Hümayun olmak üzere ilmiye, ümera, emin, sınıfından olanları ifade ederdi. Tanzimat, getirdiği yeni yönetim formülleriyle bu klasik enderun-bîrun ikilemesine de farklı boyutlar ve kavramlar kazandırdı.

BÎZEBAN (dilsiz) Resmî ve gizli görüşmeler sırasında ayak hizmetlerini yapan dilsiz uşak. Saray'da ve Bâbıâli'de, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına dek bîzebanlar istihdam edilmiş, örneğin Meclis-i Has denen karar organında hizmetleri bunlar yapagelmişlerdi.

BOĞÇA-BAHA Terfi ederek İstanbul dışına atanan mülkiye ve ilmiye mensuplarının, başkent ileri gelenlerine gönderdikleri hediye. Tanzimat'la kaldırılmıştır.

BOSTANCILAR Saray bostanlarına bakan, disiplin ve cezalandırma işleriyle uğraşan, padişahın koruma görevini yürütenler. En yüksek âmiri Bostancıbaşı'ydı. Başlarına "bostancı baratası" denen devirme külahı giyerlerdi. Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması ile bu sınıfın varlığına da son verildi.

BUCAK Osmanlı saraylarında şehzadelere tahsis edilen küçük daire. Şehzâdegân dâiresi.

BUĞ GEMİSİ 1828'den itibaren alınmaya başlayan buharlı gemilere verilen ad.

BULAK Kahire'de bir semtin adı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1822'de burada tesis ettiği matbaa, Osmanlı kültürüne önemli hizmetlerde bulunmuştur. İstanbul'daki Matbaa-i Âmire ile yarışan Bulak Matbaası, özellikle temel kaynak eserleri yayımlaması ile tanınmıştır.

BULGAR EKSARH HANESİ 1848'de Bulgar Papazevi adı ile, 1860'da da Rum Patrikhanesi'nden bağımsız Bulgar Kilisesi olarak kurulan dinî merkez. Bu kilisenin başında bulunan din adamına, Patrik anlamında "Eksarh" deniyordu.

BULGAR KAPI KETHÜDASI Bulgaristan Prensliği'nin, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir "emaret" (bağlı beylik) sayılması nedeniyle İstanbul'da elçi bulundurması mümkün değildi. Bu yüzden dış işlerini temsilen bu unvanda bir görevlisi vardı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra, elçilere verilen bir şölene sözü edilen kapı kethüdasının elçi olmadığı için çağrılmaması gergin bir durum ortaya çıkarttı. Bundan sonra gelişen olaylar "Büyük Bulgaristan" ülküsüne hizmet edenlerin harekete geçmesini hızlandırdı.

BUYRULDU Sadrâzam, Kaptan Paşa, vali gibi yüksek görevlilerin iş konusunda çıkardıkları emirler. Ayrıca, aşağıdan gelen yazılar üzerine konan emir cümleleri de birer buyruldu sayılırdı. Bunlardan Sadrâzam'ınkine "buyruldu-yu sâmi" denir ve ötekilerden ayrılırdı. Bâbıâli'de işlerin yoğunlaştığı son dönemlerde, Sadrâzamlar bizzat inceledikleri karar, atama ve buyrukların altına kısa bir talimat yazarak özel

mühürleriyle tasdik ederlerdi. "Ber-mucib-i buyruldu", gereğinin yapılması kesinleşirdi.

BÜRÜMCÜK/BÜRÜNCÜK Ham ve hâlis ipekten el tezgâhlarında dokunan ince kumaş. Bundan gömlek, entâri, hatta zengin evlerinde yatak örtüsü yapılırdı.

BÜYÜK ÇIKMA Padişah değişikliğinde saray kadrolarında yapılan değişiklikler. Eski padişahın özel hizmetinde bulunanlar çeşitli dış hizmetlere dağıtılır, bunların yerini yeni padişahın seçtiği kimseler alırdı.

BÜYÜK RUZNAMÇE Bâb-ı Defteri'de, Hazine-i Âmire'ye ait kalem. Burada, hazine gelirlerinin başlıcaları olan mukataa, mevkufat, cizye gelirlerinin hesapları tutulur, saray görevlilerinin bir bölümüne aylıkları buradan ödenirdi. Hazineye giren çıkan paranın, kürk, kumaş, evâninin de kayıtları yine burada bulunurdu.

BÜYÜK TEZKİRECİ Bâbıâli'nin önemli görevlilerinden. Sadrâzam başkanlığındaki toplantılarda, kararları, dilekçeleri okur, Küçük Tezkireci ile birlikte orada alınan kararları yazarlardı. Sah çekmek, harç almak gibi yetkileri de vardı.

CÂBİ Tanzimat'a kadar, daha çok cizye ve evkaf gelirlerini toplayan görevli. Daha sonra tahsildar deyimi yerleşmiştir.

CADDE Şehirlerarası büyük karayolu. Bu yollar başlangıç noktası İstanbul olmak üzere vardıkları son önemli merkeze göre ad alırlardı. Bağdat Caddesi, Erzurum Caddesi gibi. Batıya giden büyük ana yola da Belgrad Caddesi denmekteydi. 18 yy'ın ikinci yarısında ilkin Beyoğlu'daki kent içi yola "Cadde-i Kebir"/Beyoğlu Caddesi (Cumhuriyet'ten sonra istiklâl Cad.) denilmiş, daha sonra şehir içi geniş yollar bu adı almıştır.

CÂİZE Yasal rüşvet. III. Selim o güne dek belli ölçüleri olmayan, en küçük memurluktan vezirliğe kadar görevlerin alınmasında biricik kural sayılan bu yolu bir düzene sokmaya çalıştı. Buna göre vezirlik veya mansıp verilecekler, belirli miktarlarda parayı yine belirli kişi ve yerlere ödeyeceklerdi. Bununla birlikte, câize ubudiyyet, bohça-baha, gibi adlarla rüşvet alınması Tanzimat'a dek sürdü. Ferman harcı, evamir harcı, tebşiriye, kudumiyye, hediye-baha gibi çok değişik adlar altında sızdırılan ve tümüne birden "cevaiz" (caizeler) denen bu kötü alışkanlık Tanzimat'ta kaldırılmaya çalışıldı. Bundan sonra yasal olmayan gizli rüşvet alış verişi başladı.

CÂLİS-İ TAHT OLMAK Saltanat sırası gelerek tahta oturmak.

CAMLI KÖŞK Üstü ve yanları camlarla örtülü, soğuk ve rüzgârlı havalarda bahçede oturmaya elverişli özel oda.

CÂNİP-İ EŞREF-İ DEVLET-İ ALİYYE Yabancı ülkelerle yapılan yazışmalarda Osmanlı Devleti anlamında kullanılan ve "yüce-onurlu devlet tarafından" demek olan söz.

CÂNİB-İ MİRÎ Devlet ve devlet hazinesi. Vergi alacakları ile ilgili olarak kullanılırdı.

CAR Kadınların sokak örtüsü. Bir çeşit çarşaf. Eskiden Türk toplum yaşamında bilinmeyen car, Arabistan'la ilişkilerin arttığı Tanzimat döneminde Türkiye'ye girdi. Başlangıçta Bağdad carı moda oldu. Bu, eski kadın kıyafeti yaşmak ve feracenin yerini almaya başladı. Bursa dokuma

tezgahlarında car yapımına geçildi. Zengin ve yoksul tabakalara göre farklı kalitede ve kullanım biçiminde carlar yapıldı. Bütün vücudu bol bir biçimde örten carın tamamlayıcısı ise peçe oldu. Fakat İstanbul yaşamında car birtakım form değişikliklerine uğrayarak vücudun hatlarını dışarıya yansıtacak bir biçime dönüştü. Buna karşılık Anadolu’da renk ve biçimce bozuldu. Kaba siyah bir görünüm aldı. Buna "çarşaf" deniyordu.

CÂRİYE Tutsak edilen ve üzerinde sahibinin mutlak tasarruf hakkı bulunan kadın. Hukuk açısından cansız eşyadan farksız sayılan cariye, alınıp satılır, her türlü hizmette kullanılırdı. Bunların en seçkin, güzel ve yeteneklileri türlü vesilelerle Osmanlı Sarayı’na girer, burada belli bir eğitimden sonra Padişah'ın özel hizmetine bakan kadroya geçerdi. Bunlar arasından, güzelliği ile ilgi çekenler gözde olur, padişahtan çocuk doğurursa ikbâl ve haseki adını alırdı 19. yy başından itibaren köleliği kaldırmaya yönelik çabalara karşın insan ticareti ve cariye alış verişi önlenemedi. Osmanlı saray ve konakları için son dönemde daha çok Çerkez ve Gürcü câriyeler temin edildi. Câriyelere "halayık" da denirdi.

CÂRİYELER DAİRESİ Sarayda ve konaklarda, kimi zaman sayıları yüzlerle ifade edilen köle-kızlar için ayrılan bölüm. Câriyeler özel yaşamlarını burada, nakış, dikiş, oyun, çalgı gibi meşguliyetlerle geçirirler, ders alırlar, koğuş düzeninde yatıp kalkarlar, mutfaktan gelen yemeği burada yerlerdi. (Örneğin, tahttan indirilen Abdülaziz’in câriyeler dairesinde 1200'den fazla kızın bulunduğu görülmüş, bunların Fer'iye Sarayı’na yerleştirilmeleri bir sorun olmuştu.)

CÂRİYELİK Evlenme dışında, erkeğin bir veya birkaç köle-kadınla ilişkisine izin veren eski toplum kuralı. Odalık, müstefrişe (yatağa alınan) de denen tutsak kadınların nikâh altına alınabilmesi için önce özgürlüklerinin verilmesi gerekliydi.

CEBBARE Kelime anlamı "dev"dir. Anadolu halkına zulmeden, bir yandan da rüşvet ve iltimasla devlet adamlarına dayanan nüfuzlulara "cebbareden" veya "cebbare zümresinden" deniyordu. Tanzimat’la birlikte bunların eskisi gibi fiili kötülüklerde bulunmaları bir ölçüde önlenmişse de bu kez, murabahacılık, çiftlik ağalığı ya da meşru yollardan belediye reisi,

nahiye müdürü vs. olmak suretiyle bir süre daha halk üzerindeki baskılarını sürdürmüşlerdir.

CEBECİ (Ocağı) Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılan bir asker sınıfı. Bunlar, ordu için zırh, ok, yay, tüfenk, kılıç yaparlardı. Yeniçeri Ocağı'na benzeyen bir örgütleri vardı.

CEBEHÂNE Orduya mahsus her türlü harp âletlerinin bulunduğu depo. Aya İrini Kilisesi uzun bir süre bu amaçla kullanılmıştı.

CEBEL-İ BEREKET Çukurova-Maraş arasındaki dağlık bölge. Gâvurdağı'nın yönetim alanı olarak adıdır. 1865'lerde buralarda yoğun ıslâhat çalışmaları yapılmıştı. Ayaklanmacıların çoklukla bulunduğu, özellikle de Kozanoğulları'nın bağımsızlık derecesinde hüküm sürdükleri yerlerdi. Son dönemlerde, Adana Vilâyeti'ne bağlı, merkezi Osmaniye olan liva da bu adı taşıyordu.

CEBEL-İ LÜBNAN Lübnan Vilayeti içinde yarı özerk bir sancak. Birçok topluluğun ve dinin iç içe olduğu burada anlaşmazlıklar hiçbir zaman eksik olmazdı. Sık sık çatışmalar çıkardı. Bunu önlemek ve devletlerin müdahalesine fırsat bırakmamak için Cebel-i Lübnan'a beş yıl süre ile özel bir mutasarrıf atanırdı.

CEB HARÇLIĞI Mısır eyaletinden Padişah'a gelen hazine. Mısır yarı bağımsız olduktan sonra da bu para gönderilmiştir.

CEB-İ HÜMAYUN (Hazine-i Hassa) Osmanlı padişahlarının özel ödeneği. Bu ödenek sürekli ve düzenli gelirlerle, miktarı önceden kestirilemeyen ek gelirlerden oluşurdu. Ceb-i Hümayun, eski iç hâzinenin yerini almıştı. Daimî gelirler şunlardı: Mısır'dan yılda 600 bin altın, Padişah Hasları'nın yıllık gelirleri, saraya ait bostanların gelirleri, Erdel, Eflak, Boğdan beyliklerinin tevcihi nedeniyle gelen câizeler. Müsadere, ganimet vb. gibi yollardan da önceden bilinmeyen gelirler. Bunlar, padişahın şahsi parası (cebi) sayılır, dilediği gibi harcardı. Bu düzen Vahideddin'e dek sürdü.

CEB-İ HÜMAYUN DAİRESİ 19. yy'ın ikinci yarısında Mabeyn’e bağlı özel harcama bürosu. Bu büro, padişahın buyruğu ile hazine-i hassadan aktarılan paranın harcama işlemlerine bakardı. II. Abdülhamid, kendisi için her ay 9.000 altın harçlık öngörmüştü. Bu miktar özel daireye gelir ve Mabeyn Başkâtibi tarafından doğrudan Padişah’a sunulurdu. Daha sonra sultanın buyruğu ile bu paradan birtakım atiyyeler, özel maaşlar verilirdi. Bu dairede, Kâtip, Hademe-i Hassa ve Muzıka-yı Hümayun Feriki, Hazine-i Hümayun Kethüdası, Istabl-ı Âmire Müdürü gibi görevliler vardı.

CEDİO ALTINI I. Mustafa döneminden başlayarak çıkarılan altın paraların bazıları. Cedid altını, cedid eşrefi, cedid İslâmbol, cedid Rumî, cedid zencirikli, cedid zencirli, cedid zer-i mahbub başlıcalarıdır. Bu tür altınların sonuncusu II. Mahmud döneminde çıkarılmıştı. Bütün bu paralar, aşınma miktarları düşüldükten sonra her dönemde kullanılmıştı.

CELEB TAİFESİ İstanbul’un et gereksinmesini karşılayan ve canlı hayvan getirip pazarlayan toptancılar. Bunların ortak hareketleri İstanbul et piyasasını alt üst eder, hükümetçe birtakım önlemler alınmaya çalışılırdı.

CELLAT İdam hükümlerini infaz eden resmî görevli. Osmanlı sarayında ve eyalet valilerinin dairelerinde cellatlar vardı. Osmanlı sarayında görevli son cellat, II. Mahmud dönemindedir. Öldürme eyleminden nefret eden Abdülmecid’le sarayda cellat bulundurulmasına son verilmiş, bundan sonra yargı mercilerinin verdiği idam hükümleri, ücret karşılığı yaptırılmıştır.

CEMAAT Osmanlı Devleti içinde, kendilerine tanınan hakları kullanarak birer topluluk oluşturan zümreler. Daha eskiden, saray örgütü, ordu ve esnaf arasında da birçok cemaat varken Tanzimat’la birlikte cemaat oluşturma hakkı yalnızca, meşruluğu devletçe tanınan din ve mezheplere verilmiştir. Bu cemaatler, medeni işlemlerinde ve genel yükümlülüklerinde özel birtakım ayrıcalıklara da sahiptirler.

CEMAZİYELÂHİR/CEMAZİYELEVVEL Hicrî ayların altıncısı ve beşincisi. Osmanlı kadınları arasında bu aylara "küçük tövbe" ve "büyük tövbe" denirdi.

CEMİYET Kazanç dışında bir amaca yönelik kuruluş. Bu tür bir amaçla bir araya gelen kişilerin oluşturduğu örgütlü topluluk. Osmanlılarda ilk cemiyetler 19. yy’ın ikinci yarısından itibaren kurulmaya başlandı.

CEMİYET 19. yy'ın ikinci yarısında, küçük yargı kurullarına ve ihtisas mahkemelerine deniyordu. (Örneğin, Bâb-ı Zabtiye Tefrik Cemiyeti, Cemiyet-i Sulhiyye.)

CEMİYET-İ BELEDİYE 1877’de çıkarılan Belediyeler yasasına göre, tüm taşra belediyeleri öngörülen Belediye meclisi üyeleri ile, vilayet veya Liva idare meclisi üyelerinin ortak toplantısı. Yılda iki kez (nisan ve kasım aylarında) toplanır, bütçeyi onaylar ve kabul ederdi.

CEMİYET-İ MAHSUSA Özel komisyon. 1876 Anayasası’nı hazırlamıştır. Server Bey in başkanlığındaki bu komisyon, Said Paşa’nın Türkçeye çevirdiği Fransız Anayasası ile Midhat Paşa’nın Kanun-ı Cedid adlı anayasa tasarısını inceleyerek ilk Kanun-ı Esasî’yi ortaya koydu. Değişik alanlarda uzman 28 kişiden oluşmaktaydı.

CEMİYET-İ RÜSUMİYE Resim ve vergi komisyonu. II. Abdülhamid döneminde kurulmuş ve birtakım kişilere burada görev verilerek maaş bağlanmıştı.

CEMİYET-İ TEDRİSİYE-İ İSLÂMİYE "İslâm kurallarını öğretme derneği" 1865’te açılan halk okulu. Amacı, Kapalıçarşı’da ve diğer yerlerde çıraklık eden, okuma yazması olmayan yoksul çocuklara, iş saatleri dışında temel bilgiler ve din kültürü vermekti.

• Darüşşafaka

CENAB Ululama deyimidir. Özellikle padişahla ilgili hitaplarda kullanılırdı. Hazret’le aynı anlamı vermekteydi. "Cenab-ı saadet-meab", "cenab-ı padişahî", "cenab-ı kitistanî’' gibi. Ayrıca kimi yazışmalarda görülen "cenab-ı nezaret penahi" benzeri deyimler, bugünkü anlamda "sayın bakan veya bakanlık yetkilisi" anlamına gelmekteydi.

CENERAL-İ ORDU-Yİ HÜMAYUN Ordu komutanı. 1845’te, sivilden ordu komutanlığına atananların kullandığı görev adıdır. Örneğin, Keçecizâde Fuad Efendi (Paşa), Yanya ve Narda’daki birliklere bu unvanla komuta etmişti.

CENNETMEKÂN Ölen padişahlar anılırken kullanılan "yeri cennet olsun" anlamında bir söz. Daha uzun olarak "cennetmekân, firdevs-âşiyan" (cennetteki yeri Firdevs suyunun kıyısı olan) da denirdi.

CERİDE İşlem defterlerine verilen ad. Ceride-I nüfus; Nüfus kütüğü demekti. Ceride karşılığı olarak Maliye’de de "ruzname" deyimi kullanılırdı.

CERİDE-İ DEVLET Resmî bülten. Mülazimlik alan kadı adaylarının Takvim-i Vakâyi’de yayınlanan atama sırası listelerine denirdi.

CERİDE-İ YEVMİYE Tanzimat döneminde çıkmaya başlayan gazetelere ceride dendi. Bunlardan her gün yayınlananlara ise "günlük gazete" anlamında bu ad verilirdi.

CERİDE NÂZIRI Maliye Nezaretl’nde bir süre, gelir ve gider işlerini yapan dairenin amirine verilen ad. Daha önceki Ceride Muhasebeciliği’nin bir devamı olan Ceride Nâzırlığı, 1840’da "Varidat Muhasebeciliği"ne dönüştü.

CERİME Yasal cezası para olmadığı halde, suçludan ya da suçlu sayılandan zorla alınan para. Halk arasında buna "cereme" denilmiştir.

CERRAH-CERRAH BAŞI Yaralan sağaltan, ameliyat yöntemlerini bilen hekim. Bu unvan 1908'e dek resmen kullanıldı. Daha sonra operatör denilmeye başlandı. Bunların cemiyet başkanı olan cerrahbaşı aynı zamanda sarayda görevliydi. Şehzadelerin sünnetini yapar, haremağalarının hadımlıklarını muayene eder, ayrıca "müslim-i nev" denen, Müslümanlığı kabul ederek devlet hizmetlerine atanan yabancıları özel bir törenle sünnet ederdi.

CERRAHHÂNE-İ ÂMİRE 1832'de Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin girişimi ile açılan ve cerrah (operatör) yetiştirmeyi amaçlayan Batı usulünde ilk tıp kurumu. 1838'de Tıbhane ile birleştirilmiş, böylece tıp öğrenimi görenlerin üç yılda cerrahlık sınıflarını okumaları ve tabib-cerrah çıkmaları öngörülmüştü.

CERRE ÇIKMAK Medreselerin tatile girdiği Receb, Şaban Ramazan aylarında, buralarda okuyan talebelerin Kur'an okumak, vaaz etmek, namaz kıldırmak gibi dinî hizmetleri yapmak üzere memleketin her tarafına dağılmaları. Bu hizmetlerinin karşılığında para, erzak toplarlar, bununla ertesi yıl okuma olanağı elde ederlerdi. Cer işini bir soygunculuk sayan görüşlere karşılık, bunun yetişen gençlerin halkla ilişki kurmaları bakımından çok faydalı olduğunu savunanlar da vardı.

CEVABNÂME-İ HÜMAYUN Yabancı Devlet başkanlarından gelen mektuplara Padişah ağzından yazılan cevap.

CEVÂİZ-İ İSTİHDAM Herhangi nedenle görevinden uzaklaştırılmış ya da kadro dışı kalmış bulunan memurun görevine dönebilmesi için alması gerekli görevlendirme izni. Bu izin belgesini alanın mazuliyet maaşı kesilir, kendisine yeni göreviyle birlikte memuriyet maaşı bağlanırdı.

CEVÂİZ-İ VEZARET Vezirlik tevcih edilen kişinin Sadrâzam'a ve Bâbıâli ileri gelenlerine belirli miktarlarda ödemesi gereken yasal rüşvet. Vezir olan kişi taşrada ise bu paraların bir bölümünü vezaret müjdesini getiren mübaşire öder, geriye kalanını da taksit taksit gönderirdi. Para karşılığı vezirlik satışı haline getirilen bu usul, Tanzimat'la birlikte kaldırıldı.

CEZAİR-İ BAHR-İ SEFİD 19. yy'ın ikinci yarısına kadar "Kaptan Paşa Eyaleti" de denen, Rodos, İstanköy, Sisam, Sakız, Midilli, Limni ve Bozcaada sancaklarını kapsayan eyalet. 1867'deki yeni mülki düzenlemede, merkezi Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) olmuş, 1876'da eyalet merkezi Sakız'a daha sonra da Rodos'a nakledilmiştir. 1878'de Kıbrıs'ın işgaliyle başlayan bir dizi kayıptan sonra, Balkan Harbi sonunda bu eyalet de yitirilmiştir.

CEZAİR-İ SEB’A-YI BAHR-İ SEFİD "Yediadalar" veya "Heptanesos". Korfu, Peksos, Lefke, İthake, Kefalonya, Zanta, Ktyhera adaları ile öteki birçok küçük adayı kapsayan takımadalar. Burada 19. yy başında Osmanlı Devleti’nden koparak bağımsız bir cumhuriyet kurulmuş, bir süre sonra da İngiliz işgaline uğramıştır. İstanköy (Kerme) Körfezi doğusunda kalan ıssız adacıklara da "Cezair-i Seb’a" denirdi.

CEZA KANUNNÂME-İ HÜMÂYUNU İlki 1840’da çıkarılan, 1850,1854,1858 ve 1877’de değişikliklere uğrayan, Fransız Ceza Yasası örnek alınarak hazırlanmış ilk ceza yasası. 1908’den sonra bir kez daha değiştirilmiştir.

CEZAYİR-İ GARB OCAĞI Cezayir’deki denizci askerlerin ocağına verilen ad. Yöneticilerine "Dayı" denirdi. Dayı aynı zamanda Cezayir'i de yönetirdi. Fakat bölgenin Osmanlı Devleti ile ilişkisi 19. yy başında hemen hemen kalmamıştı. 1830’da Fransızlar bu bölgeyi işgale başladılar. 1847’de ise Cezayir’in Osmanlı Devleti ile hiçbir ilişiği kalmadı.

CEZAYİR KOYUNU Müslüman Arnavutların domuza verdikleri ad. Dolayısıyla domuz eti yemekte bir sakınca görmezlerdi.

CHESTER PROJESİ "Ottoman-American Development Company" adlı Osmanlı-Amerikan ortaklığı aracılığı ile Doğu Anadolu’da 5.000 km.’lik demiryolu yapımını öngören tasarıydı. 1911 ’de Meclis-i Mebusan’da görüşüldü ve reddedildi. (Aynı tasarıyı TBMM 9 Nisan 1923’te kabul etti.)

CİBAL-İ MÜBAHA Herkesin yararlanmasına açık devlet ormanları.

CİBAYET Büyük Sultan vakıflarına ait gelirlerin, yörelere göre kısımlara ayrılarak toplanması işi. Bu toplama işini yapanlar, vakıf kurucusunun soyundan gelme ya da mütevelli tarafından seçilen kişiler olur, bunlara "câbi" "cibayet hatibi" gibi adlar verilirdi.

CİHAD Kur’an’daki anlamı çaba göstermek, fikir yaymak, cehdetmektir. İslâm devletlerinde, Müslümanlığı yaymak ve yerleştirmek için yapılan kutsal savaşlara denilmiştir. Bu anlamda, Osmanlı Devleti’nin

Batı’ya yönelik savaşlarının hepsi birer cihad’dır. Nitekim I. Dünya Savaşı başında bir fetva yayınlanmış ve "cihad-ı ekber" (en büyük cihad) ilan edilmiştir. Bunun anlamı, yediden yetmişe tüm Müslümanların bir komuta altında toplanıp düşmana karşı savaşa koşmasıdır.

CİHADİYYE II. Mahmud’un 1811'de bastırdığı, savaş masraflarını karşılamaya yönelik gümüş para. 22.6 gram (8 dirhem) ağırlığında, 730 ayarındaydı.

CİHAT İDARESİ Evkaf Nezareti bünyesinde, vakıf camilerin imamlık, müezzinlik, hatiplik gibi görevlerine atamalar yapan birim.

CİHET Vakıf maaşı, ilmiye sınıfından kimselere kimi vakıflardan verilen aylık. Buna "vazife" de denirdi.

CİSR-İ ATİK Eski köprü. Haliç üzerine kurulan ve o zamanki adı Tersane Köprüsü olan ilk köprü. 1845’te Bezmiâlem Valide Sultan tarafından yaptırılmıştı. Sonraki yıllarda birkaç defa yenilendi. (Şimdiki Atatürk Köprûsü-Unkapanı Köprüsü.)

CİSR-İ CEDİD Yeni köprü. Eminönü’nü Karaköy’e bağlayan Haliç köprüsü. 1863’te, III. Napoleon’un İstanbul’a gelmesinden önce Abdülaziz tarafından yaptırıldı. Daha sonra yenilendi. 1912’de Alman Mann Firması'nca yeni baştan inşa edildi. (Şimdiki Galata Köprüsü.)

CİZYE (Fr. capitation) Baş vergisi. Osmanlı ülkelerinde yaşayan gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü olduğu vergi. Din adamları kadınlar ve çocuklar cizye yükümlüsü değillerdi. Cizye, yükümlünün durumuna göre âlâ-evsat-edna (çok-orta-az) olmak üzere 48, 24 veya 12 dirhem gümüş hesabı ile alınırdı. Bu vergi 1856 Islahat Fermanı’ndan sonra şeklen kaldırılmakla birlikte "bedel-i askerî" denen vergi alınmaya devam edildi. (1908’den sonra gayrimüslimlerin askerlik yapmaları kabul edildiğinden bedel-i askeri kaldırıldı.)

CUMA SELÂMLIĞI Padişahın her cuma günü, cuma namazı kılmaya gitmesi töreni. Cuma alayı da denen bu gösterişli törene, padişahın maiyyetini oluşturan çavuşlar, peykler, hademe-i hassa vb. katılır, devlet

ileri gelenleri, elçiler, harem ve hanedan halkı ile ahali alayın güzergâhında veya namazın kılınacağı caminin çevresinde yer alırdı. Padişah, camideki özel bölümde (mahfel-i hümayun) namaz kılardı. Bu gelenek 1924'e dek aksamasız sürdürüldü. Önceki padişahlar Cuma selamlığına atla çıktıkları halde II. Abdûlhamid'den itibaren dört atlı saltanat arabaları kullanıldı.

CUMA TATİLİ Daha eskiden böyle bir tatil yoktu. Ancak cuma namazı vaktinde kısa bir tatil yapılırdı. Ayrıca resmî dairelerle okullar çarşamba günü kapalı olurdu. Bir ara perşembe günü tatil sayıldı. 1826'dan sonra da, gayrimüslimlerin haftanın bir gününü ibadet amacıyla tatile ayırdıkları dikkate alınarak cuma tatili başlatıldı. Medreselerde ise eski gelenek korundu ve haftanın iki günü (salı ve cuma) paydos sürdürüldü. Tanzimat'tan sonra ise resmî daireler ve okullar için perşembe günü öğleden sonra başlatılan tatil, cumartesi sabahına dek uzatıldı.

CURNAL (Journal) Devlet adına ya da devletin gizli bir örgütüne bağlı olarak çalışan kişilerin, günlük olay ve gelişmelere ilişkin hazırlayıp sundukları raporlar. II. Abdülhamid, hafiye örgütü kurarak muhalifleri izletmiş bu dönemde saraya curnal verme bir hastalık halini almıştı.

CÜBBE İlmiye giysisi. Biniş altına giyilen dar biçimli bir giysiydi. Entariden kısa ve kolları uzunca olanına ise abdestlik denirdi. Daha sonraki dönemlerde, Batı'da "Manteau universitaire" denen tipte, bol biçimli, uzun etekli, geniş yenli yakasız üstlüklere cübbe dendi. Tanzimat dönemindeki kıyafet yenilikleri, ilmiye sınıfının giyim tarzına dokunmadı.

CÜLÛS Oturmak, tahta çıkmak. Osmanlılarda hükümdarlık makamı olan tahta çıkmaya cülus denirdi. Yeni padişahın tahta oturuşu toplar atılarak ve tellallar vasıtasıyla duyurulur, eyaletlere de fermanlar gönderilirdi. Ayrıca her tarafta şenlikler yapılırdı.

> **Cülûs Hattı:** Yeni padişahın ağzından yazılan ve bir tür saltanat programı denebilecek demeç. Bu hattı, devlet ileri gelenleri hazırlarlardı.
>
> **Cülûs Bahşişi** Yeni padişahın herkese (memurlara, askere dağıttığı para. 1774'te kaldırılmıştır.

CÜLÛS-I MEYÂMİN-ME’NÛS-I CENÂB-I MÜLÛKANE Padişahın tahta çıkışının uğurlu yıldönümü. Her yıl, Hey’et-i Vükelâ’ca önceden ilan edilen cülûs yıldönümleri, II. Meşrutiyet'e dek Osmanlı Devleti'nin biricik resmî bayramıydı.

CÜNUN-I MUTBİK Aralıksız süren, tedavisi mümkün olmayan akıl hastalığı. V. Murad’ın tahttan indirilmesi için alınan fetvada, bu durum gerekçe gösterilmişti.

CÜZ-İ TAM ZÂBİTANI Birlik komutanları, Fırka ve alay kademesindeki birliklerin, tabur, bölük, takım komutanları ile subaylarına verilen ad.

ÇÂKERÂNE Osmanlı resmi yazışma kurallarına göre, yazı sahibi ast'ın, hitab ettiği üst'üne, kendisinden söz etmesi halinde kullandığı "kulunuz" anlamındaki deyim. (Örneğin, "mâlumat-ı çâkerânem": Kulunuzun bilgisi.)

ÇAR İmparator. Latince "caesar"dan bozma. Daha çok Rus imparatorları için kullanılmıştır. Balkan ulusları arasında Osmanlı padişahlarına da "Çar" (Tsar) deniyordu.

ÇARDAK İstanbul'a gelen her çeşit emtianın, türlerine göre boşaltıldığı, vergilendirildiği, denetiminin yapıldığı gümrük yeri. Her çardağın başında bir emin, bir naib bir de kâtip bulunurdu. Tartı ve vergi tahsili çardakta yapıldıktan sonra emtianın esnafa devri sağlanırdı.

ÇARH-I DEVVAR Tanzimat'la birlikte büyüyen ve iş yoğunluğuna boğulan bürokrasi için o dönemde verilen ad.

ÇARŞAF 19. yy'da yayılan üstlük. Türkiye'de daha önceleri ferace ve yaşmak giyilirdi. Çarşaf önce büyük kentlerde görüldü. Banliyölerde ise yeldirme ve maşlah kullanıldı. Bu son ikisinde yüz örtme (peçe) yoktu. Taşrada, köylüler ve göçebeler arasında ise çarşaf, yeldirme ve maşlah bilinmemekteydi.

ÇARŞAMBA DİVANI İstanbul kentinin sorunlarının görüşüldüğü özel toplantı. Her çarşamba günü sadrâzamın başkanlığında, İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar kadıları ile yapılırdı. Halkın dilekçeleri, başkentin önemli sorunları görüşülürdü. BabIâli'nin teşkilinden sonra bu geleneksel toplantı bırakıldı.

ÇARŞI AĞASI Özellikle pazar ve panayır yerlerinde yanındaki kolluk kuvvetleri ile satım güvenliğini sağlayan, hırsızlık ve gasp olaylarını önleyen yerel görevli. Kasaba ve köy ağalan, çoğu zaman nöbetleşe çarşı ağalığı«yaparlardı.

ÇARŞI-YI KEBİR Kapalıçarşı'nın eski adı. 1894 büyük depreminde önemli ölçüde hasar gören bu dünyaca ünlü çarşı, II. Abdülhamid

tarafından onartılarak 1898'de yeniden ticarete açıldı. Çarşı daha önce de II. Mahmud döneminde büyük bir onarım görmüştü.

ÇATMA 19. yy'a dek dokunan bir kumaş türü. Üsküdar, Bilecik, Bursa gibi merkezlerde değişik desenli çatmalar dokunurda. İpekten, kabartma desenli bir çeşit kadife olan çatmalar, dokundukları yerlere göre ad alırdı. Avrupa tüccarları, dışarıdan ucuz kadifeler getirerek Türk çatmacılığını söndürdüler.

ÇAVUŞ Değişik hizmet kollarında görev yapan çeşitli memurlara verilen ad. Ocak çavuşları, divan-ı hümayun çavuşları, tersane çavuşları gibi.. Bunların âmirlerine de çavuşbaşı veya başçavuş deniyordu. II. Mahmud'-un askeri düzenlemelerinden sonra orduda ve donanmada küçük rütbeli subaylara da "çavuş" dendi.

ÇEKME PABUÇ Yumuşak deriden özel biçimde yapılan saray halkına özgü çizme.

ÇELEBİ Eğitim görmüş kişilere verilen ad. Nâzik, efendi kişi. Mevlâna soyundan gelen ve Mevlevilik tarikatının başına geçenlere de Çelebi Efendi deniyordu. Padişahların kılıç kuşanma törenlerinde bu işi Mevlevi Çelebisi'nin yapması kural gibiydi. Bektaşilik'de ise Pîr soyundan gelenlere çelebi denmekteydi.

ÇELENK Savaşlarda yararlık gösteren komutan ve vezirlere padişahça verilen üstü pırlantalı sorguç. II. Mahmud'dan sonra verilmemiş, bunun yerini nişan ve madalyalar almıştır.

ÇENG Ü ÇEGÂNE SAFASI Özel eğlence. Tulumcu, maskara, çengi kollarının sarayda veya rical konaklarındaki düğünlerde yaptıkları gösteriler.

ÇERAĞ OLMAK Bâbıâli bürolarındaki başarılı adaylık döneminden sonra bir mevki veya görev elde etmek. Câriyenin evlendirilip saraydan veya konaktan çıkarılmasına da denirdi.

ÇERKEZ HALAYIK Kafkasya’dan getirilip satılan genç güzel kadın. Bunla*r* saray ve konaklara girdikten sonra sivri başlık, büzgülü entari, fermayiş kuşak, kısa kollu kaftan ve kırmızı şalvar giyerler, sıkı bir eğitimden geçirilirlerdi.

ÇEŞM-İ BÜLBÜL Tanzimat dönemi cam sanayisinin değerli ürünlerine verilen ad. 1848’de Çubuklu da "Çeşm-i Bülbül" denen yerde kurulan cam imalathanesinde üretilen, mavi, kırmızı, yeşil renkte, çizgili, kabartmalı, tezhipli bardak, sürahi, tabak, kâse, avize türünden cam eşyaya deniyordu.

ÇEŞNİCİBAŞI Sarayda pişen ve dağıtılan yemekleri denetleyen, günlük tabla sayılarını belirleyen, bunları yerlerine gönderen memur. (Eskiden bunlara çaşnigir deniyordu.)

ÇIRAĞAN Padişah hizmetine bakan kalfa ve gedikli kadınlardan yaşlananların maaş bağlanarak saraydan çıkarılanları. Bunlara "saraylı" da denirdi.

ÇIRAĞAN SARAYI Sultan Abdülaziz tarafından 1870'te yapımı tamamlatılan Ortaköy'deki saray. Daha önce de burada köşk ve saraylar yapılmıştı. II. Mahmud, eski Çırağan Sarayı’nı onartarak bir süre burada oturmuştu. Yeni sarayın projesi Abdülmecid zamanında hazırlatıldı. Serkis Balyan’ın yaptığı yeni Çırağan Sarayı, 20 Ocak 1910’da çıkan bir yangın sonucu tamamen yandı.

ÇİFT Bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte, dirlik sahibine ya da görevli emin’e tapu resmi (icare-i muaccele) ödenerek kiralanan küçük arazi. Bölünmesi yasaktı. Ayrıca her yıl çift akçası adı altında yıllık kira ödenirdi.

ÇİFT BOZAN Köyü bırakıp kente göçen rençbere denirdi. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde iç göç hızla artmış, birçok yörenin köyleri güvensizlik ve toprak verimsizliği yüzünden boşalmıştı. Çift bozanların kentlerde barınmaları ise ayrıca bir sorun olmuştu.

ÇİFTE BALIK İngiliz taklidi bir kumaşın adı.

ÇİFTLİKAT-I HÜMAYUN Osmanlı hanedanına ait büyük çiftliklerin tümüne birden verilen ad. II. Abdülhamid bu çiftliklerin ıslahı, yönetimi için önlemler almış ve ilk örnek üretme çiftliklerini oluşturmuştu.

ÇORBACI Önceleri Yeniçeri Ortası başkanı. 19. yy'da ise kimi yörelerde zengin köy ağalarına fakat daha çok son dönemin zengin Rum ve Ermenilerine verilen ad. Bunlar, oluşturulan yerel meclislerde cemaat temsilciliği yaptılar.

ÇUHADAR Sarayda, vezirlerin ve yüksek devlet memurlarının maiyyetinde bulunan, bunların dışarıyla ilgili işlerini gören hizmetli. Selamlık dairesinde emre hazır bekleyenlerine ise "kapı çuhadarı" deniliyordu.

ÇUKA (çuha) (yün kumaş) Osmanlı ülkelerinde çok dokunan ve kullanılan bir kumaş türü. 19. yy'da Fransız tüccarların getirdiği Çuka-i Sedan ile yine Avrupa'dan ithal edilen koronalı, koronasız, dradkor, karpuzî, sultan, Saksonya taklidi gibi türleri bulunan Çuka-i Zefir, çok fazla rağbet gördüğünden yerli dokumacılık büyük zarara uğradı.

ÇÜRÜK AKÇA 19. yy'da bakır paralara verilen genel ad. Mangır, çürük akçaların başlıcasıydı.

ÇÜRÜK KURUŞ 19. yy'da, mecidiye'nin 1/33'üne, altın Osmanlı lirasının da 1/178'ine denk para.

DAĞLI EŞKIYASI Rumeli’deki çeteler.

DÂHİL DERSLERİ Medreselerin orta ve yüksek bölümlerinde farklı düzeylerde okutulan bilim ve fen dersleriydi. Bu programlar, birbirini tamamlayıcı nitelikte giderek ağırlaşırdı.

DAHİLİYE NEZARETİ İçişleri Bakanlığı. 1837’de kuruldu. 1835-37 arasında ise "Umur-ı Mülkiye Nezareti" vardı. Daha önceki Sadaret Kethüdalığı, 19. yy başlarında kethüda bey, sonra kethüda-yı devlet adlarını almış, en son Dahiliye Nezareti’ne dönüşmüştür.

DÂHİL MEDRESESİ Klasik İslam eğitiminde "hariç" (ilköğrenim) aşamasından sonra gelen ve ortaöğrenim veren, "hareket" ve "iptidâi" olmak üzere iki aşamalı medrese. Buradan yükseköğrenim aşaması sayılan "Sahn Medresesi"ne geçilirdi.

DÂİLERİ "Duacıları" anlamında ilmiye mensuplarının kullandığı birdeyim. Bunun gibi, "dâiniz" "ed-dâi", "dâi-i dirine" "dâi-i kemterin", "dâi-i kadim" deyimleri de aynı anlamda ve yazının bitimine imza ile birlikte konurdu.

DAİRE Saray ve konaklarda, değişik hizmete özgü bölüm veya birisinin oturmasına ayrılmış odalar. Harem dairesi, selamlık dairesi, valide dairesi, misafir dairesi gibi. Ayrıca devlet kurumlarında belirli bir işin görüldüğü âmiri ve memurları bulunan birime de daire denirdi. Belediye dairesi, ebniye dairesi gibi.

DAİRE-İ BELEDİYE Belediye Dairesi. 1877'de çıkarılan Belediyeler Kanunu gereği, İstanbul'da da eski İhtisab Nezareti’nin yerine belediye kurulması öngörüldü. Ancak kentin büyüklüğü dikkate alınarak 20 daireye bölünerek her birinin bağımsız birer belediye olması kabul edildi. Ancak bu dairelerden bazılarında belediyecilik çalışmaları hemen hiç olmazken, örneğin Altıncı Daire-i Belediye, Türkiye için örnek düzeyde çalışmalar yaptı. 1912’de çıkarılan teşkilât yasası gereğince de İstanbul'daki Belediye dairelerinin sayısı dokuza indirildi. Şehremaneti denen anakent belediyesi ise varlığını korudu.

DAİRE-İ HUSUSİYE Dolmabahçe, Yıldız, Beylerbeyi ve Çırağan saraylarında padişahın, kendisine çalışma yeri olarak seçtiği Mabeyn bölümü. Maruzata burada bakılır, buyruklar burada verilirdi. Buraya daire-i seniyye veya eski deyimle "hünkâr dairesi" de denirdi.

DAİRE-İ HÜMAYUN Bâbıâli'de padişah için ayrılan özel salon. Abdülmecid çoğu zaman Bâbıâli'ye gelir, burada önemli toplantılara başkanlık ederdi. Ayrıca Maarif-i Umumiye Meclisi de aylık toplantılarını bu salonda yapardı.

DAİRE-İ SÂMİYE-İ SADARET-İ UZMÂ Başbakanlık örgütü. Bâbıâli'de Sadrâzam'a bağlı ofislere deniyordu. Bunlar; teşrifat, beylikçi, mektubî, evrak müdürlüğü, hazine-i evrak, tercüman-ı sadaret-i uzma ana birimleri ile bağlı bürolardı.

DAİRE-İ UMUR-IASKERİYYE Beyazıt'ta, Eski Saray'ın yerine 1870'te yapılan Bab-ı Seraskerî'nin bir adı. Hint üslûbunda büyük bir taş kapı ile her iki yanındaki hizmet binalarından ve avlu ortasındaki ana binadan oluşan burası, Osmanlı Devleti'nin son 50 yılında savunma ve genelkurmay hizmetlerinin görüldüğü yer oldu. 1908'den sonra "Harbiye Nezareti" denildi.

DAİRE-İ UMUR-İ MİLLET (Meclis/Ulus işleri kurumu) 1877'de toplanan ilk Meclis-i Mebusan'ın, Sultanahmet'deki Adliye Binası'nda toplandığı salonda asılı levha. Bu büyük yazı, bir anlamda ulusal egemenliği düşündüren ilk söz olarak başkanlık kürsüsünün arkasındaydı. Üstünde II. Abdülhamid'in bir tuğrası, altında da "Padişahım çok yaşa" cümlesi bulunuyordu.

DÂİYÂN-I DEVLET Devlete duacılık edenler. Üst düzeydeki siyasal tartışmalara ve gruplaşmalara katılmayan, görevini, devlete bağlılıkla sürdürmeyi yeğleyenler için kullanılırdı.

DAL FES Üzerine abâni ve sarık sarılmayan fes. Devlet memurları, silahlı kuvvetler mensupları, nazırlar ve padişah, dal fesli olurlardı. Sarık sarma daha çok ilmiye sınıfına özgüydü.

DALYASANLI SARIK Şeyhülislamlar’ın törenlerde kullandıkları bir sarık formu. Mevlevi sikkelerinde olduğu gibi, bir ucu omuz üstüne sarkardı.

DÂMÂD-I ŞEHRİYÂRÎ Padişah kızları ile evlenenler. Damad seçimi padişahın iradesiyle olurdu. II. Mahmud’dan itibaren devlet ricalinin yetişkin ve aydın çocukları uygun görülmeye başlandı. Bunlara türlü aşamalarda görevler, özellikle de yâver-i ekrem'lik verilirdi.

DAME İCLALÜHÛ "Onuru ve yüceliği sürüp gitsin, eksilmesin" anlamında, resmi yazışmalarda geçerdi. Vezir ve Paşa rütbesi almış olanlardan, yazı içinde söz edilirken adları ile birlikte bu cümleye de yer verilirdi. Aynı anlamda "edâmallahü iclâlühû" da denirdi. Daha aşağı rütbedekiler içinse "dame mecidehû" veya "dame uluvvehû" denirdi.

DAMGA KANUN-I CEDİDİ 1873’te yürürlüğe kondu. İlk damga pulları da bu yasanın bir gereği olarak çıkarıldı. Bu tarihten itibaren akçalı işlemlerde belli oranlara göre damga pulu kullanılmaya başlandı.

DAMGALI KÂĞIT 1845’ten sonra satılmaya başlayan ve üzerindeki paralı damga sebebiyle devlete bir miktar gelir sağlayan kâğıtlara deniyordu. Maliye dilinde "varaka-i sahiha" adı da verilen bu kâğıtlarla Türkiye’de çağdaş anlamda damga vergisi de uygulanmaya başladı. Soğuk damgalı bu tür kâğıtlar, daha çok senet düzenlemede kullanıldı. 1873’te Damga Yasası çıkınca damgalı kâğıt kullanılmaz oldu.

DÂNE USULÜ Mültezimlerin öşür toplamada uyguladıkları yöntemlerden en yaygın olanı. Harman dövüldükten sonra ürün ölçülüp öşürü ayrılırdı. "Demet usulü"nde ise harman dövülmeden ekin demetleri sayılır ve öşürü ayrılarak yine köylü tarafından ayrıca harmanı çıkarılırdı.

DANİŞMEND Sahn medresesinde oda sahibi olabilmiş öğrenci. Bugünkü anlamda asistan.

DARAĞACI İdam sehpası. İdam mahkûmlarının halka ibret dersi olacak şekilde asılması için, büyük meydanların veya kalabalık geçit yerlerinin ortasına kurulan üç ayaklı sehpa. Osmanlı Devleti'nin daha

önceki idam infazlarından farklı olan bu yöntem, özellikle 1908’den sonra benimsendi. İstanbul’da ve vilayetlerde, suçlular ceza yasası uyarınca darağacında asılmaya başlandı. Daha eskilerde ise, yerde boğulan veya başı kesilen suçluların sadece başları belli yerlerde teşhir edilirdi.

DARBHANE Para basılan yer. I. Mahmud dönemine dek Darbhane Eminliği adını taşıyordu. "Darbhane Nâzırlığı" olarak Tanzimat’a dek işlevini sürdürdü. Aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin para politikasının oluşturulduğu bir kurumdu. 1835’teki para darlığında Maliye Hazinesi ile birleştirilerek, "Darbhane-i Âmire Defterdarlığı" adını aldı. 1838’de Mansure Defterdarlığı da katılarak "Umur-ı Maliye Nezareti" kuruldu. Bu dönemde Avrupa'dan getirilen yeni makinelerle basım sistemi değiştirildi. Çekiç yöntemi yerine sarkaç yöntemi ile madeni para basımı 1842’de gerçekleştirildi. "Darbhane-i Âmire Müdürlüğü" Maliye Nezareti’ne bağlı ayrı bir kuruluş oldu. Nişanlar ve madalyalar da burada basıldı. 1843’ten itibaren de ülkenin diğer yerlerindeki darbhanelerde para basımı kaldırıldı. Yalnızca İstanbul Darbhanesi bu işe baktı.

DARBHANE HAZİNESİ 1826-1838 yılları arasındaki dönemde devletin para işleriyle ilgili maliye kuruluşu.

DÂR-I HARB (Dârü’l-Harb) İslâm hukukuna göre yöneticisi Müslüman olmayan ülke ve ülkeler. İslâm ülkeleri yöneticilerinin biricik görevi ise, buraları almak üzere "cihad" açmaktı.

DÂR-I İSLÂM (Dârü’l-İslâm) Hükümdarı ve tebaası Müslüman olan ülke. İslâm kurallarının geçerli olduğu yer. İslâm hukukuna göre, dünya ülkeleri ikiye ayrılır: Dâr-ı harb ve dâr-ı İslâm. Bu nedenle İslâm hükümdarları birlik olmak ve cihad açmak zorundadırlar. Bu görüş ve yaklaşım Osmanlı Devleti’nin temel siyaseti olmuştur.

DÂR-I ŞÛRÂ-YI ASKERİ İlkin 1838’de kurulan, 1843’te bir içtüzükle çalışma alanı belirlenen askeri kurul. Bu kurulda Şûra başkanından başka bir müftü ile sivil ve asker üyeler de vardı. 1880'de kaldırıldı. 1908’de "Şûra-yı Askerî" adı altında Harbiye Nezareti içinde yeniden kuruldu. Daha sonra Âli Askerî Şûra (Yüksek Askerî Şûra) adını aldı.

DÂRÜ’L-ACEZE Düşkün ve kimsesizleri barındıran hayır kurumu. II. Abdülhamid’in buyruğu ile bu adı taşıyan binanın yapımına 1897’de başlandı. Kurum, 1906'da açıldı.

DÂRÜ’L-BEDAYİ Güzel sanatlar evi. İstanbul’da 1913’te oluşturulan topluluk, ertesi yıl İstanbul Belediyesi’ne bağlı bir tiyatro kurumu niteliği kazandı. Bu işlevini, aynı adla yirmi yıl korudu. Daha sonra Şehir Tiyatroları adını aldı.

DÂRÜ’L-ELHAN Müzik Okulu. İstanbul’da 1917’de açıldı. Amacı Klasik Türk müziğini bilimsel yöntemlerle öğretmek ve geliştirmekti. 1926’da Belediye Konservatuvarı’na dönüştürüldü.

DÂRÜ’L-ESLİHA (Silahlar evi) Aya İrini Kilisesi'nde oluşturulan daha sonra Askeri Müze'ye dönüştürülen silah deposu. Buraya "hazine-i esliha" ve "Harbiye anbarı" da denmişti.

DÂRÜ’L-EYTAM Yetimler evi. I. Dünya savaşı içinde, yetim kalan çocuklar için İstanbul’da ve öteki vilayetlerde, boş binalardan yararlanılarak açıldı. Fakat savaş sıkıntıları içinde amacına ulaşamadı.

DÂRÜ’L-HADİS İstanbul'da Süleymaniye medreseleri içinde en yüksek din bilimi veren kurum. Kanunî döneminde açılan İstanbul Dârü’l-hadis'i, 20. yy’a dek işlevini aralıksız sürdürdü. Buranın müderrisi, ülkedeki tüm müderrislerin kıdemlisi sayılırdı.

DÂRÜ’L-HARİR 1891 'de Bursa’da açılan ilk ipek fabrikası. Burada işçi kızların ücretle çalışmalarına da izin verilmişti.

DÂRÜ’L-HİLÂFE Halifelik merkezi. İstanbul’un resmi adlarından. 18. yy sonlarında halifelik resmen benimsenince İstanbul için de özellikle sikke yazılarında bu ad geçerli oldu.

Dârü’l-Hilafe Altını: II. Mahmud adına 1823'te çıkarılan halkın "surre altını" dediği para. Uzun zaman tedavülde kaldı.

Dârül-Hilafe Medreseleri: Halifelik merkezi olan İstanbul’daki medreseleri, taşra medreselerinden ayıran adlandırmaydı.

DÂRÜ’L-HİLAFETÜ’L-ALİYYE MEDRESESİ 1909 da başlayan çalışmalar sonunda İstanbul’daki tüm medreseler ayrı öğretim programına bağlanmış ve hepsi tek bir medrese sayılarak 1912’de bu adla anılmaya başlanmıştı.

DARÜ’L-HİKMETÜ’L-İSLÂMİYE 1918’de İstanbul’da kurulan ve İslâm dünyasında ortaya çıkan dinsel sorunlara çözüm getirmeyi, İslâm’a yöneltilen eleştirileri cevaplamayı, dinsel eğitimi yönlendirmeyi amaçlayan kurum.

DÂRÜ’L-HUFFAZ Kurs nitelikli hâfız yetiştirme kurumu. İstanbul'da ve taşrada sayıları çoktu. Buralarda Kur’an ezberlenmesinin yanısıra kıraat ve tilavet incelikleri de öğretilirdi. II. Abdülhamid döneminde sayıları daha da artırıldı. Bu kurumların bir ileri aşamasına ise "Dârü’l-kurra" deniyordu.

DÂRÜ’L-MAARİF (Valide Mektebi) 1849'da Abdülmecid'-in iradesiyle açılan ve yapım masrafları annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan’ca karşılanan Rüştiye üstü okul. Amacı Darülfünun’a hazırlıktı. Fakat Darülfünun’un açılmaması ve öğrenci azlığı yüzünden ertesi yıl sıbyan mektebine dönüştürüldü. Abdülmecid, oğlu Murad Efendi'yi okula yazdırdı. 1851 de burada Encümen-i Dâniş çalışmaları da başlatıldı. Cağaloğlu'ndaki okul 1872’de yeniden "idadi’'ye dönüştürüldü.

DÂRÜ'L-MESNEVÎ Mesnevi Okulu. İstanbul'un Çarşambapazarı semtinde 1844'te açılan ve açılış töreninde padişah Abdülmecid’in de bulunduğu özel Mesnevi okutma okuludur. Kurucusu Murad Molla Şeyhi Şeyh Murad Efendi'ydi.

DÂRÜ’L- MUALLİMAT Kız Öğretmen Okulu. İstanbul'da Abdülaziz’in buyruğu ile 1869’da açıldı. İki aşamalı okul, ilk ve ortaokullara öğretmen yetiştirdi.

DÂRÜ’L-MUALLİMÎN Erkek Öğretmen Okulu. 1848’de Abdülmecid'in buyruğu ile açıldı. Başlangıçta yalnız ortaokullara öğretmen yetiştirirken 1868 ve 1890’da programında yapılan düzenlemelerle ilk, orta

ve lise öğretmeni yetiştirmeye yöneldi. Buna göre, "Darülmuallimin-i İptidajye", "Darülmuallimin-i Tâliye", "Darülmuallimin-i Âliye" adlı bölümlere ayrıldı.

DÂRÜSSÂDE "Mutluluk yuvası". Osmanlı Padişahlarının harem dairesine verilen özel ad. Padişahın günlük yaşamını geçirdiği sarayın özel bölümü. Topkapı Sarayı Darüssaadesi, yüzyıllarca dünyanın en ünlü haremi kabul edildi. 19. yy'da padişahlar yeni saraylar yaptırdıktan sonra da harem yaşamı için özel bölümler ayrıldı. Eski harem düzeni genel kuralları ile sürdürülmeye çalışıldı.

DÂRÜSSAÂDE AĞASI (Kızlar Ağası) Harem'in birinci derecede sorumlu âmiri. Saray protokolünde önemli bir yeri vardı. Daha eskiden sadrâzam'dan sonra gelirdi. Kendisi gibi zenci olan haremağalarının da âmiriydi. Klasik kıyafeti, altın sırma şeritli kallavi kavuk, ağır samur kürk, sırma işlemeli entari, puşî şal kuşak, altın köstekti akvâ (hançer), sarı yemeniydi. Tanzimat yenilikleri İle bu kıyafet terkedildi. Redingot giyen Dârü's-sade Ağası'nın eski önemi de kalmadı. Sultan V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkmasından sonra protokolde yer verilmedi. II. Abdülhamid döneminde "Dârü'ssaade-i Şerife Ağası" da deniyordu.

DÂRÜŞŞAFAKA Şefkat yuvası. 15 Haziran 1873'te, yapımı tamamlanan Fatlh'deki binasında "Darü'ş-Şafakatü'l-İslâmiye" adıyla açıldı. Babasız ve yoksul çocukları okutma amacıyla düşünülen bu kurum, eğitime olumlu katkılarda bulundu. Dârü'ş-şafaka, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye tarafından, Mekteb-i Sultanî'ye bir tepki olarak açılmıştı. Çünkü Galatasaray, zengin ve nüfuzlu ailelerin çocuklarını ücretle alırken Dârü'ş-şafaka'ya da İstanbul'un öksüz, yetim, fakat yetenekli çocukları alınıyordu. İlk, orta ve lise sınıflarından oluşan okul parasız yatılıydı.

DÂRÜ'T-TEDRİS Öğretim yeri. Sağır ve dilsizlerin yetiştirilmesini amaçlayan ve Sultanahmed'deki Ticaret Nezareti binası içinde 1890'da açılan okul.

DÂRÜ'T-TİBAATÜ'L-CEDİDE (Âmire) Yeni Basımevi. İ. Müteferrika'nın öncülüğü ile açılan ilk matbaadan sonra, 1804'te Üsküdar'da kurulan ve renkli baskı da yapabilen devlet matbaası. Bu

basımevi 1831 ’de İstanbul'a taşındı. Bir süre Bayezid’de bir hamamda çalıştı. Daha sonra 1864’teTakvimhane ile birleştirildi. Adı da Matbaa-i Âmire oldu.

DAYI Cezayir ve Tunus yöneticisi. Osmanlı Devletl’ne biçimsel bir bağlılıkla ülkeyi yöneten Ocaklı bey. Yeniçeri Ocağının kapatılmasından sonra Tunus ve Cezayir’deki dayıların etkinliği de azaldı. Yerel hanedanlar egemenliği ele geçirdiler. Bir yandan da yabancıların işgali (Cezayir 1830), (Tunus 1880) sözkonusu oldu.

DEAVİ (davalar)

• Divan-ı Deavi Nezareti

DEF-İ FİTNE Karışıklığa son verme. Tanzimat’tan sonraki ortamda diledikleri gibi hükmedemeyen kimi sadrâzam ve nâzırların, yetkilerini berkitmek için sık sık ileri sürdükleri gerekçe. Aynı gerekçe İstibdat yönetimi için de geçerli olmuştur.

DEFTERDAR Maliye/Nezareti kuruluncaya dek Osmanlı maliyesini yöneten görevli. Sayıları zamanla arttı. Başdefterdar (şıkk-ı evvel), şıkk-ı sani, şıkk-ı salis ve şıkk-ı rabi defterdarları gibi.

DEFTERHANE Tapu dairesi. Toprak sayım ve yazımına ilişkin âna kütüklere Tahrir Defteri dendiğinden bunların bulunduğu daireye de "Defterhane" veya "Defterhane-i Amire" deniyordu. Defterhane uzun zaman Topkapı Sarayı içindeydi. Ülke topraklarının tümüne ait, tımar, zeamet, has, mülk, vakıf vb. kayıtlar burada mevcuttu. Tanzimat döneminde bu kurumun adı "Defter-i Hakanî Nezareti" oldu. 1871 'de Sultanahmet’teki binasına taşındı. Önceleri "Defter Emini" ya da "Defterhane Emini" denen yöneticisine "Defterhane-i Hakanî Nâzın" denildi. Kısa bir süre yine "emin" unvanı kullanıldı.

DEFTER-l HAKANÎ NEZARETİ Tapu ve Kadastro Kurumu.

• Defterhane

DEMET USULÜ Öşür alma yöntemlerinden biri.

• Dane Usulü

DEMİRBENDLİK 1870 tarihli Osmanlı Askerî Ceza Yasası'na göre bir ceza türü. Mahkûmun bir ayağına 350 dirhem (1,12 kg) ağırlığında demir halka takılmasını, pranga mahkûmları gibi kışla ve askeri yapı çalışmalarında istihdam edilmesini öngörmekteydi.

DERBEND Kapı tutmak. Özellikle dağlık noktalardaki yol karakol ve kalelerine derbend, buralarda görevli olanlara derbentçi deniyordu.

DEREBEYİ Tanınmış bey. (derre: mâruf, tanınmış anlamındadır. Kelimenin doğrusu "derrebey"dir.) 18. ve 19. yy'larda iç sorunların ortaya çıkardığı yerel yönetici tipi. Önceleri derebeylerinin gücünden yararlanmayı gözeten devlet bunları kasaba voyvodalığından eyalet valiliğine dek çeşitli hizmet alanlarında görevlendirdi. Fakat daha sonra halka kötülükleri ağır bastığından ezilmelerine çalışıldı. II. Mahmud derebeylerinin tavaif-i mülûk (küçük devletçikler) oluşturmuş durumdaki en büyükleriyle uğraştı. Karaosmanoğlu, Dağdevirenoğlu, Tuzcuoğlu, Cebbarzâde, Serezli İsmail Bey, bir ölçüde etkisiz duruma getirildiler. Fakat bunların çocukları ve öteki küçük derebeyleri Tanzimat döneminde de ülke genelinde etkinliklerini sürdürdüler.

DERECE-İ SÂLİSE VALİLİĞİ Üçüncü sınıf, 15.000 krş aylıklı Bitlis, Kastamonu, İşkodra, Bingazi, Trabzon, Musul, Mamüretü'l-Aziz valilikleriydi.

DERECE-İ SANİYE VALİLİĞİ ikinci sınıf, 17.000 krş aylıklı Hüdavendigâr, Edirne, Cezair-i Bahr-i Sefid, Selanik, Manastır, Kosova, Yanya, Konya, Sivas, Diyarbekir, Basra, Van, Ankara valilikleriydi.

DERECE-İ ULÂ VALİLİĞİ 1881 'de yapılan düzenlemeye göre, birinci sınıf valilik. Maaşat Kararnamesi'ne göre 20.000 krş aylıklı Suriye, Hicaz, Bağdad, Yemen, Haleb, Aydın, Trablusgarb ve Erzurum valilikleriydi.

DERGÂH-I ÂLİ (Dergâh-ı Muallâ) Padişah Sarayı. Daha özel anlamda ise Kubbealtı ile buraya bağlı büroları kapsayan, Osmanlı Sarayı'nın resmî bölümü. Bâbıâli oluşturulduktan sonra Dergâh-ı Âli

bürolarının bir kısmı buraya taşınmıştır. Klasik Osmanlı Sarayı düzeninde, Dergâh-ı Ali’ye Ortakapı'dan (Bâbüsselam) girilirdi. Bu kesimin,bekçiliğini dergâh-ı âli kapıcıları yaparlardı. Bunlara "bevvabin-i dergâh-ı âli" âmirlerine de "ser-bevvabin-i dergâh-ı âli" denirdi. Kısaca Kapıcıbaşılık denen bu görev, daha sonra bir pâye oldu. Tanzimat dönemi boyunca da taşra eşrafına dağıtılarak bunların nüfuzundan yararlanılmaya çalışıldı. Bunun gibi "dergâh-ı âli müteferrikası", "dergâh-ı âli gediklisi" gibi başka görev ve pâyeler de mevcuttu.

DERSAADET Başkent anlamında İstanbul’a verilen adların en yaygını. Bunun gibi: Âsitâne, Dârü'l-hilâfe, Dârü’s-Saltana, Dârü’l-Mülk, Beldetü'l-Tayyibe, Südde-i Saadet, Südde-i Saltanat, Dergâh-ı Selâtin, son zamanlarda ise daha çok Pây-ı Taht-ı Saltanat adlandırmaları kullanılmıştır. Deraliyye deyimi ise Anadolu halkı arasında yaygındı. Balkan ulusları da İstanbul’a Çarıgrad demekteydiler.

DERSAADET CEMİYET-İ SULHİYESİ Mecelle'nin Kitabü’s-Sulh hükümlerine göre alacaklı borçlu tarafların uyuşmazlıklarını barışçı ve uzlaştırıcı çözümlere kavuşturmak için kurulan ticaret mahkemesi. 1876’da çıkarılan bir Talimat-ı Muvakkate (geçici yönetmelik) ile kurulmuştu.

DERSAADET KARAKOLLAR FERİKİ İstanbul Merkez Komutanı. İstanbul’un kent güvenliğini sağlayan, olaylara elkoyan, izinli askerin disiplin dışı davranışlarını cezalandıran karakol ve noktalar, korgeneral rütbesindeki bir komutana bağlıydı.

DERS-İ AMM Halk dersi. İlk açılan Darülfünun’da herkese açık olan sabah derslerine denmişti. Bu girişim Takvim-i Vakâyi ile herkese duyurulmuştu. Ancak Darülfünun uzun ömürlü olamadığı gibi, bu girişim de kısa sürdü.

DERSİAM MÜDERRİSİ Medrese mezunu öğretim elemanı. Medrese öğreniminden sonra girdiği sınavı kazanan, medresenin ilk aşamalarında ve câmilerde ders verme yetkisi elde eden ilmiye sınıfı mensubuydu.

DERS NÂZIRI Tanzimat döneminde, yeni açılan okullardan birkaçının eğitim öğretim ve yönetim işlerini denetleyen görevli. Ders Nâzırları aynı

zamanda uygulamada görülen aksaklıkları gidermeye, bunun için yeni düzenlemeler getirmeye yetkiliydiler.

DERSTEN KALKMAK Dersleri boykot etmek. Ders veren müderrisleri beğenmeme ve yetersiz görme gibi nedenlerle medreseden ayrılmaya denirdi. Kimi derslerin ağırlığından yılgınlık gösteren yaşlı öğrenciler, birbirlerini tahrik ederek ve müderrislerin yetersizliğini öne sürerek boykota giderlerdi. Bunlar şurada burada ve özellikle de câmilerde toplanıp ortalığı karıştırırlardı. 19. yy’dabu hareketler daha da arttı.

• Ehl-i kıyam

DERS VEKÂLETİ Tüm medreselerin, sıbyan mekteplerinin bağlı bulunduğu kurum. Ders Vekâleti, Meşihat’da başlıbaşına bir daire sayılmaktaydı.

DERS VEKİLİ Şeyhülislâmın öğretim işleri yardımcısı. Şeyhülislâm ilmiye sınıfının başı olarak aynı zamanda bir müderristi. Bu nedenle Bayezid Medresesi’nde görevli sayılıyordu. Ancak bu görevini fiilen yapabilmesi mümkün olmadığından, atadığı bir müderris "ders vekili" adı ile bu işi yapardı.

DERUŞAK Yurt dışında kurulan bir Ermeni Cemiyeti. Abdülhamid yönetimine karşı mücadele veren İttihad ve Terakki Cemiyeti ile 1907’de işbirliği yapmıştı.

DESPOT Ortodoks Rum halkın dinsel başkanları. Metropolitlerle eşit düzeyde, fakat bulunduğu yörenin Rum halkını yöneten yerli "ağa"lardı.

DESTAR TEKVİRİ Sarık sarmak. II. Mahmud’dan itibaren Padişahlar, uhrevi anlamı olan sarığı bıraktılar. Dünyevî bir serpuş ve kıyafet benimsediler. Fakat sarık sarma, ilmiye sınıfı için bir kural olarak devam etti. Bunun değişik anlamlarda formları vardı: Kavuk üzerine karşılama tülbent sarımına "çaprast", Hz. Yusuf’un sarığını andırır tarzda sarmaya "Yusufî", puşîdenen kumaşla yapılanına "puşî", kafes gibi sarmaya "kafesi", türlü renklerden sarığa "alaca", püsküllü uzantısı olanına "saçaklı", çizgili forma "çubuklu" vs. adları verilirdi. Destar tekviri için bir pâyeye ulaşılmış olmak ve izin almak koşuldu.

DEST-İ TEGALLÜB Yasadışı ve zorbalıkla yönetmek. Yerel otoriteyi temsil eden derebeyinin, çevre halkını sin-dirici yöntemlerle idare etmesine denirdi.

DESTÛR-I MÜKERREM Yasaları, kuralları yürüten yüce görevli. Bu anlamı ile, yazışmalarda sadrâzam hakkında, padişahın bir iltifatı olarak geçerdi. Ayrıca bu deyim, hitap edilen kişinin, yasalara göre hareket etmesini de uyarırdı.

DEVAİR MÜFETTİŞLİĞİ Bâbıâli'de yüksek derecede bir görevliye verilen geçici denetim işi. Nizâmnâmelerin uygulanmasını, taşradaki bürokrasi çalışmalarını inceleyen, gerekiyorsa düzelten ve Bâbıâli'ye rapor veren müfettişlerin yaptığı görev.

DEVLETEYN-İ MÜTTEFİKEYN ikili bağışıklar. Osmanlıca kaynaklarda sıkça görülen ve uluslararası ilişkileri anlatan deyimlerdendir. Karşılıklı savunma antlaşması olan iki dost devlet demektir. Örneğin 19. yy başında İngiltere ve Rusya, Devleteyn-i Müttefikeyn idiler.

DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYYE Yüce Osmanlı Devleti. Resmi yazışmalarda Osmanlı Devleti anlamında kullanılan en yaygın ad. Ayrıca, "devlet-i seniyye", "devlet-i iclâl", "devlet-i ebed-müddet" de deniyordu.

DEVLET KONSOLOSU Osmanlı kentlerinde görev yapan yabancı devlet konsolosları.

DEVLETLÛ Osmanlı protokolünde vezir, müşir, bâlâ rütbelilere verilen unvan. Bu unvan, ikinci unvanlarla birlikte hitab edilenin asıl rütbesini açıklardı: Örneğin, Sadrâzama: Devletlû, fehametlû; Şeyhülislâma: Dev-letlû, semahatlû; Seraskere: Devletlû, Atufetlû; Dârüs-saade Ağasına: Devletlû, inayetlû; Osmanlı hanedanından olanlara: Devletlû, necabetlû... deniyordu.

DEVR-İ ŞER'İ Faize bağlı yasal süre. İslâm'ın faizi yasaklamasına karşın, gerek halk gerekse devlet faiz karşılığı borçlanmak zorunda

kaldığında, faiz oranı ve süresi şeriata göre belirlenmeye çalışıldı. Ancak bu oranı aşanlar ve süreyi kısaltanlar, şeriat yönünden suçlu sayılırdı.

DEVR-İ VİLAYET ETMEK Vali'nin, birkaç göreviyle birlikte il sınırları içinde yaptığı denetim ve yoklama. Tanzimat döneminde daha çok yeni uygulamaları görmek, güvenliği denetlemek için yapılıyordu. Daha önceleri ise valiler para toplamak için vilayet devrine çıkarlardı.

DEVRİYE MEVLEVİYETİ Bazı il kadılıklarına verilen ilmiye unvanı. Belli bir süre sonra yeniden müderrisliğe dönmek koşulu ile büyük kadılık makamlarına atananlara devriye mevâlisi deniyordu. Bağdad, Anteb, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarb, Beyrut, Sivas, Rusçuk, Adana... kadılıkları bu gruba girmekteydi.

DİBA İpekli kumaş. Osmanlı giyim kuşam gelenekleri uyarınca çok kullanılan, ülkenin çeşitli yerlerinde dokunduğu gibi dışarıdan da getirilen bir kumaştı. "Diba-yı Frengi" Avrupa'dan "diba-yı Hindi" Hindistan'dan geliyordu. Bursa 'da ise kalabalık ipek dokuyucuları vardı. Bunlara "dibâ-bafan" deniyordu.

DİDEBAN (köşlü-köşklü) Bayezid Yangın Kulesi'nde gece gündüz İstanbul kentini gözetleyen, bir yerde yangın belirtisi görünce tulumbacılara ya da itfaiyeye haber ulaştıran gözcüler. Tanzimat'tan önce gümrük memurlarına da "dideban" deniyordu. Daha sonra bunlara "kolcu" veya "mubassır" denildi.

DİL OĞLANI Osmanlı devlet adamları ile görüşmelerinde tercümanlık yaptırmak üzere, yabancı devlet elçilerinin özel olarak yetiştirdikleri dil bilen gençler. Bunlar, ana dillerinden başka Türkçe, Arapça, Farsça da bilirlerdi.

DİREKLERARASI Bizanslılar zamanında İstanbul'un Philadelphion denen ünlü ana caddesi. Bu caddenin bir yanı, 18. yy'da ahşap direklere dayalı bir koridor görünümünde olduğundan bu adı almıştı. 1880'liyıllarda kentin eğlence merkezi durumuna girdi. Birçok tiyatro binası, Şehzadebaşı Camisi ile Bayezid Camisi arasında yapıldı. Semt daha da canlandı. Darülbeda-yi de buradaki Letafet Apartmanında faaliyet gösterdi.

Direklerarası kahvehaneleri de eski ortaoyunu, meddah ve karagöz gösterilerinin sergilendiği köşelerdi.

DİRHEM Osmanlılar'da ağırlık birimi. Gümüş paralara da verilen bir ad. Kıyye'nin 1/400' ü. (3,2 gr.) "Dirhem-i hâlis" (karışıksız gümüş para), "dirhem-i mağşuş" (başka madenlerle karışık gümüş para) "dirhem-i örfi" (16 kıratlık gümüş para).

DİRLİK Tanzimat'tan önce geçinmek için bağlanan nafakaya deniyordu. Bu, tımar, ulufe, mevacib gibi yollardan sağlanmaktaydı. Fakat daha çok has, zeamet ve tımar gelirleri, dirlik sayılmaktaydı. Tanzimat'ın en önemli bir yeniliği de bu eski düzeni kaldırıp çağdaş uygulamalar getirmesiyle ortaya çıktı.

DİŞ KİRASI İftar dâvetine gidenlere, ev sahibinin verdiği ödül. 1908 'e dek ramazan boyunca devlet ileri gelenlerinin, konaklarında halkın değişik kesimlerinden gruplara iftar yemeği vermeleri, hediye ve para dağıtmaları gelenekti. Özellikle memurlar, âmirlerinin dâvetine mutlaka gider ve diş kirası alırlardı. Daha eskiden ise, açıkta kalan valilerin askerleri, öteye beriye dağılarak halktan zorla "diş kirası" adı altında para alır, bununla geçinirlerdi.

DİVAN Birbiriyle bağlantılı ve araları yakın köylerden oluşan yönetim birimine deniyordu. Vergilendirme yargı ve çeşitli hizmetlerde bu tür köyler tek yönetim birimi kabul ediliyordu. 1870'terde bu uygulamanın yerini nahiye örgütleri aldı.

DİVAN EFENDİSİ Vezir ve beylerbeyi aşamalarındaki devlet adamlarının yazı işlerini yürüten sekreter. Tanzimat'tan sonra bu görevi yapanlara "mektubçu" denmiştir.

DİVAN-I AHKÂM-I ADLİYE 1868'de Meclis-i Vâlâ kaldırıldıktan sonra kuruldu. Batı anlayışı ile yargı görevi yapacak ilk-mahkemeydi. Hükümetle kişiler arasındaki uyuşmazlık ve dâvaları çözülmekle görevliydi. Yönetime karşı tamamen bağımsızdı. 1868 ve 1870’de çıkarılan iki ayrı nizâmnâmeye göre (Nizamnâme-i Esasiye ve Nizâmname-i Ahkâm-ı Adliye) çalışıyordu. Kısa zamanda yeni nizami mahkemeler kurulunca,

1869’da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nezareti adını aldı. 1870'de de Adliye Nezareti'ne dönüştürüldü.

DİVAN-I ÂLÎ Mabeyn-i Hümayun'da padişahın önünde düzenlenen kısa tören. Genellikle nişan takma, teşekkür etme, uğurlama gibi vesilelerle düzenlenirdi. Huzura girenler padişahı ayakta bulurlar, saygıyla yere eğildikten sonra bir iki cümlelik hitabını dinlerler, karşılığında çok yüceleyici ve bağlılık bildirici bir şeyler söyledikten sonra göğüslerine takılan bir nişan veya ellerine verilen murassa bir hediye ile huzurdan çıkarlardı. Bu törende Mâbeyn Müşiri, Başkâtibi gibi görevliler veya Sadrâzam da bulunurdu. Böyle bir ödüllendirmeye değer görülenler, evinden saraya, saraydan evine kadar saltanat arabası ile ve alayla getirilip götürülürdü.

DİVAN-I ÂLİ 1876 Kanun-ı Esasisi'nin öngördüğü Yüce Divan. Nâzırların, diğer yüksek devlet görevlileriyle yargı yetkililerinin gerektiğinde yargılanmaları için, padişahın iradesiyle kurulması öngörülen mahkeme. 30 üyesinden, 10'uâyân, 10’u Şüra-yı Devlet, 10'uda temyiz üyesiydi. Bunun bir benzeri de Ordu mensupları için düşünülmüş ve "Divan-ı Âli-i Askeri" adı verilmişti. Divan-ı Âli-i Askerî, Balkan Savaşı'nda yenilgiye sebep olanları yargılamıştı.

DİVAN-I DEAVİ NEZARETİ Adliye Nezareti'nin kurulmasından önce, Divan-ı Hümayun kaldırıldıktan sonra Osmanlı adalet İşleriyle uğraşan kuruluş. Eski Divan-ı Hümayun Çavuşbaşısı’na Divan-ı Deâvi Nâzırı denildi. 1836'daki düzenleme ile Divan çavuşlarının sayıları da azaltıldı ve Deavi Çavuşlarına, Tezkireci, Kâtip, Çavuş Emini, gibi adlar verildi. Deavi Nâzırı'nın teşrifata ilişkin görevleri kaldırıldı. Salt icra ve infazla görevlendirildi. 1838’de ise Deavi Nâzırı'nın Arz Odası Mürafaası üyeliği sona erdi. Bâbıâli’deki "Tomruk"un (Tutukevi) âmiri oldu. 1865'te çıkarılan Nizâmnâme 'den, 1870'de Adliye Nezareti'nin kurulmasından sonra tarihe karıştı.

DİVAN-I HARB 1870 tarihli Askeri Ceza Yasası’nın öngördüğü mahkeme. Beş yargıçlı bu mahkemede savcı bulunmaz, savunma avukatı kabul edilmez, duruşma gizli yapılırdı. Yargıçlar da hukukçu değil askerdi.

DİVAN-I HÜMAYUN 19. yy’a dek işlevini sürdüren devletin en yetkili danışma ve karar organı. Sadrâzam'ın başkanlığında, vezirlerin, Defterdar, Kazasker, Reisul küttab ve Kaptan-ı derya gibi birinci derece görevlilerinin Topkapı Sarayı'ndaki Kubbealtı'nda toplanmasına denirdi. Divan-ı Hümayun 'un çevresinde birçok bürolar bulunuyordu. Bu kuruluş, 18. yy'da işlevini yitirmekle birlikte II. Mahmud’un oluşturmaya çalıştığı hükümete (Hey'et-i Vükelâya) esin kaynağı oldu. Bâbıâli kurulduğu sırada da Divan-ı Hümayun kalemlerinin birçoğu buraya taşındı.

DİVAN-I MUHASEBAT Maliye Nezareti'nin 8 Temmuz 1863’te kurulan en yetkili karar organı. Bir reis, yedi âzâ ve bir başkâtip'ten oluşmaktaydı.

DİVAN-I MÜŞİRİYET-İ ORDU YU HÜMAYUN Ordu komutanlığı kurmay kurulu. Seferber durumdaki ordunun hareket tarzını kararlaştıran ve buyrukları çıkaran karar organıydı. Ordu müşiri başkanlığında, fırka komutanları ile ilgili subaylardan ve danışmanlardan oluşurdu.

DİVAN-I ZAPTİYE Zaptiye müşirliği bünyesindeki yüksek disiplin kurulu. Alelade zabıta olaylarını yargılamak yetkisinde bir mahkeme durumundaydı.

DİYET Kan parası. Öldürülenin velisine ödenmesi Şeriat gereği olan para. Ödenmemesi halinde "kısas" (Şeriat’ın öngördüğü benzer ceza) zorunluydu. Türkiye’de gümüş para üzerinden ödenegelen diyet, öldürmenin ya da yaralamanın türüne göre farklıydı. Son dönemlerde örneğin hür bir insanın öldürülmesi durumunda diyeti 1.166,3 Mecidiye idi. (Takriben 28 kg halis gümüş.)

DOLAB Para kasası. Saray’da Evkaf-ı Hümayun Nezaretinde paraların konduğu yer. Bedesten dükkânlarına, camilerdeki kitaplıklara da dolab denirdi.

DOLAB-I MEFSEDET Büyük devletlerin etkilerinin iyice arttığı 18. yy’ın ikinci yarısında, elçilerle Bâbıâli arasında sürdürülen çıkar ilişkileri. Bu oyunları çevirenler ise Rum tercümanlardı.

DOLMABAHÇE SARAYI 1856'dan itibaren Osmanlı Padişahlarının en büyük resmi ikametgâhları olan saray.

• Beşiktaş Sahilsaray-ı Âlisi

DONANMA Mutlu olayları kutlamak için yapılan şenlik. Donanmaların asıl özelliği ışıklı gösterilerle gece de sürdürülmesiydi. En görkemli donanma padişahların erkek çocukları doğduğunda yapılırdı. Geceki havai-fişek gösterileri ve aydınlatmalardan sonra gündüzleri de meydanlarda "tekellüfat" denen eğlenceler (hokkabaz, hünerbaz gösterileri ve güreşler) yapılır. Evler, resmi binalar da renk renk bayraklarla donatılırdı.

DONANMA-YI HÜMÂYUN Osmanlı Deniz Gücü. III. Selim'in, II. Mahmud'un ve Abdülaziz'in çabaları ile Tersane yenilendikten, büyük yelkenliler yerine buharlı ve zırhlı savaş gemileri alındıktan sonra, 1870'li yıllarda dünyanın en güçlü birkaç deniz gücünden biri olmuştu.

DONANMA-YI OSMANÎ MUAVENET-İ MİLLİYE CEMİYETİ 19Temmuz 1909'dakuruldu. II. Abdülhamid dönemi boyunca -önceki ihtilâllerde saraya yönelik harekâtı yüzünden- adetâ cezalandırılmış bulunan Donanma'nın yenilenmesi, çürümüş eskimiş teknelerin yerine yenilerinin alınması için kurulmuş bir cemiyetti.

DÖNME DOLAB Harem-Selamlık yaşam düzeninde iki taraf arasında ilişki sağlayan düzenek. Ortak duvar üzerindeki bir açıklığa yerleştirilen ve dönebilen hareketli rafa, istenen şeyler konur, döndürülünce bunlar diğer bölüme geçerdi. Daha çok İstanbul evlerinde görülen dönme dolap usulü, kaç göç azaldıktan, harem-selamlık ilişkileri daha hoşgörülü olmaya başladıktan sonra dönme dolaplar kaldırılmıştır.

DUHAN Tütün. Tütünden alınan vergiye "resm-i duhan", tütün tekeline de "inhisar-ı duhan" denilirdi. Ayrıca tütün ithali ve bu maddeden gümrük vergisi alınması ile ilgili olarak da İstanbul'da "Duhan Gümrüğü Eminliği" adında bir kuruluş vardı.

DUHULİYE Satılmak üzere kent ve kasabaya getirilen her çeşit maldan alınan bir vergi. Avrupa'daki oktruva vergisinin benzeri. Daha

eskiden "ihtisab resmi" denen bu vergi, 1870’den sonra düzenlenen bir tarifeye göre bu adı almış ve belediyelere bırakılmıştı. Ancak yabancı baskıları ile hiçbir zaman alınamayan bu vergi, 1908’den sonra bir,daha gündeme gelmiş, İstanbul’un 20 belediye dairesine ayrılması nedeniyle duhuliye’nin bu kuruluşlara bir gelir kaynağı olacağı düşünülmüştü. Geçici yasası ancak 1914’te çıkarılmışsa da yine uygulamaya konulamamıştır.

DURİBE Fİ KOSTANTİNİYYE "İstanbul’da basıldı" anlamında para yazısı. Osmanlı sikkelerinin çoğunda bu kalıp veya "duribefi İslambol" deyimi kullanıldı. Başkentin fetihten önceki adı uzun süre paralarda yaşatıldı.

DÜRZÎ AĞALARI Lübnan'ın dağlık kesiminde yaşayan Dürzi kabilelerini yöneten derebeyleri. Osmanlı Hükümeti, bunların zenginliğini, ününü ve çevredeki nüfuzunu dikkate alarak kendilerine pâyeler vermiş, bölge istikrarının korunmasında yararlı olmaya çalışmalarını gözetmiştir.

DÜSTUR Devletin hukuk mevzuatını kapsayan resmi yayın. Beş tertiptir: Birinci tertip, Gülhane Hatt-ı Hümayunu’ndan 1908'e dek olan Osmanlı Devleti mevzuatını; ikinci tertip, 1908-1923 dönemi mevzuatını; üçüncü tertip de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşundan 1960’a, dördüncü tertip Milli Birlik Komitesi dönemini, beşinci tertip de 1961 'den bu yana olan mevzuatı kapsar. Bu adı, Cevdet Paşa vermiştir.

DÜVEL Devletler. Osmanlı Devleti’nin diğer devletlerle sürdürdüğü ilişkilere göre bu sözcükle değişik tamlamalar yapılmıştır. Örneğin:

Düvel-i Garbiye: Batılı devletler.

Düvel-i Muazzama: Büyük devletler.

Düvel-i Mütehabbe: Dost devletler.

Düvel-i Muazzama-i Hamse: Beş büyük devlet (İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, Amerika).

Düvel-i Nasara: Hıristiyan devletler.

Düvel-i Mütemeddine: Uygar, ileri devletler.

Düvel-i Mufahham: Büyük ve saygın devletler.

Düvel-i Erbaa-yı Hâmiye: Girit Adası'nı işgal eden ve burayı Yunanistan’a katmayı tasarlayan dört devlet; İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya.

DÜYUN Borçlar. "Düyun-ı hariciye" (dış borçlar), "düyun-ı dâhiliye" (iç borçlar) "düyun-ı müterakime" (birikmiş borçlar). Bu deyimler, Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda borçlandığı 19. yy'ın ikinci yarısında çok kullanılmıştır.

DÜYUN-I UMUMİYE (-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi) Osmanlı Devleti'nin genel borçlarına ayrılan özel gelirlerin yönetimi. Batılılaşma çabaları ve lüks tutkusu ile 1857-1873 arasında, içeride ve dışarıda ağır borçlanmalara gidildi. Yabancı devletler, İstanbul'daki alacaklı bankerlerle birlikte bir baskı oluşturarak alacak ve faizlerin ödenmesi için sağlam kaynaklar istemişlerdir. 1879'daki ilk sözleşmeden sonra, Osmanlı Hükümeti 3 Ekim 1880'de alacaklıları görüşmeye çağırmış, Aralık 1881 'de ünlü Muharrem Kararnamesi yayınlanmıştır. Kurulan borçlar yönetimi 5.5 milyar frank toplam borç için rüsum-ı sitte denen tuz, içki, ipek, damga, tütün ve balık avı resimlerine alacaklılar adına el koymuştur. Ayrıca başka gelirlerden de pay alan yönetim, ülkenin ekonomisine ve siyasetine de egemen olmayı gözetmiştir. 1897'de İstanbul'da adını taşıyan bina (İstanbul Lisesi) yapılmıştır.

EBCED HESABI Harflere dayalı sayısal işlem. Doğum ölüm tarihleri ile önemli olayların tesbitinde, yapı kitabelerinde kullanılırdı. Amaçlanan tarihi oluşturacak harfler, bir veya iki dizelik bir şiir içinde kullanılır, bir tür şifre demek olan dizelerin çözümü sonucunda da tarih ortaya çıkardı.

EBNA-İ SEBİL Şehirlerarası yolculuk yapanlar. Yol ve yolculuk güvenliğine ilişkin yazışmalarda, devletin bir görevinin de yolcuların mutlak güvenliğini sağlamak olduğu vurgulanır, ebna-i sebile zarar verilmemesi ilgililerden istenirdi.

EBNİYE ANBARI Sayıları giderek artan Osmanlı Hanedanı’na alt saray, köşk ve kasırların onarım ve bakım K eri ile ilgili depo ve atelye. Burada yeterince malzeme, usta ve işçi hazır bulundurulur, ihtiyaca göre istenen yere gönderildi.

EBNİYE KANUNU 5 Kasım 1882'de yayınlandı. Sokakların, kaldırımların ölçülerini, yapı cephelerini ve inşaat İzni koşullarını belirleyen, yangın alanlarının da imarını öngören yasaydı.

EBNİYE-İ HASSA MÜDÜRLÜĞÜ Şehremaneti kurulduktan sonra Mimarbaşılarla Şehreminlerinin yetki alanları ve çalışmaları sürtüşme konusu oldu. Bu yüzden 1831 'de ikisi birleştirilerek bir süre bu müdürlük aracılığı ile yapı işleri yürütüldü. Oldukça önemli ve yararlı çalışmalar yapan bu müdürlüğün bir önerisi üzerine de Tanzimat'ın ilk yıllarında özel statüde bir mimarlık okulunun açılmasına izin verilmişti.

EBNİYE-İ MİRÎYE Kamu yapıları. Okul, hükümet konağı, hastane gibi devletçe yaptırılan ve kamu hizmetlerinde kullanılan yapılardı.

ECDAD-I Î’ZAM Yüce atalar. Osmanlı Padişahlarının, kendilerinden önceki padişahlar, özellikle de yükselme dönemi padişahları için kullandıkları bir deyimdi.

ECİLLE-İ RİCÂL-İ BENÂM Beğenilmiş, ünlenmiş en büyükleri anlamındadır. Tanınmış bürokratlardan söz edilirken kullanılırdı.

ECNEBİ TEBAA NÜFUZU 19. yy'da ağırlığını duyuran bir olgu. Aradaki ticaret anlaşmalarından yararlanarak Osmanlı topraklarında, özellikle de İstanbul ve İzmir'de yerleşen yabancı uyrukluların, Osmanlı tebaası olmalarına karşın izin belgesi alarak "Avrupa tüccarı" sayılanların elçilik kadroları ile onlar hesabına iş gören yerli Rumların oluşturduğu kalabalık baskı öğesi. Bunlar, Osmanlı Devleti üzerinde, ülke dışı (exterritorial) bir tavır takınarak etkili olmaktaydılar.

EDÂMALLAHÜ TEALÂ İCLÂLUHÛ "Tanrı yüceliğini sürdürsün" anlamında, yazışmalarda görülen bir deyim. Söz arasında adı geçen yüksek bir görevli için adından sonra bu Arapça dua yazılırdı. Eğer kişi, ilmiye sınıfına mensupsa o zaman deyim "fezâilehu" (erdemlerini) kelimesiyle yazılırdı.

EDA TEZKİRESİ İş bitimi pusulası. Buna "Eda-yı Hizmet Tezkiresi" de denirdi. Yol yapım yükümlülüğü olanların, bu çalışmalarını tamamlamalarından sonra, yeniden aynı yükümlülüğe koşulmamaları için ellerine verilen belgeydi.

EDAVAT-I HÜKÜMET Tanzimat'tan önceki eyalet valilerinin yetkileri. Bu valiler genellikle vezir rütbesinde olduklarından, tuğları, nöbetleri (mehter takımları), kapı ve daire halkı denen kendilerine bağlı kadroları, askerleri bulunur, vergi toplar, ceza uygularlardı. Tüm bu yetkiler, Tanzimat döneminde çıkarılan nizâmnâmeler ve İdari düzenlemelerle kaldırıldı.

ED-DÂİ ilmiye mensubu görevlilerle şeyhlerin, yazı altlarında imzaları ile birlikte koydukları "duacı" anlamındaki söz.

EDEBİYAT-I CEDİDE Yeni Edebiyat. 1895-1901 yılları arasında, Servet-i Fünun Mecmuası çevresinde toplanan yazar ve şairlerin öncülük ettikleri edebiyat akımı. "Servet-i Fünun Edebiyatı" da deniyordu. Bu topluluk, kendilerinden önceki Tanzimat Edebiyatçılarının klasik Fransız edebiyatını örnek seçmelerine karşılık, son dönem Batı edebiyatını örnek almayı, renkli ve süslü anlatımı, söz-zenginliğini öngörmüşlerdi. Recaizâde Ekrem, Tevfik Fikret, Halid Ziyâ bu akımın önde gelen isimleriydi.

EFENDİ Okuyup yazması olan erkek. İlmiye sınıfından herkese, orduda yüzbaşıya kadar subaylara, 19. yy'ın ikinci yarısından başlayarak Osmanlı şehzadelerine de denilmiştir. Ayrıca padişah eşlerine "kadınefendi", vükelâ ve rical hanımlarına da "hanımefendi" denilmesi yine aynı dönemde başladı. Ayrıca ûlâ ve bâlâ rütbesini alanlara da "beyefendi" deniliyordu. Lise ve üstü okullarda okuyan öğrencilere "efendi" sanı ile hitap edilirdi. Taşrada ise olgun, erdemli, nüfuzlu ve bir ölçüde aydın kişilere bu unvan verilirdi.

EFENDİ DÂİMİZ "Duacımız olan efendi" demektir. Padişahlar, Mâbeyn'den çıkan yazılarında ve söz arasında, Şeyhülislâm'ı bu adla anarlardı.

EFKÂR Fikirler, düşünceler. Bu anlamıyla 19. yy'ın ikinci yarısında kullanılmaya başlayan bu kelime birçok deyimde görülmektedir:

Efkâr-ı Bâbıâli: Sadrâzam ve çevresindeki nazırların ortak siyasal düşünceleri, hükümet görüşü. Ayrıca, Bâbıâli'nin kurulduğundan beri güttüğü çalışma düzeni. (Mahmud Nedim Paşa'nın bu düzeni çok iyi bildiği ileri sürülmüştür.)

Efkâr-ı Cedide: Yeni Osmanlılar'ın savundukları ilerici görüşler ve demokrasi istekleri.

Efkâr-ı Hümayun: Padişahın düşünce ve taşanları. Efkâr-ı Hürriyet: Fransa İhtilali'nin dünyaya yaydığı özgürlük düşüncesi.

Efkâr-ı Umumiye: Kamuoyu.

EFLÂK Osmanlı Tarihi'nde Memleketeyn (iki ülke), Emareteyn (iki beylik) de denen Eflâk ve Boğdan'dan ilki. Eflâk, Tuna ile Karpat Dağları arasında kalan bölgedir. Buraya Ulahya, halkına da Ulah dendiği de olmuştur. 1417'de vergiye bağlanmış, Fatih döneminde imtiyazlı beylik olmuş, 1716-1821 yıllan arasında Fenerli Rum Beyler'ce yönetilmişti. 1822'de yedi beylerin voyvoda olması kabul edilmiş, 1856'dan sonra bağımsızlık evresine girmiş, 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı egemenimden çıkmıştır.

EFRAD-I MÜSTEBDEL Tanzimat döneminde nizamiye (fiili) askerliğinin süresi 6-8 yıl gibi çok uzundu. Bu nedenle arada nöbet değişimi

gibi, bir kısım asker memleketine gönderilir, uzun bir aradan sonra tekrar silah altına alınırdı. Ara dönemdeki askerlere bu ad verilir, memleketlerine giderken de askerlik durumlarını gösterir "istibdat tezkiresi" yazılırdı.

EFRAD-I REDİFE Redif askerleri. Nizamiye askerliğinden sonra gelen yedeklik dönemine giren askerlere denirdi. Bu süreden sonra da mustahfızlık dönemi başlardı.

EFRENÇ MESKÛKATI Fransa’ya ve bazan da Güneybatı Avrupa'ya "Efrenç" denir. Avrupa devletlerinin paralarına da bu ad verilirdi. France'den bozma bu kelime gibi, Firençe ve Firenk kelimeleri de uzun zaman kullanıldı.

EHL-İ HIREF-İ HASSA (Saraya çalışan sanatçılar). Toplam 45 ayrı dalda iş yapan ustalardı. Sayıları en kalabalık oldukları dönemde 2.000 civarındaydı. Terzi, kürkçü, kuyumcu, nakkaş, kılıççı, sorguççu... Tüm bunlar, saraydaki Hazinedarbaşı’na biçimsel olarak bağlı çarşı esnafıydı. Sarayın siparişlerini yapar, karşılığını Hazinedarbaşı'ndan alırlardı.

EHL-İ KIYAM Ayaklanmacılar. Medresede okuyan fakat daha çok karışıklık çıkarmayı, gösterilere öncülük etmeyi, kritik durumlarda talebeyi hükümet aleyhine kışkırtmayı iş edinen, ayrıca yeni müderrislere güç sorular yöneltip onları bocalatan bir kısım gençlere deniyordu. Bunlar, fırsat buldukça Tanzimat aleyhtarlığını da körüklemişlerdir. 19. yy'ın ikinci yansındaki talebe hareketlerinde etkin olmuşlardı. Çoğu başarısızdı. İcâzet alamazlar fakat kendilerini müderris sayarlardı.

EHL-İ ÖRF Tanzimat’ın yönetime ilişkin düzenlemelerinde ve "devlet memuru" kavramının ortaya çıkmasından önce başkentte ve taşrada idare işlerine bakan görevlilere verilen genel ad. Bunların ilk akla geleni İhtisab Ağası denen ve bir bakıma belediye başkanlığı yapan kimseydi.

EHRAM Döşemelik kumaş. Osmanlı yaşamında ehram çok kullanılıyordu. Saray ve konaklarda yolluk olarak yere serildiği gibi, ehramdan sedir, makat örtüsü, çarşaf vesaire de yapılırdı. Bursa ehramı en iyisiydi.

EKÂBİR Büyükler. İlmiye sınıfından, tarikat şeyhlerinden en tanınmış ve saygıdeğer olanlara denirdi. Ekâbir-i devlet deyimi ile de yönetim sorumluluğu taşıyan ve önemli görevlerde bulunan kişiler anlatılırdı. Bunların konaklarına da "Ekâbir Kapısı" denmekteydi.

EKALLİYET Azınlık. Osmanlı nüfusu içinde asıl topluma göre daha az sayıda kalan, değişik kökenden ve dinden küçük topluluklar. Bunların, az veya çok bulunduktan her yerde birer cemaat oluşturmaları serbestti.

EKBER-İ MEMÂLİK-İ DEVLET İ ALİYYE Yüce Devlet in en büyük ülkesi. 19. yy'ın ikinci yarısında Mısır için kullanılan bir tanımlama. Yarı bağımsız oluşu, büyüklüğü ve Hıdivler'in Osmanlı Devleti ile olan ilişkisi dikkate alınarak siyasi bakımdan böyle denilmesi uygun görülmüştü.

EKRAD BEYİ Doğu Anadolu'daki Sünni inançlı aşiret reislerine verilen bir unvan. 19. yy'ın ikinci yarısında özellikle de II. Abdülhamid döneminde "Kürt boyu beyi" anlamında bu unvan rasgele verilerek sözde aşiret çatışmaları önlenmeye çalışılmıştır.

ELBİSE-İ CEDİDE Yeni üniforma. Asker için öngörülen askerlik kisvesine denmiştir. 1860'lı yıllarda Batı'da-ki asker kıyafetlerine benzeyen üniformalar benimsenmiş, kara, deniz ve süvari askerlerine giydirilmişti.

EL-GÂZİ II. Abdülhamid zamanında basılan altın, gümüş ve nikel paralardaki tuğraların sağ üst köşesindeki ibare. Abdülhamid, dönemindeki savaşlar nedeniyle bu sanı benimsemişti.

ELİFBA Osmanlı Abecesi. Osmanlı dönemi okullarında öncelikle öğretilen Arab Harfleri ve bunların okunması kuralı. Halk dilindeki adı "supara" idi.

ELKAB-I RESMİYE Resmî sanlar. 1846'da kabul edilen bu addaki tüzüğe göre, devletçe verilen rütbelerin derecesine göre yazışmalarda ve söz sırasında kullanılacak sanlardı. Fakat yeni rütbeler ve görevler konuldukça bu hususta duraksamalar ve karışıklıklar olmuş 1908'den sonra bu karışıklık daha da belirginleşmiştir. Herelkab, başlıca iki ayrı kalıptı; Birincisi yazının hitab cümlesi olur, ikincisi ise, yazı içinde hitab edilenin

adı geçtikçe kullanılırdı. Örneğin: Sadrâzam’a yazılan yazıda giriş (hitap)te "Mâruz-ı çâker-i keminele-ridir ki", yazı içinde ise "fahametlû devletiû paşa hazretleri" denilmesi kuraldı. Resmî elkab sıralaması, ilmiye, asker, sivil tüm hizmet sınıflarını en büyük rütbeden en küçüğüne dek kapsardı.

EL-KONSTANTİNİYYE’L-MAHRUSE İstanbul. Yabancı ülkelerle yapılan yazışmalarda, başkent İstanbul yerine, sözde onların anlayacağı şekilde, bu ad takımı kullanılırdı. (Çünkü yabancılar İstanbul’a Konstantinople demekteydiler.)

ELLİYİ YÜZE ARAMAK Borç batağına düşen Osmanlı Devleti’nin, elli liralık borç karşılığı yüz liralık tahvil vermeye hazırken yine de para bulamadığı dönemlerde söylenmiştir.

ELSİNE-İ EFRENCİYE Batı dilleri. Fransızca, İngilizce, İtalyanca vs. Batılı devletlerle ilişkiler artınca, bu dillerin bilinmesine de ihtiyaç duyulmaya başlandı. Daha önceleri bir Batı dilini konuşmak ve öğrenmek günah sayılırken, 19. yy’ın ikinci yarısında övünç nedeni oldu. Kimileri de dil öğrenmek ya da öğrenmiş gözükmek yolunda gülünçlüklere düştü.

ELVİYE-İ MÜLHAKA Vilayete bağlı livalar.

ELVİYE-İ MÜSTAKİLLE Bağımsız livalar. Tanzimat sonrası idare düzenlemelerinde kimi sancaklar bir vilayete bağlanmadan bağımsız liva (sancak) biçiminde örgütlendirilmişlerdi.

ELVİYE-İ SELÂSE Üç sancak. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde değişik zamanlarda, değişik üçer sancağa verilen ad. Makedonya'nın tamamını oluşturan Selanik-Manastır-Kosova vilayetlerine bu ad verilmiş, buralara bütçeden, daha fazla ödenek ayrılarak bölge halkının Bosna-Hersek ve Bulgaristan gibi bağımsızlık istemeleri önlenmeye çalışılmıştı. Bir ara da Yanya-Tırhala-Manastır’a aynı ad, yine aynı amaçla verildi ve Kuzey Yunanistan’ın denetimde tutulmasına çalışıldı. Doğu’da ise Kars-Ardahan-Artvin sancaklarına denilmişti.

ELVİYE-İ SULTANİ Padişahlık bayrakları.

• Alemhay-ı Padişahî

EMANÂT-I MUKADDESE (Mübareke) Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet Dairesi'nde saklanan İslâm'ın kutsal eşyaları: Sancak-ı şerif, Hırka-i Şerif, Hz. Peygamber'-in kılıcı, okları ve yayı, Hz. Ebubekir'in Kılıcı ve Seccadesi, H. Ömer'in Kılıcı, okları, Hz. Osman'ın Kılıcı ile sahabelerin birtakım eşyaları. Osmanlı Padişahları bu eşyalara ve Hırka-i Saadet Dairesi denen eski Ha-soda bölümüne son derece saygı gösterirler, manevî güçlerini buradan alırlardı.

EMANET DİVANI Eski İhtisab Divanı'nın yerini alan Belediye komisyonu. Şehremini başkanlığında toplanarak esnafa verilecek cezaları saptardı.

EMARET İç işlerinde bağımsız beylik veya valilik. 19. yy'da Mısır, Eflak ve Boğdan bu türdendi. Eflak ve Boğdan'a "Emareteyn" (iki beylik) de denirdi. Bunlar, Osmanlı Devleti'ne her yıl belirli bir para göndermekle de yükümlüydüler. Bu vergiye "Emaretler Mal-ı Maktuu " adı verilir ve bütçe için önemli bir yekûn oluştururdu.

EMİR-İ ALEM II. Mahmud döneminde kaldırılan bir görev. Sultanlık bayraklarından, Mehterhane'den sorumlu subaya deniyordu. Seferlerde ise en büyük bayrak sayılan Ak Alem'i taşırdı. Saray protokolünde de birçok görevi bulunan Emiralemlik 1832'de kaldırılarak buna ilişkin hizmetler Mirahor-ı evvel'e verildi.

EMİR KIRAATİ Atama kararnamesinin okunması. Sadrâzam, Nâzır ve Valilerin atama fermanları, halef selefin ve tüm memurların, halkın hazır bulunduğu bir topluluk önünde yüksek sesle okunurdu. Bu, bir tür tebliğ ve ilan yöntemiydi.

EMİRNÂME-İ SÂMÎ Bir nizâmnâmenin uygulanmasına ve yürütülmesine ilişkin olmak üzere Sadrâzam imzası ile yazılan bağlayıcı buyruk. Valilere yazılır ve sonucu izlenirdi. Ayrıca, Sadaret'ten Nezaretlere, Meclislere de emlrnâmeler gönderilirdi.

EMİRÜ'L-MÜMİNİN Müslümanların padişahı. İlkin Hz. Ömer tarafından kullanıldı. Daha sonra birçok İslâm devletlerinde sultan ve

padişah anlamında yer verildi. Osmanlı padişahları da Vahideddin'e dek bu sanı, halifelik sanını tamamlayan ve güçlendiren bir unvan kabul etmişlerdir.

EMLÂK-İ EMRİYYE Kamu toprakları. Devletin malı sayılan her yer. Bu kavram daha sonra emlâk-i milliye olarak tanımlanmış, en son "milli emlâk" adını almıştır.

EMLÂK-İ ŞÂHÂNE Sultan toprakları. Aslında tüm ülke toprakları padişahın malı sayılırken, Tanzimat'ın getirdiği toprak hukukuna göre, Osmanlı Hanedanı'nın ve başında bulunan padişahın da özel birtakım mülkleri bulunması öngörülmüş, eski miri çiftlikler, maden havzaları, koruluklar bu ad altında padişah malı kabul edilmiştir. Örneğin, 1848'de Ereğli Kömür Madeni Havzası "Emlâk-l Şâhâneye" katılmıştır. Özellikle II. Abdülhamid, yıllarca adına tapu kestirerek Musul'dan Bursa'ya kadar her tarafta topraklar edindi. Tüm maden yataklarını da yine kendi üzerine kaydettirdi. Emlâk-i Hümayun idaresini kurdu. 1908'de bu işlemlerin hepsi iptal edildi.

EMR-İ ÂLİ/ÂLİŞAN Padişahlık buyruğu. Saray'dan yazılan ve padişahlık buyruğunu içeren ferman.

EMR-İ Bİ'L-MÂRUF VE NEHY-İ ANİ'L-MÜNKER İslâm'ın başlıca kurallarındandır. "Akla ve Şeriata uygun görünenleri yapmak, Şeriat yasaklarından da kesinlikle kaçınmak ve uzak durmak" demektir.

EMR-İ MUHAFAZA Bir yerin güvenlik altında tutulmasıdır. Emr-i inzibat-ı memleket de denirdi.

EMR-İ SÂMİ Tanzimat'la birlikte kullanılmaya başlayan bir deyim. Sadrâzam buyruğu. Sadrâzamın çeşitli konularda ilgili yerlere yazdığı emirlere denirdi.

EMR-İ ŞERİF Kutsal buyruk. Padişah buyruklarından, halkın yararı, refahı, bir yolsuzluğun veya uygunsuzluğun giderilmesi gibi önemli konuları içerenlerine denirdi. Islahatı öngören fermanlar (Gûlhane Hatt-ı

Hümayunu gibi) aynı zamanda birer emr-i şerif sayılır. (Çoğulu: Evamir-i Şerife.)

EMR-İ TAHLİF Resmî görev yemini.

• Resm-i tahlif

EMR-İ TEŞRİ Yasama yetkisi. Bu yetki Tanzimat ve İstibdat dönemlerinde padişahta tutuldu. Ayrıca "emr-I tenfiz" denen yürütme yetkisini de Sadrâzam ve nâzırlar padişah adına kullandılar. "Emr-i kazâ" denen yargı yetkisi ise, Tanzimat döneminde önemli değişikliklere uğradı.

EMVÂL-İ EYTAM Yetimlerin mallan. Ailesinden yoksun kalanların malları, delilerin, kendi malına sahip olamayacak durumdaki sakat ve kimsesizlerin mallarını işletmek korumak ve yine kendilerine yarar sağlamak üzere kurulan örgüt. 1852‘de oluşturulan Emval-i Eytam Müdürlüğü, 1908’de Adliye Nezareti’ne bağlandı. Bu kuruluşun sağladığı gelirler ve banka faizleri belli bir düzene göre hak sahiplerine dağıtılırdı.

EMVÂL-İ İLTİZAMİYE İltizama verilen vergilerin karşılığı olarak devlet hazinesine ödenen peşinler ve taksitler.

EMVÂL-İ METRÜKE Ülke içinde yer değiştiren, başka bir ülkeye göçen gayrimüslimlerin bıraktıkları taşınır ve taşınmaz mallar. Bunlardan taşınmaz olanlar evkafa ve kamu kuruluşlarına intikal ettirildi.

ENCÜMEN-İ DANİŞ Darülfünun’un açılması girişimleri sonuç vermeyince, bilimsel çalışmaları teşvik etmek ve araştırmalarda bulunmak düşüncesiyle kurulan Osmanlı bilim akademisi. Batı'daki bilim akademilerini örnek alan kuruluş, 1851 ’de açıldı. Üyeleri arasında ünlü devlet adamları da vardı. Bir amaç da açılacak Darülfünun’a ders kitabı ve program hazırlamaktı. Fakat beklenen sonuçları veremedi. 1862’de kapatıldı. Yerine "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" kuruldu. Encümen-i Dâniş’in "Azâ-yı Dâhiliye" denen 40 üyesi, ayrıca 30 "azâ-yı Hâriciyesi" vardı.

ENCÜMEN-İ ÜLFET Dostluk Kulübü. 1870’de İstanbul’da açılan ve Batı'daki kulüpleri örnek alan ilk kuruluş. Buraya girebilmek için yüksek

düzey görevlileri arasında bulunmak koşuldu. Açıkça kumar da oynanabilen bu kulüp, ertesi yıl Sadaret'in emriyle kapatıldı. Kulüp Çemberlitaş'da idi.

ENDERUN-I HÜMAYUN II. Mahmud ve Tanzimat dönemi yeniliklerinden önce, Saray iç örgütüne verilen genel ad. Enderun, okul düzenine göre örgütlenmişti. Sıkı bir disiplin ve verimli bir programa göre '‘küçük", "büyük" ve "has" (Seferli-Kiler-Hazine de denen) odalar olmak üzere üç bölümlü 14 yıl süreliydi. Bölüm aşamalarından geçenler, saray hizmetlerinde çalıştıkları gibi, sivil ve askerî görevlere de atanırlardı. Ayrıca Enderun'da, güzel sanatların çeşitli dallarında eleman yetiştiren bölümler de vardı. Enderun örgütü dağıtılınca, boşlukları doldurmak amacı ile askerlik, tıp, mülkiye, güzel sanatlar okulları açılması kaçınılmaz oldu. Saray hizmetlerini ise mâbeyn denen örgüt yüklendi. Son kez 1831 'de örgütü yenilenen Enderun, 1832'de dağıtıldı ve Mâbeyn-i Hümâyûn Müşiriyeti kuruldu.

ERACİF BIRAKMAK Halkı telaşa korkuya kaptıracak havadisler yaymak. Yanlış ve asılsız haberler vermek.

ERKÂN Bir meslekte veya örgütte ileri gelenler. Orduda miralaydan büyük rütbedekiler "ordu erkanı"nı oluştururlardı. Ayrıca bir de erkân-ı harb (kurmay) sınıfı vardı. "Erkân-ı devlet", "erkân-ı vilâyet" denilince de merkezde ve illerdeki bellibaşlı yöneticiler akla gelirdi.

ERKÂN-I HARBİYE-İ UMUMİYE RİYASETİ Genelkurmay başkanlığı. 1908'den sonra oluşturulan Harbiye Nezareti'ndeki en büyük askerlik makamı.

ERKÂN-I HARBİYE MEKTEBİ Harp Akademisi. Mekteb-i Harbiye'nin devamı olarak açıldı ve 1848'de ilk mezunlarını verdi. Buradan çıkan subaylar "erkân-ı harb" (kurmay) unvanını alıyorlardı.

ERKÂN-I MALÛME 1876'da önce Abdülaziz'i tahttan indiren V. Murad'ı tahta oturtan, ardından onu da indirip II. Abdülhamid'i padişah yapan, Meşrutiyet'i ilân eden, Abdülaziz'i öldürmekle itham edilen yönetici grup: Midhat, Mütercim Rüşdî, Hüseyin Avni, Kayserili Ahmed Paşalarla

Şeyhülislam Hayrullah Efendi. Bunlara "Erkân-ı Hâl" (tahttan indirenler) de denmişti.

ERKÂN KÜRKÜ Kıyafet yeniliklerinden önce Sadrâzamın giydiği törenlere özgü, kolları ile bedeni farklı renkte gösterişli samur kürk. Divan kürkü veya yenli kürk de deniyordu.

ERTUĞRUL NİŞAN-I ZİŞÂN-I HÜMÂYÛNU II. Abdülhamid'in 1878'de ihdas ettiği altın nişan. Ortasında "Ertuğrul", bir yanında Ertuğrul'un Anadolu'ya geliş tarihi, karşı tarafında da nişanın ihdas tarihi kazılı idi.

ERTUĞRUL SANCAĞI Merkezi Bilecik olan Hüdavendigâr (Bursa) Vilayetine bağlı bir sancaktı. II. Abdülhamid, Osmanoğulları'nın geçmişine saygı duyarak Bilecik, Söğüt, İnegöl ve Yenişehir'e önem vermiş, buralardaki eski eserleri onartmış Bilecik Sancağı'na da Osman Bey'in babası Ertuğrul'un adını vermişti.

ESAME DEFTERİ Ad ve kayıt kütüğü. Osmanlı Devleti tebaasından olup vergi yükümlüsü durumunda bulunanları tesbit etmek için 1830'dan sonra birçok kez yenilenen sayımlara ilişkin (tahrir-i nüfus) ana defterlere denirdi. Bu defterlerde yalnızca erkeklerin isimleri meslek ve ünleri ile ev adresleri bulunurdu. Kadınlar, vergi yükümlüsü olmadıklarından, bu defterlere yazılmıyorlardı. Daha eskiden ise, Yeniçeri Ocağı'na kayıtlı olanların adlarını kapsayan deftere bu ad verilirdi.

ESBAB-I MUCİBE MAZBATASI Kanunnâme ve nizâmnâmelerin hazırlanması için düzenlenen ön rapor ve komisyon tutanakları. Bâbıâli'nin çalışma düzeni gereği önce bir taslak hazırlatılır, daha sonra bu, ilgili meclis ve komisyonlarda şümullendirilirdi.

ESER-İ CEDİD 1847'de faaliyete geçen İzmir Kâğıt Fabrikası'nın ürettiği soğuk damgalı beyaz yazı kâğıdı. Soğuk damgasında bu ad yazılıydı. Daha sonraları iki tabakalı beyaz kâğıtlara da dendi.

ESER-İ İSTANBUL Canlandırılmaya çalışılan yerli sanayinin başarılı olan işkollarından porselenciliğin, Galata ve Balat'taki imalathanelerinde

üretilenlere vurulan damgaydı. Testi, kâse, çanak, bardak gibi eşya, beyaz üstüne yeşil ve kırmızı çiçeklerle desenlendiriliyordu.

ESHAB-I ALÂKA Bosna ve Hersek'de çiftliklere bölünmüş bulunan arazinin tasarruf hakkını eline geçiren yerli ve Müslüman ağalar. Bunlar, yarımcılık, üçleme, dörtleme gibi yöntemlerle çiftlikleri işletirlerdi. Ölenin tasarruf hakkı çocuklarına kalırdı. 1875'lerde bu sistem iltizam usulü yüzünden bozulunca bölgede huzursuzluklar arttı.

ESHAB-I FERÂİZ Mirastan pay almaya hakkı olanlar. Koca, karı, baba ve dede (cedd-i sahih), ana bir kardeş, kız (sulbiye), oğulun kızı (ibniye), ana bir kızkardeş (şakika), ana bir kardeş, ana ve nine (cedd-i sahiha). Toplam 12 kişidir.

ESHAM Borçlanma senedi. İlki III. Mustafa zamanında çıkarıldı. Fakat asıl Tanzimat döneminde sık sık başvurulan bir borçlanma yöntemi oldu.

ESHAM-I CEDİDE Yeni borçlanma senedi. 1858'de % 6 faizle ve 24 senede itfası öngörülerek çıkarıldı. Halk bunlara konsolide demekteydi.

ESHAM-I MÜMTAZE 1857'de çıkarılan borçlanma senedi. Daha sonra "esham-ı Osmaniye" adı altında yinelendi.

ESHAM-I UMUMİYE 1865'te çıkarılan borçlanma senedi.

ESHAM-I UMUMİYE EMANETİ Devletin çıkardığı borç tahvillerinin işlemlerini yürüten kuruluş 1867'de kuruldu.

ESHAM MUHASEBESİ II. Mahmud döneminde Maliye Nezareti'ne bağlı olarak kuruldu. Görevi, piyasadaki eshamın itfa ve faiz işlemlerini yürütmek ve bu iş için ayrılan İstanbul Gümrüğü ile madenlerin hesaplarına bakmaktı.

ESİR PAZARI Kapalıçarşı'ya bitişik bir handı. Köle ve cariyeler (kızlar, genellikle Kafkasya asıllı Çerkezlerdi) burada açık artırma ile ya da elaltından yüksek fiyatlarla satılırdı. 1848'de Abdülmecid'in bir fermanı ile bu pazar resmen kapatıldı. Ancak köle-cariye alım satımı önlenemedi.

Osmanlı Devleti tarihe karışıncaya dek esir alış verişi sürdü. Zenci köle ve cariyeler Fatih’deki hanlarda, Çerkez kızları Tophane'deki Karabaş mahallesinde pazarlanırlardı.

ESLİHÂ-İ ASKERİYE MÜZESİ (Askeri Silahlar Müzesi) 19. yy’ın başında toplanan eski silahlar Topkapı Sarayı bahçesindeki St. Irene Kilisesi’nde sergilendi. 1909’da Müze durumuna getirildi. Bu müzeye "Esliha-i Atika Müzesi" (Eski Silahlar Müzesi) de deniyordu.

ESNAF ŞEYHİ İlgili olduğu meslek dalının sorunlarıyla ilgilenen, esnafla yönetim arasındaki ilişkilere aracılık eden dernek başkanı.

ESNAF TEZKİRELERİ İstanbul’da Şehremaneti (Belediye) tarafından işyeri açanlara, bir ücret karşılığı verilen izin belgesi. 1909’da bu belgeyi düzenleme yetkisi Maliye Nezareti ne bırakıldı.

ES-SULTAN İBNÜ’S-SULTAN Sultan oğlu sultan. Resmî yazı girişlerinde, kitabelerde kullanılan unvanlardandı. Buna bağlı olarak padişahın, babasının ve dedesinin isimleri de yazılırdı.

ESVABCIBAŞI Saray görevlisi. Eskiden padişahların giyim kuşam işlerinden sorumlu memura deniyordu. Fakat Tanzimat'la birlikte bu göreve, padişaha yakın, eski deyimle nedimlik edebilecek kimseler atandı. Örneğin, II. Abdülhamid’in Esvabcıbaşısı, sütkardeşi İsmet Bey, kendisine en yakın kişiydi.

ESVAB ODASI Saray gardrobu. Padişaha ait özel ve resmî giysilerin, çamaşırların muhafaza edildiği oda. Esvabctbaşı biçimsel olarak buranın âmiri durumundaydı. Ayrıca padişahın günlük faaliyetine göre de buradan çıkarılacak elbiseleri belirliyordu. Sarayda, esvab odasından sorumlu "esvabı" (esvabcı) adı verilen görevliler de vardı.

EŞKIYA Haydut sürüsü. Şaki’nin çoğulu olup üçü beşi bir araya gelerek toplum güvenliğini bozan, silahlı baskınlarda bulunan, yol kesen, adam öldüren zorbalara denirdi. II. Mahmud’un caydırıcı temizliğinden sonra Anadolu'daki şakavet olayları bir ölçüde azalmıştı. Ancak 19. yy

sonlarına doğru yeniden arttı. Örneğin Ege havalisinde Çakırcalı eşkıyası uzunca bir zaman devlet güçlerini zor durumda bıraktı.

EŞKİNCİ Eğitimli yeniçeri. II. Mahmud'un bozulan Yeniçeri Ocağı içinde oluşturmayı tasarladığı eğitimli askerlere verilen ad. Yeniçerilerin direnişi nedeniyle olumlu bir sonuç alınamadı. Eşkinci örgütü de Yeniçeri Ocağı ile birlikte kapatıldı.

EŞRAF-I MEMLEKET Bir yörenin sayılı kişileri. Tanzimat'ın getirdiği yenilikleri halka benimsetmek, uygulamalara geçilmek için devlet görevlilerine yardımcı olan ve yerel nüfuzu temsil eden kimseler. Bunlar, eyalet ve kaza meclislerine üye olurlar, halktan toplanacak vergilerin hane ve kişi başına dağılımını kararlaştırırlar, salma defterlerinin tutulmasını sağlarlardı. Eski âyânların yetkileri bu kez, biraz daha dağınık ve oylama gerektirir biçimde bunlara geçmişti. Kasaba eşrafı olabilmek için zenginlik veya resmî bir nitelik şart değildi. Halkın güven duyduğu bir kişi olmak yeterliydi.

EŞREF-İ MAHLÛKAT Yaratıkların en şereflisi ve üstünü. İnsanlık deyimi yerine İslâmî bir benzetme olan bu söz kullanılırdı.

EŞREF SAAT Uygun ve uğurlu an. Savaşa başlamak, sefere çıkmak, tahta oturmak... gibi önemsenen her iş için resmî görevli durumundaki Müneccimbaşı'nın özel yöntemlerle belirlediği vakit. Örneğin cülus hatt-ı hümayunlarında bu anın saptandığı mutlaka vurgulanırdı.

ETİBBA-İ HASSA Osmanlı Sarayı'nda Mâbeyn-i Hümayun kadrosundaki saray doktorları. Bunlar, hekim, cerrah, dişçi, kırıkçı, kancı, eczacı, esbciyâr, havancı, sülükçü gibi uzmanlardı. 1843'te sayıları 34'tü. Bunların 25'i gayrimüslimdi. Cerrahların ise tümü Müslümandı.

ET MEYDANI Yeniçerilerin "Yeni Odalar" denen bir kısım kışlalarının bulunduğu Aksaray'daki alan. Ayaklanmalar genellikle burada başlatılırdı. Bu alanın bir adı da Et Meydanı anlamına gelen "Meydan-ı Lahm"di. Burada Yeniçerilere mahsus kasap dükkânları (Et Tomruğu) bulunduğundan bu adlar verilmişti.

ETNİKİ ETERYA

• Filiki Eterya

ETRAK-İ BÎ-İDRAK Osmanlı toplum düzeninde, şehir halkına göre, kalabalığı temsil eden kırsal kesim halkı. Göçebeler, aşiretler vs. Tanzimat'ın getirdiği tebaa ve ahali anlayışı, bu eski ve yanlış görüşün karşısındaydı.

EVÂHIR Arab aylarının son on günü. Belge tarihlemede çoğu zaman tam tarih yazılmaz ay ve yıl belirtilmekle birlikte, o ayın on günlük diliminden biri işaret edilmekle yetinilirdi. Bu, eski dosyalama (torbalama) sisteminin zorunlu kıldığı bir usuldü.

EVÂİL Arab aylarının ilk on günü.

EVAMİR-İ ALİYYE Sultanlık buyrukları,

• Emr-i Âli

EVASIT Arab aylarının ikinci on günü. Ayın ortası.

EVKAF Vakıflar, Şeriatın öngördüğü kurallara göre, cami, medrese, çeşme, hamam, çarşı, türbe, tekke, mektep... gibi kurumların yaşamasına yönelik kuruluşlar. Vakfa bağlanan taşınmazlar satılamazdı. Bunlar için vergi ödenmesi sözkonusu değildi. Osmanlı Devleti'nin en yaygın kurumlarındandı. Vakıflar başlıca İki gruptu: "Evkaf-ı mazbuta" (devletçe yönetilen büyük vakıflar), "Evkaf-ı mülhaka" (devlet gözetimi altında kurulan ve mütevelliliği soydan süren özel vakıflar).

EVKAF-I SELÂTİN Osmanlı hânedanına ait vakıflar. Padişahların, valide sultanların, kadınefendilerin vakıfları bu gruptaydı. Sayıları, işlemleri ve gelirleri ile, ilgili bulundukları alanlar çok ve değişik olan bu vakıfların işletilmesi önceleri Darüssaade Ağasının sorumluluğu altındaydı. Tanzimat'tan sonra bunlar bir idarede toplanarak "Evkaf-ı Hümayun-ı Mülûkâne" adı verildi.

EVKAF NEZARETİ 1827'de kuruldu. Evkaf-ı Haremeyn Nezareti ise önceden olduğu gibi Dârüssaade Ağası'nın sorumluluğunda kaldı. Daha

sonraki yıllarda bu İkisi birleştirildi. 19. yy’ın ikinci yarısında ise Evkaf Nezareti kadrolaşmasını tamamlayarak diğer nazırlıklarla aynı statüye kavuştu. Evkaf Nâzırlığına son dönemlerde, aynı zamanda Şeyhülislâm olanlar atandı.

EVLÂD-I EKBER-EVLÂD-f ERŞED Büyük oğul-akıllı oğul. Osmanlı hükümeti, Mısır yönetimini Mehmed Ali Paşa soyundan "akıllı oğula" bırakmayı ve bunu da devletin yapmasını öngörmüş, ancak Mehmed Ali Paşa bunu kabul etmeyerek "büyük oğul" usulünde diretmişti. Öte yandan, Abdülmecid, ardından da kardeşi Abdülaziz, Avrupa’da olduğu gibi, Osmanlı Hanedanı’nın da "büyük oğul"dan devamını arzu etmişler, fakat bu tasarıları, çeşitli baskılarla önlenmiştir.

EVLÂD-I FATİHAN Fetihten sonra Rumeli'ye iskân edilen Türk ailelerin torunlarına denirdi. Yerli halk bunlara, Konya dolaylarından geldikleri için "Konyar" derdi. Birtakım ayrıcalıkları, buna karşılık askerlik yükümlülükleri vardı. Bu imtiyaza 1845’te son verildi.

EVLÂD-I ŞÜHEDA VE MALÛLİN-İ GUZZAT-I ASKERİYİ OSMANİYE SERGİSİ 1899’da, Osmanlı-Yunan Savaşı’nda ve Girit’de ölen askerlerin aileleri ile savaş sakatlarına yardım düşüncesiyle İstanbul’da açılan sergi.

EVLÂD-I VATAN Tanzimat döneminde başlatılan kur'a usulü askerlik, genç kuşakları silah altına toplayınca, bunların ulusal bir amaç için asker oldukları vatanı savunacakları düşüncesi de yer etmiş, Ocaklı ve paralı askerlerden farklı olarak bu gençlere "vatanın çocukları" anlamında bu isim verilmiştir.

EVLİYÂ-YI UMÛR İşlerin özünü gizemini bilenler. Devlet adamları için kullanılırdı. Kararları ile ülkenin ve toplumun kaderini oluşturanlara deniyordu.

EVRAK-I CÂRİYE Daireden daireye, bürodan büroya yapılan yazışmalar ve buralarda işlem gören belgeler için Bâbıâli’de kullanılan bir deyim.

EVRÂK-I NAKDİYE Kâğıt para, banknot.

EVRAK-I SAHİHA 1845'ten sonra, senet yazımları ile resmî makamlarca istenen belgelerin düzenlenmesinde kullanılan damgalı kâğıt.

EVZAN VE EKYAL-İ CEDİDE Bir kararname ile belirlenen yeni ölçü ve ağırlık birimleri. 1908'den sonra çıkarılan bu kararnamenin tarihi belirtilmemiştir. Cetveller halinde eski ve yeni tüm birimler karşılaştırmalı verilmiştir.

EYÂLÂT-I MÜMTAZE Seçkin iller. 19. yy'da, büyük devletlerin de baskısı ile içişlerinde özgür ve bağımsız kalan biçimsel dış bağımlılıklarının ise sürekli sorun olmaktan öteye bir yararı görülmeyen özel yönetimli eyaletler. Bunlar, devlete yıllık vergi yükümlülüğü taşımaktaydılar. Sayıları ve statüleri her zaman farklı olmuştur. Belli başlıları: Mısır Hıdivliği, Bulgaristan Prensliği, Kırım Hanlığı, Eflak Boğdan Voyvodalıkları, Mekke Şerifliği (veya Emirliği), Sisam Beyliği, Bosna, Hersek Valiliği ve Rumeli-i Şarkî Vilayetleridir.

EYALET KADILARI (Mevâli) Eyalet merkezlerinde yargı görevi yapan büyük kadılarla "taht kadıları" denen Başkent yargıçları. Bunların İlmiye protokolündeki saygınlıkları diğer kadılardan yüksekti. Örneğin muayedelerde (bayramlaşma töreni) padişah bunlara ayağa kalkardı.

EYALET MECLİSİ 1858'de kuruldu. Valilerin yetkilerini sınırlandıran ve bu kurula danışmada bulunmadan karar vermelerini önleyen bir yenilikti. Malmüdürü, Rum, Ermeni Piskoposları, Haham halkı Hıristiyan olan kasabalardan seçilen kocabaşı, vilayet merkezinden seçilen vücuh, ile eyalet daire müdürlerinden oluşuyordu. Bu meclisin, vergilendirmeden idari yargılamaya dek oldukça geniş bir yetki alanı vardı.

EYTAM VE ERAMİL MAAŞATI Yetim ve dul aylıkları. Devlet görevlilerinin geride bıraktıkları çocuklarına ve eşlerine bağlanan maaş. II. Abdülhamid döneminde verilmeye başlanmıştı.

EZANİ SAAT Güneşe göre ayarlanmış (zevalî), güneşin batışını ve akşam namazının vaktini "12" olarak düzenleyen (ezanî) saatler. Osmanlı

halkı, işine veya ibadetine verdiği öneme göre saatini bunlardan birine göre ayarlardı. Bunun için, takvimlerde vakit çizelgeleri vardı. Bir sütundaki günün karşısına rastlayan saat ve dakikaya belli sayılar eklenip çıkarılarak alafranga ayar, alaturkaya çevrilebilirdi.

EZ-KADİM Başlangıcı bilinmeyecek kadar eskiden beri demektir.

FAHÂMETLÛ Şanı yüce olan. Sadrâzam, Mısır Hıdivi, yabancı prensler için kullanılırdı. "Devletlû fahâmetlû" biçiminde de söylenirdi. Aynı anlamda ve daha da ululamak amacı ile "fahâmetmeâb" da denirdi.

FAHİŞ ÖŞÜR Üründen alınması gereken 1/10'dan daha fazla alınan vergi. Bu oran 1/8 hatta 1/5 olabilmiş; dolayısıyla köylünün mağdur olmasına yol açmıştır.

FAHRÎ YÂVERÂN-I HAZRET-İ ŞEHRİYÂRÎ Hem padişahı ululamak hem de değerleri yüceltilmek istenenlere bir pâye daha verebilmek için düşünülmüş onursal padişah yâverliği.

FAKAHETLÛ Şeriat ve İslâm hukuku bilgini sayılan kişilere (fakihlere) verilen elkap.

FAKİH Önceleri doğruyu yanlıştan ayıran ve yargılayan uzman anlamında iken sonraları şeriat ve hukuk bilgini sayılan ilmiye mensupları için kullanılmıştır.

FALAKA İslâm eğitimine sonradan giren ve okul çocuklarına uygulanan dayak cezası. Tanzimat'dan sonra hazırlanan Maarif Nizamnamelerinde dövmenin sınırı, hatta vurulacak çubuğun cinsi belirtilmiş, dayağın ancak göz korkutucu nitelikte ve acıtmadan bir yarar sağlayabileceği vurgulanmıştır. Bununla birlikte falaka denen ve çoğu kez bir işkence yöntemi olarak uygulanan ceza Cumhuriyet'e dek geçerliliğini korumuştur. Bunun için, ayaklar eğri bir değnekle bunun iki ucuna bağlı ipin arasına geçirilir, ip gerilir, kalfa denen güçlü kuvvetli ve yetişkin öğrencilerin yardımı ile suçlanan öğrencinin ayaklarına sopa vurulurdu. Bu işleme falakaya vurmak, falakaya yatırmak, falakaya yıkmak denirdi.

FATİH TETİMMELERİ Sahn-ı Seman Medreseleri'nin orta tahsil düzeyindeki bölümlerine deniyordu. Tetimmeler, 8 medreseydi. Bunların her birinde 8'er hücre, her hücrede de üç yatılı talebe bulunurdu. (Toplam 292 öğrenci.) Tetimmelerin "iptida-i dâhil" aşamasını tamamlayanlar "sahn" denen yüksek öğretim aşamasına geçme hakkını elde ediyorlardı.

FAYTON 19. yy'ın sonlarında, 20. yy'ın ilk yarısında İstanbul'da ve vilayet merkezlerinde en yaygın taşıt aracı. Lastik kaplamalı dört tekerlekli, çift at koşulan, tentesi körüklü dört kişilik yaylı araba. Fayton, modaya ve ihtiyaca göre çeşitli biçimler aldı. Bu yenilerine "hinto", "talika", "kâtip modası" gibi adlar verilmişti. Kapalı arabalara ise "kupa" deniyordu.

FAZİLETLÛ Erdemli. İlmiye sınıfından İstanbul ve Haremeyn payelerini elde etmiş, kadı, müderris ve müftülere yazışmalarda yöneltilen hitap. "Faziletlü efendim hazretleri", "faziletlü efendim" biçiminde yazılırdı.

FENERLER NİZAMI 8 Ağustos 1860'da uluslararası bir mukavelename imzalanarak Osmanlı Devleti sahillerinin gerekli noktalarına fenerler konulması ve bunların işletme imtiyazı konulan kurallara bağlandı. Fenerler İdaresi kuruldu. Deniz taşıtlarından da "fener resmi" adı altında bir vergi alınmaya başlandı.

FENERLİLER Yönetimde görev alan Rumlara denirdi. Fener Patrikhanesi çevresindeki mahallede oturan Rumlar, tercümanlık, bankerlik, sarraflık, tacirlik gibi yönetimle dolaylı ilgisi bulunan işlerin yanısıra, 19. yy'ın ilk yıllarına kadar da Eflak ve Boğdan'a bey (özerk vali) atanırlardı. Babadan oğula geçtiği de görülen bu görevi alan Rum ailelere "Fener Beyleri" deniliyordu. Bunların oğullarına "Beyzâde", kızlarına "Donniça", eşlerine "Donna", torunlarına da "Çelebi" ve "Kokonaça" unvanı verilirdi. Tanzimat'ın getirdiği ayrıcalıklarla daha da zenginleşen Fenerliler, yüzyıllardır yerleşik bulundukları Balat semtinden ayrılarak Boğaziçi'ne, Beyoğlu'na yerleştiler. Buralarda görkemli konaklar yaptırdılar.

FERACE Kentli Türk kadınların yüzyıllarca giydiği üstlük. Çuhadan, softan, son dönemlerde de Avrupa'dan gelen fantezi kumaşlardan yapılırdı. Cepleri, yakaları işlenir, uzun etekli, bol ve dar modellerde dikilirdi. Soylu ve zengin aile hanımları al renkli ferace giyerlerdi. Ferace ile mantonun belirgin farkı, mantonun daha kısa etekli ve devirme yakalı oluşuydu. Feraceyi, başörtüsü olarak yaşmak tamamlardı. İlmiye sınıfından büyük pâyelilerin törenlerde giydikleri sırma işlemeli üstlüklere de ferace denir, bunun kürk kaplısına "ferace samur kürk" adı verilirdi. Bunu şehzadeler de giyerlerdi. "Kadın feracesi" ile "ulema feracesi" (biniş) 1848'den sonra

daha az kullanıldı. Bu tarihlerden başlayarak kadınlar çarşaf giymeye başladılar.

FERAHİ Asker feslerinin üstüne daire biçiminde dikilen sarı renkli tepelik. Ayrıca adlarına "kanun" denen inzibat erleri'nin boyunlarına takılan, üzerinde "kanun" sözcüğü yazılı pirinç plakaya da bu ad verilirdi.

FERAİZ Şeriata uygun miras bölüşümü.

FERAŞET VEKİLLİĞİ Mekke ve Medine'deki kutsal yerlerin silinip süpürülmesi görevine "feraşet-i şerife" denir, bu hizmetin yarı payı Padişaha, 1/4'ü Valide Sultan'a, kalanı da beratla padişah yakınlarına verilirdi. Padişahın ve ötekilerin bu temizlik işini gidip doğrudan yapmaları sözkonusu olamayacağından bu maksatla sembolik bir görevli vekil atanır, her yıl hac mevsiminde Hicaz'a gönderilirdi.

FERİK II. Mahmud'un, kurmaya çalıştığı modern ordu için koyduğu generallik rütbesi. 1830'da ihdas edilen bu rütbe, mirliva üstü aşamaydı. Sivil kesimden Beylerbeyliği'ne eşit sayılıyordu. İlk yıllarda hassa ferikliği ve mansure ferikliği diye iki çeşitti. Ferik, tümen ve kolordu komutanlığı yapar, ordu karargâhlarında görev alırdı. 1903'te bunun bir üstü sayılan ve orgeneral eşiti olan birinci feriklik rütbesi kondu.

FERİK PAŞA Muhassıllık uygulamasında sancağın askeri yönetimiyle görevlendirilen asker-mutasarrıflara verilen unvan.

FER'İYYE SARAYLARI İkinci derece Padişah sarayları. Dolmabahçe'den Ortaköy'e kadar uzanan sahil kesiminde, Dolmabahçe ve Çırağan Sultan Saraylarından ayrı küçük saraylar. Fer'iyye daireleri, Çırağan Fer'iyyesi gibi adları vardı. Padişahlar, yetişkin şehzadelere, evli hanım sultanlara buralardan daireler tahsis ederlerdi. Tahttan indirilen V. Murad Çırağan Fer'iyyesi'nde 28 yıl göz hapsinde yaşadı. Abdülaziz de Kabataş Lisesi olarak kullanılan Fer'iyye Sarayı'nda intihar etti. Bu olaya tarihte "Fer'iyye Faciası" denilmiştir. Fer'iyye dairelerinde sürekli görevli hizmetlilere ise "Fer'iyye Dairesi Yeniçerileri" denirdi.

FERMAN-I HÜMAYUN Eyalet valilerine gönderilen padişahlık buyruğu. Resmî anlamı "görevlendirme emridir." Bir ferman 7 bölümden oluşurdu: 1) Ferman sözünün zikri, 2) Gönderilenin adı ve görevi, 3) İşin konusu, 4) İş konusunda padişahın talimatı, 5) Bunun vurgulanması, 6) İşin başarıya ulaşması için dua ve dilek, 7) Tarih ve yer. Tanzimat'la birlikte Ferman-ı Hümayun çıkarılması pek önemli konular için uygun görülmüş, buna karşılık "İrade" veya "İrade-i seniyye" denen Mâbeyn'den yazılan buyruklar geçerli olmaya başlamıştır.

FERMANLI İdam veya, kürek cezası gerektirecek (özellikle de devlete karşı) bir suç işleyen ve hakkında "idam buyruğu" çıkmış olan kişi. Bunlar, yakalanmamak için büsbütün yasadışı yollara başvurur, çete kurar, yol keser, başarabildikleri her kötülüğü yaparak yaşama şansı ararlardı. Orduda ise, binbaşı rütbesinden daha üst rütbelilerin yükselme ve atamaları fermanla olduğundan bu subaylara da "fermanlı" denirdi.

FERMANNÂME-İ SÂMÎ Sadrâzam buyruğu. Sadrâzam'ın nâzırlara, valilere veya diğer görevlilere gönderdiği yazılı buyruk. Buna "İrade-i Âli" (yüce buyruk) de denirdi.

FERMENE Kolsuz, işlemeli yelek. Kadınlar ve erkekler için değişik biçimleri vardı. Kollu fermenelere cepken denirdi. Ayrıca, resmî ve özel giyimlerde kürk kullanılmaz olduktan sonra, rütbeyi belirtecek birtakım işlemeler moda oldu. Ceket, potur, salta, kaput üzerlerine, özellikle de göğse, yakaya ve kola sırmadan işlemeler yapılmaya başlandı. Bu işlere de fermene deniyordu. Fermenelerin daha kabarıkları kaytandan yapılırdı. İstanbul'da bu işlerle uğraşan bir esnaf vardı. Bunlara "fermeneci" denmekteydi.

FERVE Kürk. Şeyhülislâmların son döneme dek törenlerde giydikleri resmî üstlük. Bu beyaz renkte olduğundan ferve-i beyzâ denirdi. Çaprastları mücevherli, atlas kaplı, murassa düğmeli, beyaz tilki kürkünden olanlara ferve-i murabba veya düğmelerine güneş şuaları işlenmişse mücevher şemseli ferve adı verilirdi. Eskiden padişahların giydikleri "kabaniçe"ler de bu ferveye benziyordu.

FES Yeniçeri Ocağı kapatıldıktan sonra II. Mahmud'un seçtiği kırmızı başlık. İstanbul'a ilk örnekleri Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa getirmiş, padişah da beğenince kısa zamanda benimsenmiştir. İlkin kalyonculara giydirilmiş, bundan sonra Tunus’dan fes ithaline başlanmıştır. 1828’de Fes Nizamnamesi çıkarılmış, böyle-ce resmî serpuş olmuştur. 1833'te İzmit’te, 1835’te İstanbul’da feshaneler kurulmakla birlikte Avrupa'dan da fes ithal edilerek ihtiyaç karşılanmıştır. Dönemlere ve formlara göre fese birçok isim verilmiştir. Başlıcaları: Mahmudî (kısa ve büyük püsküllü), Mecidî (altı geniş, üstü dar, püskülü uzun), Aziziye (altı geniş basık), Hamidiye (uzun), zuhaf (silindirik), sıfır (konik)’dır. Ayrıca kimi formlara da Efendi biçimi, İzmir biçimi, Şılk gibi adlar verilirdi.

FESHANE Fes yapımevi. Bunlardan en büyüğü İstanbul Defterdar Feshanesi’ydi. Burada aynı zamanda yünlü kumaşlar da imal ediliyordu.

FES TEŞRİFAT-I ŞÂHÂNESİ Fes Nizamnamesi’nde, bu serpuşun törenlerde giyilmesine ilişkin hükümler vardı. Örneğin Hırka-i Şerif ziyaretinde, bayram ve alaylarda Padişah murassa fes, vezirler, kenarları işlemeli fes, ilmiye sınıfından olanlar beyaz veya yeşil imame (sarık) giymek durumundaydılar. Ancak Tanzimat’tan sonra bu nizamname hükümlerine tam uyulmamıştır.

FETÂNETLÛ PADİŞAHIMIZ Kavrayışlı, anlayışlı padişahımız anlamında Bâbıâli’den çıkan yazılarda rastlanan bir söz.

FETH-İ BÂB-I MAKAAL EYLEMEK Bir konuşma ile toplantıyı veya konuşmaları başlatmak.

FETH-İ MEYİT (otopsi) Ölüyü açmak ve incelemek. İslâm dini ceset üzerinde incelemeyi günah saydığından, Osmanlı hekimliğinde otopsi yoktu. 19. yy ilk yansında modem tıp çalışmaları ve teşrih (anatomi) dersleri Galatasaray’daki Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye’de başlayınca, buradan yetişen genç doktorlar, otopsiyi önceleri gizli sonra da resmen yapma girişiminde bulundular.

FETİH Yöneticisi veya hem yöneticisi hem halkı Müslüman olmayan bir ülkeyi, kenti ya da kaleyi ele geçirmek.

FETİHNÂME İslâm gelenekleri uyarınca kazanılan zaferleri, öteki devletlerin yöneticilerine tumturaklı anlatımlarla açıklayan resmî mektup. Osmanlı Devleti'nin yükselme çağında bu tür mektuplar sık sık yazılırken son dönemlerde fetih sayılabilecek hemen hiçbir başarı sözkonusu olmadığından fetihnâme de yazılmamıştır.

FETVA Sorulmasında sakınca olmayan din konusundaki soruya, yetkilinin verdiği resmî cevap. Buna Fetvayı Şerife de denir. Fetva verme yetkisini taşıyan resmî görevliye müftî, fetvalara dayalı yargılarda bulunana da kadı denirdi.

Fetva Odası: Fetvahane bürolarından biri. Sözlü ve yazılı sorulara cevap verilen yer.

FETVAHANE (-i Âlî) Meşihat'da şer'iye mahkemelerinin, müftülerin görüş almak üzere başvurdukları fetva kurumuna deniyordu. Fetvahane'den vatandaşlar da özel sorunları için cevap isteyebilirler, ancak genellikle Şer'iye ve Temyiz mahkemeleri fetva alırlardı. Burada, fıkıh uzmanlarından bir kurul vardı.

Fetvahane Emini: Fetvahane'yi yöneten, uyuşmazlıklarda en geçerli fetvayı seçen görevli.

FEVAİD-İ OSMANİYE 1843'te Devletle özel girişimcilerin kurduğu ilk denizcilik ortaklığı. Bu şirket İstanbul'da Adalar'a ve Boğaziçi'ne şehir hattı vapurları çalıştırmıştı.

FEVKALÂDE KOMİSER Yarı bağımsız eyaletlerdeki yönetimi Osmanlı Devleti adına izleyen asker görevli. Örneğin Mısır Fevkalâde Komiseri 1880'li yıllarda Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ydı.

FEZLEKE Görüş özeti. Rapor içerikli yazıların sonuç bölümüne eskiden verilen ad. Konuları özel olarak içeren kitaplara da fezleke denirdi. Örneğin Kâtip Çelebi'nin Fezleke'si, Ahmed Vefik Paşa'nın okul kitabı olarak hazırladığı Fezleke-i Tarih-i Osmanî ile aynı amaçla Abdurrahman Şerefin yazdığı Fezleke-i Düvel-i İslamiye gibi.

FIKIH İslâm hukuku. İlkelerini Kur’an’dan ve sünnet’den almıştır. Bunların değişimi, zamanın gereklerine göre ve icma-i ümmet (referandum) ve kıyas-ı fukaha (hukukçuların görüşleri) ile mümkün olabilirdi. Fıkıh başlıca şu konuları kapsamaktadır: a) ibadetler, b) dünyevî hususlar. Bu da başlıca üç bölüme ayrılır: Münakehat (nikâh ve aile hukuku), Muâmelât (mal, mülkiyet borç ve dâva hukukları), Ukubât (ceza hükümleri).

FIKDAN Yokluk, sıkıntı. Tanzimat ve sonrasında çokça kullanılan bir sözcük "fıkdan-ı nukud" (para darlığı), yol fıkdanı gibi.

FINDIK ALTINI Değişik zamanlarda çıkarılan altın para. 18. yy’da Mısır’da kesilen fındık altını’ndan sonra, aynı yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul’da da çıkarıldı. Genellikle 23 ayar olan fındık altınlarının gramları farklıydı. Bu nedenle birbuçuk fındık, iki fındık gibi adlarla ayrılıyorlardı. İlk örnekler yaklaşık 3.5 gr’dı.

FINDIKLI SARAYI Kabataş yakınlarındaki saray. Osmanlı Mebusan Meclisi son kez bu binada çalıştı. (Hâlen Güzel Sanatlar Akademisi.) Buradan geçen caddeye de "Meclis-i Mebusan" adı verilmiştir.

FIRIN MAHBESİ Tanzimat'tan önce, azledilen, sürgüne gönderilecek ya da idam edilecek olan devlet adamlarının Bostancıbaşı tarafından bir süre gözaltında tutuldukları özel hapishane.

FIRKA Topluluk, grup. Askerlikte tümen düzeyinde Osmanlı birliği. 20. yy başında kurulan ilk partilere de "Fırka-yı Siyasiye" denildi. İttihat ve Terakki Fırkası gibi. Şeriatta ise Fırka-yı dalle (dinden sapanlar), Fırka-yı nâciye (kurtuluş yolunu bulanlar) benzeri isimlendirmeler vardı.

FIRKA-YI ISLÂHİYYE 1865'te Gâvurdağı-Kozandağı bölgesinin düzene konması, halkın devlete bağlanması için gönderilen birliktir. Derviş Paşa ile Cevdet Efendi (Paşa)’nin önderliğindeki askerler ve görevliler, tenkil yoluna başvurmadan, elebaşıları tek tek yola getirmeyi, bunların yandaşlarından güvenlik birlikleri kurarak kötü eylemlerine son vermeyi amaçlamışlar, bölgede geçici de olsa bir düzen tesis etmişlerdir. Ancak asıl amaç Kozanoğulları’nın Çukurova’daki egemenliğine son vermek olmuştur.

FİDYE Kurtulmalık. Tutsaklıktan ya da başa gelen bir belâdan kurtulmak için ödenen para. Kimi zaman da "fidye-i necat" (kurtuluş parası) biçiminde kullanılırdı.

Fİ-İ MAKTU/Fİ-İ MİRİ Resmî fiat. Temel maddeler içinde devletçe ya da resmî yan kuruluşlarca konan alış ya da satış fiatı.

FİLİKİ ETERYA Gizli Rum bağımsızlık örgütü. 1814'te Odesa'da kuruldu. Yunan isyanlarının hazırlanmasında ve gerçekleştirilmesinde rol oynadı. Daha sonraları aynı amaçla kurulan Etniki Eterya ise 19. yy'ın son on yılında bu çabalan bir kez daha hızlandırdı. Epir, Makedonya ve Girid'i Yunanistan'a kazandırmayı amaçladı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nin çıkmasına neden oldu. Bağnaz bir cemiyetti.

FİLORİ Eskiden Avrupa ve Osmanlı altınlarının genel adıydı. Son dönemlerde ise 12 kuruş değerindeki Avusturya gümüş parasına deniyordu.

FİŞEK Donanma geceleri ve düğünlerde ateşe verilen, gökyüzünde renkli ışıklandırma yapmaya yarayan kimyasal karışım. Çadır fişeği, fıskiye fişeği, çarkıfelek, havaifişek gibi türleri vardı.

FİŞEKHANE Tophane'de fişek yapan imalathanenin adıydı.

FODLA Pide türünden ekmek. Asker ocaklarında, imaretlerde, yatılı mekteplerde yapılırdı. Ayrıca saraya mahsus fodla fırınında da saray halkı için her gün fodla pişer ve sepetlerle dağıtılırdı. Fodla, lezzetli, çabuk bayatlamayan bir ekmekti. V. Murad döneminde (1876) fodla yapımına son verildi. Bunun yerine tayın ekmeği çıkarılmaya başlandı.

FRANÇA Fransa. Osmanlı kaynaklarında Fransa'ya verilen ad.

FRANSALU TÂİFESİ Osmanlı topraklarında yerleşen ya da geçici süre kalan Fransa uyruklular. Bunlar genellikle ticaretle uğraşıyorlardı.

FRENGİ KALDIRIMI Batı'dan öğrenildiği için bu adla anılan ve parke taşlarıyla özenli bir biçimde döşenen kent içi yol. İstanbul'da tramvayla birlikte bu tür kaldırım da önem kazandı.

FRENK (Franc) Batılı. "Efrenc" de denirdi. Daha çok Batı Avrupalılar için kullanılırdı.

> **Frenk Altını:** Avrupa altın paraları. Bunlar Osmanlı ülkelerinde serbestçe dolaşır, fakat ayarları bir parça düşük olduğundan Osmanlı altınlarına göre değeri bir ölçüde az olurdu.
>
> **Frenk işi:** Yabancı menşeli, ya da yerli Hıristiyanların Avrupa taklidi ürettikleri eşya.
>
> **Frenk Mahallesi:** İstanbul ve İzmir’de, yabancı uyrukluların da yerleştiği Levantenlere mahsus semtler. Buralar yabancı bir memleketin parçası görünümündeydiler.
>
> **Frenk Ruhbanları:** Katolik papazları ve din adamları.

FRENGİSTAN Avrupa karşılığı kulandan bir söz. Bağnazlar ise bunun yerine "diyar-ı küfr" veya "Kâfiristan" demeyi yeğlemekteydiler.

> **Frengistan Akmişesi:** Avrupa’dan ithal edilen ipekli. Yerli ipekçiliğin ölmemesi için, bu kumaşa karşı geniş bir kampanya açılmış fakat başarılı olamamıştı. Türkiye'de ilk yerli malı kampanyası bu oldu.

FRENKHÂNE Avrupalıların kiraladıkları büyük konaklara verilen ad. Halk arasında ise bu kiralık konaklara "ferhane" denmekteydi. Beyoğlu’ndaki Derviş ve Venedik Hanları, İzmir’deki Madama Hanı bunlardandı. Bu hanlar ve konaklar genellikle Frenk mahallelerinde ya da bu semtlerin yakınında bulunurdu.

FRENK MUKALLİDİ 19. yy sonlarına doğru büyük kentlerde görülmeye başlayan, giyim kuşamı, yaşamı ile yabancılara benzemeye çalışanlar için deniyordu.

FUKARA-YIREÂYÂ Halk. Vergi yükümlüsü olmakla birlikte nüfuzu, zenginliği olmayan çoğunluğa denirdi.

FÜLUS Bakır para. "Fülüs-i ahmer" (kırmızı para) da denirdi. Kişinin yoksulluğunu belirtmek için "fülûs-i ahmere muhtaç" deyimi kullanılırdı.

Çok eski çağlardan beri, füls, fülus, filos biçimlerinde piyasalarda görülen bu paranın yerini son yüzyıllarda mangır almıştır.

FÜNUN Fenler ve bilimler. Son dönemlerde Osmanlıca'da çoklukla kullanıldı. Fünun-ı Harbiye (savaş bilimi), fünun-ı bahriye (Denizcilik), fünun-ı şettâ (çeşitli bilimler), erbab-ı fünun (fen adamları), fünun-ı edebiye (edebiyat bilgileri) gibi.

FÜTÜVVETLÛ Kolağası, yüzbaşı rütbesinde olan subaylara, yazılarda kullanılan hitap.

GÂİLE Devleti tehlikeli sıkıntılara sürükleyen, çözümü uzun zaman sürüncemede kalan büyük sorunlara denirdi. Örneğin Girit gailesi.

GALATA SARAYI Klasik Osmanlı okullarının başlıcalarından. II. Bayezid döneminde kuruldu. Burada Enderun'a alınacak adaylarla Kapıkulu Süvari adayları yetiştirildi. 18. yy'da önemi arttı. II. Mahmud burada Batılı anlamdaki ilk Tıb okulunu açtı. Binanın yanmasından sonra yerine 1868'de yenisi yapıldı. Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi) burada öğretime başladı.

GALATASARAY MEKTEB İ TIBBİYE-İ ADLİYESİ II. Mahmud'un 1838'de açtığı hekimlik ve eczacılık okulu. İlk otopsi çalışmaları burada yapıldı. Ünlü hekimler buradan yetişti. (Örneğin Marko Paşa.) 1848'de Galata Sarayı binası yanınca okul Hasköy'deki Humbarahane binasına taşındı.

GALEBE DİVANI Yeniçerilere ulûfe dağıtılması işlemi. Topkapı Sarayı birinci avlusunda ocaklıya yemek ye-dirilir ve ulüfeleri verilirdi. Bu geleneksel tören Yeniçerilikle birlikte kaldırıldı.

GANİMET Savaş sırasında düşmandan ele geçen her şey. Başlıca dört türlüydü: Tutsaklar, çocuklar, taşınır mallar, toprak. Ganimetin 1 /5'i devlet hazinesinindi. Bu payın da bölüşümü ve harcanacağı yerler konusunda birtakım kurallar ve oranlar vardı.

GARB OCAKLARI Kuzey Afrika'daki üç özerk eyaletin ortak adı. Trablusgarb, Tunus, Cezayir. Bunların özel yönetim biçimleri vardı. Osmanlı Devleti ne bağlılıkları ise, son dönemlerde tamamen biçimseldi. Bu eyaletleri yöneten "dayı"lara paşalık rütbesi verilirdi. Tunus ve Cezayir 19. yy ortalarında Fransızların işgaline uğradı. Trablusgarb ise 1912'ye dek Osmanlı egemenliğinde kaldı.

GAVUR Müslümanların Hıristiyanlar için kullandığı deyim. Arapça "kâfir" sözcüğünden bozmadır. Ya da ateşe tapan anlamındaki Farsça "gebr" sözcüğünden türemiştir. Tanzimat döneminde bu kelimenin resmî yazılarda ve görüşmelerde kullanılması yasaklanmış, kullananların da cezalandırılması öngörülmüştür.

GAYR-İ MEKTUB Yazıya geçirilmemiş, şifahi. Tanzimat edebiyatçılarının halk edebiyatı yerine buldukları bir deyim. Halk Edebiyatı ya da şifahi edebiyat deyimleri ancak 20. yy'ın ilk yıllarında ortaya atılmıştır.

GAZETE EVRAKI Gazeteler. Resmî ve yarı resmî ilk gazetelere (Takvim-i Vakayî ve Ceride-i Havadis) halk, haber varakası diyordu. Gazeteler çoğalınca bunların hepsine birden "gazete yaprakları" anlamında bu ad verilmeye başlandı. Günlük gazetelere ayrıca "ceride-i yevmiye" de denmekteydi.

GÂZİ Din uğruna savaşan Müslüman. Savaşlara doğrudan komuta eden eski padişahlar bu unvanı almadıkları halde, savaşa katılmayan cepheye gitmeyen sonraki padişahlar, dönemlerindeki küçük zaferleri vesile sayarak adlarının önüne "gazi" sanını getirmeyi onur saydılar. Bunu, Şeyhülislâm'dan aldıkları fetva ile gerçekleştirdiler. Örneğin il. Abdülhamid'e gazilik fetvasını Hayrullah Efendi verdi.

GEDİKLİ Saray'ın harem bölümünde görevli Kalfa adlı kadınların maiyyetinde çalışan yardımcı câriyeler. Başlıcaları Çaşnigir Usta, Çamaşır Usta, Hazinedar Usta adlarını taşımaktaydılar. Bunlar, padişahın her çeşit özel hizmetlerini yaparlardı. Yıkamak, giydirmek, yedirip içirmek, yatırmak gibi. Gedikli câriyeler, başlarına hotoz, boyunlarına gerdanlık, bellerine kemer takarlar, kolsuz kaftan, şalvar ve yemeni giyerlerdi. Gedikli cariyelerden padişahın gönlünü çelebilenler, gözde, ikbal, başikbal ve en son kadınefendi ve başkadınefendi olabilirlerdi.

GEDİKLİ KALYONCU Tersane-i Âmire'deki yelkenci, topçu ustası, paşa çavuşu, başağa, çavuş gibi ilk denizci subaylardı. Denizcilik okulları açıldıktan bir süre sonra bu sınıf ve rütbeler kaldırılmıştır.

GEDİK USULÜ Tanzimat'a gelesiye sanayi ve ticaret dallarında herhangi bir işi yapabilmek için o daldaki esnaf sayısında eksilme olması koşuldu. Bu sayılı kadrolar, gedik adını taşımaktaydı. Usta ölür ya da çekilirse tezgâhı (gediği) oğluna yoksa kıdemli kalfasına kalırdı. Bu kısıtlama, yerli sanayinin büyümesini engelleyen başlıca engellerden

olmuştur. 19. yy'daki düzenlemelerden önce orduda, taşra kolluk kuvvetlerinde, sarayda "gedikli" sanını taşıyan başka görevliler de vardı.

GELDİ GİTTİ TAHTASI Osmanlı eğitim sisteminde teneffüs yoktu. Ders, sabahtan öğleye dek aralıksız sürerdi. Farklı yaşlardaki öğrencilerin bu kadar bir süre dersanede kalabilmeleri olanaksızdı. Mektep tuvaletleri de tek kabinli olduğundan, sıkışan çocuk hocadan izin alır, dersane kapısından çıkarken özel levhanın "gitti" yazılı tarafını çevirir, dönüşünde tuvaletin boşaldığını hatırlatmak üzere "geldi" yazılı tarafını çevirirdi. Hoca da başkasına izin verirdi.

GERDÛNE-I HÜMÂYUN Padişahların uzun yolculuklarda, yağışlı, soğuk havalarda, hasta iken bindikleri kapalı özel araba. Dört atlı, kupa türünden süslü bir taşıttı.

GİDİŞ ALAYI Padişah gezintisi. Bu amaçla yapılan uğurlama töreni. Padişahlar, gezmek, incelemelerde bulunmak, İstanbul dışında bir yere gitmek istedikleri zaman iki türlü gidiş alayı yapılırdı. Gidiş, resmî nitelikli ise halka duyurulur ve Cuma selâmlıklarındaki gibi tören düzenlenirdi. Özel gidişlerde ise, Tanzimat'tan sonra pek sâde bir uğurlama uygulanır, halka da duyurulmazdı. Resmî gidişlerde, Sadrâzam ve devlet ricâli, "padişah'a yanaşmak" denen usule göre yanına giderek sözlü buyruklarını alırlardı.

Gidiş Müdürü Gidiş alayını düzenleyen ve uygulamasından sorumlu olan protokol görevlisiydi.

GİRİT MADALYASI 1868'de Abdülaziz'in, ı890'da da II. Abdülhamid'in çıkardıkları altın ve gümüş çeşitleri olan savaş madalyaları.

GOSPODAR Rumeli'nde büyük toprak sahiplerine verilen ad. Gospodarlar, topraklarını yarıcılıkla köylüye işletirlerdi. Tanzimat, bu sisteme son verdi. Gospodarlara, kamulaştırılan toprakları karşılığı devlet tahvili verildi. Topraklar da köylüye dağıtıldı.

GOYGOYCU Topluca dilencilik yapanlar. Muharrem ayında ülkenin her tarafında küçük gruplar halinde evleri dolaşır, zorla sadaka toplarlardı. Genellikle kör dilencilerdi. Diğer dilencilerden farkları, Kerbelâ olayı ile

ilgili mersiyeler okuyarak, önlerindeki çolak ya da topal dilencinin değneğine birbiri ardınca tutunarak gezmeleri, ilâhilerin ara yerlerinde "hoy goy goy canım!" demeleriydi. Goygoyculara para ve aşure erzakı verilirdi.

GÖÇEBE Mevsimlere göre yaşamını değişik yerlerde ve bağlı olduğu oymakla birlikte sürdürenlerdi. Bunlara "aşiret" "konar göçer taifesi" de denmekteydi. Göçebelerin iskânı, disiplin altına alınmaları için 1830'lu yıllarda sürdürülen çabalar olumlu bir sonuç vermedi. Bunlar çoklukla Güneydoğu illerinde yaşamaktaydılar.

GÖKSU KASRI MUKAVELESİ 1883’te İstanbul'a gelen Karadağ Prensi Nikola ile Osmanlı Devleti temsilcisi Nusret Paşa’nın imzaladıkları sınır sözleşmesi.

GÖTÜRÜCÜ NARHI Kentlere, üretim bölgelerinden getirilen her çeşit yiyecek ve giyecek için "getirici" narhı uygulanır, bunlar bu fiatlar üzerinden "kapan" denen yerlerdeki toptancılara devredilir; kapan esnafı da "götürücü" narhı üzerinden bunların halka satışını sağlardı. Üreticinin, kent pazarlarına mal sokup doğrudan satması yasaktı. Narh işine1857’ye dek kent kadıları, bundan sonra da Şehremaneti ve Belediyeler bakmışlardır.

GÖZDE Padişah’ın gönlünü çelen gedikli cariye.

GUREBÂ Yoksul yabancılar. Memleketinden uzakta yaşayan kimsesizler ve düşkünler.

GUREBÂ MEKTEBLERİ Kimsesiz çocuklar için açılan okullar. İlkin 1838’de bu adı taşıyan iki okul oluşturuldu. Bunlar, İstanbul’da yeni açılan Rüştiyeler düzeyinde ve yatılıydı. Fakat beklenen sonuç alınamadı. Ancak 1867’de Darüşşafaka’nın açılması ile gerçek anlamda yatılı okul eğitimi başlamış oldu.

• Darüşşafaka

GURRE Ayın birinci günü. Arap aylarının ilk gününe denirdi. Örneğin: "Gurre-i Safer" (Safer ayının ilk günü). Bu sözcük, belge sonlarına konulan tarihlerde kullanılırdı.

• Selh

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU Gülhane Hatt-ı Şerifi de denir. Kasım 1839'da Gülhane Meydanı denen yerde (Gülhane Parkı'nın deniz tarafı) okunan ünlü ferman. Abdülmecid'in bir irade-i seniyyesi olan bu belge, Tanzimat-ı Hayriye denen dönemi başlattı. Hariciye Nazırı Reşid Paşa'nın, devlet adamlarının cemaat ve yabancı devlet temsilcileri ile kalabalık bir topluluk önünde okuduğu bu belgeyi, Abdülmecid aynı yerdeki Gülhane Kasrı'ndan dinledi.

GÜL-İ SEFİD 1845'te Marmara Denizi'nde yüzey ve derinlik ölçümleri yapan Rus teknisyenlerine eşlik eden ilk Türk araştırma gemisi (korvet türündendi).

GÜMRÜK DARÜTTALİMİ 1891 'de açılan Gümrükçülük Meslek Okulu. Bu okula gümrük memurları bir süre devam ederek uzmanlık isteyen Kapitülasyon uygulamalarını öğrenmekteydiler. 1908'den sonra adı Rüsumat Memurları Mektebi oldu.

GÜMRÜK RESMİ Yurt dışından ya da ülke genelinde belirli yerlerden getirilen mallara uygulanan değişik tarifeli vergiler. Kapitülasyonlara göre gümrük vergisi çok değişik oranlarda uygulanıyordu. Ayrıca Osmanlı ülkeleri arasında da gümrük vergisi sözkonusuydu.

GÜZEŞTE Faiz. Osmanlı Hükümeti'nin iç borçlanmalarda kuruluşlara ve halka ödediği yasal faiz. Halkı sömüren ve "muameleci", "murabahacı" denen soyguncuların verdikleri borca karşılık aldıkları fahiş faizlere de "güzeşte zammı" deniyordu.

HABER VARAKASI 19. yy ortalarında gazete anlamında kullanılan deyimlerden biri.

HACCAC-I ZEMÂNE Dönemin Haccac'ı. Emeviler'in Bağdat Valisi Haccac-ı Zâlim, halka yaptığı kötülüklerle Önlenmişti. Muhalifleri, Sadrâzam Âli Paşa'yı Haccac'a benzeterek bu adı takmışlardı. Kimileri de ona "Vahşi Âhû" diyordu.

HACEGÂN Hâceler. Osmanlı yönetim birimlerinde yazı işlerini yürüten memurlar. Hâcelik aynı zamanda okumuşlar sınıfının saygın bir rütbesiydi. Geleneksel Osmanlı örgütlenişinde Hacegânın ulaşabildiği son aşamalara "menabis-ı sitte" (altı mansıb) deniyordu. Bunlar: Reisülküttablık, Nişancılık, Şıkk-ı Evvel, Şıkkı Sâni, Şıkk-ı Sâlis Defterdarlıkları ve Defter Eminliği'ydi. Ayrıca münavebe (nöbet) mansıpları da vardır. II. Mahmud, devlet yönetimine ilişkin yeni düzenlemeleri yaparken Hâcegânlığı salt bir rütbe durumuna getirdi. Hâcegân-ı Divan-ı Hümayun denilen kadrolar ise Bâbıâli dâirelerine aktarıldı. "Ahkâm" (Kalemler) kurulurken Hâcelik pâyesi olanlara da şeflikler verildi. Tanzimat'ta ise rabia (dördüncü) sınıf bir pâye oldu ve kimi sivil memurlara tevcih edildi. Bunlara "Hacegândan" denirdi.

HÂCE-İ SULTANÎ (Hâce-i Şehriyarî) Padişah hocası. İlmiye sınıfından sarayda görevli kişilerdendi. Padişahlar şehzadeliklerinde ders aldıkları hocayı, bu onursal göreve getirirlerdi. Son dönemlerde bu geleneğe uyulmadı. Ulemadan birisi hâce atandı.

HAC EMARETİ Hacı kafile komutanlığı. Şam valilerine verilen ek görevdi. Tanzimat'ta Surre Eminliği kuruldu ve bu görev kaldırıldı.

HADAİK-İ HASSA Sultanlık bahçeleri. Asıl saray bahçesine "Has Bahçe" deniyor, içinde köşkler bulunan uzak bahçelere de bu ad veriliyordu. Bunların başlıcaları Kadıköy Bağı, Davud Paşa, Beşiktaş, İskender Çelebi, Dolmabahçe, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Mirgûn (Emirgân), Kalender, Büyükdere, Tokat (Beykoz) Sultaniye bahçeleri, Paşabahçesi, Çubuklu, Kandilli, İstavroz (Üsküdar), Ayazma, Salacak, Haydarpaşa, Fenerbahçe Filorya, Halkalı, Topçular, Vidos, Ali-beyköyü, Kâğıthane, Karaağaç, Hasköy bahçeleridir. Yenileşme sürecinde padişahlar

bu bahçelerin birçoğunu kışla, mektep, hastane yapımlarına tahsis etmişlerdir.

HADD-İ ŞER'İ Şeriata göre suçun karşılığı olan ceza. Hırsızlık, yol kesme, adam öldürme gibi suç türlerine göre hadler de farklıydı,

---

HADEME-İ BÂBİÂLİ Bâbıâli bürokratları. Hâcegân pâyeli Sadaret Kethüdası, Reisülkûttab, büyük ve küçük tezkireciler, Beylikçi, Mektupçu, Teşrifatçı, Kethüda-bey Kâtibi, Çavuşlar Kâtibi gibi. Tanzimat'ın ilanından sonra bu görevlerin adlarında değişmeler olmuştur.

HADEME-İ HÜMAYUN Tanzimat'la birlikte örgütlenen, saray yaşamının canlı ve görkemli yönünü yansıtan askerî nitelikli bir sınıf. Bu sınıftaki paşalardan erlere dek tüm görevlilerin giyim kuşamları, nişanları, kılıç, silah ve teberleri göz alıcıydı. Saraydaki bütün törenlere katılırlardı. II. Abdülhamid bunların sayısını daha da artırmış olduğundan 1908'de tensikata gidildi. Bunlara "Hademe-i Hassa-yı Şahane" de denirdi. "Hademe-i Rikâb-ı Hümayun-ı Hassa" ise daha önceki solak peyk ve bostancıların yerini alan büyük bölümü atlı tören birlikleriydi. Saray dışındaki törenlerde padişahın önünde, yanında ve arkasında katılırlardı.

HADIM AĞASI Erkekliği yok edilmiş, kadınlar dairesine (hareme) girip çıkma yetkisine sahip görevli.

HÂDİMÜ'L- HAREMEYNİ'L- MUHTEREMEYN Kutsal Haremeyn'in (Mekke ve Medine'nin) hizmetçisi. Yavuz Sultan Selim'in "Hadimû'l-Haremeyn ve'ş-şerifeyn" unvanını almasından sonra Osmanlı padişahlarınca kullanıldı. Bununla İslâm Dini'ne olan bağlılık ve Halifelik sanı vurgulanırdı.

HAFIZ-I KÜTÜB Kütüphane sorumlusu. İstanbul'daki vakıf kitaplıkları cihet (vakıf aylığı) alarak yöneten ve genellikle de kitap uzmanı olan kişi. Tanzimat'ta, klasik Osmanlı kitaplıklarının (Köprülü, Koca Ragıb Paşa gibi) yanısıra Batı kaynaklarını da içeren yeni kitaplıklar açılmaya başlandı. Bunlardan bazılarına yabancı hafız-ı kütübler atandı.

HAFIZPAŞA ŞEŞHANESİ VE TOPU Kırım Savaşı sırasında Hafız Paşa'nın icad ettiği tüfek ve top. Her ikisi de Türkiye'de imal edilmiş ve savaşlarda kullanılmıştır.

HAFİYE Haber toplayan gizli görevli. Polis hafiyeliğindeki anlamı dışında, II. Abdülhamid'in yönetimi boyunca saptadıkları her çeşit olayı "jurnal" denen yazılarla saraya aktaranlar için kullanılmıştır.

HAHAMBAŞI İstanbul'da yaşayan Musevilerin oluşturduğu cemaatin dinsel başkanı. Hahambaşı'nın temsil ettiği "Hahamhane"ye "Dersaadet Hahamhanesi" deniyordu. Burada biri ruhanî öteki cismanî iki ayrı meclis vardı.

HAKAN Türk hükümdarlarına özgü unvan. Han'ların üstündeki hükümdar demek olup imparator anlamındaydı. Osmanlı padişahları bu sanı kullandılar.

Hakan-ı mağfur: Ölen önceki padişah.

Hakan-ı Merhum: Ölen önceki padişah.

Hakan-ı Mahlu': Tahttan indirilmiş olan padişah. Bu deyim daha çok, II. Abdülhamid için kullanılmıştır. 1876'da üç ay padişahlık eden, tahttan indirildikten sonra 28 yıl yaşayan V. Murad için ne bu deyim, ne de adı kullanılamamıştır.

Hakan-ı Firdevs-âşiyan: "Yeri Firdevs Cenneti olan Padişah" anlamında ölü hükümdarlar için kullanılırdı.

HÂKİM Doğu bölgelerindeki aşiret beylerine devletçe verilen resmî unvan. Kiğı Hâkimi, Çemişkezek Hâkimi gibi. Bunlar, bulundukları yörenin sancak beyliğini yaparlardı. II. Mahmud bu geleneği bozdu. Fakat II. Abdülhamid, aşiret ileri gelenlerine yeni sanlar verdi.

HÂKİM UNSUR Osmanlı ulusları içinde çoğunluğu temsil eden ve padişahla aynı ırktan olduklarından egemen topluluk kabul edilen Türkler.

HÂKİMÜ'Ş-ŞER' Şeriat yargıcı. Duruşma yargıçlığı yapan kadılar hakkında kullanılırdı.

HÂK-İ PÂY-İ HÜMAYUN Padişahın ayağının toprağı. Sultanın bastığı yer. Padişah katına çıkmak anlamında bir sözdü. Huzura çıkanlar diz çöker yeri öperdi. Buna "hâk-i pâyine yüz sürmek" deniyordu. Fakat son padişahlar bu aşağılayıcı saygı gösterisini kaldırdılar. Yerine "saçak öpme" kuralı ya da temenna geçerli oldu.

HAKK-I İNTİKAL 1868 Arazi Kanunnamesi'ne göre ölenin, sağlığında ekip biçtiği devlet toprağında (miri arazi) vârislerine tanınan hak. Buna göre mirî toprak, ölenin erkek ve kız çocuklarına, yoksa ana veya babasına bırakılmaktaydı.

HAKK-I TAPU Devlet toprakları üzerinde yaşayan köylünün toprağı ekip biçme yetkisi ile karşılaştığında öşür ve vergileri ödemesi hukuku, Tanzimat döneminde hazırlanan Arazi Kanunnamesi bu konuda yeni haklar getirdi.

HAL' Tahtın boşalması. Padişahın ölmesi ya da çekilmesi ile değil, zor kullanılarak tahtından uzaklaştırılmasıdır. Buna tahttan indirme de deniyordu. Hal' edilenlerin ilki II. Bayezid, sonuncusu II. Abdülhamid'dir.

HALAYIK Cariye ve hizmetçi olarak kullanılan köle kız. Saray ve konaklarda çok sayıda halayık bulundurulması 20. yy başlarına dek sürdü.

HALEPA MİSAKI Osmanlı Hükümeti'nin, Giritli ayaklanmacılarla 1878'de yaptığı sözleşme.

HAL' FETVÂSI Padişahın tahttan indirilmesinin Şeriat açısından gerekli ve zorunlu olduğunu gösterir Şeyhülislâmlık kararı.

HALİC-İ DERSAADET İstanbul Halici. Boğazdan Kâğıthane Deresi'ne doğru uzanan ırmak görünümlü koyun Osmanlıca adı. Kimi zamanda buraya "Halic-i Kostantiniye" denmekteydi.

HALİFE Peygamberin vekili sıfatıyla Müslümanların yönetimini üstlenen hükümdar. 19. yy ikinci yarısında kökleşen hilafetçi görüş gereği Osmanlı padişahı aynı zamanda dünya Müslümanlarının önderi kabul edildi. Padişahlar halifelik sanını "halife-i Müslimin", "halife-i ruy-i zemin"

(yeryüzünün halifesi), "halife-i resul-i rabbilâlemin" (Tanrı elçisinin halifesi), "halife-i İslâm Padişah-ı enam" (İslâm halifesi dünyanın padişahı) biçimlerinde kullandılar.

HALİLE-İ SULTAN Padişah eşi. Kadınefendilerin yazıt ve belgelerde geçen sanları.

HALİS SİKKE 22 ayarda altından 850 ayarda gümüşten paralara denirdi. Tanzimat döneminde sikke-i mağşuş yöntemi bırakıldı. Paraların halis ayarı en sıkıntılı dönemlerde bile bozulmadı.

HALL Ü AKD ASHABI Topkapı Sarayı Kubbealtı salonunda toplanan Meclis-i Umumi’ye katılan Hey’et-i Vekile üyeleri ile şeyhülislâm, komutanlar ve diğer devlet ileri gelenleridir. Bunların kararı ile bir padişah (V. Murad) hal’ edilmiş, yeni bir padişah (II. Abdülhamid) tahta çıkartılmıştır.

HALVET Saray kadınlarının has bahçede eğlenmesi. Batılılaşma sürecinde bu eski gelenek sık yinelendi. Kadınefendilerden cariyelere dek tüm kadınlar özel izinle bahçeye çıkıp özgürce eğlenebilirlerdi. Kimi zaman bu eğlenceleri yetişkin şehzadeler de izleyebiliyorlardı. Ancak halvet yapılan bahçeye saray kadınlarından, görevli haremağalarından başkasının girmesi yasaktı. Halvet için Kâğıthane, Göksu gibi mesirelere gidildiğinde ise, bu yerler halktan arındırılırdı.

HAMİDİYE Sultan Abdülhamid'le ilgili olan. Örneğin:

Hamidiye: Bir fes biçimi.
Hamidiye: Devrek ilçesine verilen ad.
Hamidiye: İstanbul’un içme suyu menbalarından biri.
Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi Ticaret Yüksek Okulu.
Hamidiye Kışlası, Hamidiye Camii, Hamidiye Kruvazörü gibi.

HAMİDİYE SÜVARİ ALAYLARI II. Abdülhamid, toplumu kendi buyruğunda bağlayıcı birtakım yöntemler uygulamıştı. Bu amaçla, Doğu’daki aşiretlere adını taşıyan süvari milis birlikleri kurdurdu. Her aşireti başlı başına bir alay kabul etti. Aşiret başkanına paşalık veya

miralaylık, ileri gelenlerine de beratlar verdi, maaş bağladı. Fakat bu yaklaşım olumlu sonuçlardan çok sakıncalar doğurdu.

HÂMİSE Beşinci aşama (rütbe) Tanzimat'tan sonra sivil memurlar için öngörülen barem derecelerinin ilki. Bu aşama, askerlikteki mülazim (teğmen) eşiydi. Hâmise rütbeliler, sırmalı giysi giyer, kılıç kuşanırlardı. Ancak ricalden sayamadıklarından resmî törenlerde protokole dahil olamazlardı. Yazılardaki sanları "hamiyetlû" idi.

HÂMİSE-İ SÜLEYMANİYE Süleymaniye beşlisi. Medrese-i Süleymani'nin beş bölümlü bir kesimine denirdi.

HAMİYETLÛ Asker sınıfından mülâzimlere (teğmenlere) sivil kesimden hâmise rütbesinde olanlara özgü unvan. Bu aşamadakilerin okuryazarlarına "hamiyetlû efendi", ümmi olanlarına "hamiyetlû ağa" deniyordu.

HAMLACIBAŞI Saray kayıkhanesinin ve saltanat kayığı kürekçilerinin âmiri. Hamlacılar, saltanat kayığında padişaha çok yakın oturduklarından güvenilir kimselerden seçilirlerdi.

HAN Türk ve Osmanlı hükümdarlarının unvanlarının en eskilerindendir. Bu unvan ekseriya isimden sonra kullanılırdı. Fakat bir konuşma deyimi değildi. Padişaha ait diğer unvanlarla birlikte yazılırdı: "sultanü'l-Berreyn ve Hakan'ül-Bahreyn.... Han" gibi. Bu unvanı son padişahlar arasında en fazla benimseyen II. Abdülhamid oldu.

HANE Vergi yükümlüsü aile. Tanzimat döneminde de örfî vergilerin birçoğu, asıl yükümlü kişiye değil aileye yüklenir, buna "haneye göre tevzi" denirdi.

HÂNEDAN Monarşiyle yönetilen toplumlarda devlet yönetimini elinde bulunduran soylu aile. İktidarın, sonraki kuşaklara geçmesi ile hânedanın devlet ve toplum üzerindeki hükmetme yetkisi de daha çok meşruiyet ve güç kazanırdı. Sürekliliğini yüzyıllar boyu koruyabilmiş hanedanlar son aşamada kutsallıktan da söz etme ayrıcalığına ulaşırlardı. Osmanlı

Hanedanı’nın son padişahlarının "zat-ı kudsiyet-l tâcidârî" unvanını benimsemeleri bununla ilgilidir.

HÂNEDAN ÂZÂSI Hükümdar ailesine mensup erkek. Osmanlı Hânedanı’nın son kuşaklan arasında bu nitelikte birçok birey vardı. Tanzimat’tan önce şehzadelerin resmen evlenmeleri ve çoluk çocuk sahibi olmaları yasaktı. Bu nedenle de hanedan âzâsı sayılabilecek bireyler ortaya çıkamıyordu. Fakat Abdülmecld’-den sonra şehzadelerin **ayrı** konaklarda oturmaları, aile düzeni kurmaları İle kalabalık bir hanedan oluştu.

HÂNEDAN-I ÂL-İ OSMAN NİŞANI II. Abdülhamid döneminde 1893’te çıkarıldı. Ortasında padişahın tuğrası, altında mineye işlenmiş bir defne dalı, klâdeye iliştirileceği yerde de yine mineden bir kordon bağı vardı. Padişahın uygun gördüğü hânedan mensuplarına, Osmanlı Devleti'ne yardımda bulunan devletlerin hükümdar ve prenslerine, büyük hizmeti görülen sadrâzam, nâzır ve komutanlara verilir ve doğrudan padişah tarafından ilgilinin boynuna takılırdı. Nişanla birlikte bir de özel berat verilirdi.

HÂNEDAN-I BELDE Kent ve kasabaların tanınmış soylu ve zengin aileleri. Bu ailelerden yetişen sivil ve askerler çoğu zaman emekliliklerinde ya da görevden uzaklaştırıldıkları zamanlarda memleketlerinde oturmayı yeğlerler, zengin akarları ve çiftlikleri ile uğraşırlardı. Sıkışık dönemlerde devlet bunlardan yardım almayı gözetir, Bâbıâli’den tumturaklı yazılar çıkarılarak para, asker isteğinde bulunulurdu. Tanzimat'ta bu eski ailelere yüz verilmemeye dikkat edildi. Eski büyük ocakların saygın bireylerine derebeyi kalıntısı suçlaması yöneltildi.

HÂNEDAN-I KADİM Yörenin eskiden beri saygınlık kazanmış ailesi. Tanzimat’tan önce böylelerine değer verilir, vezirlik ve valilik tevcihlerinde bu ailelerin bireylerine öncelik tanınırdı. Tanzimat bu geleneğe son vererek eski ailelerin yönetimdeki ağırlığını azaltmaya çaba gösterdi.

HANE-İ AVARIZ Tanzimat'a gelesiye alınan olağanüstü vergi. Küçüklü büyüklü her yerleşim birimi bir avârız hanesi kabul edilerek her birine belli bir miktar vergi konurdu. Yerleşim yerinin nüfusunun artması ya da eksilmesi sebebiyle bu vergide de artma veya eksilme olmazdı. Bu

nedenle, nüfus azalmasına uğrayan köyler için hane-i avârız son derece ağırlaşırdı. Ayrıca verginin konmasında da birtakım haksızlıkları olurdu. Daha eskilerde savaş yıllarında alınan hane-i avârız, Tanzimat öncesinde yıllık vergilerden olmuştu.

HÂNE-İ HASSA Has Oda. Enderun'un birinci ve en önemli bölümüydü. Başında hasodabaşı vardı. Silah-dar, çuhadar, rikabdar ve tülbent ağalan da Has Oda kadrosundaydılar. Bu görevler 1830'larda kaldırıldı. Has Oda'ya ilişkin hizmetler İse Mâbeyn'e aktarıldı. Has Oda mensupları Padişahın, harem dışındaki günlük yaşamı ile ilgili hizmetleri yapmakla yükümlüydüler.

HANE-İ SEFERLİ Seferli koğuşu. Bir sanat okulu işlevindeydi. Topkapı Sarayı Enderun'unda bir bölümdü. Müzisyenler, kemankeşler, berber, hamamcı, soytarı, dilsiz, cüce... gibi tüm hüner sahipleri bu bölüme dâhildi. Bunlar, padişahın yaşamıyla ilgili birçok özel hizmeti yaptıkları gibi, güzel sanatların her dalında da çalışmalarda bulunurlardı. 1831 'de bu koğuş kapatıldı ve hizmetler başka birimlere dağıtıldı.

HÂNENDEGÂN Hânendeler, şarkı okuyanlar. Osmanlı sarayında ayrı topluluklar halinde erkek ve kadın (cariye) hânendeler vardı. Bunlar istendiğinde padişah huzurunda fasıl geçerlerdi. Piyasada ise ancak erkek hânendeler çalışabilirlerdi.

HANIM İĞNESİ Deniz gezintilerinde hanımlar için kiralanan çok zarif, İnce uzun bir kayığın adı. Ayrıca çıtkırıldım görünümlü kişilere denirdi.

HANIM SULTAN Anneleri padişah kızı olan. Bunlara devlet hazinesinden maaş ödenir, sayılı kişilerle evlenmeleri sağlanır, nikahlarını da kazasker kıyardı.

HARAÇ Müslüman olmayanların toprak ürünlerinden alınan vergi. Öşürün karşılığıydı. Cizyeden ayrı olarak ödenen toprak vergisiydi. "Harac-ı mukasım" ürün miktarına göre alınırdı. "Harac-ı muvazzafa" ise arazi büyüklüğü üzerinden hesaplanırdı. Bunlar, Müslümanlar için uygulanan öşür ve çift vergisinin karşılığı durumundaydı. Her ikisi de "rüsum-ı

şer’iyye" türündendi. Bu nedenle de öşür sistemine koşut olarak yürürlükte kaldı.

HARBÎ Osmanlı Devleti’yle savaş halinde bulunan ya da barış andlaşması İmzalamış bulunan devletlere ve bunların uyruklarına verilen ad. Harbîlerden, Osmanlı topraklarında oturanlara bir yıl izin verilir, bundan sonra cizye ödemekle yükümlü tutulurlardı.

HARBİYE NEZÂRETİ 1908-1922 arasında Osmanlı Savaş Bakanlığı’nın adı. Daha önce seraskerlik adını taşıyordu. 1908’den sonra kuruldu. Bu görevde bulunanların en tanınanı, aynı zamanda Başkomutan vekilliği yapan Enver Paşa’dır. Harbiye Nezâreti, Trablusgarb, Balkan, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemleri boyunca çok zor görevlerle karşı karşıya kaldı. Bu nezârette; Şûra-yı Askerî, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, Piyade, Süvari, sahra ve nakliye daireleri gibi birimler vardı.

HARB MADALYASI 1914’te çıkarıldı. Tek tipti. Tunçtan yapılan bu madalya, I. Dünya Savaşı’nda Osmanlılarla işbirliği yapan devletlerin, Türk cephelerinde görevli askerlerine ve yardımcı personeline, aynı görevleri yapan Türk asker ve personeline verildi.

HARÇ Osmanlı Devleti’nin her döneminde işlemlerden alınan vergi. Emir ve ferman yazımlarında ilgililerden alınan paralar, ayrıca devlet dairelerinde görülen işlere İlişkin yasal ücretler harç kapsamındaydı. Tanzimat’tan önce bunlar, memurların kişisel aylıklarını oluştururken, Tanzimat'tan sonra bütçe geliri sayıldı.

HAREKET Medrese aşaması. İlk, orta ve yükseköğrenim düzeyindeki medrese bölümlerinin her biri kendi içinde de iki aşamalıydı. Bunlardan ilkine "İptidaî"’, ikinci basamağına ise "hareket" deniyordu. Hareket-i hariç (İlk kısım ikinci basamağı), hareket-i dâhil (ortakısım ikinci basamağı), hareket-i altmışlı (yüksek kısım ikinci aşaması) gibi.

HAREKET-İ ARZ MADALYASI 1895’te çıkarıldı. Bir yıl önceki büyük deprem sırasında her türlü özveriyi gösteren vatandaşlara verildi. Altın, gümüş ve bakır türleri vardı.

HAREM Girilmesi yasak yer. Ailenin kadın bireylerine özgü bölüm. Buraya yabancı erkek giremiyordu. Yunan, Roma ve Ortadoğu ülkelerinde de harem vardı. Osmanlı yaşamında harem büyük kentlerde görüldü ve zengin ailelerle sınırlı kaldı. Batılılaşma sürecinde de hızla terk edildi. Harem kurabilmek zenginlik gerektiriyordu. Çünkü, evin selamlık bölümünden ayrı bir ikinci yapı kurmak, burayı donatmak, eşlerden başka parayla köşe-cariyeler edinmek gerekliydi. Anadolu yaşamında ayrı harem dairesi ancak kent merkezlerinde ve pek az sayıdaydı. Türk evinin tümü esasen harem işlevindeydi. Yalnızca büyük ve kısmen bağımsız bir oda selamlık olarak ayrılırdı.

HAREM AĞASI Kadınlar bölümüne (hareme) girmesine izin verilmiş hadım erkek. Bunlar Dârüssade Ağası'nın (Kızlar Ağası) buyruğunda haremin dışarıyla ilişkisini sağlarlar, nöbet ve gözetim görevleri yaparlardı. Eskiden som külah, dar kollu kaftan, entari ve dökme şalvarla sarı mest pabuç giyerlerken Tanzimat'tan sonra redingot giydiler.

HAREMEYN EVKAFI Mekke ve Medine vakıfları. Osmanlı vakıflarının en büyüğüydü. Bu kutsal yerler için zengin Müslümanlar yeni yeni vakıflar tesis ederlerken, öldükten sonra varlığının bu kentlerdeki yoksullara kalmasını isteyenler de olurdu. Ayrıca başka amaçlı vakıfların vakıfnamelerinde ise genellikle, "vakfı yürütecek soyun kesilmesi veya hizmetin yapılamaması durumunda Mekke ve Medine'ye intikal edeceği" biçiminde koşullar da bulunurdu. Tüm bunlar, yüzyıllar boyu Mekke ve Medine vakıflarını pek çok zenginleştirdiğinden, son dönemlerde bunlar mukataava verilmeye başlanmıştı. Haremeyn Evkafı'ndan Dârüssade Ağaları sorumluydu.

HAREMEYN-İ MUHTEREMEYN Mekke ve Medine. Bu iki kentte, İslâm'ın kutsal saydığı bazı kesimlere Müslüman olmayanların girmeleri yasaktı. Dolayısıyla "harem" sayılıyorlardı. İki kutsal şehre, "haremeyn-i şerifeyn" (yüce ve saygın iki harem) de deniyordu.

HAREMEYN NEZARETİ 1586-1838 yılları arasında Mekke ve Medine vakıflarını yöneten kuruluş. II. Mahmud Haremeyn Evkafı'nı, 1838'de Evkaf-ı Hümayun Nezâreti'ne bağladı.

HAREMEYN PÂYESİ Mekke ve Medine kadılarının ilmiye sınıfı içindeki derecesi. Bu derece İstanbul pâyesinden küçük, İzmir pâyesinden büyüktü. Salt Mekke ve Medine'de kadılık yapanlara değil, merkezde ve başka illerde görevli ilmiye mensuplarına da verilebilirdi. Bunlara, yazışmalarda "faziletlû" deniyordu.

HAREMEYNÜ'Ş-ŞERİFEYN HAZİNESİ Mekke ve Medine vakıflarından toplanan gelirlerin oluşturduğu bütçe. Darüssade Ağası, bu paraların toplanmasını ve her yıl "surre" ile yerlerine gönderilmesini sağlardı. Bu hazinenin sarayda saklandığı yere kasa anlamında "dolap" adı veriliyordu. Evkaf gelirlerinin toplanması, denetimi ve öteki işleri için ayrı ayrı birimler vardı. Bunların başlıcaları, Haremeyn Muhasebesi, Haremeyn Mutataacılığı, Haremeyn Müfettişliğiydi. 1838'de Evkaf Nezâreti kurulduktan sonra hem Dârüssaade Ağası'nın nâzırlık görevi hem de bu birimlerin işlevi sona erdi.

HAREM-İ HÜMAYUN Osmanlı Sarâyı'nın harem bölümü. En büyük harem Topkapı Sarayı'ndaydı. Padişah haremi yüzlerce cariyenin barındığı bir kurum niteliğindeydi. Burası özel yasalar ve yöntemlerle idare edilirdi. Haremağası bölümün ilk âmiriydi. Cariyeler, İstanbul Gümrük Emini tarafından ya da devlet adamlarınca hediye edilen güzel ve yetenekli kızlardı. Son dönemlerde çoklukla Çerkez cariyeler saraya girdi. Harem protokolü acemi cariyeden başlar Valide Sultan'a dek aşamalar gösterirdi. Hazinedar ustalar, gedikliler Harem'in kadın yöneticileriydi. Cariyeler "sofa" denen koğuşlarda, ikbâl ve kadınlar "daire"lerde yatıp kalkarlardı.

HAREM-İ ŞERİF Medine'de Hazret-i Peygamber'in evi ve çevresi.

HAREM MUZIKASI 19. yy'ın ikinci yarısında Dolmabahçe Sarayı'nın harem dairesinde 80 genç kızdan oluşturulan bando takımı. Abdülmecid zamanında kuruldu. Saray cariyelerinden seçilen ve eğitilen müzisyen kızlara özel bir üniforma kabul edildi. Güvez kadife üzerine yanları sarı sırma ile işlenmiş pantolon, yakası kollan etekleri işlemeli göğsü sırma kordonlu, parlak düğmeli kısa setre, başlarına da kadifeden tırtıl püsküllü ve kenarları işlemeli fes giyerlerdi. Ayaklarında rugan potinler vardı. Bu takımda, nefesli ve vurmalı sazlar mevcuttu. Tambur majörü de kızdı. Harem Muzıkası, bayramlarda düğünlerde saray içinde

görev yapardı. Padişah hareme geçtiği zaman, askerî bandolar gibi karşılamada bulunurdu.

HARİÇ EZ DEFTER Bir sonraki sayımda (tahrirde) bir öncekine göre fazla çıkan nüfus veya toprak için kullanılan deyimdir. Bu şekilde ortaya çıkan yeni nüfus ve toprak kayıtlara alınır, birkaç yıllık geçici statüden sonra defterli duruma getirilirdi.

HARİCİYE MÜDÜRÜ Osmanlı Devleti'nden ayrılmamış, yarı bağımsız (mümtaz) eyaletlerin dış ilişkileriyle görevli memurdu. Mısır, Tunus, Bulgaristan, Karadağ gibi eyalet ve prensliklerde birer hariciye müdürü vardı.

HARİCİYE NEZÂRETİ 1835'te, Batılı ülkelerdeki benzerlerine özenilerek kuruldu. Bu tarihe dek dış ilişkileri yürüten Reisülküttablık'a da son verildi. Kuruluşun ilk adı Umur-ı Hariciye Nezâreti idi. Son Reisülküttab Âkif Paşa, ilk Hariciye Nâzırı oldu. Bu kuruluş, Hariciye Nâzırlığı'na atananların kişiliğine ve yeteneğine göre öneme sahip oldu. Örneğin, Mustafa Reşid Paşa'nın nâzırlıkları sırasında Sadrâzamlıktan daha etkiliydi. Padişahlar, büyük devletlerle ilişkileri gözönünde bulundurarak bu göreve atamalar yaptılar.

HARİÇ MEDRESESİ Temel din bilgileri veren medrese aşaması. Buradan "dâhil" medresesine geçilirdi. Bu kurumlarda "hariç" denen dersler okutulurdu.

HARİK Yangın. İstanbul'da çıkan büyük yangınlara "harik-i kebir" deniyordu. Bunların başlıcaları Hoca-paşa (1866), Fatih ve Langa (1871), Cibali (1885), Yeşiltulumba (1886), Hasköy (1907), Çırçır (1908) yangınlarıdır. Harikler binlerce evin, işyerinin yanmasıyla sonuçlanır, halkın bir kesimi evsiz barksız kalırdı, bunlara "harikzedegân" denirdi.

HARİK KÖŞKÜ İstanbul yangınlarını ilk anda saptamak için yapılan Bayezid Yangın Kulesi'nin bir adı. Burada didebanlar görev yapardı.

HARİR-İ HAM işlenmemiş ipek. 19. yy'ın sonlarına dek Bursa, Mihaliç, Kirmastı, Bandırma, Edincik, Erdek, Kapudağı, Timurtaş,

Pazarköyü, Karamürsel, Bulakabad, Bilecik, Küplü, Söğüt, Yenişehir-i Bursa, İzmit, Bahçecik, Aslanbeğ, Geyve, Adapazarı ve Gönen'de üretiliyordu. Fakat gerek bu üretim gerekse ipeğe dayalı yerli sanayi, yüzyılın sonundaki ekonomik krizlerde, yabancı malların bolluğu ve ucuzluğu karşısında birdenbire sönmeye yüztuttu.

HARVANÎ II. Mahmud'un, kıyafet devriminden sonra giydiği, enli yakası elmas işlemeli ünlü harmaniye. Kabaniçe'nin yerini aldı.

HAS Yıllık geliri (öşür ve haraç toplamı) 1.000.000-1.200.000 Akçe arasında değişen dirlik. Padişaha, yakınlarına ve vezirlere ödenek olarak ayrılan haslar 17. yy'dan itibaren öteki dirlikler gibi önemini yitirdi ve mukataaya verilmeye başlandı.

HAS Osmanlı Sarayı'nın kimi birimleri ile ilgili sıfat. Has Ahır: Padişahın ve hizmetlilerinin atlarının konduğu tavla. Yaklaşık 200 hayvan barındırıyordu. Dolmabahçe Sarayı yapıldıktan sonra Beşiktaş'da yeni has ahır da yapıldı. İstabl-ı Âmire.

Has Oda

• Hane-i Hassa

Has Bahçe

• Hadaik-i Hassa

HASEKİ Hizmette eski olan (has-eski'nin kısaltılmışı). Önceleri Yeniçeri Ocağı'nda, Hasoda'da, Bostancı Ocağı'nda Harem-i Hümayun'da belirli görevlere ve kıdemli durumda bulunanlara özgü bir unvandı. Baş Haseki, Haseki Başı, Haseki Sultan gibi. Haseki unvanı, Topkapı Sarayı'na özgü bir unvan olarak kaldı. Yeni saraylarda pek kullanılmadı.

HASSA Padişaha ve saraya ilişkin hizmetlerle ilgili bir sıfat. Hassa taburu, hassa miralayı, hassa askeri, hassa silahşörü gibi hizmetler ve rütbeler, Tanzimat döneminde eski bostancı sınıfının işlevini yükümlenmişti. Ayrıca hassa müezzini, hassa terzisi, hassa tabibi örneği, başka görevler de vardı.

HASSA ORDUSU İstanbul’daki (birinci) ordunun adı. Başında Hassa Ordu-yu Hümayunu Müşiri denen mareşal rütbesinde bir komutan bulunurdu. Hassa Ordusu birlikleri Taşkışla’da ve öteki büyük kışlalarda barınıyordu. Birlikler içinde saray güvenliğini üstlenenler de vardı.

HASSA ORDU-YU HÜMAYUNU MÜŞİRİ İstanbul’daki Hassa Ordusu'nun komutanı. Padişahlar bu göreve en güvendikleri (çoğu zaman da sultan damatlarını) subayları getirirlerdi. Örneğin II. Abdülhamid döneminde uzun zaman bu görevde bulunan Rauf Paşa bu niteliklere sahipti. Aynı zamanda Padişahın dünürüydü.

HASSA SİLAHŞÖRÜ 19. yy’da bir rütbe olarak bazı görevlilere verildi. Saray’ın asker hizmetlileri arasından yetişen usta nişancılardı.

HASSA SOLAKLARI Solakan-ı hassa da denirdi. Törenlerde ve sefere çıkışlarda padişahın çevresinde yaya yürüyen, boylu poslu pehlivan yapılı askerlerdi. Hassa solakları dar noktalardan, köprülerden geçerlerken özel güvenlik önlemleri alırlar, solakbaşı da padişahın dizginlerini tutardı. Hassa solakları "Hademe-i Hümayun" kapsamında ayrı bir sınıftı.

HAS SOFRA Resmî ziyafet. Daha çok elçilerle devlet adamlarının çağırıldığı birinci derece ziyafetlere bu ad verilir, alt derecelerdeki resmî görevlilere verilen yemeklere ise "harcı-sofra" deyimi kullanılırdı. Has Sofra’da 15, harcı sofralarda ise 9 çeşit yemek bulunması kuraldı.

HAŞİYE-İ TECRİD Osmanlı medreselerinin ilk aşamasına verilen genel ad. Buralarda Haşiye-i Tecrid adlı kitap okunurdu.

HAŞMETLÛ Batılı hükümdarlara devlet başkanlarına hitaben yazılan mektuplarda kullanılırdı. Ulu, görkemli, yüce anlamındaydı. "Majeste"nin Osmanlıca karşılığıydı.

HAŞV Osmanlıca’da gereksiz sözlerle yazının şişirilmesiydi. Haşv iki türdü: "Haşv-i müfsid" yazının kolay anlaşılmasını önleyecek doldurmalardı. "Haşv-i gayri müfsid" anlamı duraksatmayan fakat lafı uzatan doldurmalardı. Bunlardan birincisi kimi zaman kasten yapılır, yazının ancak erbabınca anlaşılabilmesi gözetilirdi. Bu yazı anlayışı

Osmanlı edebiyatında olduğu kadar, Osmanlı bürokrasisinde de sözkonusuydu.

HATÂÎ Türkistan kâğıdı. Yüzyıllar boyu Türkistan’dan bu tür kâğıt ithâl edildi. Bunların âhar ve mühre işlemleri Türkiye’de yapıldıktan sonra kullanılırdı. Âbadî’ye göre ince fakat daha dayanıklıydı. Doğu’dan ithal edilen az sayıdaki emtiadandı.

HATEM Mühür-yüzük. Hatem-i şerif, hatem-i sadaret, hatem-i vekalet olarak da bilinirdi. Padişahın adı yazılı resmî mührün bir adıydı. Fakat bunun yüzük biçiminde olması sözkonusu değildi.

HATT Yazı. Osmanlı Devleti'nde ise Padişahın buyruğunu içeren el yazısı anlamındaydı. Bu nedenle de -diğer hatlardan ayırmak için- Hatt-ı Şerif, Hatt-ı Hümayun denirdi. Padişahın bir konuda kendisine sunulan karar üzerine görüş yazmasına ise "hat çekmek" deyimi kullanılırdı. Bu şekilde padişah buyruğu içeren belgelere "Hatt-ı Hümayun ile müveşşah" (süslenmiş) deniliyordu. II. Mahmud’dan sonra bu gelenek bırakıldı. Padişahlar, alınan kararlara ilişkin görüşlerini ya da onaylarını Mâbeyn Başkâtipliği aracılığı ile bildirdiler. Buna ise "İrade-i Seniyye" deniliyordu.

HATT-I HÜMAYUN KIRAATİ Padişah buyruğunun okunması. Eskiden, yeni atanan Sadrâzam'a, bir mâkrama içinde gönderilen atama Hatt-ı Hümayunu, Divan-ı Hümayun ileri gelenleri önünde açılır ve yüksek sesle okunurdu. Bu bir tebliğ ve duyuruydu. Meşrutiyet döneminde ise Meclis’in açılışında okunan Padişahlık söylevine deniyordu. Bu söylev, meclisin açılış ve kapanış tarihlerini mebuslara duyurdu.

HAVADİS KÂĞIDI Basılı haber bülteni ve gazeteler için 19. yy ortalarında kullanılan bir deyim.

HAVASS Seçkinler tabakası. Okumuşlar, subaylar, mülkiye ve ilmiye sınıflarına mensup olanlar, taşrada ise toprağın tasarruf hakkını ellerinde bulunduran âyan ve eşraf zümresi. Halk kesimine ise "avam" deniyordu.

HAVASS-I BENDEGÂN Padişahın seçkin kullan. Sarayda padişaha yakın olan, onunla yiyip içme, eğlenme ayrıcalığına sahip bulunan kişiler.

Bunlar Mâbeyn-i Hümayun kadrosunu oluştururlardı. Çoğu, daha şehzadeliğinde padişaha arkadaşlık ya da hizmet etmiş olduğundan, görevleri önemli olmasa da saraydaki nüfuzları, bazı durumlarda Sadrâzam'ınkinden de fazla olabilirdi.

HAVASS-I HÜMAYUN (Hass-ı Hümayun) Has ve zeamet gibi büyük dirliklerden, vezirlerle beylerbeylerine paylar ayrıldıktan sonra gelirin geriye kalanı ve devlete ait olanı. Ayrıca doğrudan doğruya Padişah'a, annesine, kızkardeşlerine özgü haslar. Son dönemlerde bunlar mukataaya verilmiş; dirlik sisteminden tamamen vazgeçilmiştir.

HAVASS-I REFİA Eyüp Kadısı. Bilâd-ı Selâse kadılarından Üsküdar Kadısı’na "Medine-i Üsküdar", Galata Kadısına da "Mahrusa-i Galata" kadıları dendiği gibi.

HAVASS-I VÜKELÂ Bakanlar Kurulu encümeni. Önemli konuları Hey’et-i Vükelâ'dan ayrıca görüşen, Sadrâzamla güvendiği nâzırlardan oluşan komisyon. Kimi zaman bu tür toplantılar Padişahın başkanlığında sarayda da yapılırdı.

HAVZA-İ FAHMİYYE Kömür bölgesi. Mülkiyeti Padişaha ait kabul edilen maden havzalarına deniyordu. 1868’de çıkarılan Maadin Nizamnamesi Taşkömürü Havza-i Fahmiyesi ile ilgiliydi. Daha sonra Dilâver Paşa adında bir Bahriye Mirlivası Havza-i Fatımiye Nizamnamesi'ni hazırladı.

HAYME Çadır. Teknikleri bakımından bu alanda Türklerin uzun bir deneyimi vardı. Orduda ise bu işle görevli "haymedûz" ya da çadır mehterleri denen ayrı bir sınıf mevcuttu. Osmanlıların son dönemlerinde kullanılan ve genel olarak askerî amaçlı çadırlar başlıca Otağ-ı Hümayun ve Sokaklı Çadır (Padişah için kurulurdu), sayebân, (kalabalık barındıran gölgelik), çadır, (mahrutî biçimde asker barınağı), tenknür (bir veya iki kişilik küçük çadır) olmak üzere dört tipti.

HAYRİYE ALTINI II. Mahmud'un 1830'lu yıllarda bastırdığı, halk arasında "sandıklı" yada "gazi" diye bilinen altın para. Daha önceki, yine II. Mahmud'a ait Adliye altınlarının yerine çıkarıldı. 40, 20 ve 10 kuruşluk

türleri vardı. Mevcut para darlığı nedeniyle de ayan biraz daha düşürülmüştü.

HAYRİYE TÜCCARI Yabancı tüccarlara tanınan ayrıcalıklardan (imtiyazlardan) yararlanan beratlı Müslüman tüccar.

HAYTA 18. ve 19. yy'ın ilk çeyreğinde eyalet valilerinin kapılarındaki paralı askerlerdendi. Bunlar, deli, levend benzeri gözü pek savaşçı insanlardı. Tanzimat, eyalet askeri düzenine son verince diğerleri gibi haytalık da tarihe karıştı. Ancak, "hayta güruhu" deyimi, disiplinsiz, yasadışı gruplar için kullanılmaya başlandı.

HAZERİYE Barış döneminde eyalet valilerinin il işleri ve kendi harcamaları için halktan topladıkları bir vergi. Her eyaletteki uygulaması farklıydı. Ayrıca valiler hazeriye bahanesiyle halkı soymayı amaçlıyorlardı. Benzeri bir vergi de seferiye idi. Bunlar Tanzimat'ta yasaklandı.

HAZİNE Devlete ait paranın ve değerli olan her şeyin saklandığı yer. Ayrıca kimi vergi toplamalarına, maden gelirlerine de (örneğin Keban'dan gelen maden gibi) hazine denirdi. Osmanlılar'ın maliye düzeninde iki hazine vardı. İç hazine: Padişah'a özgüydü. Hesabı ayrı bir büro tarafından yürütülürdü. Bu da üç kısma ayrılır, her biri Hazinedarbaşı, Hazine Kethüdası ve Hasodabaşı adlı görevlilerce idare edilirdi. Bu hazinelerde küplerle saklanan çok miktarda paranın yanısıra paha biçilmez mücevher, kürk, silah vb. eşya da bulunurdu. Dış hazine: Asıl devlet hazinesiydi. Defterdarların yönetiminde, vergi gelirlerinin ganimet, harç vb'nin oluşturduğu kaynaktı. 18. yy sonlarında bu adlar değişti. İlkine hazine-i hassa, İkincisine maliye hazinesi denmeye başlandı.

HAZİNEDARBAŞI İç hazine âmirlerindendi. Osmanlı Devleti'nin sonuna dek korunan görevlerden olan hazinedarbaşılık, son yüzyılda "bendegân"dan sayılırdı. Gerçek anlamda hazine işleriyle bir ilgisi yoktu.

HAZİNEDAR USTA Saray hareminin kadın âmiri. Bunların sayıları 5-10 arasında değişir, en kıdemlilerine Baş Hazinedar Usta denirdi. Diğerlerine ise Hazinedar Kadın dendiği de olurdu. Başhazinedar Usta'da, Sadrâzamdakinin bir eşi Padişahın mührü bulunurdu. Bu nedenle de kendisi

"devletlû" unvanıyla anılırdı. Harem hazinesi, haremdeki câriyelerin eğitimi ve yönetimi Hazinedar Ustaların elindeydi. Valide Sultan'-ın, Padişah kızlarının da ayrıca hazinedar ustaları olurdu. 19. yy yenileşmelerinde bunlar için de değişik bir kıyafet düzeni getirildi. Ellerinde gümüş veya altın kabzalı asâları, işlemeli saltaları, altında uzun peruk bulunan dik hotozları ile ilgi toplamaktaydılar. İstanbul'un birçok semtinde çeşmeler yaptıran hazinedar ustaların, Dilberdide, Kiryalfer, Nazüke, Pervinifelek, Zevkyâb, Araniyaz, Ebrukeman... gibi ilginç adları vardı.

HAZİNE-İ ÂMİRE Devlet hazinesi. Eskiden dış hazine veya dirun hazinesi denen maliye para dairesinin son yüzyıldaki adı. Bâb-ı Defterî'de (Maliye Nezâreti'nde) bu adı taşıyan ayrı bir daire vardı. Buradaki ruznamçe, muhasebe ve mukabele kalemlerinde (bürolarında) devlet gelirlerinin hesapları tutulurdu. Hazinenin açılışı kapanışı, buradan para çıkarılması işlemleri eski gelenekler bozulmadan 20. yy'a dek sürdürüldü. Yalnız Tanzimat'ın getirdiği kurallarla, ordu ve devlet masraflarının tümünün bu hazineden karşılanması, tüm devlet gelirlerinin de önce buraya girmesi zorunlu oldu. Hazine'den para çekilmesi için, Defterdar veya Maliye Nâzırı imzalı pusulanın Sadrâzamca onaylanması (buna pençe ya da sah çekme denirdi) gerekiyordu. Sergi Halifesi (veznedar) bundan sonra ödemede bulunurdu.

HAZİNE-İ EVRAK 1846'da Bâbıâli daireleri arasına katılan, eski yeni tüm önemli belgelerle defterlerin saklandığı Devlet arşivi. 19. yy'ın ikinci yarısında birkaç kez düzenlenmiş, taşrada ve İstanbul'da kapatılan kimi dairelerin arşivleri de buraya taşındı. Sadrâzam Cevad Paşa, tarihçi Cevdet Paşa, Hazine-i Evrak'ın ıs'-lah ve tasnif işlerine önem veren ilk devlet adamları oldu.

HAZİNE-İ HASSA (-i Şâhâne) İç hazinenin 19. yy başlarında aldığı ad. Padişahların özel gelir ve giderleriyle ilgili kuruluş. İç hazine bir yedek bütçe ve ihtiyat akçası durumunda iken, son padişahlar, hazine-i hassa'yı tamamen kendilerine ve hanedanlarına ait bir kaynak olarak gördüler. Burayı, çeşitli vesilelerle zenginleştirmeyi, sağlam gelir kaynaklarına kavuşturmayı amaçladılar. II. Abdülhamid, büyük kamu topraklarını buraya bağladı. Fakat 1908'den sonra hazine-i hassa'nın bu tür iktisapları kaldırıldı.

HAZİNE-İ HASSA NÂZIRI Daha önce "mâbeyn nâzırı" adını taşıyan ve hazine-i hassa'nın yöneticisi olan görevliye 1839'da verilen yeni ad. Hazine-i hassa nâzırı, padişahların özel mülk ve gelirlerinin kayıtlarını tutan, gelir ve gider işlemlerini yürüten saray bürosunun başkanıydı. Bu göreve Padişah'ın güvendiği kişiler getirilirdi. 1908'den sonra nâzırlık unvanı kaldırarak müdür-i umumi (genel müdür) denildi.

HAZİNE-İ MALİYE Devlet hazinesi ve bütçesi. Klasik anlamda birun hazinesinin ve şer'i anlamda da beytül-malin Tanzimat'tan sonra aldığı yeni ad.

HAZİNE-İ MANSURE II. Mahmud'un geleneksel Osmanlı maliye hazinesi yerine oluşturduğu yeni kurulan mansure ordusunun giderlerini karşılamayı amaçlayan devlet hazinesi. 1839'da yeni düzenlemeye gidildi.

HAZİNE-İ NAFİA 1845'ten sonra devlet hazinesinden ayrılan yatırım fonunun adıydı. Genel bütçeden, okul, hastane, yol ve sulama kanalı gibi kamu yatırımları için paralar ayrılması benimsendi.

HAZİNE KETHÜDASI Hazinedarbaşı'dan sonra Enderun'un ileri gelen âmirlerindendi. Görevi sarayın demirbaş eşyalarının alınması, çıkarılması, sayılmasıydı. İç hazinenin defterlerini tutar, hazine koğuşu denen Enderun Bölümü'nün bir kısım sorumluluklarını yürütürdü. Bu geleneksel görev Tanzimat'tan sonra hiçbir yükümlülük verilmeden aynen korundu. Hazine kethüdası sanını alanlar, Topkapı Sarayı'nın resmi bürolarındaki sembolik görevlilerden teki durumundaydılar.

HAZİNE SARRAFI Devletle para ilişkileri olan bankerlere denirdi.

HAZRET Saygı duyulan varlıklar ve adlar için kullanılan bir yüceltme sıfatı. (Çoğulu Hazerat.)

HAZRET-İ MENLEHÜ'L-EMR "Buyruk vermeye yetkili makam" anlamındaki Arapça bu söz, resmî yazılarda kullanılırdı. Astın üstüne yazdığı yazıyı, bu sözle bitirmesi, Osmanlı resmî yazışma kurallarının bir gereğiydi.

HECİNLİ ARAB NEFERATI 19. yy in sonlarına doğru II. Abdülhamid’in oluşturduğu ve Mekke ile Medine’nin eşkıya, ayaklanmacı saldırılarından korunmasıyla görevli süvari birlikleri. Bunlar at yerine deveye (hecin) binmekteydiler.

HEDAYA-YI RESMİYE VE ALENİYE Resmen ve açıkça verilen yasak ve suç sayılmayan hediyeler. Osmanlı geleneğinde eskiden beri vardı. Şeriatın meşru saydığı yiyecek türünden hediyelerin yerine haram ve yasak olan, para, mücevher türünden şeyler de her zaman hediye konusu oldu. Bu, ağır suç oluşturan rüşvetin Tanzimat’tan önce "caize" adını alması gibi yeni dönemde de hediye adıyla devamından başka bir şey değildi.

HEKİMBAŞI 1644’e dek saray özel doktoruna deniliyordu. Bu tarihte "sertabib-i şehriyari" (Padişah başhekimi) unvanı kabul edilmiş, 1850’de ise Tıbbiye Nezâreti kurularak sarayın sağlık işleri için "saray hekimi" atanmaya başlamıştır. Hekimbaşı’nın daha sonra da sertabib-i şehriyarinin yönetiminde, çoğu Yahudi, Rum veya Ermeni uzman hekimler görev yapardı. Hekimbaşı’nın ise tabip olması gerekmiyordu. Genellikle ilmiye sınıfından, daha sonra da sivil memurlardan hekimbaşılar seçildi. Tanzimat’tan sonra ise Tıbbiye’den yetişme Hayrullah Efendi gibi doktorlar bu makama getirildi. Hekimbaşılara "reis-i etibba" da deniyordu.

HENDESEHANE Topçu ve istihkam okulu.

• Mühendishane-i Berri-i Hümayun

HENDESEHANE-İ BAHRÎ Deniz Teknik Okulu. Deniz Harb Okulu’nun eski adı.

• Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun

HENDESE-İ MÜLKİYE MEKTEBİ Mühendislik okulu. 1884’te Sadrâzam Said Paşa’nın girişimi ile teme[1]: atıldı. Bu tarihten yüzyıl önce açılan kara ve deniz mühendis mekteplerine göre bu okul ilk sivil teknik yükseköğrenim kurumuydu. Hendesehane’den 1888’de mezun olanlar 13 kişiydi. 1909’da okulun adı "Mühendis Mektebi "ne çevrildi.

HEY’ET-İ ÂYÂN Osmanlı senatosu. Bir başkan, bir başkan vekili vardı. Genellikle eski Sadrâzamlar, nâzırlar, şeyhülislâmlar ayân azası

seçilirlerdi. Seçme hakkı Padişaha aitti. Âzalık yaşam boyu sürerdi. Kanun-ı Esasî'ye göre Meclis-i Mebusan'ın kabul ettiği yasaları inceler, bunlarda şeriata, padişah hukukuna, hürriyete, Kanun-ı Esasî'ye, devletin bütünlüğüne, iç güvenliğe, savunmaya sakıncası dokunacak bir taraf bulunup bulunmadığını araştırırdı. Sakıncalı gördüklerini meclise iade eder, uygun bulunanları da Sadrâzamlık'a gönderirdi. 1908'de oluşturulan Hey'et-i Âyan 34 üyeliydi. İlk Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından sonra, âyân üyeleri yerlerini korudular. Örneğin, 1890'da 18 âyân üyesi vardı.

HEY'ET-İ İTHÂMİYE Eski Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'na göre, müddei-umumiyi (savcıyı) dinledikten sonra, ara vermeden ve kimseyle ilişki kurmadan soruşturma yapan, bir tutanakla kişinin cezalandırılmasını ya da salıverilmesini isteyen hukuk kuruluydu.

HEY'ET-İ MEBUSAN Osmanlı Millet Meclisi. Osmanlı tebaasından her elli bin erkek nüfus için bir kişi olmak üzere seçilen mebuslardan oluşurdu.

• Meclis-i Mebusan

HEY'ET-İ MECMÛA-Yİ DEVLET Devletin genel yapısı demektir. Osmanlı devlet adamlarına ve siyasal yorumculara göre bu yapı üç temele dayanmaktaydı: Dâire-i Saltanat (sultanlık yönetimi), vücuh ve eşraf-ı millet (ulus temsilcileri) ve efrad-ı ahâlî (halk) idi. Bu üçlünün dengesi, toplum düzeninin de temel koşulu kabul ediliyordu.

HEY'ET-İ TAHRİRİYYE Yazı işleri kurulu.

HEY'ET-İ VÜKELA Vekiller topluluğu. Tanzimat'tan itibaren Bakanlar Kurulu'na verilen ad. 1890'da Hey'et-i Vükelâ'da Sadrâzam, şeyhülislâm, şûrâ-yı devlet reisi, serasker, bahriye, dahiliye, hariciye, adliye, maliye, evkaf-ı hümayun, ticaret ve nâfia, maarif nâzırları ile sadaret müsteşarı bulunmaktaydı.

HEY'ET-İ VÜKELAYA MEMUR 1908 den sonraki kabinelerde şimdiki anlamda devlet bakanı olarak görevlendirilenler için deniyordu. Genellikle de deneyimlerinden ve işbilirliklerinden yararlanılmak üzere eski

Sadrâzamlar bu şekilde kabineye alınmaktaydılar. Kimi kabinelerde iki üç eski sadrâzam birden bu unvanla yer alıyordu.

HIDİVLİK Büyük vezirlik. 8 Haziran 1867'deAbdülaziz'in Mısır Valisi İsmail Paşa'ya bağışladığı unvan. Bundan önce İsmail Paşa "Aziz-i Mısır" unvanını istemişti. Hıdivlik unvanını, daha sonra Tevfik Paşa ve Abbas Hilmi Paşa da kullandılar. Bu unvan, eskiden kimi yazışmalarda Osmanlı Sadrâzamları için kullanılıyordu. Anlamı da vezir-i âzam demekti. Bunun için çıkarılan iradeye "hıdiviyyet fermam" denildi. Bundan sonra Mısır Valileri "hıdiv-i Mısır" olarak anıldı ve "devletlû, fehametlû" sanını kazandı.

HIRKA-I SAADET Topkapı Sarayı'ndaki özel bölümde korunan, Hz. Muhammed'e ait hırka. Bu, bir anlamda, Osmanlı padişahlarının halifelik sıfatının sembolü sayıldığından, Peygambere ve öteki İslâm büyüklerine ait kutsal eşya ile birlikte korunurdu. Fatih'deki Hırka-ı Şerif Camii'nde de Hz. Muhammed'in bir başka hırkası korunurdu.

HIRKA-İ SAADET ALAYI Topkapı Sarayı, padişahların resmî ikametgâhı olmaktan çıktıktan sonra, Ramazan'ın 15. günü padişah ve maiyyeti özel bir törenle Hırka-i Saadet Dairesi'ne gelirler buradaki kutsal emanetleri ziyaret ederlerdi. Bu alay, aksatılmadan sürdürüldü. Daha eskilerde ise (yani Padişahların Topkapı'da oturdukları dönemlerde) Saray içinde yapılan bu dinî törene "Hırka-i Saadet Ziyareti" deniyordu.

HIRKA-I SAADET DAİRESİ (Odası) Topkapı Sarayı'nda, Hasoda kapsamındaki özel bölüm. Burada Osmanlı Padişahlarına geçen ve "emanât-ı mukaddese" denen kutsal eşya saklanıyordu. Hasoda görevlileri bu daireyi geceli qûndüzlü beklerlerdi. Ayrıca sürekli Kur'-an okunurdu. İç içe üç odadan ibaret olan Hırka-i Saadet Dairesi'nin hazine bölümünde, kutsal eşyaların yanısıra, yazma ve çok değerli kitaplar, Taht-ı Hümayun ve manevi değeri olan başka eşyalar saklanmaktaydı. Bu daire III. Selim tarafından yeniden yaptırılmıştı.

HITTA-İ YEMANİYYE Yemen ülkesi. Osmanlı topraklarından sayılmakla birlikte, merkeze uzaklığı yüzünden hiçbir zaman tam denetim

altına alınamamış, 19. Ve 20. yy başlarında da Osmanlı Devleti'nin askeri ve ekonomik gücünü yıpratan iç sorunlardan birisi burada odaklanmıştır.

HIYAMİYE NEZÂRETİ Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra ordunun çadır işleriyle ilgili olarak kurulan askerî daire.

HİCAZ DEMİRYOLU MADALYALARI Şam-Hicaz demiryolu yapımına yardımda bulunanlara Abdülhamid'in ihsan ettiği değişik madalyalar. Bunlardan her birinin, yardımın oranına göre nikel gümüş ve altın çeşitleri vardı. 5-50 altın için nikel, 50-100 altın için gümüş, 100 altından fazla yardımlar için de altın madalya ve birer berat verilmekteydi. "Hamidiye Hicaz Demiryolu Madalyası", "Maan Mevkiinin Resm-i Küşadı Madalyası", "Hicaz Demiryolunun Medine-i Münevvere'ye isâli Madalyası" bunlardandır.

HİCRÎ TARİH Hz. Muhammed'in Mekkeden Medine'ye göçtüğü 24 Eylül 622'yi başlangıç sayan ve Ay'ın dünya çevresindeki dönüşü esasına dayanan İslâm takvimi. Osmanlı Devleti'nde resmî tarih olarak sürekli kullanıldı. 18. yy'ın ikinci yarısında yenileşmelerin getirdiği birtakım zorunluluklarla Malî (Rumî) tarih de benimsendi. Hicrî tarihte "Arabî aylar" esastı. Yazışmalarda bu aylar birer harfle gösterilirdi: (M) Muharrem, (S) Safer, (RA) R. evvel, (R) R. âhir, (CM C. Ulâ, (C) C. âhir, (B) Receb, (Ş) Şaban, (N) Ramazan, (U Şevval, (ZA) Z. kâde, (Z) Z. hicce. Hicrî tarihin en önemli özelliği aylarının (29) ve (30), bir yılının da (354) gün olmasıdır.

HİDEMAT-I ŞAKKA Cinayet hükümlülerinin, Osmanlı ceza yasasına göre ayaklarında demir zincirler bağlı olduğu halde taş ve maden ocağı gibi ağır iş yerlerinde çalıştırılmaları. Batı'dan alman bu ceza, insancıl düşüncelerle Türkiye'de uygulama alanı bulamamıştır.

HİLAFET Halifelik. İmam olan kimsenin aynı zamanda devlet başkanı olması. Hilafet konusunda İslâm ülkelerinde farklı görüşler ve uygulamalar vardı. Osmanlı Padişahları 15. yy'dan sonra bu unvana ilgi duydular. Yavuz, Hicaz'ı ve Mısır'ı aldıktan sonra kendisini dünya Müslümanlarının sultanı, kutsal yerlerin koruyucusu ilan etti. Fakat hilafetin resmen kabul edilmesi İli. Selim'in tahta çıktığı yıl gerçekleşti. Osmanlı padişahlarının resmî hilafet unvanları bu devletin sonuna dek sürdü. Padişahlar kimi zaman

doğrudan halife (halife-i Müslimin) kimi zaman da halifeliğin koruyucusu (hilafet-penahî) unvanlarını kullanırlardı.

HİLÂL-İ AHMER Kızılay. Macarlı Abdullah Bey'in Avrupa'daki Kızılhaç örgütüne koşut olarak 1863'te oluşturmaya çalıştığı "Mecruhin-i Asâkir-i Osmaniye Muavenet Cemiyeti (Yaralı Osmanlı Askerlerine Yardım Cemiyeti) sonuçsuz kaldı. Fakat 1877'de Sırp-Karadağ ve Rus Savaşları sırasında Hilal-i Ahmer örgütü o zamanki Tıbbiye Nâzırı Marko Paşa tarafından kuruldu. Bu adı da Kırımlı Aziz Bey verdi. 1908'den sonra Hilal-i Ahmer'in önemi arttı.

HİLÂL-İ OSMANÎ Osmanlı ayı. Türk Bayrağı'ndaki hilâlin Osmanlılar dönemindeki adı. Bu biçim, bağımsızlığın sembolü olarak cami ve minare alemlerine de konmaktaydı. Hilâl aynı zamanda İslâmlığın da bir sembolüydü.

HİLÂL-İ RAMAZAN Ramazan ayının başladığını kanıtlayan Ay'ın görünüşü. Buna "rüyet-i hilâl" de denirdi. İstanbul'da bunun saptanması özel törenler ve işlemlere bağlıydı. İstanbul kadısı. Şaban'ın son günü (yevm-i şek) akşamı ilmiye mensuplarına ziyafet verir, bir yandan da haber beklenirdi. Kentin yüksek yerlerinde ayın doğmasını bekleyenler bunu görünce Meşihat'e koşarlardı. Bu sırada bir mizansen yinelenir, iki kişi arasında vâdesi Şevval'in son günü biten bir alacak borç dâvâsına bakılır, tanıklar, vâdenin dolduğunu zira, kendilerinin Ramazan Ay'ını (hilâli) gördüklerini yeminle söylerler, böylece mahkeme huzurunda Ramazan'ın başladığı kanıtlanır, buna ilişkin ilâmlar çıkarılır, minarelerde mahya ve kandiller yaktırılırdı. O gece sahura kalkılması zorunlu olurdu.

HİL'AT Onur verici kaftan. Padişah tarafından devlet adamlarına, başarı kazananlara giydirilen kürk kaplı kaftana denirdi. Ayrıca kendisine yüksek bir görev verilenlere de bunun bir belirtisi olarak hil'at giydirilirdi. Padişah hil'atlarına "hil'at-ı fâhire-i şâhane" denirdi. Osmanlı sarayında bir hil'at hazinesi, sürekli hii'at diken terziler vardı. Yeni padişah, görevde bıraktıklarına hil'at dağıtırdı. Buna ibkâ hil'atı denmekteydi. Saraydan başka bir görevle ayrılanlara da "hil'at-ı vedâ" giydirilirdi. II. Mahmud'un kıyafet devriminden sonra hil'at geleneği bırakıldı. Tanzimat'ta ise, bunun yerine saat, kılıç, köstek, çelenk, nişan verilmeye başlandı.

HİLE-İ ŞER'İYE Din yasası açısından kaçamak yol. Bir güçlüğü gidermek için, dinin günahından kurtulmak koşulu ile çözüm bulma. Buna halk dilinde "kitaba uydurma" denirdi. Örneğin hülle denen ve kişinin boşadığı eşiyle (bir daha evlenmemek üzere yeminle) yeniden evlenmesi için bulunan çözüm gibi.

HİMAYE-İ ECNEBİYE Yabancı devlet koruması. Bu kavram Osmanlı Devleti'nin giderek güçsüzleşmesi sonucu ortaya çıktı. Zaman zaman İngiltere'nin ve Fransa'nın devlet üzerinde himayesinden söz edildi. Fakat daha önemlisi Tanzimat ve İstibdat dönemlerinde birçok devlet adamı, can güvenlikleri için bu tür himayeler aradılar. Sıkıştıkları zaman da güvendikleri devletin Osmanlı topraklarındaki sefaret veya konsolosluklarına sığındılar. Örneğin Midhat Paşa, Said Paşa bu tür davranışlarda bulunmuşlardı. Kimi yazar ve aydınlar da önce bir sefarete sığınıp sonra da yurtdışına kaçıyorlardı.

HİTABET BERATI Cuma hutbesi okuma yetkisi. Halifelik ve İslâm kuralları gereğince hutbe okuma sultanın ve halifenin hakkıydı. Câmi hatipleri ancak vekil olarak hutbede bulunabilirlerdi. Bu nedenle cuma ve bayram namazları kılınan camilerin kimi görevlilerine bu belge verilirdi. Beratlı hatibi bulunmayan camilerde cuma namazı kılınamaz ve hutbe okunamazdı.

HİTAN CEMİYETİ Sünnet düğünü. 19. yy'da nâzırların, ileri gelenlerin düzenledikleri büyük sünnet düğünleri için deniyordu. Bu vesileyle devlet erkânı bir araya geliyor, ayrıca yoksul çocukları da toplanıp sünnet ettiriliyor, bunlara değerli hediyeler dağıtılıyordu.

HORASAN POSTU Bektaşi Ocağı'nda en yüksek makamdı. Yeniçeri Ocağı ile birlikte Bektaşilik de yasaklanmış, fakat 19. yy'ın ikinci yarısında bu tarikate ve geleneklerinin yaşatılmasına yeniden izin verilmişti.

HOROZDAN KAÇAN Kaç göç devrinde, aşın saklanması, yüzünü örtmesi, erkeğe görünmemek için her türlü çareye başvurması ile dikkati çeken kadınlara denirdi.

HOSPODOR Bâbıâli'nin bir görevlisi olarak Eflak ve Boğdan'ı yöneten Fenerli Rum beyi.

HOTOZ Türkçe kut-öz (uğurlu) anlamındadır. Kadınların başörtüleri altında kalan sivri ve işlemeli külahtı. Bunun fes, kayık, küp, duduburnu, gelin hotozu gibi türleri vardı. Başta iyi durması İçin iğne ile saça tıtturulurdu. Saraylı kadınların hotozları daha güzel ve işlemeli olurdu. Bunlara ise saraylı, çimdik, kürdî, felek tabancası, sorguçlu gibi adlar verilirdi.

HUDUDNÂME Sınırlan belirleyen protokol. Bunlar Divan-ı Hümayun Katemi'nde saklanır, sınır uzlaşmazlıktan ortaya çıktığında başvurulurdu. Bu protokollerde "hudud-ı hakaniyye" denen ülke sınırlan, nirengiler ve arazi tanımlamaları, ayrıntılı biçimde yazılı bulunuyordu.

HUKUK Toplumu düzenleyici kurallar. Osmanlı Devleti’nde çağdaş anlamda yasalar konmazdan önce de hukuk deyimi ve kavramı vardı: Hukuk-ı abdi: Kul hukuku. Bireysel hukuk. Örneğin adam öldürme, yaralama, çocuk düşürme gibi eylemlerle ilgiliydi. Hukukullah: Dinden dönme, zina, hırsızlık gibi. Bunlar için Şer’i cezalar uygulanırdı.

HULEFA Halifeler. Halife Osmanlıca’da yazman anlamında da kullanılmaktaydı. Bâbıâli bürolanndaki çok sayıda kâtibe bu ad verilir veya kalem (büro) yazıcıları anlamında "hulefa-yı ahklâm" denilirdi.

HÜLLE Şeriat'a göre, karısını üç kez boşayan (talâk-ı selâse) kişinin onunla yeniden evlenebilmesi için uydurulan çâre. Bunun için, kadının bir başkası ile biçimsel olarak nikâhlanması sonra boşanması gerekiyordu. Ancak hüllenin geçerliliği için, nikâhla birlikte zifafın da vukubulması koşuldu. Bu iş için "hulleci" denen âma, dilenci, yabancı kimseler bulunurdu. Bu kimseler, bir ücret karşılığı bu işi yaparlardı. Hülle sırasında birbirini seven ve bir daha ayrılmayanlar da olurdu. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi edebiyatlarında hülle konusu çoklukla işlenmişti.

HULÛSNÂME Bir büyüğe dalkavukluk etmek için, tekerleme gibi ezberlenen birtakım övücü, yüceleyici sözleri söylemek ya da yazmak. Buna hulûs mektubu da denirdi. Tanzimat döneminde bir toplum hastalığı

halindeydi. Herkes bir devletliye yanaşarak bu şekilde dalkavukluk etmeyi çıkarları açısından gerekli görüyordu.

HUMBARACI SINIFI Osmanlı ağırtopçuları. Nizam-ı Cedid ordusu, bunların sayılan artırılarak oluşturulmuştu.

HUMBARAHANE-İ HÜMAYUN İlk açılan askeri okullardan. 1734’te Üsküdar'da Toptaşı’nda açıldı. 1759’da Karaağaç’a 1792'de Halıcıoğlu'ndaki kışlasına taşındı. 1795'te Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'a katıldı.

HUTBE OKUTMAK Müslüman ülkelerinde dinin ve bağımsızlığın bir gereği olarak cuma, bayram namazları sırasında ve önemli toplantılarda hatipçe okunan söylev. Cuma hutbesi, ülkeye egemen hükümdarın adına dua ile bitirilirdi. Bu, bağımsızlık belirtisi sayıldığından İslâm devletleri için çok önemliydi. Osmanlı ülkelerinde hutbe, dönemin padişahı adına okunurdu.

HUZUR En yüce kat ve makam. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde Padişah’ın katı demekti. Huzura çıkmak, huzura girmek, huzur-ı hümayun gibi deyimler bu anlamdaydı.

HUZUR DERSLERİ Ramazan'ın birinci gününden başlanarak Padişah'ın önünde yapılan din konulu 8 oturuma denirdi. Mukarrir denen bir din bilgini ile karşısında yer alan muhatab denilen bilginler huzur dersini yürütürler, padişah da vazgeçilmez bir görev gereği olarak bunu izlerdi. Bu çalışma Dolmabahçe Sarayı'nda Zülveçheyn salonunda yapılırdı. Hânedan mensuplarının da huzur derslerini izlemesi mümkündü.

HUZUR MURAFAASI Cuma günleri sabah namazından sonra Sadrâzam'ın başkanlığında Rumeli ve Anadolu Kazaskerlerinin katılması ile yapılan bir divan toplantısı. Birçok divan görevlisi de hazır bulunurdu. Burada, dinsel, hukuksal ve yönetsel her türlü dâvâya bakılırdı. Bir adı da Cuma Divanı’ydı. Tanzimat’tan sonra kaldırıldı.

HUZUR-U ÂSAF Sadrâzam'ın başkanlığında kazaskerin de bulunduğu bir çeşit yargı yeri. Yerel yöneticilere ilişkin şikâyetlerle kimi dâvâlar bu

kurulda görüşülüp sonuca bağlanırdı. Tanzimat uygulamaları sırasında kaldırıldı.

HÜCCAC TAİFESİ Her yıl kalabalık kafileler halinde hacca gidip dönen, belli duraklarda kontrolleri yapılan, güvenlikleri devlet güçleri tarafından sağlanan hacı kalabalıktan. Bunların gidiş ve dönüş sorumluluğu eskiden mirü'l-hac denen ve aynı zamanda Şam valisi olan yöneticilere aitti. Tanzimat'ta ise surre eminliği kuruldu. Hüccac tâifesinin kazasız belasız döndüğü ilâmını getiren mûjdecibaşı'ya padişah tarafından hediyeler verilirdi.

HÜCCET Kadı önünde düzenlenen belge. Alım, satım, anlaşma, devir, vekâlet verme, atama gibi işlemler için düzenlenirdi. Öteki belgelerden başlıca farkı, kadı imzasının, belgenin altında değil üstünde bulunmasıydı. Hüccet-i şer'î de deniyordu.

HÜCRE-I MUZLİME Asıl anlamı fotoğrafçılıktaki "karanlık oda"ydı. Fakat hükümetlerin, kuşkulandıktan mektupları kontrolden geçirttikleri gizli büroya deniyordu. II. Abdülhamid döneminde bu büro sürekli görev yaptı.

HÜDAVENDİGÂR Hükümdar, bey anlamındadır. I. Murad bu sanla anılmıştı. Daha sonra kimi padişahlar için de kullanıldı. Fakat daha çok eski padişahlardan söz edilirken "Hüdavendigâr-ı sâbık" biçiminde bu deyime yer verilirdi.

HÜDAVENDİGÂR 19. yy ortalarına dek sancak sonra vilayet olan idari birim. Bursa sancağı uzun zaman bu adı taşıdı. 1841 'de merkezi Kütahya olan bu adda bir vilayet oluşturuldu. 1867'de asıl Hüdavendigâr vilayeti kuruldu. Bursa merkez oldu. Bilecik, Kütahya, Afyonkarahisar, Balıkesir, Kocaeli sancakları buraya bağlandı.

HÜKKÂM SINIFI Nizamiye mahkemelerinin kurulmasından sonra sivil ve asker yargıçların oluşturduğu ve ilmiye sınıfındaki kadılardan farklı statüye sahip hukukçular topluluğu. Bunlar ancak 1908'den sonra etkili olabildiler.

HÜKM-İ HÜMÂYÛN Bir buyruğu içeren padişahlık yazısı.

HÜKM-İ ŞER'İ Müslümanların yapmaları ya da yapmamaları gereken konularda şeriatın koyduğu kurallardır.

HÜKÜM Kesin buyruk. Sözlü veya yazılı padişahlık emirleri. Hükümler, ilgili oldukları konulara göre ayrı defterlere yazılırdı. Örneğin parasal bir konuyu içeriyorsa Maliye Ahkâm Defteri'ne yazılırdı. Hükümlerin kesinlik ve yücelik özellikleriyle ilgili olmak üzere: "Hükm-i cihanâra", "hükm-i hümâyûn", "hükm-i şerif", "hükm-i cihan-mutâ", "hükm-i vâcibü'l-imtisâl" deyimleri kullanılırdı. Ayrıca bunlara işin gereğine göre ferman, nişan, berat, tevki, menşur da denilirdi.

HÜKÜMET Devletin yürütme gücü ve bu gücü yürüten örgüt. Osmanlılarda Tanzimat'a kadar, tam anlamda bir hükümet kavramı yoktu. Her şey Padişah'da odaklandığı gibi yürütme yetkisi de onun adına belirli görevlilerce kullanılıyordu. II. Mahmud'un yenilikleri ile ilk hükümet örneği verildi. Tanzimat döneminde hükümetin örgütlenmesi süreci büyük ölçüde tamamlandı.

HÜKÜMET-İ MÜSTAKİLLE Devletin yasalarını ve buyruklarını tanımayan bağımsız yönetim. Örneğin, Kozanoğlu Yusuf Ağa, Osmanlı Devleti'ni hiçe sayarak Kozan'ı ikiye ayırmış, buraların yönetimini oğullarına bırakmıştı. Kozan-ı Garbi, Kozan-ı Şarkî ağalıkları, uzun zaman başına buyruk kalmıştır.

HÜKÜMET KONAĞI Devlet işlerinin görüldüğü ana bina. Tanzimat'ta, özellikle de II. Abdülhamid döneminde vilayet merkezlerine ve büyükçe kasabalara çevrenin özellikleri de dikkate alınarak sanatsal değerde hükümet konaklan yapıldı. Bunlara "daire-i hükümet", "bâb-ı hükümet" dendiği de olurdu.

HÜKÜMNÂME Valide Sultan tarafından yazılan ve dairesindeki iyi öğrenim görmüş kalfalarca (kadın) kaleme alınan resmî nitelikli yazılara denirdi. Bunu yazan cariyelere kâtibe kalfa adı verilirdi.

HÜKÜMRANLIK Dışa karşı bağımsızlık durumu. Egemenliği ülke içinde olduğu kadar yabancı ülkelerde de kabul ettirme hâli. Osmanlı

Devleti son dönemlerinde dışa karşı hükümranlık haklarını korumada sıkıntılar çekti.

HÜMAYUN Padişahla ilgili, devleti simgeleyen bir sıfattı. Mühr-i hümayun (padişah mührü), saray-ı hümayun (padişah sarayı) maden-i hümayun (devlet madeni), hazine-i hümayun (devlet hazinesi) gibi. Batı'daki "Imperial" ve "auguste" deyimleri ile eşanlamlıydı. (Destansı Hüma kuşu ile ilgili olarak çok eski çağlardan beri kullanılmıştır.)

HÜNKÂR Türkçe "unkar" (talihli) sözcüğünden bozma olduğu kabul edilir. Osmanlı padişahlarına verilen unvanlardandı. Bu unvanın asıl özelliği, Padişah'dan başka kimse için kullanılmamasıydı. (Oysa, örneğin Sultan deyimi başkaları için de kullanılabilirdi.)

HÜNKÂRA ÇATMAK Bir kadının Padişahın önüne çıkması demekti. Bu uğursuzluk sayıldığından haremde dikkatli dolaşılır. Padişahın geçtiği yerlerden uzaklaşılır veya gereken saygıyı göstermek üzere kenara çekilinirdi.

HÜNKÂR İMAMI Padişahın namaz kıldığı camide imamlık eden, sarayda da bu görevini sürdüren din adamı. Bunlar aynı zamanda geniş müzik bilgisine ve yeteneğine sahip bulunurlardı. Sesleri son derece güzeldi. Bayramlarda tören başlamadan padişahın eteğini öperek onu ilk kutlayan hünkâr imamı olurdu. Müderris pâyesi taşırlardı.

HÜNKÂR KALFASI Harem'de padişahın özel hizmetinde bulunan görevli kadınlara denirdi. Hazinedar, ibriktar, kilerci, çamaşırcı, kahveci, kutucu gibi adları vardı.

HÜNKÂR MAHFELİ Camilerde padişahın namaz kılmasına ayrılmış özel bölüm. Cami içinde ikinci kat durumunda, kafeslerle çevrili, mihrabın solunda bulunurdu. Genellikle büyük camilerde vardır. Padişah namaza geldiğinde buraya özel seccadesi serilirdi.

HÜNKÂR MACUNU Türlü baharat ve maddelerden hazırlanan ve güç kaynağı olduğuna inanılan macun. Abdülmecid veya Abdülaziz buna

düşkündüler. Macun yalamak için kullandıkları ucu eğri çubuğa "lühuk kekesi" deniyordu.

HÜNKÂR MÜEZZİNİ Saray camisinin müezzinliğini yapar, ayrıca dini bir koroya başkanlık ederdi. "Müezzinin-i hassa" denen güzel sesli, müzik bilgisi ve eğitimi almış 20-30 kişilik bu grup, İlâhiler okurdu.

HÜNKÂR SOFRASI Saray’da, padişahın en çok bulunduğu oturup dinlendiği, eğlendiği, ailesiyle birlikte vakit geçirdiği özel salon. Harem’in başlıca bölümlerindendi.

HÜNKÂR YAVERİ Abdülmecid'den başlayarak padişahların yanında yer alan, protokole, korumaya ve askeri danışmanlığa ilişkin görevleri bulunan general ve mareşal rütbesinde subaylar.

HÜRRİYET-İ AMME Halk özgürlüğü. Bu kavram ilkin Abdülaziz tarafından kullanıldı. Şûra-yı Devlet’in 1868'deki açılış töreninde okunan nutkunda geçiyordu.

ISDAR ve İRSAL Çıkarmak ve göndermek. Önemli konularda yazılan ve yerine gönderilen ferman, irade ve emirler için kullanılan resmi bir deyimdi.

ISLÂHHÂNE İlk kuruluşunda sanat okullarına verilen ad. Midhat Paşa tarafından 1865'te önce Niş'te açıldı. Bundan sonra diğer Osmanlı vilayetlerinde de aynı adla yenileri tesis edildi. Bu adı Midhat Paşa verdi. 1868'de çıkarılan bir nizâmnâme ile İstanbul'da da benzeri bir okul düşünülerek Sanayi Mektebi adı verildi.

ISLAH-I MEDARİS NİZÂMNÂMESİ 29 Eylül 1914'te yayınlanan ve medreselerin çağdaş bir düzene kavuşturulmasını öngören tüzük. Bu amaçla önce İstanbul medreseleri tek bir öğretim programına bağlanarak "Dârü'l-Hilâfetü'l-Aliyye Medresesi" adı ile örnek medrese durumuna getirildi.

ISLÂH-I SANAYİ KOMİSYONU 1863'te Meclis-i Vâlâ içinde bu adla bir komisyon kuruldu. Özel yönetmelik gereği çalışmalar yaptı. Bozulan lonca düzeninin ve diğer etkenlerin neden olduğu yerli sanayi krizini gidermeyi amaçlayan önlemleri görüştü. Islâh-ı Sanayi (Islahhâne) Mektebleri başlıca yararlı kararı oldu.

ISTABL-I ÂMİRE Eskiden has ahır denen, saraya ait atların, koşum takımlarının "raht hazinesinin" (değerli, üzeri mücevherli eyerlerin), arabaların bulunduğu, seyislerin sürücülerin dairesi durumundaki yer. Tanzimat öncesinde saray örgütü ile daha bağıntılı iken 19. yy'ın ikinci yarısında kısmen bağımsız bir müdürlük olarak yeniden örgütlendi. Geleneksel mirahor-ı evvel (has ahır beyi) ve mirahor-ı sâni payeleri de kaldırıldı. Bunların yerine Istabl-ı Âmire Müdüriyeti teşkil edildi. Eski "atoğlanları"nın yerini seyisler ye çok sayıda hademe aldı. Sarayın at gereksinmesini karşılayan taşradaki Yund oğlanları, taylar ağası, korucular ve voynuklar örgütleri de kaldırıldı.

Istabl-ı Âmire Pâyesi: 19. yy sonlarında, saraya yakın görülenlere verildi.

ITIKNÂME Özgürlük belgesi. Salıverilen köle ve cariyelere bir daha satılmamaları için sahipleri tarafından bu belge verilirdi. Köleler ve cariyeler ıtıknâmeyi muska yapıp boyunlarında taşırlardı. Aydınlar, Gülhane Hatt-ı Hümayunu için bu deyimi kullandılar. Osmanlı tebaasına bu fermanla özgürlük bağışlandığını ileri sürdüler.

İÂDE-İ SALTANAT Zorla tahttan indirilen eski padişahın, yeniden tahta oturtulması. Bu konu, Abdülaziz'le ilgili olarak ölümünden yıllarca sonra II. Abdülhamid'çe gündeme getirildi. Şâyet Abdülaziz yeniden tahta dönerse kendisine karşı ihtilal hazırlayanları (Midhat Paşa ve arkadaşlarını) cezalandıracağından, bir suikast düzenledikleri ve Abdülaziz'i intihar süsü vererek öldürdükleri iddia edildi. Bu iddia ünlü Yıldız yargılamasının ilk gerekçesi oldu. Öte yandan bir kez de Ali Suavi, V. Murad için iâde-yi saltanat amacıyla bir harekete girişti.

İÂNE-İ ASKERİYE Tanzimat'la Islahat Fermanı arasında (1839-1856) gayrımüslimlerden cizye yerine alınan vergi. Islahat Fermanı ile bunun adı "bedel-i askerî'-'ye dönüştürülmüş, 1908'de ise herkese askerlik yükümlülüğü getirilerek bu uygulamaya da son verilmiştir.

İÂNE-İ CİHADİYE Merkezden hazırlanan tevzi defterlerine göre her sancak ve kazâdan toplanan ve savaş harcamalarına harcanan bir vergi. Bunun daha yaygını imdâdiye-i seferiye adını taşırdı. Tanzimat'ta kaldırıldı.

İÂNE-İ HÜKKÂMİYE Yargıçlık hizmetleri karşılığında ödenen para. Kadılarla naiblerin onayladıkları hüccet, arz ve sicil kayıtları için ödenirdi. Tanzimat'ta kaldırıldı.

İÂNE-İ UMUMİYE 1852'deki genel yardım kampanyası. Tanzimat'ın ilanından sonra piyasaya sürülen elle yazılmış kaimeler sakınca doğurduğundan bunların geri satın alınması ve yok edilmesi için bir defaya mahsus olmak üzere İstanbullulardan toplanan zorunlu yardım. Tüccar kesiminin yıllık gelirinden % 10, memurlarınkinden % 5 oranında alınan bu para, gönüllü katkılarla 1.5 milyon altın liraya ulaşmış, ancak bunun hepsi kaime toplamaya harcanmayarak devlet masrafları için de kullanılmıştı.

İBAD (İBÂDULLAH) Tanzimat öncesinde "tanrının kulları" anlamındaki deyim. Halk demekti. Fakat terkedilerek "tebaa" (uyruk-vatandaş) deyimi benimsenmeye başlandı. Abdülaziz zamanında ise yazışmalarda "tebaa-yı devlet-i aliyye" denildi.

İBKA Saltanat değişikliğinde en büyükten en küçüğüne varıncaya dek devlet görevlileri için uygulanan yerinde bırakma işlemi. Bu, hil'at, atiyye,

berat verilerek yapılırdı.

İBRAHİM PAŞA SARAYI Sultanahmet'deki eski Sadrâzamlık konutu. Asıl işlevini ve enderun öncesi acemi okulu özelliğini daha önceki yüzyılda yitiren bu görkemli yapı kompleksi 19. yy’da önceleri Mehterhane, daha sonra da arşiv binası olarak kullanıldı. Maliye ve milli müdafaa evrak hazineleri burada korumaya alındı. Bir bölümü hapisane, başka bir bölümü ise askerlik dairesi yapıldı.

İBRET TAŞI Suçlulara ait kesik başların halka gösterildiği yer.

İBRİKDARBAŞI Saray’daki görevlilerden. Belirli törenlerde ibrik taşıma gösterisi dışında, padişahın güvendiği kişilerden olarak özel işler yapan bir görevliydi. Örneğin II. Abdülhamid’in ibrikdarbaşısı Zeybek Hasan Ağa korkutucu bir fiziğe sahipti ve söylentiye göre saraydaki gizli işkenceleri uyguluyordu.

İBTİDÂÎ (İptidâi) Başlangıç okulu. Bugünkü anlamda ilkokul. Sıbyan Mektebi denen mahalle mekteplerine göre, binası, programı, öğretmenleri bakımından daha düzenli ve seçkin ilkokuldu. Mahalle mektepleri özel nitelikli ve çağdışı iken, 19. yy’ın son yıllarında açılmaya başlayan ibtidâîler verimli, sağlıklı ve çağdaştı. Daha sonra sayıları arttı ve çoğu, sıbyan mektepleri düzeyine düştü. İstanbul'da ilk ibtidât Nûr-u Osmaniye Câmisi bitişiğinde açıldı.

İBTİDÂ-İ DÂRÜLMUALLİMİNİ 1868’de açılan hizmetiçi eğitim okulu. Taşradaki sıbyan mekteblerinin yetersiz öğretmenlerine öğretim metodlannı kavratmak bir yandan da öğretmen açığını kapatmak, geçici ve gezici öğretmenler yetiştirmek için açılmıştı.

İBTİDÂ MEDRESELERİ İlk ve orta aşama medreselerinin birinci devreleri.

İbtidâ-i Hariç: İlk aşama hazırlık devresini,
İbtidâ-i Dâhil: Orta aşama hazırlık devresini,
İbtidâ-i Altmışlı: Yükseköğrenim hazırlık sınıflarını kapsamaktaydı.

İCÂRE-İ AKAR NİZÂMNÂMESİ Evkaf Nezâreti’nce yayımlanan ve vakıfların kiraya verilmesini, işletilmesini "icare" denen gelirlerin kullanımını kurallara bağlayan tüzük.

İCÂRE-İ MUACCELE Tapu vergisi. Devlete ait topraklardan çiftlik durumundaki tarımsal işletme birimleri için ödenen peşin kira bedeliydi. Daha çok vakıf topraklar için geçerli bir sistemdi. Bu yoldan toplanan paralarla doğal âfetlerin ve yangınların meydana getirdi hasarlar giderilmeye çalışılırdı. Bu şekilde işletilen yerler için ayrıca "icâre-i müeccele" denen yıllık ya da aylık kiralar ödenirdi.

İCARETEYNLİ Vakfa ait toprak, bina, dükkân, han gibi yerlerin işletme hakkını veya kullanımını almak isteyenler, biri tapu vergisi (icare-i muaccele) öteki aylık veya yıllık kira (icare-i müeccele) olmak üzere iki icar bedeli ödediklerinden bu tür taşınmazlara "çift kiralı" anlamında bu ad verilirdi. Bunların resmî kayıtlardaki karşılığı "icareteynli müsakkafat ve müstegallat-ı vakfiyye" deniyordu.

İCÂZET Medrese öğrenimini tamamlayarak "mücaz" (izinli) sanını alanların kazandığı yetki. Bu yetkiyi gösteren belgeye "icazetnâme" deniyordu.

İCÂZET CEMİYETİ Bitirme sınavları için oluşturulan, değişik kesimlerden temsilcilerin yer aldığı jüri. Örneğin 1850’de Fatih Camisi’ndeki bu tür bir törene dönemin padişahı Abdülmecid de katılmıştı.

İCÂZETNÂME Ehliyet ve izin belgesi, medreselere özgü diploma. Okunan her dersin müderrisinden ayrı ayrı alınırdı. Bu belgenin bir özelliği de, o dersi, İslâmlık’ın başlangıcından icâzetin verildiği tarihe kadar okutan ve aralarında müderris-şakirt ilişkisi olan tüm müderrislerin adını kapsamasıydı. Bu nedenle icâzetler çok uzun olur ve "silsilenâme" niteliği taşırdı.

İCLÂLEHÛ "Ulu ve yüce olan", anlamında resmi yazılarda, hükümlerde geçerdi. Vezir ve valilerin adlan geçtikçe bu deyime de yer verilirdi.

İCRA RESMİ (İcraat Merasimi) Bâbıâli'de sık sık yapılan atama törenleri. Valilik ve mutasarrıflık gibi önemli görevlere atananlara geçici olarak merasim kürkü giydirilip Sadrâzam'ın huzuruna çıkarılır, bundan sonra teşrifatçı tarafından meclis-i vâlâ reisine, hâriciye nâzırına, sadaret müsteşarına da götürülüp tanıştırılırdı. Bu yöntem 1861 'e dek sürdü. Bundan sonra kürk giydirilmeden icra resmi yapılmasına başlandı. 1880'den sonra ise yalnız vezirlik ve müşirlik rütbesi verilenler için düzenlendi. 1908'den sonra uygulanmadı.

İÇ AĞALARI Tanzimat'tan önce Sadrâzam'la öteki devlet ileri gelenlerinin ve vilayet yöneticilerinin dairelerindeki bir kısım görevliler. İmam, kaftan ağası, peşkir ağası, berber, şamdan ağası, makramacıbaşı, seccadeci, hazinedar, divitdar, mühürdar, selâm ağası gibi. Tüm bu görevler Saraydakilerin birer benzeriydi. Şu farkla ki saraydaki görevlilerin adlarından sonra bir "baş" kelimesi ekleniyordu. Bu, saraya mensubiyeti gösteriyordu. Berberbaşı, seccadecibaşı gibi. Tanzimat tipi yöneticiler, çağdaş anlamda bürolara sahip oldular ve konaklarında da diledikleri kadar uşak ve hizmetli bulundurdular.

İÇ HAZİNE

• Hazine-i Hassa

İÇ MUAYEDE Dolmabahçe veya Yıldız Sarayları'nın muayede salonlarındaki resmi bayramlaşmadan sonra Padişah Harem'e geçer, burada Harem Muzıkası'nın çaldığı müzikle karşılanırdı. Harem'in geniş bir salonunda sırasıyla tüm kadın, kalfa, gedikli ve cariyelerin tebriklerini kabul ederdi.

İÇ OĞLANI Yeniçeri Ocağı kaldırılmazdan önce devşirme yöntemiyle toplanıp Edirne ve İstanbul'daki Acemi Ocaklarında yetiştirilen, yeteneklerine göre ocağa ya da enderuna alınan gençler.

İÇTİMÂ-İ UMUMİ Genel kurul toplantısı. Meclislerin, cemiyetlerin, yılın belli dönemlerinde bütün üyelerinin katılmasıyla yapılan toplantılarıydı.

İÇTİMAİYAT-I UMUMİYE KANUNU 9 Haziran 1909’da çıkarılan, Osmanlı uyruklu herkesin, silahsız her türlü toplantı ve gösteriyi yapmasına izin veren ilk toplantı ve gösteri yasası. 1912’de bir değişiklik yapılarak açık yerlerde yapılacak toplantıların, huzur ve güvenliği bozabileceği gerekçesiyle yasaklanması yetkisi hükümete bırakıldı.

İDÂDİ Hazırlık okulu. 1883’te ilk örnekleri açılan ve amacı Darülfünun’a öğrenci hazırlamak olan lise dengi okuldu. Bu ad, daha önceleri de "idadiye" biçiminde kimi okullara verilmekteydi. 1869’da yayınlanan Maarif Nizâmnâmesi de bu ad altında okullar açılmasını öngörmekteydi. İdâdiler, ortaokul (rüştiye) sınıfları ile birlikte yedi yıl süreliydi. Vilayet merkezlerinde birer idadî açılması öngörüldü. Bu amaçla görkemli okul binaları inşa edildi. Kazâ merkezlerinde de beş yıl süreli (rüştiye üzerine iki yıl) ikinci derece idadiler açıldı. 1908'den sonra vilayet idadilerine "sultanî" denildi.

İOARE-İ AZİZİYE Sultan Abdülaziz’in adına izafeten 1875’te kurulan Devlet Denizyolları İşletmesi.

İDARE-İ MEŞRUTA Meşrutiyet yönetimi. Hükümdarın yetki alanını Kanun-ı Esasî ile belirleyen monarşi rejimidir. Osmanlı Devleti’nin 1876 Kanun-ı Esasîsi, bu rejimden bir aşama daha demokrasiye yakın olan parlamentolu monarşiyi öngörmekteydi.

İDÂRE-İ MUTLAKA Monarşi. Siyasal ve askeri yetki ve gücün, kimseye karşı sorumlu olmayan tek kişide -hükümdarda- toplanması rejimidir. Osmanlı tarihinde bu rejimin son temsilcisi II. Mahmud oldu. Abdülaziz ve II. Abdülhamid kendilerine özgü yaklaşımlarla idare-i mutlakayı yeniden tesis etmeyi amaçladılar.

İDARE-İ NEVAHİ NİZÂMNÂMESİ Osmanlı Devleti’nde en alt yönetim birimi sayılan nahiyelerin (bucakların) yönetimine ilişkin, 6 Nisan 1876 tarihli tüzük.

İDARE-İ ÖRFİYYE 1909’daki Kanun-ı Esasî değişikliğiyle öngörülen sıkıyönetim. Olağanüstü durum ve savaş halinde, sivil yönetimin tüm yetkilerinin orduya geçmesi ve ülkenin askeri yasalarla yönetilmesidir.

İDARE-İ UMUMİYE-İ VİLAYAT NİZÂMNÂMESİ 22 Ocak 1871 'de yayınlandı. Ülke genelinde yeni bir düzenleme getirdi. 1867 de başlatılan uygulamaları değiştirdi. Bu nizâmnâmeye göre vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler de köylere bölündü. Uygulaması ilk yıllarda 27 vilayet 133 sancakta yapıldı. Müstakil sancaklar da merkeze bağlandı. Bu nizâmnâme, temelde merkeziyetçiliği öngörüyordu.

İDARE-İ UMUMİYE-İ VİLAYAT TALİMATNÂMESİ Vilayet adı altında teşkil edilen bölgelere ilişkin yönetmelik. İlgili nizâmnâmeye açıklık getiriyor, valinin yetkilerini belirliyor ve yapılacak ıslâhatları açıklıyordu. 1876'da yayınlandı.

İFTÂ Fetva verme işi. Şeyhülislâm'ın ve müftülerin kendilerine yöneltilen bir soruyu,.Kur'an buyruklarına göre çözüme ve kesin cevaba kavuşturması işlemi.

İFTİHAR MADALYASI 7 Aralık 1887 de çıkarıldı. Bir yüzünde Osmanlı arması vardı. Diğer yüzünde bir defne dalı ile II. Abdülhamid'in adı ve tarih yazılıydı. Ülke kalkınmasına çeşitli işkollarında (tarım,-sanayi ve el sanatlarında) katkıda bulunanlara, yangın, salgın sıralarında özverili çalışmaları saptananlara verilirdi. Altın ve gümüş iki türdü. Kırmızı renkte kordela ile sol göğüse takılırdı.

İĞDİŞ ETMEK Değişik yöntemlerle kişinin erkekliğini köreltmek. Kölelere uygulanırdı. 19. yy'daki uluslararası anlaşmalara karşın, Afrika'dan getirilerek satılan küçük yaştaki zencilerin iğdiş edilmeleri 20. yy'a dek sürdü.

İĞNELİ TÜFENK 1864 Prusya-Avusturya Savaşı'nda denenen piyade tüfeği. O tarihe dek ağızdan dolma silahlar kullanılıyordu. Abdülaziz, bu modern silahı beğenerek Fransız yapısı şaspo (chassepot) marka iğneli tüfekler aldı. Mısır Hıdivi İsmail Paşa da bu yarıştan geri kalmayarak yüz bin adet silah ithal etti.

İĞTİŞAŞ Kalabalıkların zor ve silah kullanarak birbirine girmesi, öldürme ve yaralama olaylarının vuku bulması.

İHKAK-I HUKUK-I İBÂD VE HIFZ-I BİLÂD Devletin iki temel görevi. Vatandaş haklarının yasal yollardan korunması, toplum yaşamının güvenlik altında tutulması anlamındadır. Bu klasik devlet anlayışı, Tanzimat döneminde de aynen benimsenmiş ve savunulmuştur.

İHLÂS ve UBÛDİYET Bağlılık ve kulluk. Aykırı bir görüş ya da eylem ortaya koymadan, istenen ve buyurulanı duraksamasız yapmaktır. Mutlak monarşilerde, en aydın kişiden, câhil halk kesimlerine dek herkesten böyle bir bağlılık beklenirdi.

İHSAN-I HÜMÂYUN Padişahlık ataması. Yeteneği görülen kişiye padişahça doğrudan bir görevin verilmesiydi. Örneğin Vezirlik rütbesi ihsanı, Vahideddin'e dek padişahlara bırakılmış yetkilerdendi. Ancak fiilî memuriyetlere atamalarda yasalara uyulurdu.

İHTİDÂ ETMEK Müslümanlığı benimsemek. Eski dinini bırakmak ve Müslüman olmak. Devlet hizmetine giren birçok yabancı zorunlu biçimde ihtidâ etmiş, görünüşte Müslüman olmuştu. 1908’den sonra Osmanlı ordusuna katılan müttefik subayların ihtidâ etmelerine zorunluluk duyulmadı.

İHTİLÂL-İ KEBİR Büyük devrim. 1789’da başlayan Fransa İhtilâli’ne Osmanlı kaynaklarında verilen ad.

İHTİSAB AĞASI 1826’ya dek İstanbul’un güvenlik işlerinden, çarşı pazar denetiminden sorumlu zâbıta âmirleri. İhtisab ağası, İstanbul kadısının emrindeydi. Yeniçeri Ocağı ile birlikte bu görevin adı da değiştirilerek ihtisab nâzırı denildi.

İHTİSAB NÂZIRI 1826’dan sonra İstanbul’un belediye ve güvenlik işlerini yürüten görevli. Yetki alanı, çarşı pazar denetimini, kentin asayişini, kimi vergilerin toplanmasını, mürur tezkiresi kontrolünü kapsıyordu. Tanzimat'ta kaldırılmakla birlikte bir kısım yerlerde bir süre daha devam etti.

İHTİSAB NEZÂRETİ İstanbul’da belediye işlerini yürütmek üzere 1826’dan sonra kurulan örgüt. Zabıta, güvenlik, esnaf denetimi, vergi toplama gibi birimleri vardı. 1854’te şehremaneti kurulunca dağıtıldı. Görevleri, belediye, zabtiye müşirliği ve maliye nezâreti arasında dağıtıldı.

İHTİSAB RESMİ Damga, tartı, ölçü, pazar, panayır işlemlerinden alınan vergi. Ayrıca esnaf para cezaları da bu tür bir vergi sayılmaktaydı. 1854’ten sonra "rüsum-ı erbaa" (dört resim: kantar, kile, hayvan ve zebhiye [kesim]) adını aldı. 1908’de kaldırıldı.

İHTİYAR MECLİSİ Köyün icra kararları almaya yetkili biricik kurulu. Vilayet Nizâmnâmesi’ne göre, muhtar, imamlar (imam-ı evvel ve sâni) ile köyün ileri gelenlerinden oluşmaktaydı.

İKÂMET ELÇİSİ Osmanlı Devleti’ni temsilen Avrupa başkentlerine gönderilen daimi elçiler. Tanzimat’a doğru bunun yerine "sefir" denilmeye başlandı.

İKÂMETE MEMUR Görevden atılan ve gözden düşen devlet adamlarının, belirlenen bir yerde oturma yükümlülüğü. Bir çeşit sürgündü. Ancak kayırılmak istenenlere aynı yerde bir görev verilir ya da maaş bağlanırdı. Özel af çıkıncaya ya da yeni bir göreve atanıncaya dek kişinin sürgün yerinden ayrılması yasaktı. Tanzimat'tan önce ise bu şekildeki sürgünler için "ikâmet üzere olmak" deyimi kullanılırdı.

İKBÂL Saray cariyeleri arasında güzellikleriyle padişahın sevgisini kazananlar. Sayıları birkaç tane olursa en kıdemlisi "baş ikbâl" adını taşırdı. Baş ikbâl, kadınefendi adayı demekti.

İKİNDİ DİVANI Tanzimat’tan önce Sadrâzam ın konağında ya da Bâbıâli’de salı ve perşembe günleri dışında yapılan toplantılar. Burada, Padişaha sunulmasına gerek bulunmayan ikinci derecede önemli işler görüşülüp karara bağlanırdı.

İKRÂMİYE Tanzimat’tan önce yöneticilerin, özellikle eyalet valilerinin halktan topladıkları bir vergi.

İLÂM Şer’i veya nizamî mahkemelerin yargı kararı. İlâm, yargıç önündeki muhakemeyi, kanıt ve tanık beyanlarını, gerekçeyi ve hükmü kapsardı.

İLÂN-I HÜRRİYET 23 Temmuz 1908 de Meşrutiyet in yeniden duyurulması ve başlatılması olayı. Bu, yeni dönemin başlangıcı sayıldı.

İLÂN-I MESERRET Padişahın doğum ve cülus yıldönümü günlerinde düzenlenen şenlikler. Bunun için hey’et-i vükelâ karar alır, bu karar Takvim-i Vakâyi’de yayınlanırdı.

İLÂN-I ŞÂDUMANÎ 23 Temmuz 1908’de Kanun-ı Esasi’nin yeniden yürürlüğe konulması ardından 25 Temmuz günü İstanbul'da ve tüm ülkede düzenlenen resmî nitelikli törenler. Bu vesileyle "muhafaza-i meşrutiyet" andı içilmişti.

İL ERİ Esnaf kuruluşlarının (loncaların) önde gelen, sözü geçen mensupları. Yöneticiler, bölgesel sorunları çözümlemek, karışıklıkları önlemek, vergilendirme, iskân gibi konularda görüş almak için il erlerini toplantıya çağırırlardı.

İLMİYE Bilginler sınıfı. Yargı, öğretim ve din bilimi dallarında görevli ve ilmiye pâyesi almış kişileri kapsamaktaydı. Osmanlıların klasik dört meslek yolundan (tarik) biriydi. Ötekiler (mülkiye, seyfiye ve kalemiye) birçok reformlara konu oldukları halde ilmiye, kendine özgü sistemi her zaman korudu. İlmiye sınıfına "müderris" payesi alınarak girilir, aşama aşama yükselinir, mevleviyet (il kadılığı), İstanbul pâyesi, sadaret (Rumeli ve Anadolu kazaskerliği) ve en son Şeyhülislâmlığa ulaşılırdı. İlmiye'nin en üst aşamalarında bulunanlara "ilmiye ricâli" deniyordu. İlmiyye kıyafeti, sarık cübbe ve şalvardı. İmam, hatip ve müezzinler ilmiye sınıfından sayılmazlardı.

İLMİYE RÜTBELERİ İlmiye sınıfına mensup olanların kendi aralarında ve öteki meslek gruplarına göre aşamaları. İlmiye rütbeleri aşağıdan yukarıya şöyleydi: Müderrislik, kibâr-ı müderrisin, mahreç mevleviyeti, bllâd-ı hamse mevleviyeti, Haremeyni’ş-Şerifeyn mevleviyeti, İstanbul kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği. Bu rütbelerin her birinin

öteki sınıflardaki eşitleri de belirlenmişti. Örneğin, İstanbul kadısı, askerî rütbelerden ferikliğe, mülkiyeden de ulâ evvelliğine eşitti. Kazaskerlik ise müşir ve vezirlikle denkti.

İLTİCÂ Kapitülâsyonların hüküm sürdüğü sırada, başı sıkışanın yabancı elçiliklere, hatta İstanbul'daki yabancı bir banka şubesine sığınması. Bu istekler hemen kabul edilir, sefaret veya banka görevlileri sığınan kişiyi, caddelerden kollarını sallayarak götürüp maiyet vapuruna bindirirlerdi. Osmanlı kolluk kuvvetleri bu tür olaylar karşısında seyirci kalırdı.

İLTİMAS Birisinin yükselmesine yardım edilmesi; devlet adamlarının takdiri ve kayırması. Fakat iltimas bu yönüyle değil, kötü anlamda ve yetersizlere olanaklar sağlamak kabul edildi. Rüşvet ve iltimas birbirini bütünleyerek her türlü kötü ve zararlı işlemin uygulanmasını kolaylaştırdı.

İLTİZAM Devlete ait gelir kaynaklarının, bir kısmı peşin kalanı taksitler halinde ödenen paralar karşılığında kişilere bırakılması. Bu müteahhitlere "mültezim" deniyordu. Bunlar, iltizam konusu geliri, devlet güçlerine dayanarak toplarlar, ödediklerinden fazlası kazançlarını oluştururdu. Toprak iltizamına mukataa adı verilirdi. Ayrıca daha fazla bir para ödenmesi koşulu ile de toprakların yaşam boyu aynı kişiye, ölümünden sonra da çocuğuna bırakılması mümkündü. Buna ise berveçh-i mâlikane denirdi. 1856 Islahat Fermanı iltizamı kaldırdı. Fakat mevcut güçlükler ve zorunluluklar yüzünden iltizam önlenemedi. Abdülmecid iltizamı halkın soyulması sayıyor ve bir çeşit hırsızlık (sirkat-i münevvele) olarak tanımlıyordu. Gulhane Hatt-ı Hümayunu’nda da "iltizamatusul-ü muzırrası" denilmişti.

İMALÂT-I HARBİYE Savaş endüstrisi. Savaş araç ve gereçlerini yapan fabrika ve atelyelerin üretimi. II. Abdülhamid bu alanda girişimlerde bulundu. Silah ve mermi yapımı ile asker levazımının Türkiye’de üretilmesini öngören yatırımlara ilgi duydu.

İMAM Camide namaz kıldıran din görevlisi. Büyük camilerin birkaç imamı bulunur, bunların kıdemlisine "baş imam" denirdi. Köylerde ise,

köyün yönetimiyle de ilgisi olan imam-ı evvel, imam-ı sâni adlarında iki din görevlisi vardı.

İMAM EVİ Suç işleyen ve tutuklanması gereken kadınlar, semt camisinin imamına teslim olunur, evinde göz hapsinde tutulurdu. Zamanla, kadınlar hapisanesine bu ad verildi.

İMAME Sarık. Fes, külah, arakiye, tac üzerine sarılan kumaş. İlmiye mensupları beyaz veya yeşil, halk abâni sarardı. Mülkiye ve askeriye sınıflarından olanlarla yöneticiler imame kullanmazlardı.

İMAMET İmamlık görevi yapma. İki türlü kabul edilirdi:

İmamet-i suğra: (küçük imamlık] Cemaate namaz kıldırma,

İmamet-i Kübrâ: (Büyük imamlık) Halifelik idi.

İMAM-I HASSA

• Hünkâr imamı

İMAMÜ'L-MÜSLİMÎN Bütün Müslümanların önderi. Halife anlamında kullanılırdı.

İMARET Parasız yemek dağıtan hayır kurumu. Medrese öğrencilerine yoksullara ve yabancılara günde iki öğün yemek veren, bir vakfa bağlı aşevleriydi. Genel kurallara göre imaretten yararlanabilmek için medrese talebesi, cami ve hayrat hademesi, fukara ya da misafir olmak gerekiyordu. 1908'den sonra imaretlerin durumu yeniden düzenlendi. Buralardaki sömürücülüğün önüne geçilmeye çalışıldı.

İMOADİYYE Savaş masraflarını ve bütçe açıklarını karşılamak için alınan bir vergi. İmdadiyye-i seferiye (savaş imdadiyesi) ve imdadiyye-i hazeriye (barış imdadiyesi) olarak iki çeşitti. Tanzimat'taki vergi düzenlemelerinde yeni vergilerin oranlarına katılarak kaldırıldı.

İMECE Ortak işleri ortaklaşa yapmak. (Kelimenin aslı "ammece"dir.) Özellikle köylerde yol yapma, çit tutma, harmanyeri hazırlama, ark açma, köprü bağlama gibi işlerde imeceye başvurulurdu.

İMTİYÂZÂT-I ECNEBİYE Yabancılara tanınan ayrıcalıklar.

• Kapitülasyon

İMTİYAZ FERMAN-I ÂLİSİ Mısır'a yarı özerk statü tanıyan Abdülmecid'in 1841 tarihli fermanı.

İMTİYAZ MADALYASI 11 Eylül 1883'te çıkarıldı. Devlete ve ülkeye bağlılıkla çalışan, dürüst ve örnek görevlilere, bir yenilik ortaya koyanlara, özel görevleri başarıyla sonuçlandıranlara mahsustu. Bir yüzünde Osmanlı arması, öteki yüzünde "-Devlet-i Osmaniye umurunda fevkâlâde ibraz-ı sadakat ve şecaat edenlere mahsus madalyadır" yazılıydı. Altın ve gümüş iki çeşitti. Savaş başarıları için bu madalyanın kurdelasına çifte kılıç rozeti takılırdı. Benzeri bir madalya 1886'da çıkarıldı. Salt sivil memurlar içindi.

İMTİYAZ NİŞANI 1878'de çıkarıldı. Üstün gayret ve kahramanlık gösterenlere veriliyordu. Buna ilişkin berata, nişanın verilmesini gerektiren kişisel başarı yazılırdı. İmtiyaz nişanı, yabancı hükümdarlara da verilebilmekteydi. Şemse biçiminde, altından ve üzeri murassa (pırlanta işlemeli) idi. Birisi imtiyaz şemsesi, öteki nişan olmak üzere iki parçalıydı. Ayrıca 10 cm genişliğinde bir de kordonu vardı. Nişanın takılması ve kullanılması bir talimatnameyle belirlenmişti.

İNAS RÜŞTİYESİ Kız ortaokulu. 1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizâmnâmesi'nin bir gereği olarak önce İstanbul'da açıldı.

İNCE DONANMA Osmanlı donanmasının güçlü dönemlerinde (16. yy) Tuna'da görevli filo 19. yy'ın ikinci yarısında buharlı gemilerle yenileştirilen donanmada ise hafif kruvazör ve gambotlardan oluşan filotillaya bu ad verilmekteydi.

İNFİSAL ETMEK Görevden ayrılmak. Osmanlı yönetiminde, görevden alınmalar (azledilmeler) için bu deyim geçerliydi.

İNGİLTERELİ) TARİFESİ İngiltere ile olan kapitülasyon anlaşması gereği alım satımı yapılacak emtianın fiyatlarını, fiyatlara ilişkin ayrıntıları belirleyen protokol.

İNHA KÂĞIDI Astın üste yazdığı ve bir konuyu ya da öneriyi içeren yazı.

İNHİSAR Tekel. Kimi maddelerin yapım, üretim, alım ve satımı için konan sınırlamalar, ya da bu maddelerin üretiminin devlet eliyle yapılması.

İNKILÂB CEMİYETİ Devrim derneği. Haziran 1865’te kuruldu. Nuri, Ayetullah, Namık Kemal beyler öncülük etti. Dernek kısa süre sonra Yeni Osmanlılar adını aldı. Kuruluşunda "İtalyan Carbonari (Kömürcüler) Devrim Örgütü" kitabının esin kaynağı olduğu ileri sürülmüştür.

İNŞÂ-YI KÂRGİR TEŞVİK-İ UMUMİSİ 1845'te bir genelge çıkarılarak kargir (taş ve tuğla) bina yapmak isteyenlerin izinli sayıldıkları duyuruldu. Böylece ahşab ev yapılması, dolayısıyla da yangınlar azaltılmaya çalışıldı.

İNTİKALÂT KANUN-I MUVAKKATİ İntikal haklarına ilişkin geçici yasa. 21 Şubat 1912’de çıkarıldı. Devlet toprakları üzerinde intikal hakkı taşıyanları belirliyor ve bir çeşit toprak reformunu öngörüyordu.

İNTİZAM-I ŞEHİR KOMİSYONU 1855’te oluşturuldu. Belediye hizmetlerini daha etkin ve yararlı duruma getirmek üzere Şehremaneti’ne yardımcı olacak bu komisyona, Avrupa kentlerini görenler alındı. Dolayısıyla üyelerinin çoğu yabancı veya Hıristiyandı. Bu komisyon, İstanbul’da yol ve lağım yapımına, sokak temizliğine, aydınlatılmasına önem verilmesini öneren bir rapor hazırlanmıştı.

İPLİKHANE İplik imalathanesi. 1827'de Eyûb Taşlıkburnu’nda açıldı. 15 çarklıydı. Türkiye’de modern dokuma endüstrisinin öncülüğünü yaptı.

İPSİZ Hammallar loncasından ucunda damgalı çatalı bulunan taşıma ipi almadan, kaçak taşıyıcılık yapan ve bir hammala güven duyabilmenin başlıca nedeni sayılan ip’ten yoksun olduğu için bu adla anılan bekârlar.

İRADE Kesin istek ve buyruk. Tanzimat döneminde Padişahların ve Sadrazâmların buyrukları için bu deyim kullanıldı.

İrade-i Aliyye: Resmi konularla ilgili olarak Sadrazâmın yazılı veya sözlü buyruğu. (Yazılı olanlarına "işârât-ı âliyye" de deniyordu.)

İrade-i Seniyye Padişahın, mabeyn aracılığı ile ilgili yerlere ulaşan buyruğu. İrade-i seniyye, mabeynce yazılır ve mabeyn bâşkâtibinin imzasını taşırdı. Buna irade-i şahane de denirdi.

İRADE-İ MUNTAZAMA-İ ADLİYE Tanzimat'tan hemen sonra adliye örgütünün kurulmasını ve çalışma düzenini belirleyen padişahlık yasası.

İRAD-I CEDİD III. Selim'in, Nizam-ı Cedid ordusu için oluşturduğu, bazı vergileri kapsayan gelirler hazinesi. Bunun için ayrı bir yönetim "İrad-ı Cedid Nazırlığı'' ve "Şıkk-ı kâbi" adı ile dördüncü bir defterdarlık kurulmuştu.

İSKÂNBAŞI Güneydoğu Anadolu'da yaşayan göçebelerin yaylaklar ve kışlaklar arasında gidiş dönüşünü düzenleyen veya bunların bir bölümünü bir yerde yerleşik düzene geçirmekle yükümlü olan aşiret ileri geleni.

İSKELE RESMİ Osmanlı limanlarına yanaşan yolcu gemilerinden inen yolcularla boşaltılan yüklerin sahiplerinden alınan vergi. Miktarı iskelelere göre değişikti. 1908'den sonra kaldırıldı.

İSLÂMBOL Özellikle 18. yy Osmanlı sikkelerinde okunan ve İstanbul'a "İslâmı bol kent" anlamı vermeyi amaçlayan bir yazımdı. III. Selim dönemine dek geçerliliğini korudu. Ulemâ ise 20. yy'da da özel ve resmi mektup zarflarına İstanbul yerine her zaman İslâmbol yazdılar (Dersaadet).

İSLÂM HUKUKU İnsanların din ve dünya işlerini, Kur'an'a, sünnete, icma ve kıyasa dayanarak fıkıh denen özgün hukuk kurallarına göre çözümleyen sistem. Bu sistem, salt yukarıdaki temellere değil, örf, âdet, hâcet ve zaruret esaslarını da dikkate alıyordu.

İSMETLÛ EFENDİM Padişah, şehzâde eşleri, hıdiv hanımları, Sadrâzamın, vükelanın soylu hanımları için yazılarda geçen deyim.

İSPENÇ Tarımla uğraşan gayrimüslimlerin kişi başına yılda ödedikleri 25 akçalık vergi. Tanzimat döneminde kaldırılmıştır.

İSTANBUL AĞASI Yeniçeri Ocağı kapatılmazdan önce İstanbul merkez komutanlığı görevini yapan ocaklı subay. Daha sonra bu görev Ihtisap Nâzırlığı'na verildi.

İSTANBULİN 19. yy'ın sonunda yaygınlaşan bir erkek modası. İnce uzun boyluların tercih ettiği, dar ve uzun etekli ceket, sıkma yelek ve pantolondan ibaretti. Bu kıyafeti, baston, dal fes ve bazen de monokl tamamlardı.

İSTANBUL KADISI İstanbul'un sorunları ile ilgilenen, bir anlamda belediye başkanlığı görevini yürüten, ticaret, sanat, iaşe denetimlerini yapan, aynı zamanda da başkentin en büyük yargıcı olan ilmiye mensubu. İstanbul kadılığı, ilmiye sınıfının son aşamalarındandı. Buradan kazaskerliğe terfi edilirdi. Ancak 19. yy'daki yeni örgütlenmeler nedeniyle İstanbul Kadısı'nın yargı yetkisi dışındaki görevleri azaldı. İstanbul pâyesi ise, fiilen bu görevi yapmayanlara da verilmeye başlandı. İstanbul kadısına "İstanbul efendisi", "taht kadısı" da denirdi. Yazışmalarda "faziletlü" sanı ile anılırdı. Esnaf denetimine ilişkin sorumluluğu 1857'ye dek sürdü. Dairesi Meşihat'ta idi. Küçük davalara bakan bir de nâibi vardı. 1908'den sonra öteki mevleviyetlerden farkı kalmadı.

İSTANBUL KAİMMAKAMI Sadaret kaimmakamı ve kaymakam paşa da denirdi. Padişahın ve Sadrâzam'ın İstanbul'dan ayrıldıkları zamanlarda başkentin korunmasından, burada yapılması gerekli işlerin sonuçlandırılmasından, divan toplantılarının aksatmamasından sorumluydu. II. Mahmud döneminden itibaren bu göreve gerek duyulmadı.

İSTANBULKÂRİ İstanbul'daki kumaş dokuma tezgâhlarında üretilen; ilk kez bir yerli malları kampanyası açan III. Selim'ce de kullanılan değerli bir kumaş. Giysilik türüne "İstanbul dibası" deniyordu. Kalınları ise döşemelikti. Osmanlı Saraylarının makat, sedir, koltuk, kanepe ve

perdelerinde hep bu kumaş tercih edildi. İran'dan ve Hindistan'dan gelen kumaşlarla yarışabiliyordu.

İSTASYONER İstanbul'daki elçiliklerin emrindeki küçük savaş gemisi. Osmanlı Devleti'nin hükümranlık hakları ile bağdaşmayan bu gemiler, kıyılarda ve Marmara'da istedikleri gibi araştırmalar yaparlar, daha da önemlisi elçiliğe sığınan siyasi suçlularla devlet adamları, gerektiğinde bu gemilerle yurt dışına çıkarılırdı.

İSTİBDAL TEZKİRESİ Tanzimat'tan sonraki kur'a usulü askerlik hizmetinin muvazzaflık süresini tamamlayanlara verilen terhis belgesi. Yakalanıp bir daha kur'-ava dâhil edilmemek İçin, bu belge madeni küçük bir mahfazada boyunda muska gibi gezdirilirdi.

İSTİBDAT Bir yöneticinin, bütün yetkileri kendisinde toplayarak toplumu ve ülkeyi bildiği gibi yönetmesi. Bunu sürdürebilmek için de baskı öğesini olanca ağırlığıyla kullanması. Mutlak egemenlik. Tarihte istibdadın ilk başarılı örneğini Prusya Kralı II. Friedrich 18. yy sonlarında verdi. Aynı yüzyılda kimi krallar da bu yöntemi benimsediler. Temel yaklaşım, "Halk ve onların temsilcileri bilmez. Gören ve bilen hükümdardır" idi. Friedrich ise "hükümdar, toplum için görmeli, düşünmeli ve uygulamalı" görüşündeydi. Bir ölçüde Abdülaziz, fakat tam anlamıyla II. Abdülhamid, Türkiye'de istibdadı temsil ettiler.

İSTİKLÂL Devletin içeride ve dışarıya karşı her türlü girişiminde özgür olması, müdahaleleri önleyecek güçte ve yetkide kabul edilmesi. Osmanlı Devleti'nin istiklâli, giderek ağırlaşan dış müdahaleler nedeniyle son dönemde tartışma konusuydu.

İSTİKRAZ Vâdesi dolduğunda ödenmek koşulu ve belirli faiz karşılığı alınan borca ilişkin sözleşme. Dahil? (iç) ve haricî (dış) istikrazlar, Osmanlı Devleti için 1845'ten sonraki bütçe uygulamalarında, bir sorun olarak ortaya çıktı. Daha önceleri munzam vergiler, iltizam ve mukataa zorlamaları ile malî durumunu dengede tutmaya çalışan devlet, 19. yy'ın ikinci yarısındaki hızlı dışa açılma ve israf (lüks) yüzünden dış ikrazların tutsağı oldu.

• Düyun-ı Umumiye

İSTİMLÂK-İ EMVAL KARARNÂMESİ Osmanlı toprakları üzerinde -kutsal Hicaz dışında- yabancıların taşınmaz edinmelerine izin veren hükümet kararı. Bu kararnâmeye bağlı protokolü imzalayan devletlerin vatandaşları ve tüzel kuruluşları Osmanlı topraklarında serbestçe mülk edinebilecekler, ancak bundan doğacak sorunlar, Osmanlı mahkemelerinde çözümlenecekti.

İSTİZAH TAKRİRİ Gensoru. Herhangi bir konuda açıklayıcı bilgi istemedir. Mecliste, milletvekilleri hükümete ya da bakanlara bir konu hakkında soru yönelterek hükümete güvenin devam edip etmediğini yoklayabilir. II. Meşrutiyet dönemi Meclis-i Mebusan'ının ateşli mebusları, sık sık değişen kabinelere ve nâzırlara sayısız istizah takriri yöneltmişlerdi.

İSYAN Devlete ve kurulu düzene karşı gelme. Başkaldırma, ayaklanma. Amaca ulaşmak için de devlet güçlerine ve topluma silah çevirmedir. İsyanı, İğtişaş'tan ayıran başlıca özellik, devlete ve onun yasal güçlerine karşı koymasıyla belirginleşir. Sırp, Yunan, Tepe-delenli, Kavalalı ayaklanmaları Osmanlı Devleti'nin 19. yy'da uğraştığı en büyük isyan olaylarıdır. Küçük boyuttaki birçok isyan ise, devletin güçsüzlüğünü açığa vuracağı ve yeni dış müdahaleleri gerektireceği endişesiyle gizli yollardan bastırılmaya çalışılmıştır.

İTA ve İHSAN Padişah tarafından, devlet olanakları kullanılarak kişilere yapılan iyilikler. Aylık bağlama, görev ve rütbe verme gibi.

İTİLAF ve MUHADENET Dayanışma ve dostluk ilkesi. Ülke genelinde aynı derslerin ve bu dersler içinde de aynı konuların okutulmasını sağlayarak tebaayı oluşturan başka uluslardan ve dinlerden insanları kaynaştırma düşüncesi. Osmanlıcılık siyasetine göre hazırlanan 1869 Maarif-i Umumiye Nizâmnâmesi bunu, temel amaç almıştı.

İTTİFAK İki ya da daha çok sayıda devletin aralarında kurdukları ortak amaçlı dayanışma. Birisine saldırı vuku bulduğunda diğerlerinin her türlü yardımı kabul etmeleri. İttifaklar geniş kapsamlı ya da tedafüi (savunma) "tecavüzî (saldırgan)" amaçlı olabilir. Osmanlı Devleti 1854 Kırım Savaşı

yıllarından başlayarak Batılı ülkelerle ittifaklar oluşturmaya başlamış, sonuncu ve en kapsamlı ittifakını 1914'te Üçlü İttifak'a katılarak yapmıştı.

İTTİFAK-I HAMİYYET 1865'te Abdülaziz yönetimine karşı başarısız bir darbe girişiminde bulunan yasadışı siyasi grup.

İTTİFAK-I SÜLÂSÎ Üçlü bağlaşık. 19. yy'ın sonunda Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya arasında kurulan pakttır. Daha yaygın biçimde Üçlü İttifak denmiştir.

İTTİHAD Bir amaçta birleşme, birlik kurma. İttihad-ı milli (ulusal birleşme), ittihad-ı insaniyet (insanlığın birleşmesi) ittihad-ı menafî gibi.

İTTİHAD-I AKVAM Birleşmiş uluslar. Ortak amaçlarda kurulması öngörülen uluslararası birlik. 1860'lı yıllarda, Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki ayrılıkçı unsurlar, (Yunanlılar, Giritliler vs.) Avrupa'daki bu yeni görüş yüzünden aradıkları desteği yeterince bulamamışlardır.

İTTİHAD-I ANÂSIR Osmanlı kavimlerini birleştirme düşüncesi.

İTTİHÂD-I İSLÂM Uyanmış İslâm uluslarının öz kültürlerini korumak koşulu ile siyasal anlamda anlaşmaları düşüncesi. 19. yy sonlarına doğru ortaya atılan bu düşünce, Yeni Osmanlılar hareketine bir tepkiydi. Batı'da "Panislâmizm" diye adlandırıldı. İstibdat döneminde ittihad-ı İslâm'ın tutunabilmesi için siyasal destek sağlandı. Amaç, Amerika'dakine benzeyen birleşik Osmanlı uluslarını kurmaktı.

İ'YÂD-I RESMİYE-Yİ OSMANİYE İlk ulusal Osmanlı bayramı. II. Meşrutiyet'in ilân edildiği 23 Temmuz, genel bayram sayıldı. Bunun için 28 Haziran 1909'da bir yasa çıkarıldı. Bu yasa, aynı zamanda Osmanlı kanunlarının en kısasıydı: "Temmuzun onuncu günü, i'yâd-ı resmiye-yi Osmaniyeden olub her sene yevm-i mezkûrede icra-yı şehrâyin edilecekdir" biçimindeydi.

İYD Bayram. 1908'e dek bu adla kutlanan yalnız dinî bayramlar vardı: İyd-i said-i fıtır (ramazan bayramı), iyd-i said-i adha (kurban bayramı).

1908'den sonra bir de iyd-i milli adı ile II. Meşrutiyet'in ilânı bayram kabul edildi.

İYD-İ MİLLÎ-Yİ OSMANÎ Osmanlı ulusunun özgürlüğüne yeniden kavuşması ve Kanun-ı Esasi'nin ikinci kez ilânı bayramı. 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908).

• İ'yâd-ı Resmiye-yi Osmaniye

İYD-İ ŞERİF TEBRİKİ Sarayda yapılan muayede (genel bayramlaşma)'den ayrı olarak yapılan bayramlaşmalar. Sadrâzam, nâzırlar, öteki ileri gelenler arasındaki bayram tebrikleri ve ziyaretleriydi.

İZİNNÂME Nikâh kıyabilme yetki belgesi. Kadı ve naibler, imamlara bu belgeyi vererek hatiple (erkekle) hatibenin (kadının) nikâhını kıyabilmelerini sağlıyorlardı.

İZİN TEZKİRESİ Emtianın kent veya kasaba dışına çıkarılması durumunda yetkililerden alınması zorunlu izin belgesi. Bu belgeyi zâbitan-ı belde (belediye zabıta görevlileri) veya ümena (eminler) düzenlemekteydiler.

İZN-İ SEFİNE Boğazlardan geçiş için yabancı tüccar gemilerine verilen izin fermanı için alınan harç. Bu harcı, liman görevlileri maaş yerine bölüşürlerdi. 1910'da bunlara maaş bağlanınca izn-i sefine de o yılın bütçesine aktarıldı.

İZZETLU EFENDİM Resmî yazışmalarda geçen hitaplardandı. Miralay, saniye sınıfı mensuplarına, mirü'l-ümerâ, kaymakam rütbelerindekilere denirdi.

JURNAL Bilinen anlamı dışında II. Abdülhamid döneminde bir kişiyi suçlayarak Saraya duyurmaydı.

KABADAYI Semt yiğidi. İstanbul yaşamında kabadayıların özel bir yeri vardı. Bunlar tulumba reisliği yaparlar, harçlıklarını zenginlerden sağarlardı. Kimi zaman kendi aralarında ya da "it alayı" denen saldırgan serserilerle kanlı kavgalaşmalara girerlerdi. Giyim kuşamları, argoları, yaşam biçimleri ile tanınırlardı. Devlet güçlerinin etkisini yitirdiği dönemlerde kabadayıların kimi zaman yararı kimi zaman da zararları görülmüştür. Kel Eşref, Yenibahçeli Reşit, Çeşme Meydanlı Arap Reyhan, Yeşiltulumbalı Kahraman Bey... son dönemlerin namlı kabadayılarıdır. Bunlara "fırtına" da denirdi.

KABALAK I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusu için benimsenen, enselik ve güneşliği bulunan bir serpuş. Büyük savaşın simgesi sayılmıştır.

KABANİÇE (kapanitse) Padişah kürkü. Ender durumlarda birkaç sadrâzama da giydirilmiştir. Gülgülü şal, ipek sof, seraser veya çuhaya kaplı samur üstlüktü. Özel biçimi vardı. Yakalısına merasim kürkü ya da erkân kürkü de denirdi. Uzun kollu, pırlanta agraflıydı. Padişah bunu büyük törenlerde giyerdi. Önünde çapraz biçiminde kaytanlar, üzerinde değişik işlemeler, pırlanta ve elmas düğmeler bulunurdu. Bu türlerine ferve-i murabba veya mücevher şemseli denilirdi. Daha sâde, kolsuz, tilki kürkünden kabaniçeler ise adi günlere özgüydü. Kabaniçe giyen padişahların sonuncusu II. Madmud’dur.

KABA SOFU Aşırı bağnaz. Dindarlığını, başkalarını dinden soğutacak biçimde sergileyen kişi. Kaba sofuluk II. Abdülhamid devrinde yaygınlaştı. Bunlar, her türlü yeniliğin karşısında, değişik çıkar grupları ile birleştiler.

KABA TÜRKÇE Tanzimat döneminde Türk halk diline (konuşma dili) verilen ad. Yöneticiler, edebiyat alanında olduğu gibi, resmî yazışmalarda ve eğitimde de buna bir ölçüde yer verilmesini benimsemişlerdi. Daha eskilerde ise sanatlı beyitlerden, sözcük ustalıklarından yoksun edebiyat ürünlerinin diline deniyordu.

KABİNE (Fr. cabinet) Parlamentolu yönetimlerde, meclise karşı sorumluluğu olan bakanlarla siyasi müsteşarların ortak kurulu. Bu terim, 1908'den sonra Hey'et-i Vükelâ için kullanılmıştır.

KABZIMAL Hayvan vergisi (ağnam resmi) toplayıcısı. Daha sonra İstanbul'da balıkçı, bahçıvan gibi üreticilere avans veren, ürününü pazarlayan ve bu hizmetlerine karşılık komisyon alan aracılara denildi.

KADI Osmanlı yargıcı. Şeriata ve yasalara (örfe) göre yargıda bulunan ilmiye mensubu. Nahiye, kazâ ve sancak kadılığı aşamalarından sonra bir süre medreseye dönen kadı, müderrislik yapar, ikinci kez kadılığa "mevleviyet" (il kadılığı) pâyesiyle başlardı. Bilâd-ı hamse, Haremeyn, Galata, Eyüb, Üsküdar ve İstanbul aşamalarından sonra kazaskerliğe yükselebilirdi. Kadılık, "mansıp" ve "pâye" sınıflarına ayrılmıştı. Fiili görev mansıp; kadrosu aşama "pâye" idi. Pâye alan, ertesi yıl fiili hizmete gönderilirdi. Kadılar, bulundukları yerin, yönetim, belediye, güvenlik, ulaşım, zahire edinimi gibi sorunlarına başkentten gelen buyruklar gereğince bakmakla da yükümlüydüler. Tanzimat'ın getirdiği düzenlemeler kadıların bu yükümlülüklerini kaldırdı. Buna karşılık nizamî mahkemelerin başkanlığı verildi.

KADIN Köle eş. Nikâhlı eşten (hanımdan) ayrı olarak erkeğin yatıp kalktığı harem cariyesi. Bunlardan çocuk doğuranlar ikinci hanım sayılırlar, fakat kölelikten azat edilip nikâhlanmadıkça hanım sayılamazlardı. Bunlara "kul cinsi" de denirdi.

KADI NÂİBİ Yargıç vekili. Kadılık aşaması alanların birçoğu İstanbul'dan ayrılmayarak şeriattan anlayan ve yerliden olan birisini yerine vekil atardı. Kadı nâibi gördüğü dâvaların harçlarından bir kısmını kendisine ayırır, büyük bölümünü asıl kadıya gönderirdi. Halk bunlara "düzmece kadı" derdi. Tanzimat'tan sonra bu yöntem yasaklandı.

KADINEFENDİ Saray yöntemlerine göre padişahla nikâhlanmış ikbâl. II. Mahmud'dan başlayarak kadınefendi deyimi padişahın resmî eşi anlamını kazandı. Bunlara kıdemlerine göre "baş", "ikinci", "üçüncü", "dördüncü" sıra numaraları verildi. "Devletlû" sanı ile hitap edilmesi kural oldu. Baş kadınefendi, Valide Sultan'dan sonra haremin en saygın kişisiydi. Kadınefendilerin özel daireleri vardı. Giyim kuşamları görkemliydi. Başlarına bağtak denen hotoz, tepesine tüylü tepelik koyarlar, uzun saçlarını topuz yaparak değerli taşlarla süslerlerdi. Boyunlarına gerdanlık, altın siyeç,

kayma, beşibiryerde, boğazaltı, gibi süsler takarlardı. Altın işlemeli ve kürklü sevaî, çok pahalı bir kumaş olan simsimiyeden giysiler kullanırlar, göbekleri üstüne kadın kuşağı bağlarlardı. II. Mahmud'un yedi, sonraki padişahların ise dörder kadınefendisi vardı.

KADIRGA Kürekli gemi. Bir ölçüde yelken gücünden de yararlanan ve eski donanmaların başlıca öğesi olan kadırgalar, 18. yy'da önemini yitirdi. 19. yy'da ise bir süre ikmâl ve ticaret taşıtı olarak kullanıldı.

KADI RÜUSU Kadılık ataması. Yerel küçük görevlere, kadı'nın yetkisi ile yapılan atama belgesine (beratına) denirdi.

KADI SİCİLİ Yerel mahkemelerde kadı tarafından tutulan ve kronolojik sıra izleyen kayıt kütüğü. Kadılıktan geçen tüm işlemlerle önemli olaylar bu deftere yazılırdı.

• Şer'iye sicilleri

KADIZÂDELİLER Birgivî Mehmed Efendi'nin Tarikat-ı Muhammediyye adlı eserindeki görüşlerin aşırı taraftarları. 17. yy vaizlerinden Kadızâde'nin yolunda gidenler ve tarikatlere karşı olanlar. Bu dinsel akım ve görüş, son dönemlere dek sürmüştür.

KADİM Başlangıcı bilinmeyen eskilik. Yazılı olmayan kurallar ve kullanımlar için kullanılırdı. Bir uygulama, daha önceki durum unutulduktan sonra "kadim" niteliği kazanır ve yasa sayılırdı. Örneğin, bir kişinin kadimden beri ekip biçtiği toprak, onun malı demekti.

KAFA KÂĞIDI İlk nüfus kâğıtlarına (fes altında saklandığı İçin) halkın verdiği ad.

KAFA VERGİSİ Cizye'nin halk arasındaki adı.

KAFES Türk evlerini dış dünyadan ayıran ahşap pencere parmaklığı. İstanbul'a ve öteki büyük kentlere (yabancıların girip çıktığı) mahsustu. Kasabalarda ve köylerde yaygın değildi. Kafes, dışarıdan İçersinin görünmesini engeller, ancak içeriden bakanların sokağı bir ölçüde

görmesini sağlardı. Kafesli pencere konutların harem bölümlerinde görülürdü. Bu nedenle de kadın yaşamına "kafes arkası" denilirdi.

KAFES KASRI ve KAFES HAYATI Topkapı Sarayı'nda babasız şehzadelerin hapsedildiği bölüm

• Şimşirlik

KÂFFE-İ TEBAA Bütün ulus. Osmanlı uyruğundaki değişik ırklardan ve dinlerden toplumların tümü. Bu deyim, Tanzimat'la birlikte kullanılmaya başlandı.

KAFTAN Klasik Osmanlı üstlüğü. Bol biçimli, kollan uzun, kürklü palto. II. Mahmud'un kıyafet reformu ile kullanılmamaya başlandı. Kaftanla ilgili birçok kural ve uygulama da tarihe karıştı. Kaftan'ın Arapçası hil'at'tır.

KAFTAN AĞASI Sadrâzam'ın ve vezirlerin protokol müdürü. Bir görevi de padişahça verilen hil'atları ilgili kişilere törenle giydirmekti. Tanzimat'tan sonra bu görev kaldırıldı.

KAFTAN BAHA Tanzimat'tan önce Sadrâzamlarla valilere ödenen vergilerden.

KÂĞITHANE SEYRİ Tanzimat'ta Kâğıthane bahçelerine yapılmaya başlayan geziler. Lâle Devri'ndekl Kâğıthâne âlemlerini ve safasını hatırlatacak nitelikteki bu tutku, giderek yaygınlaştı. Kadınlar da süslü araba ve kayıklarla Kâğıthane'ye ve öteki mesirelere gitmeye başladılar. Bu, İstanbul yaşamında, kadın erkek ilişkileri için yeni bir aşama oldu.

KAHİRE-İ MISR Mısır'ın başkenti Kahire, yazışmalarda bu adla anılırdı.

KAHT-I RİCÂL Devlet adamı yokluğu. Zor dönemlerde sorumluluğu yüklenecek deneyimli başarılı yöneticilerin bulunamaması. Tanzimat'ın ilk otuz yılındaki başarılı ve yapıcı kadrodan sonra ortaya çıkan devlet adamı yokluğu için kullanılmıştır.

KAHVECİBAŞI Mâbeyn’de görevli, padişahın özel hizmetlerine bakan ve kurena denenlerden biri. Padişahın güvenini kazanan, onunla her zaman bir arada bulunan kahvecibaşı, aynı zamanda, kahve sunuculuğu da yapardı.

KAHVEHÂNE UKALÂSI 19. yy’ın ikinci yarısında ortaya çıkan bir tip. İşi gücü bulunmayan, aile geliriyle geçinen, sabahtan akşama kadar kahvehanelerde oturup siyasal fetvalar verenlere denirdi. Bunlar, ordunun, yönetimin düzeltilmesine ilişkin basmakalıp fikirler ileri sürerler, çevrelerinde kümelenen saf insanları inandırmaya çalışırlardı.

KÂHYA 1908’e dek resmî bir unvan. Aynı zamanda konaklarda ev işlerini yöneten kişi. Devletçe, değişik iş-kolları için atanan temsilcilere kâhya deniyordu. Bunlar, esnafla hükümet arasındaki ilişkileri yürütmekteydiler. İttihat ve Terakki Fırkası, esnaf topluluklarını güdümüne alabilmek için 1912’de kâhyalığı kaldıran bir talimatnâmeyi hükümete kabul ettirdi. Her esnaf kuruluşu için birer "kâtib-i mesul" atadı. Konaklarda ise, ev sahibinin güvenini kazanmış bir kâhya bulunurdu. Bunlar konağın tüm harcama ve yönetim işlerinden sorumluydular. Kâhyalara "kethüda" da denirdi.

KÂHYA KADIN Haremdeki cariyelerin en büyük kadın yöneticisi. Valide Sultan'ın maiyyetinden sayılırdı. Elinde altın ya da gümüş kabzalı bir değnek taşırdı. Padişahın özel dairesine ait eşyayı mühürlemede kullandığı mühr-i hümayun’u vardı. Yardımcısı hazinedar usta idi.

KAİME Resmî mektup. Üstün, astına yazdığı resmî yazı. Valilerin, nâzırların bir işe ilişkin görüşlerini ve direktiflerini içeren emir pusulası. Kaimeler, dar ve uzun özel kâğıtlara yazılırdı.

KAİME Kâğıt para veya hazine bonosu. İlk kaime 1830’da çıkarıldı. Elle yazılan bu tahviller % 8 faizliydi.

KAİME-İ MUTEBERE-İ NAKDİYE 1840’taçıkarıldı. Bono niteliğindeydi. 160.000 liralık bu bonolar 1843’te piyasadan çekilerek yenileri hazırlandı. Kolay taklit edildiği için 1847’de bir kez daha yenilendi.

Faizi % 6'ya düşürüldü. Ayrıca elle yazım bırakılarak matbaada basıldı. Sonraki yıllarda da basımı yenilendi.

KAİME-İ NAKDİYE-İ MUTEBERE Abdülaziz döneminden başlayarak piyasaya sürülen ve bono olmaktan çok banknot sayılan kâğıt para. 20. yy’ın ilk yıllarında ise Batı’daki uygulamaya benzeyen banknot sistemi, altın ve gümüş para sistemine koşut biçimde kabul edildi.

KAİMMEKAM (kaymakam) Bir görevi asıl yetkilinin adına yürüten vekil. Sadaret kaymakamı ya da rikâb-ı hümayun kaymakamı; başkentte Sadrâzam’ın bulunmadığı zamanlarda onun yetkisini taşırdı. Sadaret kaymakamlığı bir vezire verilirdi ve yazışmalarda kendisinden "kaymakam paşa" denilerek söz edilirdi. Bu görev, Tanzimat’tan sonra da arada kimilerine verildi. Örneğin, II. Abdülhamid dönemi Sadrâzamlarından Halil Rıfat Paşa hastalanınca Adliye Nâzırı Abdurrahman Paşa kaymakam-ı sadaret atanmıştı. Vilâyet-i Umumiye Nizâmnâmesi gereği oluşturulan kazalara atanan sivil yöneticilere ve orduda miralay yardımcısı subaylara da kaymakam denildi.

KAİMMEKAM-I MÜTEVELLİ Vakıf mütevellisi yerine kadı tarafından atanan yetkili. Asıl mütevellinin küçük ya da kadın olması durumunda böyle bir vekil atanırdı.

KALAFAT II. Mahmud’un kıyafet devriminden önce vezirlerin ve diğer devlet büyüklerinin kullandıkları altı dar üstü geniş uzun tören başlığı. Bir süre de subaylar kalafat kullandılar. Fesin kabulünden sonra yasaklandı.

KALA-İ SULTANİYE Sultan Kalesi. Çanakkale’ye Osmanlılar döneminde verilen ad. Çanakkale Boğazı’nın iki yakasındaki müstahkem mevkilerden dolayı bu ad verilmişti.

KALANDRA Süslü başlık. Osmanlı mübaşirleri, Padişahın katıldığı törenlerde yer alan rikâb görevlileri kullanırlardı. Yüksek başlığın tepesinde yelpaze biçiminde tüy bulunurdu.

KALAVARAHÂNE Asker levazımı yapılan imalathane. Ayakkabı, eyer, takım, palaska, dizlik, tozluk, getr yapan kalavarahâne nazırı’nın

siparişine göre çalışan işyeri.

KALDIRIM KABADAYISI Kabadayılığa özenen, sokaklarda kabadayı çalımı ile gezen serseriler.

KALEBENDLİK 1858 Ceza Kanunnamesi'nin, devlet memurlarının görevlerinden doğma suçları için getirdiği bir ceza. Kürek ve pranga karşılığıydı. Ayrıca hapis ve sürgün cezalarının birlikte uygulanması demekti. Müebbet ve muvakkat olmak üzere iki türlüydü. Mahkûm, kalelerden birinde ya ölünceye dek ya da üç yıldan onbeş yıla kadar belli koşullar altında hapis tutulurdu.

KALEM Yazı işleri bürosu. Osmanlı devlet sisteminde üç klasik kalem vardı: Divan-ı hümayun, hazine-i âmire ve defterhane-i hakan!. Tanzimat yeniliklerinde divan-ı hümayun ve hazine-i âmire kalemleri yerine yeni bürolar oluşturulurken, bir yandan da yeni kalemler "amedî", "mektubî" kuruldu. Bâbıâli'deki kalemler giderek arttı.

KALEM EFENDİSİ Yazı bürolarının hâcegân pâyeli görevlilerine denirdi. Bunlara kâtip adı da verilirdi.

KALEM ERKÂNI Bir büronun başkâtip, mümeyyiz gibi önde gelenleri.

KALEMİYE İltizama verilen devlet çiftliklerinden alınan % 10 oranında bir vergi.

KALEMİYE SİLKİ Osmanlı sivil personel sınıfı. Bâbıâli'de ve vilayet dairelerinde görevli, hâcegânlık aşamasındaki memurların oluşturduğu sınıftı. Kalem zâbitliği de denen hâcegânlık'ın üstündeki "menasıb-ı sitte" (şıkk-ı sâlis, şıkk-ı sâni, defter eminliği, reisülküttaplık, defterdarlık ve nişancılık) de bu sınıftan sayılırdı. Kalemiye silki, Osmanlıların klasik dört resmî meslek grubundan (mülkiye, ilmiye ve seyfiye) tekiydi.

KALEM ODASI Resmî dairelerde yazı işlerinin görüldüğü büro.

KALEM REİSİ/Zâbiti/Başkâtibi Bir yazıişleri bürosunun sorumlu âmiri.

KALEM ŞAKİRTLERİ Kâtip adayları. Kalemde göreve yeni başlayan deneyimsiz eleman.

KALENSÜVE Mevlevi dervişlerinin giydiği bir tür külâh. Fes ten önce Osmanlı padişahları genellikle kalensüveden esinlenen başlık formları üzerine sarık sararlardı.

KALFA Saray hareminde görevli, cariyelikten yetişme kadın. Yetkileri ve sorumlulukları farklı birçok kalfa vardı. Genelde, cariyelerin gözetim ve disiplin işleriyle ilgilenirlerdi. Ellerinde eğitim ve disiplin simgesi gümüş saplı asâlar bulunurdu.

> **Kalfa:** Eski okullarda hocaya yardımcılık eden yetişkin öğrenci. Alt sınıflardaki öğrencilere ders okutma, yoklama yapma, suçluları falakaya çekme gibi işlerde hocanın işini kolaylaştırırlardı.

KALHANE Maden cevherlerinin eritilip külçe yapıldığı ocak. Büyük dökümhanelere de kalhane denilirdi.

KALİSKA-İ MAHSUSA-İ ÂLİYE Padişaha özgü atlı araba.

• Gerdune-i Hümayun

KALLAVİ Vezir kavuğu. Kesik koni biçiminde, dilimli, 40 cm boyunda bir külahtı. Üzerinde enlice bir sırma şerit bulunurdu. Sadrâzamınkine "kallâvi-yi mutallâ" denirdi. Bu başlığı vezirler ve Sadrâzam, törenlerde toplantılarda kullanırlardı. Tanzimat’tan kısa bir süre önce kaldırıldı.

KALOŞ Potin üstüne giyilen yarım kundura. Potinin çamurdan kirlenmesini önlerdi. İkisine birden kaloş-potin denirdi. Bunu kullanmak devlet memurlarının imtiyazlarındandı. Daha sonra kaloş yerine potin lastiği giyilmeye başlandı.

KALPAK Üstü geniş ve yassıca posttan yapılma başlık. Astragandan yapılanları daha çok kullanılırdı. Post kalpak, çerkez kalpağı, tatar kalpağı,

kazak kalpağı gibi formları vardı. Kalıplı biçimine "şubara" denilirdi. Kalpak Osmanlı Devleti'nin son yıllarında modaydı. Kısa bir süre sonra da Kuvva-yı Milliyecilerin sembolü oldu. Milli Mücadele yıllarında fesin yerine kullanıldı.

KALYON Buharlı gemilerin yaygınlaşmasından önce, 19. yy ilk yarısında donanmaların en büyük tekneleri. Kalyonlar yelkenle hareket ederdi. III. Selim ve II. Mahmud, "üç anbarlı" tipinde çok büyük kalyonlar yaptırmışlardı.

KALYONCU Bahriye örgütünün kurulmasından önce deniz eri. Kalyoncular paralı askerlerdi. "Kalyoncu bedeliyyesi" denen aylıkları vardı.

KALYONCU KULLUĞU Tanzimat'tan önce, iskele semtlerindeki karakollar. Bu karakollarda kalyoncular görev yapardı. En önemli kalyoncu kulluğu Galata'daydı.

KAMAME KİLİSESİ Kudüs'te, Hıristiyanlık'ın bütün mezheplerince kutsal tanınan ve en önemli hac yeri kabul edilen tapınak. Burası için 17. yy'da Fransızlara verilen izin ayrıcalığı sonradan önemli bir sorunun; "Kutsal Yerler Meselesi"nin çıkmasına yol açmış, bu konu, 19. yy boyunca Osmanlı Devleti'ni sürekli uğraştırmıştır.

KAMERÎ SENE Ay'ın iki görünümü (rüyeti) arasında geçen 29,5 günlük süreyi ay kabul eden, bir ayı (29) bir ayı (30) gün hesaplayan takvim sistemi. Hz. Ömer döneminde benimsendi. Osmanlılar'ın başlıca takvimiydi. Buna hicri sene, tarih-i hicrî-yi kamerî de denmiştir. Başlangıcı Hicret olayıydı.

• Hicri tarih

KAMIŞ KALEM Her çeşit yazıyı yazmakta kullanılan ve ince kamıştan yapılan yazı aracı. Ucunun kesim ve yontusuna göre değişik karakterde yazıların yazılması mümkün olurdu. Madenî uçların yaygınlaşmaya başladığı 19. yy sonlarına dek kullanıldı.

KAMUS Ansiklopedik sözlük. Eski Osmanlı kamuslarına göre bu alanda ilk büyük yeniliği Şemsettin Sami yaptı. "Kamusü'l-Âlâm" adlı tarih

ve coğrafya ansiklopedisi ile Türk kültürüne ilk basılı büyük kaynağı kazandırdı.

KANCABAŞ Şaykadan küçük, Padişahın kısa deniz gezintilerine mahsus çok süslü kayık.

KANDİLLİ TEMENNA Yarı bele kadar eğilip doğrularak bu arada sol el göbek üzerinde, sağ elle de yerden başa doğru bir saygı hareketinde bulunularak yapılan selâmlama. Bu selâmlamada, sağ elin yerden değil, çeneden alna götürüldüğü de olurdu.

KAND-İ MÜKERRER Kelle şekerin en iyisi. Şeker kamışından yapılan ve tam beyaz renk alıncaya dek birkaç kez tasfiyeden geçirilen kaliteli şeker.

KANTAR 44 okka (56,452 kg)'lık bir ağırlık ölçüsü. Ağır şeyleri ölçmeye yarayan ve omuzda bir sırığa asılarak kullanılan toplu çengelli teraziye de bu ad verilir.

KANTARA Büyük taş köprü. Tek ya da çok gözlü, kemerli köprülerin büyüklerine denirdi. Kantaralar, önemli ulaşım yolları üzerinde bulundukları için, denetim işlerinde, göçebelerin hayvan sayımlarında bunlardan yararlanılırdı.

KANTARİYE Gümrük kapılarında ve iskelelerinde tartılan ithal mallarından alınan bir vergi.

KÂNUN Kış ayları. Kânun-ı evvel, aralık; kânun-ı sâni ocak aylarının adıydı. Ayrıca bunlara Rumi ve Efrenci esasına göre de kânun-u evvel-i Rumî, kanun-u evvel-i Efrenci gibi adlar da verilirdi. İkisi arasında 13 günlük fark vardı.

KANUN Askerî inzibat görevlileri. Bu görevde istihdam edilenlerin boyunlarında "kanun" yazılı küçük bir plâka bulunurdu.

KANUN-I CEDİD 14 Temmuz 1851'de çıkarılan ve 1840 Ceza Kanunnâmesi'nden daha kapsamlı tutulan yeni ceza kanunu.

KANUN-I ESASÎ MADALYASI II. Meşrutiyet in ilânından sonra çıkarılan, bir yüzünde "Kanun-ı Esasî", tuğra ve 10 Temmuz 1324 tarihi bulunan; öbür yüzünde "Hükümet-i Meşruta-i Osmaniyye" ve 24 Cumadelâhlre 1326 yazılı olan çevresinde Hürriyet-Adalet-Müsavat sözcükleri okunan oval biçimli madalya. Altın, gümüş ve nikel türleri vardı. 5 Ağustos 1909'da bir irâde-yi seniyye ile çıkarılmıştı.

KANUN-I NEVMÜSLİM Müslümanlığa girme yasası. Bir şeriat kuralı olduğundan Tanzimat'tan sonra da geçerliliğini korudu. Müslümanlığa girmek isteyen kimse, bir kurul önünde kelime-i şahadet getirir, daha sonra da cerrahbaşıya gönderilerek sünnet ettirilirdi.

KANUN-I SULTANÎ 23 R. evvel 1265/1849 tarihinde çıkarılan, taslağı Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'ce hazırlanmış bulunan toprak yasası. Bir risale (broşür) biçimindeki bu metin, fetvalarla örneklendirilmiş maddeleri içerir. 1857'de yayınlanan Arazi Kanunnamesine başlıca kaynak olmuştur. Bir adı da "ahkâm-ı mer'iyye"dir.

KANUNNÂME Tanzimat'tan sonra yayınlanan ve belli alanları ilgilendiren yasalar. Başlıcaları Kanunnâme-i Ticaret (1850), Ceza Kanunnâmesi (1840) Arazi Kanunnâmesi (1857)'dir.

KANUNNÂME-İ ÂL-İ OSMAN Osmanlı Devleti'nin, kamu hukukuna ve özel hukuka ilişkin temel yasaları. Fatih Kanunnâmesi, Kanunî Sultan Süleyman Kanunnâmesi bunlardandır. Bu kanunnâmeler, Şeriat'ın dar sınırlan içinde çözümü bulunmayan konulan, örf, âdet ve maslahat (kamu yararı) ilkeleri ışığında kesin kurallara bağlamıştır. Bunlara "kavanin-i örfiyye" de denirdi.

KANUNNÂME-İ HÜMAYUN Tanzimat döneminde, belirli yerlerin vergi sorunlarını çözümlemek için çıkarılan özel kanunlar.

KANUNNÂME-İ TİCARET 18 Ramazan 1266'da çıkarıldı. Özel hukuk alanında en önemli Osmanlı kanunu oldu. 1876'da ekleme ve değişiklikler yapıldı.

KAPAMA Hazır elbise. Medrese talebelerinin giydiği bir çeşit üstlük de kapama adını taşırdı.

KAPAMACI ESNAFI Direklerarası'nda hazır elbise satan esnaf.

KAPAN Erzak ve zahirenin toptan getirilerek satıcılara dağıtıldığı iskele ve toptancı pazarı. İstanbul'da Haliç kıyılarında bu adı taşıyan toptancı yerleri vardı. Yağ kapanı, bal kapanı, dakik kapanı (un kapanı) gibi. Başkentin yiyecek ihtiyacı büyük ölçüde buralardan karşılanır, Sarayın, kışlaların, yatılı okulların erzakı da burada ilk elden alınırdı.

KAPAN HACILARI Kapanlarda toptancılık eden sermayedarlara ve buralara mal getiren tüccar gemicilere denirdi.

KAPAN RESMİ Kapanlara boşaltılan zahire ve hububattan alınan vergiydi.

KAPI Hükümet dairesi. Halkın işlerinin görüldüğü resmî yer. Bu anlamda 1908'e dek kullanıldı. Fakat daha çok Farsçası (dâr) ve Arapçası (bâb) geçerliydi.

KAPI AĞASI

• Bâbüssade Ağası

KAPI ALTI Tanzimat'ta taşra yöneticilerine ödenen aylık. Vilayet Nizâmnâmesi gereği yeni düzenlemeler yapılınca kazalara, yerliden birer müdür atanması öngörüldü. Bunun için nüfuzlu, saygın kişiler seçildi. Bunlara aylık olarak o yöreye özgü bir kısım gelirler bağlandı.

KAPI ARASI Topkapı Sarayı'nda orta kapı'nın iç ve dış kapıları arasında kalan koridorla buraya açılan odalar. Kimi vezirler ve devlet adamları burada tutuklanmışlardır.

KAPI ARASI Tanzimat döneminde tahvil hazinesi olarak kullanılan Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümayunu'ndaki mahzen.

KAPICI Saray kapı nöbetçilerinin adı. Sarayın, müracaatçılarla bağlantısını kuran görevli.

KAPICILAR KETHÜDASI Kapıcıların büyük subaylarından. Padişah mühürünü yeni Sadrâzam'a götürmek veya Sadrâzam'dan Padişah mühürü almak göreviydi. Saraya sunulan dilekçeleri toplardı.

KAPICILIK Önemli bir saray görevi. Kapı ağası, başkapıcıbaşı, kapıcıbaşı (serbevvabin), kapıcılar kethüdası. Teşrifatî efendi (protokol müdürü), iskemlecibaşı, çavuşbaşı, alaybaşı, mâbeyinci, kapı çuhadan, kapı oğlanı... gibi birçok hizmetlileri kapsardı.

KAPI ÇUHADARI Resmî dairelerde ayak işlerinde kulandan hizmetli. Kâğıt, mektup götürüp getirir, posta işlerine bakardı. 1908'den sonra unvan kaldırıldı.

KAPI HALKI Tanzimat'tan önce Sadrâzam'ın, vezirlerin, eyalet valilerinin yanlarında bulundurmakla yükümlü oldukları görevlilerin tümü. Hademeler (memurlar), ağalar (subaylar) müteferrikalar (yardımcı hizmetler) ve harem görevlileri kapı halkının başlıca sınıflarını oluşturmaktaydı. Kapı halkının askerî kadroluları 1827'de, hademe kesimi de ertesi yıl kaldırıldı.

KAPI KETHÜDASI Bâbıâli'de kimi görevlileri tam yetkiyle temsil eden vekiller. Tanzimat'tan önce her valinin ve sancak beyinin İstanbul'da birer kapı kethüdası vardı. Bunlar, temsil ettikleri valinin tüm sorumluluğunu taşırlar, yükümlülüklerini karşılarlardı. Ayrıca, kimi dairelerin ve Rum Patrikliği'nin de Bâbıâli'de kapı kethüdaları vardı. 1863'te çıkarılan bir tüzükle kapı kethüdalarının, valiler değiştikçe değişmesi yöntemine son verildi. Aynı işi yürütecek bürolar kuruldu ve görevliler atandı. Vilayet ve liva kapı kethüdalıkları 1908'de kaldırıldı.

KAPI KULU Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasından önce; yeniçeri, acemioğlanlar, topçu, cebeci, top arabacısı, humbaracı, saka sınıflarını ve bunların ocaklarını kapsayan muvazzaf askerler.

KAPISIZ LEVENDAT Açıkta kalan ve eşkıyalık eden başıbozuk eyalet askeri.

KAPI YOLDAŞI HEDİYESİ Mısır hıdivlerinin İstanbul'daki vükelâya sık sık gönderdiği harçlıklar. Bu sâyede, hıdivlerin Bâbıâli üzerindeki nüfuzu sürekli olmaktaydı.

KAPİTÜLASYON (Fr. capitulations) Osmanlı Devleti ile diğer Doğu ülkelerinin, Avrupa ve Amerika devletlerine tanıdığı genelde tek taraflı yarar sağlayan imtiyazlar. Bu ayrıcalıklar, yönetsel, ekonomik ve yargısal bağımsızlığa gölge düşürür nitelikte olduğundan, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerdeki durumu "yarı bağımlılık" biçiminde yorumlanmıştır. 1740'tan sonra temelleşen kapitülasyonlar, yabancı devletlerden düşük düzeydeki gümrük vergisi dışında herhangi bir resim alınmamasını, suç işleyen yabancıların kendi konsoloshânelerinde yargılanmalarını, Osmanlı kolluk kuvvetlerinin limanlardaki gemilerde suçlu aramamasını vs. öngörmekteydi. 26 Ağustos 1914'teki kaldırma girişimi sonuçsuz kaldı.

KAPTAN PAŞA Osmanlı deniz kuvvetleri komutanı. Denizci olmayan sivil ve askerler de bu göreye getirilirlerdi. Kaptanpaşa, deniz işlerine ilişkin herşeyden doğrudan sorumluydu. Hüküm yazar, tuğra çeker, atamalarda bulunurdu. Sefere çıkış ve dönüşünde Padişahça kabul edilirdi. Tersânede, "divanhâne" denen resmî bir ikametgâhı vardı. Bu unvan 1867'de kaldırıldı.

• Bahriye Nazırı

KAPUDANE Oramiral aşamasında Osmanlı deniz subayı. Kaptan paşanın astı, patronenin üstü durumundaydı. Donanmada ve tersanede görevleri vardı. Kapudanelik 1854'te reis paşalık adına çevrildi. Görevi de şurâ-yı bahriye reisliği oldu.

KARA CÜMLE Tanzimatçıların halk için yeterli gördükleri okuma ve yazma. Basit metinleri okuyabilecek, mektup yazabilecek, aritmetikte ise toplama işlemini kâğıt üzerinde yapabilmeye elverecek öğretime deniyordu.

KARADAĞ Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma girişimlerinin başlatıldığı Yugoslavya'da bir bölge. Karadağ ilk eyalet-i

mümtâzelerdendir. Daha sonra Prenslik ve Krallık olmuştur.

KARADAĞ MADALYASI 1862'de çıkarıldı. Gümüşten tek tipti.

KARAKOL KUMANDANI Tanzimat'ta Zabtiye Nezareti'ne bağlı olarak yol geçitlerinin (derbentlerin) güvenliğini sağlayan nüfuzlu ağa. Karakol, kumandanları, eski derbent ağaları gibi yeter sayıda milisle kendi yörelerinde yol güvenliğini sağlamakla yükümlüydüler.

KARAKOLLUKÇUYAN Tanzimat'tan önce taşra vezirlerinin dairelerinde paralı asker statüsünde ve destek hizmetlerinde görev alanlar. Yeniçeri Ocağı'nda da karakullukçuluk küçük bir rütbeydi.

KARA KURUŞ Osmanlı ülkelerinde tedavül eden Alman ve İspanyol gümüş paraları.

KARANTİNA Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için alınan sağlık tedbiri. Uluslararası karantina anlaşmalarına göre limanlara gelen gemilerin karantina altına alınması gerekliydi. Tanzimat'ın ilanından sonra Kızkulesi ilk Osmanlı karantinahanesi olarak bir süre hizmet gördü.

KARA RESMİ Yarı yükümlülerden alınan vergi. Salgın yüzünden hayvanlarını yitirenler, topraksız kalanlar, yoksullar, çok düşük düzey ve oranlardaki bu vergiyi ödemekle yükümlülüklerini yerine getirirlerdi. Tanzimat'ta kaldırıldı.

KARARNÂME-İ ÂLİ 1868'de Âli Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında çıkarılan ve mevcut basın özgürlüğünü kısıtlayan karar. Buna göre hükümet: "Matbuatı gayri-muayyen müddet" (süresiz) kapabilecekti. Nitekim karardan birkaç gün sonra büyük gazeteler birer ikişer kapatıldı.

KARAVULHANE (Karakol) Kentlerde ve kasabalarda güvenlik amacıyla yapılan ve az sayıda asker barındıran yapı. (Karavul; dolaşıcı asker demektir.) Tanzimat döneminde bunların sayıları artırıldı. Zamanla da karakol denmeye başlandı. İstanbul'da, Beşiktaş Saraylarına yakın Fer'iyye Karakolhanesi ile Valide Camii Karakolhanesi, ihtilâllerde önemli noktalar olmuştur.

KARESİ Balıkesir ve çevresinin Osmanlılar dönemindeki adı. Karesi Sancağı; Mendehore, Bigadiç, Sındırgı, Bergama, Kozak ve Feslâgan, Baş-Gelembe, İvrindi, Balya, Kemer-Edremid (Burhaniye), Edremid, Ayazmend (Altınova), Fırt (Susurluk), Şamlı, Karacalar, Ayvalık, kazalarından oluşuyordu.

KÂRHANE Enfiye, kâğıt, billur (cam), çuha, fes, fağfur (porselen) silah yapım yerleri ve fabrikaları. 19. yy'da bu tür işyerlerinin açılmasına önem verildi. (Halk dilinde kerhâne biçiminde ve genelev anlamında kullanılmıştır.)

Karhâne-yi Hassa: Saraya özel kumaşlar dokuyan, bunları biçip diken, işleyen sanatçıların çalıştığı özel saray atelyesi.

KÂRİ Okuyucu. 19. yy ikinci yarısında gazeteciliğin gelişmesiyle birlikte bu deyim de kullanılmaya başlanmıştır.

KARİN Padişaha yakın olan ve özel hizmetini yapan saray görevlisi. Mâbeynci.

KARNEN BÂDE KARNİN Sonsuzluğa dek. Yüzyıldan yüzyıla anlamında, daha çok vakıfnâmelerde geçen bir deyimdir. Vakfın yaşatılması ve koşullarının her zaman yerine getirilmesi ile ilgili bölümlerde geçer.

KARNIYARIK Tanzimat'tan sonraki sosyal yaşamla yakından ilgili olarak ortaya çıkan ev (konut) tipi. Üst katında boydan boya bir sofa ile buraya açılan sağlı sollu odaları kapsayan, haremsiz modern konut. Sofaların sokağa taşan cumbaları 20. yy'da açık mekâna (balkona) dönüşmüştür.

KARS MADALYASI 1855'te çıkarılan ve bu cephede Ruslar'la yapılan savaşın anısını simgeleyen madalya. Altın ve gümüş iki türü vardı.

KARYE Örgütlenmiş büyük köy. Osmanlı yönetimi birimi. Vilayet nizâmnâmesine göre devlet örgütünün en küçük birimlerinin ulaştırılabildiği yerleşim alanı. Burada, ihtiyar heyeti, zabtiye, korucu,

imam-ı evvel ve imam-ı sâni ile muhtar görev yapıyordu. Mezralar ve obalar, yakın karyelere bağlandı.

KÂSELİSLİK (parasitisme) Çanak tutma ve çanak yalama. Dalkavukluk edip yüze gülerek çıkar sağlama. Tanzimat'la birlikte bu eski toplum hastalığı da artma gösterdi. Örgütler kurulup genişledikçe görevlilerin sayısı, buna bağlı biçimde de kâselisler (çanak yalayıcılar) çoğaldı.

KASEM-BİLLAH ETMEK En büyük yeminde bulunmak. And içmek. Şer'iye mahkemelerinde, tanık bulunmadığı zamanlarda suçluya bu yemin ettirilirdi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilân edilince, Sultan Abdülmecid de Hırka-i Şerif Dairesi'nde Tanzimat'a bağlı kalacağına ilişkin kasem-billah etmişti.

KASIR Tanzimat döneminde İstanbul'da yapılan özenli köşklere verilen ad. Küçüksu Kasrı, Beykoz Kasrı, Ihlamur Kasrı gibi. Abdülmecid ve Abdülaziz, arada birkaç günlüğüne buralarda kalıp dinlenirlerdi.

KASR-I YED El çekme, kişinin kendisine ait bir hakkı bırakması ve başkasına devretmesi.

KASSAM Şer'i yoldan miras paylaştıran kadılık memuru. Her kadının yanında bir de kassam bulunurdu. İstanbul'da ise ayrıca bir Kassam Mahkemesi vardı. Kassamlık, 1924'te Şer'iye mahkemeleri ile birlikte sona erdi.

KAŞIK 19. yy'ın ikinci yansında askerî üniformalar belirlenirken büyük rütbelerde setrenin omuzlarına takılan çevresi sırma saçaklı, üzeri işlemeli paşalık apoleti.

KATAR ŞEYHİ Selatin câmilerde vaaz veren ve aynı zamanda tarikat şeyhi olan din adamı.

• Kürsü Şeyhi

KÂTİBE KALFA Sarayda, padişahın haremdekilere ya da saray dışındaki hanedan bireylerine hitaben yazılmasını istediklerini kaleme alan

özel sekreter. Kâtibe kalfalar geceli gündüzlü nöbet tutarlardı.

KÂTİBİ Tanzimat döneminde yaygın bir modanın adı. Kâtibi kıyafet, kâtibi yürüyüş, kâtibi yen (sarıklı gençlerin tercih ettikleri dar kollu biniş), kâtibi sarık (fes üzerine beyaz tülbentin düz biçimde sarılması. Hâlen imamların kullandığı sarık benzeri) ve kâtip türküsü, inceliği ön planda tutan bu modaya birkaç örnektir.

KÂTİB-İ ADL Noter. 1908’den önce vilayet ve sancak merkezlerinde senet düzenleyen resmi görevlilere mukavelat muharriri deniyordu. II. Meşrutiyet'de özel bir yasa ile kâtib-i adillik kuruldu.

KÂTİB-İ HAS II. Abdülhamid’in Yıldız Sarayı’nda doğrudan kendisine bağlı özel sekreterler.

KÂTİP ODASI 19. yy İstanbul seçkinlerinin kullandıkları çok zarif ve kapalı bir atlı araba çeşidi.

KATL-İ NEFS VUKUU İnsan öldürülmesi olayı. Tanzimat Fermanı can güvenliği öngördüğünden, ülkenin neresinde olursa olsun öldürme olayları yönetimi rahatsız etmekteydi. Bu nedenle valilere gönderilen buyruklarda bu konu üzerinde özellikle duruluyor, kentlerde ve kırsal yerlerde her türlü önlemin alınması isteniyordu.

KATOLİK TAKIMI İstanbul'da oldukça kalabalık bir grup oluşturan İtalyan, İspanyol ve Fransızlar. Bunların kendi ülkeleriyle sürekli ilişkileri vardı. Tüccar, banker, misyoner, araştırmacı ve elçilik mensubuydular.

KAVAİM-İ MÛTEDAVİLİYE Tedavüldeki kaimeler. Devlet tahvilleri.

• Kaime-i mutebere-i nakdiyye

KAVAK SARAYI Selimiye Kışlası’nın bulunduğu yerdeki eski saray. Topkapı’dan sonra Osmanlı Padişahlarının İstanbul’daki ikinci büyük sarayıydı. Mimar Sinan’ın yaptığı bu ünlü saray, III. Selim tarafından yıktırılıp yerine bir kışla yaptırıldı. Burası Nizam-ı Cedid askerlerine tahsis edildi. Yanınca II. Mahmud şimdiki kışlayı yaptırttı.

KAVANİN Yasalar. Osmanlı yasalarının tümü. Bunlar başlıca ikiye ayrılıyordu: Kavanin-i şer'iye, başlıbaşına bir hukuk sistemi oluşturuyordu. Kimi kez şer'i yasalara "kavanin-i münife" de denmekteydi. Abdülaziz döneminde ise "kavanin-i mevzua" denildi. Kavanin-i örfiyye ise, Fatih ve Kanuni Süleyman Kanunlarının genel adıydı. Bunlara kavanin-i kadime-i Osmaniyye ve kavanin-i örfiyye-yi Osmaniyye de denilmekteydi.

KAVANİN-İ CEDİD Yeni yasalar. Tanzimat'la birlikte yayınlanmaya başlayan, çoğu Batı yasalarından esinlenilerek hazırlanmış arazi, ceza, ticaret vs. yasalarıdır.

KAVANİN-İ MEVZUA Avrupa devletleriyle sürdürülen ilişkilerde, Osmanlı Devleti'nin şeriat temellerine dayandığı izlenimini olabildiğince gizlemek için "kavanin-i şer'iyye" deyimi yerine kullanılan deyim. Abdülaziz dönemi hatt-ı hümayunlarında, teokratik devlet anlayışı bu tür deyimlerle yumuşatılmaya çalışılmıştı.

KAVANİN-İ MUVAKKATE Geçici yasalar. II. Meşrutiyet dönemi boyunca meclis dört kez kapatıldı ve seçimler yenilendi. Meclis'in kapalı bulunduğu sürelerde hükümetler yasa gücünde kararnâmeler çıkardılar ve ülkeyi yönettiler. Geçici yasalara bu ad veriliyordu.

KAVAS Tanzimat'tan önce vezirlerin kapılarında görevli olan silahlı kapıcılar. Daha sonra sefirlerin konsolosların önlerinde yürüyen silahlı koruma görevlileri olarak 1908'e dek kavaslar mevcuttu. Ayrıca, belediyelerin ilk örgütlerinde de zabıta görevi yapan beyaz kayışlı, eli palalı görevlilere kavas deniyordu.

KAVMİYET FİKRİ Ulusçuluk düşüncesi. 19. yy başında Napoléon'un Doğu da uyandırdığı bu düşünce, kısa zamanda etkisini gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu içinde kaynaşmış özellikle Hıristiyan topluluklar, gizli demekler ve örgütler kurarak ulusal özgürlük arayışlarını başlattılar. Sırp ve Yunan ayaklanmaları bunun tipik örnekleridir.

KAVUK Fes yeniliğinden önce kullanılan bir başlık türü. II. Mahmud, kavuk yerine başa şal sarılmasını emretti. Fakat kısa bir süre sonra, şalvar, salta, kaftan giyiminden de vazgeçilip normal Batı elbiseleri kullanılmaya

başlayınca şal sarımı da yasaklandı. Fes üzerine abaniye ve ahmediye sarılması öngörüldü. Böylece, molla kavuğu, tepeli kavuk, telli kavuk, horasani kavuk, ışkırlak, kallavi, mücevveze, murabbâı gibi birçok formları bulunan kavuk tarihe karıştı.

KAVUKLUK Evlerde, kavuk koymaya mahsus duvar nişlerine denilirdi. Bu nişler, sabit möble duvar tezyinatı biçiminde kavuğun yasaklanmasından sonraki dönemlerde de yapıldı.

KAYYIM (kayyum) Geçici süre bir işi gören veya yöneten. Camilerde, ibadet ve hayır kurumlarında hademelik yapan. Vakıf mütevellileri birer kayyım sayıldığı gibi, bir malın yönetimini kanun gereği üstlenenlere de kayyım denirdi.

KAZA İlçe. Tanzimat'ın getirdiği mülki bölümlemede livaya (sancak) bağlı ve kaimmekam ya da kaza müdürü yönetiminde olan birim.

KAZA MECLİSİ Vilayet meclisinin benzeri biçiminde oluşturulan kaza yönetim kurulu.

KAZASKER (kadıasker) Baş kadı. İlmiye sınıfının Şeyhülislâmlıktan sonraki aşaması. Osmanlı adalet örgütünün başı. Rumeli ve Anadolu kazaskeri diye ikili bir makamdı. Rumeli kazaskeri daha kıdemli olup Rumeli kadılarının atama ve yargı işlerini, Anadolu kazaskeri de Anadolu kadıları ile ilgili işleri yürütürlerdi. 18. yy'a dek divan üyesiydiler. Bu yüzyılın ortasında bu üstünlüklerini yitirdiler. Tanzimat'tan sonra ise yargı ve atama alanlarında pek az yetkileri kaldı. Rumeli ve Anadolu aşamaları ise, fiilen kazasker olmayanlara da pâye biçiminde verildi.

KEHHALBAŞI Göz hastalıkları uzmanı. Sarayda görevli göz hekimlerinin başıydı.

KELAM-I MENSUR Düzyazı. Osmanlıca'da iki türlü düzyazı tekniği vardı: **Müseccâ** (iç uyaklı, tıpkı şiirdeki gibi bölümleri bulunan) ve **müressel** (uyaksız, düz fakat terim ağırlığı taşıyan). Resmî yazışmalarda, ikinci teknik kullanılırken Tanzimat öncesinde müsecca tekniği zamanla

benimsenmişti. Büyük Reşid Paşa buna son verdi. Resmî yazılarla bilimsel eserlerin yine müressel kaleme alınmasını öngördü.

KELLE ŞEKERİ Koni biçiminde beyaz kesme şeker. Türkiye'de büyük çapta üretimi sözkonusu olmadığından en çok Rusya'dan ithal edilir, çekiçle parçalara bölünerek kullanılırdı.

• Kand-i mükerrer

KEMALÂT-I GARBİYYE Batı'nın gelişmişliği. Bu düzeye ulaşabilmek, kimi Osmanlı aydınına göre fezâil-i İslâmiye'ye (Müslümanlığın erdemlerine) sıkı sıkıya yapışmakla mümkündü. Kimi aydın da bu görüşe karşı çıkarak medeniyet-i İslâmiye'nin (İslâm uygarlığının) üstünlüğünü, ortada bir geri kalmışlık bulunmadığını ileri sürüyordu.

KEMAL-İ SERBESTİ Tanzimat'ın getirdiği kavramlardan. Mal mülk edinme özgürlüğü. Kişinin dilediği yerde ve dilediği kadar taşınmazı alabilmesi, mülkünü ve parasını istediği gibi kullanması. Varlığının kendinden sonra da vârislerine kalması. Oysa daha önceleri müsadere uygulanabiliyor, özellikle toprak alım satımları ancak kullanım hakkıyla sınırlı tutuluyordu.

KEMHA İpekten, havsız ve kalın kadife. Büyük yaprak ve dal motifleriyle desenlendirilen kemha, çok pahalı bir döşemelikti. Saraylarda ve konaklarda kullanılırdı. İstanbul ve Bursa kemhaları ünlüydü. Ancak, 19. yy'da Avrupa'dan ithal edilen kemha-yı Frengi'nin bolluğu ve ucuzluğu karşısında yerli kemhacılık kısa sürede öldü.

KEMTER Değersiz ve noksanı çok kişi. Yazışmalarda "kemterâne" biçiminde de kullanılırdı. Astın üstüne gönderdiği yazıda, kendisi hakkındaki deyimdi.

KENAR AHALİSİ Sınırda ya da sınıra yakın bölgelerde oturan, her an bir saldırı olasılığından vuruşmaya, askerliğe alışkın sınır boyu halkı. Bunlara "serhadli" de denirdi.

KENAR MAHKEMESİ Sancaklara bağlı küçük yönetim bölgelerinde (kenar denen nahiyelerde) halkın basit dâvâlarına bakan yargı kurulu. Buradaki nâibe "kenar kadısı" deniyordu. İstanbul’da benzerleri vardı. Bu mahkemelerde Avrupa tüccarlarının dörtbin akçadan fazla davalarına bakılamazdı.

KERRÂKE Hafif cübbe. Yünden ipekten (softan) türleri vardı. Genellikle kürk altına giyilirdi, (çok eski giysiler için Vehbi’nin kerrâkesi denilegelmiştir.)

KERVAN Yük ve yolcu taşımacılığı yapan hayvan katarı. Deve, katır ve atla gerçekleştirilen kervan taşımacılığı iki türlüydü: **Ağır kervanlar;** hem uzun mesafelere gidip dönerler hem de büyük tonajda yük, çok sayıda insan taşırlardı. Şam, Hicaz kervanları bu türdendi. Örneğin bir Mısır kervanında kırk elli bin yolcunun bulunduğu olurdu. Hint ve İran kervanları daha çok mal taşımacılığı yapardı. **Hafif kervanlar;** Anadolu’nun üretim merkezlerinden Samsun, Sinop, İzmir limanlarına ürün ve eşya götüren katır ve at katarlarıydı. Kervanlar, kışın gündüzleri, yazın geceleri yol alırlardı. Temmuz ve ağustosta kervancılık dururdu. Kervanın güvenliğini ve gidiş düzenini kervanbaşı sağlar, ayrıca her kervanda kılavuz görevi yapan kervancılar bulunurdu. 19. yy sonlarında demiryollarının yapılması ve deniz ulaşımındaki yeniliklerle kervancılık önemini yitirdi.

KERVANSARAY İşlek yollarda ve ticaret merkezlerinde bulunan konaklama tesisleri. Her türlü güvenlik önlemi alınmış ve ihtiyaçları karşılayacak işlevdeki kervansarayların kentlerde bulunanlarına han denilirdi. Anadolu Selçukluları döneminde yapılan kervansaraylar (Sultan hanları) ile Osmanlıların yaptırdıkları ticaret ve konaklama hanları, 20. yy başlarına dek kullanıldı. Bunlar zengin vakıflara dayalı tesislerdi. İstanbul’daki büyük hanlar konaklama işlevini yitirdikten sonra birer işhanı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin Büyük Valide Hanı, Vezir Hanı, Çuhacılar Hanı gibi.

KESE 19. yy’da 500 kuruşluk para miktarı. Buna "kese-i Rûmî" de denirdi. Daha önceleri ise 50.000 akça bir kese sayılırdı. İki keselik para ünitesi ise "yük"tü. Kese ve yük deyimleri, hesap işlemlerinde, sayım

kolaylığı sağlardı. 1877’deki parasal düzenlemelerde kese sistemine son verildi.

KESEDAR Osmanlı bürokrasisinde evrak memuru. Keseye konan belgeleri, ilgili yerlere götürüp getiren ve saklayan görevliydi. Kimi kalemlerin şeflerine de kesedar denirdi. Örneğin rüus kesedarı gibi.

KETEBE İmza koyma yetkisini gösteren sözcük. Hat sanatında icâzet alanın, hazırladığı yazının altına "ketebehu" (o yazdı) sözcüğünden sonra kendi adını değil, hocası olan hattatın adını yazması kuraldı. Ancak büyük hattatlar, ketebe deyimi ile birlikte adlarını da yazabilirlerdi.

KETEBEHU’L-FÂKİR İlmiye mensuplarının imza formülünde geçen sözcük. "Bu yoksul yazdı" anlamında, yazanın adıyla birlikte yazılırdı.

KETEBE SINIFI Yazıcılar (kâtipler) sınıfı. Bâbıâii’de, kâtipler en kalabalık kadroyu oluşturmaktaydılar. Bunlara "ketebe-i aklâm" (büroların küçük memurları ve yazıcıları) da deniyordu.

KETHÜDÂ Devlet adamlarının ve zenginlerin işlerini yürüten güvenilir kişi. Sarayda orduda ve hükümet dairelerindeki birçok görev de kethüdâlık adı altında yürütülürdü. Hazine kethüdâsı gibi. Halk arasında ise kethüdâ yerine "kâhya" deyimi kullanılırdı.

KETHÜDÂ-YI SADR-I ÂLİ (KETHÜDA BEY) Sadrâzam’a resmî çalışmalarında yardımcılık eden görevli. Özel ofisi ve sekreterleri vardı. Tanzimat’tan önce bu görevin adı Dâhiliye Nâzırlığı oldu.

KETİBE Özel tim. Ordu birlikleri arasından seçilen atlı askerlerle oluşturulan ve düşmana çapulda bulunmakla görevlendirilen süvari kolu. Mevcudu en çok bin kişi olurdu.

KEYFE-MÂ-YEŞÂ İDARESİ Devleti dilediği gibi yönetme yaklaşımı. Kişisel yetkisini tüm yasaların ve kuralların üstünde sayma anlayışı. Abdülaziz, Mahmud Nedim Paşa'yi Sadrâzamlık’a salt bu amaçla getirmiş, onun zayıf kişiliğinden yararlanarak ülkeyi dilediği gibi yönetmeyi amaçlamıştı.

KILÂ-I ERBAA Dört kale. İstanbul Boğazı'nın Karadeniz çıkışına yakın, karşılıklı müstahkem mevkilerin ortak adı. Bunlar, Anadolu ve Rumeli Kavakları ile Yûşa ve Telli Tabya idi.

KILÂ-I HAKANlYYE Hakanlık kaleleri. Sırbistan'ın başlıca üç kalesine; Belgrad, Fethülislâm ve Böğürdelen’e deniyordu. Bunlar 19. yy'ın ikinci yansında elden çıktı.

KILAVUZ ÇAVUŞ Eskort. Padişah veya Sadrâzam bir yere giderken önceden yolu açan görevli.

KILIÇ Tımar birimi. Toprak dirliklerinin kaç sipahiyi geçindirebileceği hesabına dayalı olarak her birime bir kılıç denir, yörenin çıkaracağı atlı sayısı buna göre belirlenirdi.

KILIÇ ALAYI Kılıç kuşanma töreni için Eyüb Sultan’a gidiş ve dönüş. Bu amaçla görkemli alaylar yapılırdı. Askerî birlikler, saray erkânı, yöneticiler, ilmiye ve tarikat ileri gelenleri ve halk, kalabalık gruplar halinde bu alayları izlerlerdi. Gidiş denizden yapılmışsa dönüş karadan ve atla olurdu. Kılıç kuşanmadan sonra padişahın, atalarına ait türbeleri ziyareti gelenekti.

KILIÇHANE Sultanahmet’teki son Osmanlı kılıç yapım yeri. 19. yy’ın ilk yarısında reformlardan sonra önemini yitirdi. Yeniçeri Ocağı kapatıldığı, yeni orduya da kılıcın dışarıdan getirtilmeye başlandığı yıllarda burası terkedildi. Fakat 1867’de İstanbul’da ilk sanayi mektebinin açılması düşünülünce Kılıçhane’deki döküm, eritme ve işleme tezgâhlarından yararlanılması gözetildi.

KILIÇ KUŞANMA Tahta çıkan yeni padişahın özel bir törenle hükümdarlık kılıcını beline bağlaması. Bu gelenek, Batı’daki tac giyme ile eş anlamdaydı. Cülûs’tan birkaç gün sonra Eyüb Sultan’a alayla gidilir, burada Şeyhülislâm, nakibüleşraf veya Çelebi Efendi tarafından, kutsal bir kılıç dua ile padişahın beline takılırdı, (lI. Mahmud, Hz. Muhammed’e ait olduğu sanılan kılıcı, II. Abdülhamid Hz. Ömer’in kılıcını kuşanmışlardır.) Kılıç kuşanmaya taklid-i seyf de denirdi.

KIRAT Dirhem'in 1/16'sı ağırlık birimi. 2.0047 gr'dır. Kırat-ı örfî ve kırat-ı şer'i, bir miktar farklıydı. Bu ölçü daha çok mücevher ve altın tartımlarında kullanılırdı.

KIRMIZI KİTAB 1868'de, Bâbıâli'de yayınlanan resmî broşür. Hükümetin icraatını, karşı karşıya bulunulan başlıca sorunları açıklıyor ve yapılması gerekli reformları sıralıyordu. Sonraki yıllarda benzeri raporlar yayınlanmadı.

KISAS Şeriata göre, işlenen suça verilecek ceza. Buna göre, katilin idamı, hırsızın elinin kesilmesi gerekiyordu. Ancak diyet verilerek cezadan kurtulmak mümkündü.

KISA SEDİR-SOFRA Padişaha özgü yemek yeme düzeni. Öğün vakti gelince görevliler üstü kıymetli kumaşlarla örtülü alçak bir iskemle getirirlerdi. Padişah buna oturduktan sonra önüne seyyar bir masa (sofra) konur, dizine de örtü serilirdi. Padişah, servis görevlilerinin taşıdıkları tepsilerdeki kuşhane işi yemeklerden beğendiklerini kilercibaşıya işaret eder, o da önüne koyardı. Bu sırada hekimbaşı hazır bulunurdu. Su istedikçe ibrikdar verir, arzu ederse bir görevli de atalarının menkıbelerini okurdu. Bu düzen II. Mahmud'a dek sürdü. Sonraki padişahlar alafranga yemek düzenini benimsemişlerdir.

KISMET Bölüştürme. Şeriat'a göre pay veya hak sahipleri arasında ortak malı bölüştürme işlemine denirdi. Kadı ve kassam aracılığı ile yapılan kısmetlerden "resm-i kısmet" adı altında bir ücret (vergi) alınırdı.

KISMET RESMİ Ölenin mirasını şer'i yoldan mirasçılarına bölüştüren kadıya ve kassama ödenen vergi. Bunun için kalan tüm mallar kuruşlandırılır, sonra eşit paylara ayrılır ve hak sahiplerine dağıtılırdı. İnsafsız kadılar ve kassamlar bu işlem sırasında değerli kimi eşyaya az fiat biçerler ve bunları kendileri alarak mirasçıların mağdur olmalarına yol açarlardı.

KIŞLAK Göçebe toplulukların kış mevsimini geçirdikleri, yasayla kendilerine tahsis edilmiş yerler. Göçebeler, kışlakların otundan suyundan yararlanırlar, buna karşılık kışlakıyye denen bir vergi öderlerdi.

KITAL (katliâm) Savaş sırasında ya da savaş dışında, silahsız kişilerin, kadınların ve çocukların topluca öldürülmesi. Kıtal, bir direnişi kırmak ya da bir kabileyi, ırkı, mezhep mensuplarını ortadan kaldırmak için uygulanırdı. Osmanlı yönetimi, kıtal sayılabilecek önlem ve olaylardan kaçınmayı gözetmiştir.

KIYYE Daha yaygın olarak "okka" denen eski ağırlık birimi. 400 dirhem veya 1.300 gr'dı. Ancak dirhemin ağırlığı değişik yerlerde farklılık gösterdiğinden kıyye de farklı olmaktaydı.

KIZILADALAR İstanbul'a yakın takımadaların eski adı. Bunlara Papaz Adaları, Halka Adaları da deniyordu. Bizans dönemindeki adı ise Prens Adaları'ydı. Başlıcaları Büyükada (Beğadası-Prinkipos), Heybeliada (Cinleradası-Halkis), Kınalıada (Proti), Burgaz (Antigone)'dır. Ötekileri, Tavşan, Sedef, Sivri, Yassı ve Kaşık adalarıdır. Bu adaların önemi 19. yy'da arttı. II. Mahmud Heybeliada'da kışla yaptırdı. İlk Bahriye Mektebi de burada Abdülmecid zamanında yapıldı. 1908'de işbaşından uzaklaştırılan II. Abdülhamid dönemi devlet adamları ve saray görevlileri bu adalara sürgün edildiler.

KIZILKURUŞ Altın Avrupa parası. Bunlar, Osmanlı ülkelerinde serbest piyasada geçerli olmakla birlikte aynı ağırlıktaki Osmanlı altınlarından biraz daha az değerde kabul edilirdi.

KIZIL MANGIR Prinçten basılan Osmanlı paraları.

KIZKULESİ Üsküdar açıklarındaki Bizans yapısı fener. Şimdiki görünümünü 18. yy'da aldı. 1839'dan sonra İstanbul'un ilk karantinahanesi olarak kullanıldı.

KIZLAR AĞASI Dârüssâade ağası. Sarayın harem âmirliğini yapan zenci hadımdı.

• Darüssâade Ağası

KİBÂR Bir sınıfın önde gelenleri, seçkinleri ve büyükleri için kullanılan deyim.

KİBÂR-I MÜDERRİSİN Musılâ-i Süleymaniye ile bundan yukarı medrese sınıflarında ders okutan müderrisler. Bunlar genellikle mevleviyete aday olurlardı.

KİLÂRCIBAŞI Kilâr-ı âmire'nin yöneticisi. Aynı zamanda padişahın sofra sorumlusuydu. Yemek servisini yapar ve uşaklara nezaret ederdi. Kilarcıbaşılık 1908'e dek önemli bir görevdi. Padişahların en çok güvenini kazananlara verilirdi.

KİLÂR-I ÂMİRE Saray'a alınan yiyecek içeceklerin saklandığı, bunlara ilişkin hesapların tutulduğu büro. Eski adı Kiler Koğuşu'ydu. Son dönemlerde ise kilâr-ı hassa denildi. Bu birim, matbah-ı âmire'ye bağlıydı. Burada her türlü yiyecek ve içeceklerin saklandığı bölümlerle hazırlama yerleri ve bir de revir vardı.

KİLE Hububat ölçeği. Birbirinden çok farklı kileler vardı. Örneğin İstanbul kilesi ortalama 25 kg. iken İbrail kilesi 100 kg kadardı. Kilenin 1/8'ine "kutu" denirdi. Gemicilikte ise 36 kile bir tonilato sayılırdı.

KİRA ARABACISI Özel izinle çalışan ve bugünkü anlamda taksicilik yapan kapalı atlı arabacı. Faytonla kira arabacılığı yapanlar vardı.

KİRPAS Pamuktan ve ketenden dokunan bez. Kirpas-ı penbe, kirpas-ı keten, kirpas-ı tuzla denen türleri vardı. Osmanlı ordusu için asker elbisesi astarlığı olarak Edremit, Bergama ve Tuzla'da dokutturulurdu.

KİSVE Görevle ilgili giysi biçimi. Osmanlıların eski dönemlerinde kisve ayırımı kesin kurallara dayanıyordu. 19. yy'daki kıyafet yeniliklerinde de aynı amaçla tüzük ve talimatnâmeler çıkarıldı.

KİSVE-İ ASAKİR-I OSMANİYE 1862'de gerçekleştirilen ilk askerî üniforma düzenlemesi. Eski asker kıyafetlerinin karmaşasına son verildi. Kara ve deniz subayları için farklı giyim ve rütbe biçimleri kabul edildi.

KİSVE-İ SULTANİ-Yİ OSMANÎ Osmanlı Padişahı'nın resmi giysisi. Sultanlık üniforması.

KİTÂBET-İ RESMİYE Resmî yazışma kuralları. Bu yazılarda aranan ilk kural, cümle bitimine yer verilmeden konunun tek ve çok uzun bir cümle-metin hâlinde anlatılabilmesiydi. Oysa özel yazılarda buna uyulmaz, normal cümleler kullanılırdı. Okullarda bu adı taşıyan bir de ders vardı. Amacı, memur olacaklara yazışma kurallarını öğretmekti. Kitâbet-i resmiyenin önemli bir kuralı da elkabın yerinde kullanılmasıydı.

KLEFT 19. yy boyunca Osmanlı silahlı kuvvetlerini büyük ölçüde uğraştıran Rumeli'ndeki dağlı eşkıyası.

KOCABAŞI Rumeli'ndeki Hıristiyan köylerin muhtarları. Ayrıca vilayet ve kazalardaki Hıristiyan azınlıkların seçtikleri belediye temsilcileri de bu adı taşıyordu. Tanzimat'tan sonra bu deyim resmen kullanılmadı. Ancak halk arasında geçerliliğini korudu. Kocabaşılar, devletin buyruklarını kendi cemaatlerine duyurur, vergilerin toplanmasına da yardımcı olurlardı.

KOÇU Dört tekerlekli üstü örtülü, pencereleri kafesli basit at arabası. Dingillerinde yay ve makas bulunmadığından uzun yolculuklarda rahatsız ederdi. Kapısı arkada olup içi çok süslüydü. Kadınlara özgüydü. Ancak, Şeyhülislâmlarla kazaskerler dışı kırmızı ve yeşil çuha kaplı özel koçulara binebilirlerdi. Yaylı arabalar, kupa ve landolar çıktıktan sonra koçular terkedildi.

KOĞUŞ Enderun'daki eğitim ve hizmet aşamalarının herbiri: Seferli koğuşu, kiler koğuşu, hazine koğuşu ve hasoda. Saray hareminde cariyelerin gruplar hâlinde yatıp kalktıkları dairelere de koğuş denilirdi.

KOL Oyun kumpanyası. Değişik hüner sahiplerinin oluşturduğu gösteri gruplarına denirdi. Samurkaş kolu, Yanaki kolu gibi. Bir kolda çalgıcılar, hanendeler, rakkaslar, karagözcüler, mukallitler, canbazlar, zorbazlar... bulunurdu. Yöneticileri kolbaşıydı.

KOL Osmanlı posta ve ordu örgütünde belirli istikametler. Örneğin Anadolu'nun sağ ve sol kolları, Rumeli'nin sağ sol ve orta kolları gibi. Haber ulaşımı, asker toplama gibi işlemler kollara göre düzenlenirdi. Örneğin Anadolu sol kolu; Bolu-Sinop-Kastamonu-Çankırı-Amasya-Canik-

Sivas-Malatya-Harput-Diyarbekir-Mardin-Musul-Süleymaniye-Şehrizor-Bağdad-Basra ve Necd'e dek uzanırdı. Bunun şubeleri (dalları) de vardı.

KOLAĞASI 1862'deki rütbe düzenlemesinde yüzbaşı ile binbaşı arasındaki rütbe. Önyüzbaşı demekti. Daha önce de Asakir-i Mansure ordusunda kullanıldı. Sağ kolağası ve sol kolağası diye iki rütbeydi.

KOLERA MADALYASI 1865'deki kolera salgını sırasında çıkarıldı. Bu salgına karşı özverili önlemler alanlara dağıtıldı. Gümüşten tek tipti.

KOL GEZME-KOLA BİNME Kent ve çarşı pazar denetimi. Eskiden Sadrâzamlar da kol gezerdi. Ancak bu görevi daha çok kadı yapardı. Narh uygulamaları, asayiş durumu, suçüstü yakalananların cezalandırılması kol gezmelerinin amaçlarındandı.

KOL OĞLANLARI İhtisab nâzırı'nın yanındaki zâbıta memurları. Çarşı pazar denetimi sırasında, resim ve harçları toplayıp nâzıra verirlerdi.

KOL TABUR ETMEK Askerin sıraya dizilmesi. Tören ve denetimlerdeki sıralanmaya deniyordu.

KOLTUK KAPISI Sarayların ve büyük konakların servis kapıları. İçerideki görevliler girip çıkarlar, ayrıca erzak ve eşya da bu kapılardan alınırdı.

KOMİSER (Fr. Commissaire) Devlet veya hükümet adına şirketleri, toplantıları izleyen ve denetleyen görevli. Borsa komiseri, reji komiseri gibi.

KOMÜNLER KAMARASI Osmanlı kaynaklarında ve yayınlarında İngiliz Avam Kamarası yerine kullanılan deyim.

KONAK Osmanlı sarayını örnek alan büyük aile meskeni. Konaklar özel bir yapıya sahipti. Ana bir kapı ile selamlık ve harem kapıları, birbirine bağlı ana üniteleri, uşaklar için müştemilatı, ahır, depo benzeri eklentileri; bahçe, kayıkhane, havuzbaşı, kameriye gibi ayrıntıları kapsardı. Konağın yönetimi aile reisine aitti. Onun adına günlük hizmetleri yürüten bir kâhya

bulunurdu. Konakların klasik düzeni, Tanzimat'tan sonra yeni sosyal yaklaşımlara, Batı modasına ve yaşama tarzına bağlı biçimde değişikliklere uğradı. 1908'den sonra ise eski özelliklerini büsbütün yitirdi.

KONDÜKTÖR MEKTEBİ Paris'teki Ecole de conducteur örnek alınarak 1911 'de Divanyolu'nda açıldı. Amacı, mühendis yardımcısı (fen memuru) yetiştirmekti. 1923'e dek değişik binalarda faaliyet gösterdi.

KONSOLİD 1865'te çıkarılan % 6 faizli dört senede itfası öngörülen devlet tahvili.

• Esham-ı Cedide

KONSOLOSHANE Batılı devletlerin önemli Osmanlı vilayetlerinde açtıkları konsolosluklar. Bunlar o ildeki yabancı uyrukluların başlıca dayanaklarıydı. Ayrıca görevleri konsolos ve yardımcıları, Osmanlı devletinin iç işleriyle de yakından ilgilenirlerdi. Anadolu'ya araştırmaya gelen Batılılar, buralarda yatıp kalkar, konsolostan yardım görürlerdi. Son dönemlerde ise devletin hükümdarlık haklarına gölge düşürücü birer odak durumuna giren konsoloshânelere, yöneticilerin sığınması sık sık görülmeye başlanmıştı. Örneğin, Midhat ve Kâmil Paşalar İzmir'deki İngiliz Konsoloshanesine, eski Sadrâzam Said Paşa da İstanbul'daki İngiliz Sefarethanesi'ne sığınmışlardır.

KONTOŞ Tanzimat'tan önce büyük devlet adamlarının giydiği samur kaplı kürk. Kabaniçe'nin biraz daha basitiydi.

KOPUK Geçen yüzyılda İstanbul sokaklarını dolduran serseriliği benimsemiş işsiz gençler. Bunlar, bir külhanbeyine dayanarak her türlü şirretliği yaparlar, kendilerine özgü giyim kuşamla tanınırlardı. Örneğin, dar Beyoğlu siyah fes, siyah ceket, siyah pantolon ve yelek giyer, Trablus kuşağı yelek altından gösterirlerdi. Ceketin kollarını giymeyerek kartal kanat denen biçimde omuzda taşırlardı. Yüksek topuklu iskarpinin ökçesini bastırırlar ya da çekme potin kullanırlardı. Yürüyüşleri de farklıydı; açık adım ve serbest kolla görkemli gözükmeye dikkat ederlerdi. Kavanoz Ahmed, Seyrekbasan Osman, İskete Hakkı, Morta Hüseyin... gibi lâkapları vardı. Her birinin bir kapatması (metresi) vardı. Silah ve bıçak taşırlar fahişelerle de düşüp kalkarlardı.

• Külhanbeyi

KOSTANTİNİYYE İstanbul'un eski adı. Fetihten sonra yüzyıllar boyu paralarda ve yazışmalarda kullanıldı. Son dönemlerde yalnız mektup zarflarında görülmekteydi. Kimileri İstanbul yerine zarfa bu kelimeyi yazarlardı. 1908'den sonra başkent için İstanbul ve Dârül-hilâfe dışındaki isimler yasaklandı.

KOVAN RESMİ Tanzimat'tan önce arı besleyen köylülerden alınan tekalif-i örfiye türü bir vergi.

KOZAK-KOZALAK Altın ve gümüşten yapılmış oval biçimli yassı kutu. Osmanlı Padişahlarının mektupları ve imzalanan antlaşma metinleri, kalın ipek bir kordonla dikilir veya bağlanır, kordonun uzantısı bu kutudan geçirildikten sonra kutuya mum dökülerek üstü mühürlenirdi.

KOZAN AĞALARI Çukurova bölgesini uzunca bir süre yarı bağımsız ve isyankâr bir tutumla yöneten Kozanoğulları'nın ileri gelenleri. Bunların buyrukçuluğundaki bölgelere Adana valisinin görevlileri giremez, ancak izin alınarak alanlarından geçilebilirdi. Farsah denen çevre halkı da dış dünya ile ilişki kuramazlardı. Kozan ağaları, Niğde-Kayseri-Sivas-Maraş-Adana illerinin kuşattığı geniş bir bölgeye hükmetmekteydiler.

• Fırka-i Islahiyye

KOZBEKÇİLİK 1868'de kaldırılan bir saray hizmeti. Kozbekçiler, geziye çıkan padişah için gerekli olacak giysileri taşırlar, kahve pişirirlerdi. Kozbekçiler bostancı ocağı'na bağlı küçük bir ocaktı.

KÖLE Savaşta ele geçen veya başka birisinden satın alınan özgürlükten yoksun erkek.

KÖPRÜ İÇİ VAPURU Galata köprüsünden kalkıp Haliç iskelelerine uğrayan şehir hattı vapurlarına verilen bir ad.

KÖŞE SARRAFLIĞI Kapalıçarşı'da ve Galata'da altın alım satımının yanısıra tahvil işleriyle de uğraşan, kuyruklu sarraflara göre ikinci derecedeki para ticareti.

KÖŞK (kiosque) Kent dışında, bahçe içerisinde yapılmış zengin evi. 18. yy'ın ikinci yarısında, İstanbul'un Bakırköy'den Yeşilköy'e uzanan semtinde, Anadolu yakasında da Göztepe ve Erenköyü'nde sayısız köşk yapılmıştı.

KÖŞKLÜ-KÖŞKSÜZ Saltanat kayıklarının değişik biçimlerine verilen adlar. Üstü tenteli ve sırma saçaklı olanlar köşklüydü.

KÖŞLÜ (köşklü) Bayezit yangın kulesinde görevli yangın gözcüleri. Bunlar, önceleri Seraskerliğe, daha sonra Zabtiye Nezâreti'ne bağlıydılar. Yangın belirtisi görünce, kırmızı ceketleri, ellerinde harbeleri ile koşar adım semtleri dolaşır ve haber verirlerdi. Nöbet dışı zamanlarda Uzunçarşı'da tesbihçilik yaparlardı.

• Dideban

KÖY KETHÜDASI Köylüyle resmî daireler arasındaki ilişkilerde söz sahibi olan köyün ileri geleni. Bunlara köy kâhyası da denilmiştir. Daha sonra bu görevi muhtarlar üstlenmiştir.

KRUPP TOPLARI Abdülaziz döneminde Alman Krupp firmasına yaptırtılıp Boğazlar'daki müstahkem mevkilere ve sınır boylarına yerleştirilen büyük çaplı, yivli toplar. Çanakkale Savaşları sırasında bunların yararı görülmüştür.

KUBBEALTI Topkapı Sarayı'nda Sadrâzam başkanlığındaki Divan-ı Hümayunun toplandığı özel salon. Salonu gözleyen duvar cumbası Kasr-ı Adl adını taşıyor ve arzu ettiğinde Padişahın divan toplantılarını gizlice izlemesine yarıyordu. II. Mahmud, divan örgütünü dağıttıktan sonra, Divan-ı Hümayun'un yerini alan Meclis-i Hass-ı Vükelâ, kimi zaman burada toplandı.

KUDDİSE SIRRE Ermişlerden sayılan kişilerin adlarına bağlı olarak yazılarda geçerdi. "Kutsallığı sürsün" anlamındaydı.

KUDUMİYYE II. Mahmud'un yasaklamasına karşın, bir süre daha, valilerin ayakbastı parası olarak il halkından toplattıkları harçlık.

Kudumiyye yasadışı, zorla alınan bir vergiydi.

KUDÜM-İ ŞÂHÂNE Padişahın uğurlu gelişi. Padişah bir yere gittiği zaman oraya uğur götürdüğünü anlatmak amacıyla kullanılırdı.

KUKULETALI SAKO Abdülaziz'in kendi buluşu olan ve setre üzerine giyilen başlıklı bir çeşit üstlük. Kısa zamanda dönemin modası olmuştur.

KUL Para ile alınıp satılan insan. Eskiden Yeniçerilere kapıkulu denilmesi, bunların, padişahın köleleri sayılmasındandı. Ayrıca halkın tümü de padişah kulu sayılıyordu. Tanzimat'la birlikte bu görüş bırakıldı ve tebaa anlayışı benimsendi.

KULAKLI TEZKİRE Bir belgenin alındığına ilişkin düzenlenen alındı.

KULELİ VAK'ASI 13 Eylül 1859'da Abdülmecid'e yöneltilen suikast girişimi. Tertipçileri Kuleli Kışlası'nda tutuklandıkları ve yargılandıkları için bu adla anılmıştır. Tertipçileri, Süleymaniyeli Şeyh Ahmed adında birisinin başkanlığında gizli bir cemiyet kurmuşlardı. Genç subaylardan da bu örgüte katılanlar olmuştu. Örgütün varlığı, kadroyu genişletme çalışmaları sırasında ortaya çıkarıldı. Verilen idam cezalarını Abdülmecid kalebentliğe çevirdi. Kimilerince bu örgütün amacının anayasal bir düzen getirmek olduğu, kimilerince de Abdülmecid'in müsrif ve başarısız yönetimini hedef aldığı öne sürüldü. Tanzimat'ın ilanından sonraki ilk önemli ayaklanma girişimi olması bakımından önemsenmiştir.

KULLUK Tanzimat'tan önceki dönemlerde korakollara deniyordu.

• Karavulhane

KULLUKÇU Karakol askerliği yapan yeniçeriler. Ocakla birlikte kullukçuluk da kaldırıldı.

KUMPANYA Yabancı ortaklara ve yabancı sermayeye dayalı şirket. 19. yy boyunca sömürgelerde ve Osmanlı İmparatorluğu gibi, ticaretini alabildiğince dış sömürüye açmış ülkelerde sayısız kumpanya kuruldu. Bu

ortaklıklar, genelde maden, demiryolu, deniz taşımacılığı gibi yüksek kazanç getirecek alanlarda yatırım yapmaktaydılar.

KUPA Kapalı atlı araba. Tanzimat'tan önce çok yaygındı. Genellikle iki at koşulurdu. Kupanın bir benzerine de "lando" denirdi.

KUR'A Aynı yıl doğumluların, iki tertipten hangisinde askere alınacaklarını belirlemek için başvurulan ad çekme işlemi.

KUR'A FERMANI Askerlik çağına girenlerin silah altına çağırtmalarına ilişkin Padişahlık buyruğu. Her yıl vilayetlere ve sancaklara gönderilerek halka okunur, kimlerin alınacağı kimlerin alınmayacağı duyurulurdu. 1908'den sonra buna "ahz-ı asker fermanı" denildi.

KUR'A-İ ŞER'İYYE ve İNTİHAB-I EHALİ Ad çekimi ve halk seçimi. Tanzimat'tan sonra Muhassıl meclislerine ve idare kurullarına girecek üyelerin belirlenmesinde bu yöntem uygulandı. Her köy, kur'a ile aralarından beşer kişi belirliyor, bunlar merkeze giderek buradaki 20 İla 50 seçmen ile birlikte, tanıtılan adayları (isteyenler bir tarafa, istemeyenler öbür tarafa ayrılarak) seçerlerdi. Seçilen üyeler de hâkimüşşer' (kadı) önünde yemin ederlerdi.

KUR'A NİZÂMNÂMESİ 1847'de yayınlandı. Tanzimat gereği, 20 yaşındaki herkese on iki yıl askerlik yükümlülüğü getirdi. Bunun 5 yılı fiili, 7 yılı rediflikti. 1860'ta bu süreler altışar yıl oldu. Ayrıca 8 yıl da mustahfızlık eklendi. Toplam süre yirmi yıla çıkarıldı.

KURENA (-yı Hazret-i Şehriyârî) Padişahın her zaman yanında ve hizmetinde bulunanlar. Tanzimat sonrası bir deyimdir. II. Abdülhamid'in kurenâsı, saray üzerinde geniş bir nüfuza sahiptiler.

KURUŞ Para birimi olarak 1697'de kullanılmaya başlandı. Değişik dönemlerde ölçüsü ve değeri farklıydı, III. Mustafa zamanında 6 dirhem ağırlığında ve 51 ayarında gümüştendi. Esedî kuruş, karakuruş, direkti, kuşlu gibi türleri vardı. 19. yy başında 1 İstanbul altını 300 kuruştu. 1828'de Kazaz Artin'in piyasaya sürdüğü kuruşun 1/4'üne (10 paraya) metelik

dendi. 1 Kuruş, 40 paraya, 1 para 3 akçaya, 1 akça da 3 pula eşit tutuldu. 1877'den itibaren de asıl para birimlerinden oldu.

KUŞHANE İŞİ Küçük tencereler içinde bir öğün için hazırlanan özel yemek. Padişahın yemeği bu şekilde hazırlanırdı. Kuşhanede pişen yemek, biçimi bozulmadan tabağa ters çevrilerek boşaltılır ve servis edilirdi. Sarayda kuşhane işi yemeği Padişah'la Valide Sultan yiyebilirdi.

KUŞHANE MATBAHI Padişah için özel yemeklerin hazırlandığı mutfak. Burada pişen yemekler çeşitli olmakla birlikte ölçülü ve sâde tutulurdu. Kullanılan tencereler kuşhane denen küçük tipteydi. Kilercibaşı, emrindeki çok sayıda çeşnigir ile mutfağa gider kapakları altın'dan porselen kaplara konulan yemekleri kontrolleri yapıldıktan sonra Padişahın bulunduğu ve yemek yiyeceği yere getirirdi. Binişlerde kuşhane matbahı da götürülürdü.

KUTTA-İ TARİK Yolkesenler. II. Mahmud dönemine dek Osmanlı Devleti'nin başlıca iç sorunlarından olan yol güvensizliği, sayısız yolkesen eşkıyasından kaynaklanıyordu. 19. yy'ın ilk yarısında alınan önlemlerle çetelerin gücü bir ölçüde kırılabildi. Fakat 20. yy başlarında yeniden korkunç boyutlara ulaştı. Yolkesen çeteleri, küçük yolcu kafilelerini çevirirler, kimi zaman da kalabalık gruplar oluşturarak kervanları vururlardı.

KUYRUKLU BUYRULTU Ödeme emri. Defterdarın kuyruklu imzasını taşıyan ve Sadrâzam'ca da onaylanmış bulunan ödeme ve harcama belgesine deniyordu.

KUYRUKLU İMZA Maliye'den çıkan hüküm ve fermanların arkasına defterdarın koyduğu özel biçimli imza. Bu imzanın ucu aşağıya doğru uzatıldığından bu adla anılırdı. Kuyruksuz imzaya ise "küçük sah" denirdi.

KUYRUKLU SARRAF Devletle malî ilişkiler içinde bulunan, borç veren, devlet tahvillerini kıran, daha da önemlisi Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle yapacağı ticarî anlaşmalarda ve borçlanmalarda aracılık eden, yabancı devletlerin güvenini kazanmış banker. Bunlar genellikle Rum ve Ermeniydiler. İç para politikasına egemen oluşları âşar ve rüsumat

satışlarında (iltizamında) mültezimlere kefilliklerinden kaynaklanıyordu. Dış ekonomik ilişkilerde ise serfaretler aracılığı ile kurdukları karşılıklı çıkar ilişkileri etkindi. Bunlara hazine sarrafı denirdi. Sıradan sarraflar, rüşvetle sadaretin ve maliye'nin onayını (bu onay imzalarına kuyruk deniyordu) içeren yetki beratı alırlardı. Galatalı sarraflar da denen bu zümre, 18. yy'ın ikinci yarısında kumpanyalar oluşturarak işletmecilik alanlarına kaymayı denediler. Fakat yabancı sermaye karşısında ikinci plâna düştüler.

KUYUD-I HAKANÎ Osmanlı tapu kayıtları. Bu kayıtlar defterhane'de tutulur ve defter emini dışında kimse tarafından üzerinde çalışılamazdı.

KUZZAT-I ASKERİYYE Ordu kadıları. Kazaskerler için kullanılan deyimlerdendir.

KÜÇÜK MECLİS Tanzimat'tan hemen sonra sancak merkezlerindeki, kaimmekamın başkanlığında, ziraat müdürü, tahrirat kâtibi, müftü ve yerliden ileri gelenlerin katıldığı idare kurulu. Daha çok vergilerin dağıtımı ve toplanması konusunda yetkiliydi.

KÜÇÜK MUHASSILLIK MECLİSLERİ 1857'ye dek muhassıl atanmayan yörelerde kurulan ve muhassıllığın işlerini yüklenen kurul. Kadı, Zâbit-i memleket, muhassıl vekili ile vücuhtan iki kişiden (toplam beş kişi) oluşmaktaydı. Gayrimüslim temsilcileri ile bu sayı yedi olabiliyordu. Vücuhtan iki kişi kur'a-i şer'iye ve halkoyu ile belirleniyordu. İdarî karar yetkisi vardı.

KÜLÂH Keçeden yapılma sivri başlık. Değişik formları vardı. Yeniçerilerin kullandığı keçekülah, Mevleviler'e özgü sikke gibi. Fesin yaygınlaşmasından sonra yalnızca tarikatlerin sembolü olarak kullanılmıştır.

KÜLHANBEYİ Sokak serserisi. Çok eskiden İstanbul'da başıboş gezenlere, hamam külhanları temizlettirilirdi. Yine, böyleleri ancak külhanlarda barınabilirlerdi. Bu nedenle sokak serserilerine külhanbeyi denildi. Bunlar, esnafa musallat olarak yaşamlarını sürdürürler, fırsat bulduklarında soygun da yaparlardı. Kopuk takımından gençleri de kimi

eylemlerine ortak ederlerdi. Giyim kuşamları perişan olmakla birlikte kopuklarınkine benzerdi.

KÜPLÜ GÜRUHU Eski İstanbul alkolikleri. Bunlar genellikle Galata'daki Küplü meyhanesinde içerlerdi. Paraları bitince sokağa çıkıp rastladıklarından "dem parası" dilenirlerdi.

KÜRDİSTAN MADALYASI 1846'da çıkarıldı. Doğu da Bedirhan Bey'in ve öteki aşiret önderlerinin başlattığı ayaklanmayı bastıran subay ve askerlere takıldı. Murassa, altın ve gümüş üç tipti. Göğüse takılırdı.

KÜREK CEZASI İşlediği ağır suçun karşılığında ayağından zincirle bağlı olarak gemide kürek çekmek. Tanzimat'tan sonra kaldırıldı. Ancak 1857 tarihli ceza yasasında, ağır suçlular için konan ve mahkûmun ayaklarına demir halkalar takılarak zor işlerde çalıştırılmasına da bu ad verildi.

• Kalebendlik
• Hıdemat-ı Şakka

KÜRSİ-İ EYÂLET Tanzimat döneminde vilayet merkezi olan kentler. Örneğin Hüdavendigâr Vilayeti'nin kürsi-i eyâleti Bursa idi. Merkez kentlerde toplanan meclislere de kimi yazışmalarda bu ad veriliyordu.

KÜRSÜ ŞEYHİ Cuma günü namazdan sonra vaaz veren din görevlisi. Hutbeler Arapça okunduğundan cemaatten hemen hemen kimse bir şey anlamazdı. Bu nedenle namazdan sonra kürsü şeyhi hutbede söylenenlerin Türkçesini vaaz yöntemiyle cemaate aktarırdı. Kürsü şeyhliğinin aşamaları vardı: Eyüb, Sultan Selim, Sultan Mehmed, Sultan Bayezid, Süleymaniye, Sultanahmed ve en büyüğü de Ayasofya şeyhliğiydi. Bunlara katar şeyhi de denirdi.

KÜŞAD MERASİMİ Açılış töreni. Daha önceki gelenekler arasında bulunmayan, Tanzimat yenilikleriyle birlikte başlatılan bir tören türüydü. Abdülmecid, okulların kışlaların açılışına katıldı. Bu nedenle görkemli törenler düzenlendi. Bundan sonra ise her aşamadaki yöneticinin onurlandırdığı açılışlar gelenekleşti. 1908'den sonra daha da önemsendi.

İttihat ve Terakki Fırkası, küşad merasimlerini, parti propagandası için araç edindi.

LAĞIMCI OCAĞI Geleneksel Osmanlı ordu sınıflarından. Lağımcılar, kapıkulu askerlerinden olup kale, sur, köprü, kaya gibi engelleri barut gücüyle yıkmakta uzmandılar. 19. yy'a doğru ocakları ıslâh edildi. Yeniçeri Ocağı ile birlikte lağımcılık da kaldırıldı.

LÂKAP Kişinin özelliklerine ve ününe göre kendisine verilen tanıtıcı ad. İkinci isim. Osmanlı tebaasından olan herkes -soyadı- yerine bir lâkapla tanınmak durumundaydı. Lâkap, doğum yerine, mesleğe, ülkeye, babaya, fiziki bir özelliğe... göre alınırdı.

LALA Pratik eğitimci. Osmanlı konaklarında, ev sahibinin çocuklarına görgü kurallarını uygulamalı biçimde kazandıran yaşlı, olgun kişilere lala deniyordu. Bu eğitim yöntemi, çok eskilerde Osmanlı şehzâdeleri için de uygulanmıştı. Osmanlı Sarayı Haremi'nde ise kadın lalalar vardı. Bunlar cariyelerin yetişmesinde görevliydiler.

LANDO (Fr. landeau) Saray halkının kullandığı lüks fayton. İki ve dört atla çekilen türleri vardı. Landonun üstü, önden ve arkadan açılıp kapanır biçimde körüklü tenteliydi. Kupalara göre daha gösterişliydi. Halk dilinde landon denirdi.

LATA İlmiye mensuplarının cüppe üzerine giydikleri bir tür pardesü. Biniş giyemeyen aşağı rütbedeki ilmiye sınıfı görevlileri törenlerde lata kullanırlardı. Boyu topuk hizasına kadar uzun, yakası inceydi.

LÂ-YEN-AZL Nizamiye mahkemeleri kadıları için öngörülen dokunulmazlık. Bir tür yargıç teminatıydı. Buna ilişkin tüzüğü hazırlayan Cevdet Paşa, nizamiye mahkemesi kadılarının azledilemeyeceği kuralını koymuş, kadıların korkusuzca yargıda bulunmalarını öngörmüştü.

LÂYİHA Proje. Devlet işlerinin planlanması, bozuklukların düzeltilmesi, yeniliklerin gerçekleştirilmesi... gibi önemli konulardaki görüşleri içeren tasarı. Genellikle padişaha sunulurdu. Abdülaziz döneminden itibaren, deneyimli birçok devlet adamı, lâyihalar hazırlamışlardır. Örneğin Âli Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa, Küçük Said Paşa... Sadaretten uzun zaman ayrı kalan kimi devlet adamlarının da

kendilerini hatırlatmak amacıyla bu tür girişimlerde bulundukları görülmüştür.

LÂYİHA-İ MUFASSALA Ayrıntılı tasarı. Âli Paşa’nın 1867’de Sultan Abdülaziz’e sunduğu ve daha çok anayasal düzene geçmenin gerekçelerini kapsayan ünlü proje. Bundan sonra, Fransız anayasasından ve yasalarından da yararlanılarak Cevdet Paşa başkanlığındaki Cemiyet-i İlmiye’de Mecelle’nin hazırlığı çalışmalarına başlanılmıştır.

LÂYİHA-İ NİZAMİYE Tüzük tasarısı. Nizâmnâme taslağı olmak üzere hazırlanan, ancak yetkili kurullardan henüz geçmeyen ve onaylanmayan önergelere deniyordu. Tanzimat dönemi ileri gelenleri, kişisel görüş ve deneyimlerine göre bu tür önergeler hazırlayıp Padişaha ve Bâbıâli’ye sunuyorlardı.

LÂZİME-İ UMUR Gerekli ve zorunlu işler. Yol, kışla, okul yapımı, fabrika kurulması, yenilikler... gibi.

L’EMPİRE OTTOMAN Osmanlı İmparatorluğu. Avrupa'da kullanılan bu deyim, 19. yy’da Türkiye’de de kullanılmaya başladı. Özellikle de Avrupa ile ilişkisi bulunan kuruluşlar ve İstanbul’daki yabancı şirketler yazışmalarda, ilânlarda, dükkân levhalarında, mühürlerde, yayınlarda bu yabancı sözcüğe de yer verdiler.

LEVANTEN Tanzimat’ta haraç ve cizye kaldırılınca bunlarla bağlantılı "zımmi" deyimi de unutuldu. Yeni haklardan ve imtiyazlardan yararlanan gayrimüslimler, kısa zamanda zenginleşerek Batılı devletlerle Osmanlı hükümeti arasındaki ekonomik ilişkilerde etkin olmaya başladılar. Bunlar, yaşam anlayışı bakımından da Batı ile Doğu arasında ilginç bir sentez örneği verdiler. Avrupalılar bu sınıf mensuplarına "Doğulu" anlamında bu adı taktı. Türk aydınları ise tatlısu frengi demekteydiler.

LEVÂZIM-I VEZARET TEDARİKİ Vezirlik rütbesi elde edenin bu rütbeye yaraşır, at, araba, seyis, kapıcı, kethüda vb. temin etmesidir. Tanzimat’tan önceki dönemlerde Vezirlerin "kapı" denen daireleri çok kalabalık tutulurken, son dönemlerde sayılar en aza indirilmiştir. Bununla birlikte, kişisel zenginliği bulunmayan kimi vezirler bunu bile yerine

getiremediklerinden Padişah’ca verilen atiyye-i seniyye ile vezirlik gereklerini karşılayabilmişlerdir.

LEVEND Karada ve denizde görev yapan paralı asker. Gemi ya da donanma levendleri, gerektiğinde korsanlık da yapan deniz piyadeleriydi. Donanma levendlerinin bir bölümü tımarlı kıyı halkıydı. Levend-i Rumî denenler ise adalardan getirtilen Rum gençlerdi. Bunlar gemicilikten çok iyi anlarlardı. 19. yy’da bunların alınmasından vazgeçildi. Kıyı halkı leventlerine de kalyoncu denildi. Kara levendleri ise eyalet paşalarının kapılarında paralı askerlik ederler, fakat efendileri görevsiz kalınca dağılıp eşkıyalıkla vakit geçirirlerdi. Bunlara "kapısız levendat" denilirdi. II. Mahmud döneminde son kalıntıları da temizlenerek ülke genelindeki bir huzursuzluk kaynağı yok edildi.

LEVEND ÇİFTLİĞİ İstanbul’da Ortaköy sırtlarında, başıboş levendleri eğitmek ve orduya kazandırmak için kurulan askerî amaçlı çiftlik. Kapısız levendler burada hem eğitim görecekler hem de tarımla uğraşarak kazanç sağlayacaklardı. 18. yy’ın sonlarına doğru bulunan bu çâre olumlu bir sonuç vermedi. Daha sonra aynı yer Nizâm-ı Cedid talimgâhı oldu. Bir süre sonra da buradaki kışlalar eğitimli orduya düşman ocaklılar tarafından yıkıldı. Levend çiftliği 19. yy boyunca boş kaldı. Kanun kaçaklarının saklandığı korkulu yerlerdendi.

LEYÂLİ-İ MÜBÂREKE Kutsal geceler. Halkın kandil dediği ve Osmanlı toplum yaşamında önemli yeri olan belirli gün ve geceler: Mevlid (R.evvel’in 12. gecesi), Regaip (Recebin ilk cuma gecesi), Miraç (Receb'in 27. gecesi), Berat (Şaban’ın 15. gecesi) ve Kadir (Rama-zan’ın 27. Gecesi)’dir. Osmanlı Padişahları bu gecelerin saygıyla değerlendirilmesine dikkat ederlerdi. Örneğin Mevlid günü, görkemli ve geleneksel Mevlid Alayı düzenlenirdi.

LİBÂS-I TÂZİM Cuma selamlığı ve binişlerde padişahın geçeceği yerlerde ya da tören alanında yer alacak resmî görevlilerin giydikleri özel üniformalar ve değerli elbiseler. Tören kıyafeti.

LİMAN-I KEBİR İstanbul limanı. Türkiye'deki liman ve iskelelerin en büyüğü ve önemlisi sayıldığından bu adla anılmaktaydı.

LİSÂN-I OSMANİ Türkçe, Arapça, Farsça karışımı resmî ve edebi yazı dili. Bunu benimseyen ve savunanlara göre her paragraf -ne denli uzun olursa olsun- tek cümleden oluşmalı; Arapça ve Farsça uzun karmaşık tamlamalara çoklukla yer verilmeli; yazı bir çırpıda anlaşılabilecek açıklıkta olmamalıydı.

LİVA Bayrak veya sancak.

• Alemhay-ı Osmanî

LİVA Osmanlı ordusunda iki alaydan oluşan, tümenden daha dar kadrolu birlik. Komutanı'na da liva veya mirliva denirdi. Miralay'ın bir üstüydü.

LİVA Tanzimat düzenlemesinde vilayet ile kaza arasındaki idari birim. Buna sancak da deniyordu. Liva yöneticilerine ise mutasarrıf adı verildi.

LİVA AMİRAL Osmanlı donanmasında mirliva eşidi deniz subayı.

LİVA-İ SAADET/LİVA-I ŞERİF Bir adı da "ukab" olan ve Hz. Peygamber'e mal edilen kutsal bayrak. Osmanlı tarihi boyunca en fazla değer verilen kutsal emanet olmuştur. Büyük savaşlar ve ayaklanmalar nedeniyle çıkarılır, manevi etkisinden yararlanılmaya çalışılırdı.

LİVA MECLİSİ Liva merkezinde mutasarrıfın başkanlığındaki idare kurulu.

LİVRE Döviz. Yabancı banknotlarına Osmanlıların verdiği ad. Kâğıt para anlamındaydı.

LİYAKAT MADALYASI 1890'da çıkarıldı. Her alanda başarılı, dürüst ve kahramanlık gösterenlere verilmesi öngörülen bir teşvik madalyasıydı. Bir yüzünde tuğra ve arma, diğer yüzünde "sadakat ve şecaat ibraz edenlere mahsus liyakat madalyası" yazılıydı. Altından ve gümüşten iki tipti. 1905'te yenileri çıkarıldı ve ilginç bir uygulama olarak ülke yararına çalışmalarda ve hayırda bulunan kadınlara da takılması kabul edildi.

LONCA Türk usta ve işçilerinin geleneksel üretim kooperatifi ve dayanışma derneği. Loncalar, her mesleğe göre ayrı ayrı olurdu. Fakat amaçları ve çalışma yöntemleri birdi: Üretim ve pazarlamada birlik, kalite, işçi ve usta yetiştirme, ticaret ahlâkını koruma, aracı kullanmama, yardımlaşma ve dinin her türlü sınırlarına ve kurallarına bağlılık. Loncayı "şeyh" yönetir, "eski" ve "ihtiyar"lar, kendisine danışmanlık ederlerdi. Daha alt düzeyde ise yiğitbaşılar, esnaf kâhyaları vardı. Gedik denen esnaf kadrosuna titizlikle uyulurdu. Kimi esnaf toplulukları loncalarını yüz yıl öncesine dek ayakta tutabilmişlerdir.

LÛTF U İHSAN İyilik ve bağış. Tüm görevler, çalışmayla elde edilen varlıklar; padişahın iyiliği ve ihsanı kabul edilir, bu deyim sözkonusu inancı doğrulamak için sık sık yinelenirdi. Tanzimat'la birlikte lûtf u ihsan anlayışı değişti. Atama, terfi, kazanç ve mülk edinme kişilerin çaba ve başarıları gereği sayılmaya başlandı.

LÛBİYYAT KUMPANYASI 19. yy sonlarında küçük gruplar halinde İstanbul dışına çıkmaya başlayan ilk tiyatro grupları.

LÜLE Pipoya benzeyen, uzun çubuklu tütün içme aracı. Topraktan yapılan lülelerin çeşitleri çoktu ve genellikle Türkiye'de üretiliyordu. Lüleciler, lüle çamurundan, fincan, hokka, çanak, kutu gibi eşyalar da yaparlardı. Bunların Tophane'de Lüleciler Çarşısı denen toplu İşyerleri vardı.

LÜLE Çeşme suyu ölçüsü. 96 gr ağırlığında yuvarlak bir kurşun parçasının sığabileceği boru 1 lüle demekti. Bunun 1/4'üne ise masura denilirdi. 1 masura ise 4 çuvaldızdı. Bu ölçümler, maslaklarda yapılırdı.

M Sadrâzam’ın padişaha yazdığı tezkirelerin altına "mâlum kişi" anlamında koyduğu paraf. Birbirini yakından tanıyanlar da uzun imza ve künye yerine yine bu işareti kullanırlardı.

MAADİN-İ HÜMAYUN Devlet madenleri. Başlıcaları Keban, Ergani, Gümüşhane, Küre, Ereğli ocaklarıydı. Buraların yönetimi maden emini denen görevlilere verilirdi.

MAADİN NİZÂMNÂMESİ 7 Temmuz 1861 'de çıkarılan madenlerin işletilmesine ilişkin tüzük. Daha sonra Havza-i Fahmiye Nizâmnâmesi çıkarılmıştır.

MAADİN ve MEMLAHA HASILÂTI İltizam ve mukataa biçiminde işletmeye verilen madenlerle tuzlalardan elde edilen gelirler.

MAAL-KASEM Nizamiye mahkemelerinde tanıklara ve gerektiğinde suçlanana yaptırılan yemin.

MAARİF-İ UMUMİYE Genel eğitim ve öğretim. Ülkede eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması sürecinde bu deyim kullanılmış ve eğitim örgütü de bu adı almıştır.

MAARİF-İ UMUMİYE NİZÂMNÂMESİ 1 Eylül 1869’da yayınlanan ilk önemli eğitim-öğretim tüzüğü. Maarif Nâzırı Saffet Paşa hazırlattı. Bu tüzük, Avrupa’daki eğitim kurumlarının ve tekniklerinin Türkiye’de de yerleşmesini amaçlamaktaydı. Eğitim bütünlüğünü öngören bu yaklaşıma göre, köylerde ve mahallelerde birer sıbyan, kasabalarda rüşdiye, büyük kasaba ve küçük kentlerde idadiye, il merkezlerinde de sultânîye açılacaktı.

MAARİF MADALYASI Okul birincileri için 1901'de çıkarıldı. Altın ve gümüş iki türdü. Sivil ve asker okulları birincilikle bitirenlere altını, İkincilere gümüşü verilirdi. Bir yüzünde okul adı, diğer yüzünde "ikdamat-ı taraf-ı padişahiden lütfen takdir ile ihsan buyurulmuştur." cümlesi yazılıydı. 1909’da kaldırıldı.

MAARİF MECLİSİ Maarif Nizamnâmesi'nin yayınlanmasından sonra 1870'li yıllarda vilayetlerde oluşturulan eğitim-öğretim komisyonları. Okul yapımı, donatım ve öğretim elemanı gibi sorunları görüşürdü.

MAARİF NÂZIRI Eğitim-öğretim işleri bakanı. Maarif-i Umumiye Nezâreti kurulduktan sonra bu örgütün başına getirilen ve 1908'e dek doğrudan Padişaha karşı sorumlu bulunan ayrıca Hey'et-i Vükela üyesi olan görevliydi. İlk Maarif Nâzırı Abdurrahman Sâmi Paşa (1857), sonuncusu Said Bey (1922)'dir. Çok sayıdaki maarif nâzırlarından en çok tanınanları Kemal, Saffet, Ahmed Vefik, Cevdet, Münif, Mustafa Nuri Paşalarla Recaîzâde Ekrem Bey, Emrullah Efendi'dir.

MAARİF NEZÂRETİ 17 Mart 1857'de kurulan eğitim-öğretim işleri bakanlığı. Daha önceki Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin devamıydı. Islahat Fermanı'nın öngördüğü eğitim öğretim yeniliklerini gerçekleştirmek için kuruldu. Harbiye, Bahriye ve Tıp Mektepleri dışındaki tüm eğitim-öğretim kurumlarını bünyesinde topladı. Kadrolaşma çalışmaları uzun sürdü. Meclis-i Kebir-i Maarif başlıca karar organıydı. İlk dönemde adı Maarif-i Umumiye Nezâreti idi.

MAARİF NİŞANI 16 Mayıs 1910'da çıkarıldı. Başarılı öğretmenleri, bilim ve sanatta büyük hizmeti görülenleri onurlandırmak için düşünülmüştü. Gümüşten üç rütbesi vardı. Üzerinde mineli hilâl, kırmızı tuğra, defne ve meşe dalları ve beş köşeli yıldız motifleri işliydi. Bu motifler, rütbelere göre farklılık göstermekteydi.

MAAŞAT NİZÂMNÂMESİ 1879'da çıkarılan aylıkların ödenmesine ilişkin tüzük. Buna göre, Padişah buyruğu ile ödenegelen maaş-ı zâtî adı altındaki özel aylıklar kesildi. Memurlara ve emeklilere ödenecek aylıklar yeni esaslara bağlandı. Örneğin Sadrâzam ve Şeyhülislâmların emeklilik aylıkları 20.000 krş'tu.

MAAŞ KIRDIRMAK Aylık çekini düşük bedelle satmak. II. Meşrutiyet'ten önce memurlara maaşları vaktinde ödenmez, ellerine "maaş sergisi" denen bir makbuz (çek) verilir, taksit taksit ödenebilen maaşın hesabı bu makbuza işlenirdi. Kimi memurlar, araya adam koyarak

aylıklarını alabilirler, kimileri de sergilerini sarrafa götürüp % 20’ye kadar noksanıyla satarlardı.

MÂBEYN Ara daire. Selamlık ve harem arasındaki bölüm. Konaklarda iki ana bölümü birbirinden ayıran bir mâbeyn sofası ya da odası bulunurdu. Burası, selâmlıktaki yabancı erkekler veya uşaklarla haremdeki kadınların herhangi bir nedenle karşılaşmalarını önleyen, ayrıca ev sahibinin dinlendiği bir mekândı.

MÂBEYN BAŞKÂTİBİ Saray genel sekreteri. Son derece önemli ve yüksek bir görevdi. Buyruğunda çok sayıda mâbeyn kâtibi ve mâbeynci vardı. Başkâtipler, vezirliğe eşit bâlâ rütbesinde olurlardı. Görevlerindeki başarı oranında padişahın güvenini kazanmaları, yönetimde etkin olmaları ve terfi ederek vezirlik ve nâzırlık almaları mümkündü. Başkâtip, Saray’ın Bâbıâli ile ilişkilerini düzenler, gelen karar nizâmnâme ve fermanları padişaha sunarak görüşünü ilgili belgeye yazardı.

MÂBEYNCİ Mâbeyncilik görevi yapan, başkâtibin yardımcısı olan bürokratlar.

MÂBEYN FERİKİ Saray’daki ordu temsilcisi. Belirli bir görevi yoktu. Ordunun padişaha bağlılığının teminatı sayılmaktaydı. Temsil görevi mâbeyn müşiriyle aynıydı. Müşir atanmadığı zamanlarda bir ferik, mâbeyndeki müşiriyet makamına atanır ve protokol gereği törenlere katılırdı.

MÂBEYN-İ HÜMAYUN II. Mahmud’dan itibaren padişahların resmî yaşayışlarını geçirdikleri sarayın ana dairesi. Buraya "mâbeyn-i hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne" de dendiği olurdu. Padişahlık resmi büroları bu bölümdeydi. Sabahleyin harem dairesinden mâbeyne geçen padişah, gününün tamamını burada geçirir, elçileri sadrâzamı ve nâzırları burada kabul eder, kitap okur, dinlenir, yemeğini yerdi. Bâbıâli’nin hükümet makamı sayılması gibi mâbeyn de saltanat makamıydı. 19. yy saraylarında klasik bölümleme bırakılarak selamlık ve mâbeyn daireleri bir bütün olacak şekilde planlanmıştı.

MÂBEYN-İ HÜMAYUN ERKÂNI Saray genel sekreterliğinde görevli birinci derece bürokratlar. Şunlardan oluşmaktaydı: 1 başkâtip, 4 kâtip, 1 ceb-i hümâyûn kâtibi, 1 ser-karin, 1 karin-i sâni, 1 seryâver, 1 hazine-i hassa nâzırı, 1 sertabip, 1 Istabl-ı âmire müdürü, 1 sermimar, 1 Dârüssade ağası, 1 ser-musahip, 1 musahib-i sâni. Bunlardan her birinin ayrı ayrı büroları ve yardımcıları vardı.

MÂBEYN-İ HÜMAYUN MÜŞİRİYETİ Kaldırılan Enderun'un görevini üstlenerek 1832'de kuruldu. Fakat beklenen hizmeti veremeyerek 19. yy'ın ikinci yarısında önemini yitirdi. Bürokrasiye eleman yetiştiren Mekteb-i Sultanî ile 1859'da kurulan Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye ve Mekteb-i Harbiye, Mâbeyn Müşirliği'ni sembolik ve onursal bir görev durumuna düşürdü. II. Abdülhamid döneminde uzun süre mâbeyn müşirliği yapan Gazi Osman Paşa örneğinde olduğu gibi, bu makama dürüst, hanedanla yakınlığı bulunan eski komutanlar getirildi. Mâbeyn müşiri, padişahın maiyyetindeki en yüksek askeri temsilciydi. Ordunun sultana bağlılığını temsil ediyordu.

MÂBEYN ŞERHİ Saraya sunulan arz tezkirelerinin altına, padişahın görüşünü içerir biçimde eklenen not. Mâbeyn başkâtibi, sadaretden ve nâzırlıklardan gelen arz tezkirelerini okuyarak padişaha açıklar, aldığı direktife göre şerhi yazdırır ve yerine gönderirdi. Böylece tamamlanmış olan karar, ilgililerce uygulamaya konurdu. Mâbeyn şerhi, arz tezkiresinin altına soldan sağa doğru ve aşağıdan yukarıya yatık bir şekilde yazılırdı. Arz tezkiresinde mâbeyn başkâtibine hitap edildiği gibi, mâbeyn şerhinde de başkâtipçe Sadrâzam a veya ilgili nâzıra uygun elkap kullanılarak hitap edilirdi.

MADDE Osmanlıca resmi dilde "sorun" ve "durum" anlamında sıkça kullanılan bir sözcük: Vergi maddesi, asker maddesi gibi.

MADDE-İ KERİHE Utanç sorunu. Rüşvet olgusuna verilen addı. Alınan tüm önlemlere karşı yaygınlığı ve kötü etkileri giderilemeyen rüşvet, bir utanç nedeni sayılıyordu.

MADEN HAZİNESİ İstanbul'daki Darbhane'ye gelen gümüş ve altın. Keban, Ergani gibi bellibaşlı maden ocaklarından çıkan cevherler,

kalhanelerde eritilir, bakır ve kurşunun yanı sıra bir miktar da altın ve gümüş elde edilirdi. Bu değerli madenler, özel koruma önlemleriyle her yıl İstanbul’a gönderilirdi.

MADUNLUK HİSSİ (Aşağılık duygusu) Avrupa’ya ayak uydurmak ve Batı toplumlarına benzemek çabalarına karşın, Batı’nın Osmanlılık konusundaki görüşü değişmedi. Bu olgu, Osmanlı devlet adamlarında ve aydınlarında aşağılık duygusuna yol açtı.

MAĞDUB-İ PADİŞAHÎ Padişahın kızgınlığını gerektirir ağırlıkta suç işlemiş kişi. İdamı gerekli isyancı. Tanzimat’la birlikte padişahların doğrudan idam fermanı çıkarmaları da sona erdiğinden, bu deyim II. Mahmud’dan sonra kullanılmamıştır.

MAĞRİB-İ AKSA Uzakbatı. Fas’a verilen ad. Kuzey Afrika’nın en batıda kalan bölgesine deniyordu.

MAĞŞUŞ SİKKE Ayarı düşürülmüş para. Altın ve gümüş paraların değerine ve gramına göre bir de ayarı söz konusuydu. Fakat sık sık görülen ekonomik krizler nedeniyle gramı değiştirilmeden paranın ayarı düşürülerek piyasaya bir miktar daha fazla gümüş ya da altın para sürülmesi gözetilirdi. Tanzimat’tan sonra bu yola bir daha başvurulmadı.

MAHAKİM-İ NİZAMİYYE Tanzimat döneminde kurulan ve şeriat mahkemeleriyle bir ilgisi bulunmadan görev yapan çağdaş mahkemeler. İlk Nizamiye Mahkemeleri. 1869'da kuruldu.

MAHAKİM-İ ŞER’İYYE Şer’iyye mahkemeleri. Kadı’nın başkanlığındaki yargı kurullarıydı. Kadı vekili (nâib) de bu tür mahkemeleri yönetirdi. Şer'iyye mahkemesinde taraflar (davacı ve davalı) ile şahidlerin bulunması zorunluydu. Kararlar sicille işlenir, ayrıca ilgililere ilâm verilirdi.

MAHALLE İMAMI Kentlerde, mahalle muhtarlığı görevi yapan din adamları. Bunlar kadıya karşı, semt kadınlarının örtünmesinden, sokağa çıkmasından ve ahlakî tutumlarından sorumluydular.

MAHALLE MEKTEBİ Okuyup yazma ve din eğitimi veren eski özel ilkokul. İsteyen herkesin basit birtakım koşulları yerine getirerek mahalle mektebi açması mümkündü. Tek sınıflı tek hocalı bu okulların seçkinleri kârgir bir okul yapısı (taşmektep) ve deneyimli, aydın bir hoca ile ötekilerden ayrılırdı. Mahalle mektebinde öğrenime elifba cüzü ile başlanır Kur'an'ın hatmi ile son verilirdi. Bu programın süresi belirsizdi. Bir yıldan on yıla kadar olabilirdi. Başlıca disiplin öğesi ise falakaydı. Tanzimat, mahalle mekteplerine ilişmeden iptidâiler açmayı öngördü. Çünkü ülke genelinde çok yaygın olan bu eski okulların bir çırpıda kaldırılıp yerlerine çağdaş okulların açılması, parasal yönden ve öğretmen yokluğu nedeniyle olanaksızdı.

MAHALLİ MÜNTEHAB MECLİS Seçimle oluşturulan yerel idare kurulu. Tanzimat'tan sonraki yönetsel düzenlemelerde, vilayet, liva, ve kazalarda, birer meclis (idare kurulu) kurulması da öngörülmüştü. Bu kurulların tabii üyelerinin yanı sıra bir kısım üyeleri de halk tarafından seçilmekteydi. Bu özelliğinden dolayı ilk idare kurullarına bu ad verilmişti.

MAHÂRET-İ KALEMİYYE Siyaset becerisi. Diplomatik yollardan devletin yararına sonuçlar alabilme hüneri. Güçsüz dönemlerde, ordunun yetersizliği umutları kırar, buna karşılık deneyimli devlet adamlarının diplomatik yollardan zaferler kazanacaklarına umut bağlanırdı. Örneğin, Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa, mahâret-i kalemiyyelerine güvenilen devlet adamlarındandı.

MAHFEL-İ HÜMAYUN Padişahın camide namaz kılması için ayrılan özel bölüm. Selâtin camilerde ikinci bir kat görünümü veren ve hünkâr mahfeli de denen buraya, Padişah ayrı bir kapıdan ve koridordan girer, herkesin Allah'a yöneldiği ibadet yerinde cemaatten saklanırdı. Kuşkusuz mahfel-i hümayunlara güvenlik açısından da ihtiyaç duyulmuştu.

• Hünkâr Mahfeli

MAHFUZ AHİDNÂME DEFTERİ Yabancı devletlerle imzalanan kapitülasyonların tüm koşullarını ve ayrıntılarını gösteren protokol kütüğü.

MAHİYE Aylık ödenti, maaş. Tanzimat'la birlikte devlet memurlarına da genel bütçeden ya da yerel kaynaklardan her ay ücret ödenmesine

başlandı. Buna mahiye adı verildi.

MAHKEME-İ EVKAF Vakıflar mahkemesi. 1856'da Evkaf Nezâreti bünyesinde kuruldu. 1908'den sonra Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf adını aldı. Görevi, mütevelli hesaplarını denetlemek, devlete ait vakıfların kira sözleşmelerini yenilemek cihet (imam-müezzin) atamaları için ilâm düzenlemekti.

MAHKEME-İ İSTİNAF Yüksek yargı yeri. İlk mahkemenin kesin kararına itiraz amacıyla başvurulan bir üst mahkeme.

MAHKEME-İ MUHTELİTE Karma ticaret mahkemeleri. Tanzimat'tan sonra kuruldu. Yabancılarla Osmanlı uyrukluları arasındaki ticaret dâvalarına bakan nizamiye mahkemelerindendi.

MAHLAS Tapşırma. İkinci isim. Lâkaptan farklı olarak belli bir olgunluğa ve yetkiye ulaşıldıktan sonra üstadlar ve âmirler tarafından verildi. Bâbıâli kalemlerine kâtip adayı girenler, belli bir süre geçince mahlas alırlardı. Örneğin Midhat Paşa'nın Şinasi'nin Namık Kemal'in ünlendikleri bu adları birer mahlastı.

MAHLÛL Boş kadro. Herhangi bir nedenle boşalan görev veya kazanç yeri. Tanzimat'tan önce sahibinin ölümüyle boşalan dirlikler için kullanılırdı. Boşalan dirliklerin de mahlûl-ı sırf, mahlul-ı gayrisırf, mahlûl-ı defter, mahlûl-ı icmâl, mahlûl-ı mufassal ve hariç-ez-defter gibi türleri vardı. Mirî arazi mutasarrıfının yasal mirasçı bırakmadan ölmesi durumunda ise toprak, rayiç bedeli ile veya açık artırma yoluyla satılırdı.

MAHMİL Deve üstüne bağlanan ve karşılıklı iki yolcunun oturmasına yarayan oturaklı semer.

MAHMİL-İ ŞERİF Hicaz'a surre adı altında gönderilen para ve hediyelerin konduğu özel sandık. Bu, süslenen bir devenin sırtına bağlanırdı.

MAHMUDİYE ALTINI II. Mahmud döneminde basılan altın paralar. 22 ayar, 1,5 dirhem (4.8 gr)'lik altın. Beş kuruş değerinde iken Tanzimat'ın

ilk yıllarında 70 kuruşa çıktı. Çünkü memduhiye adı ile piyasaya sürülen 20 ayar, 0.5 dirhem (1.6 gr)’lik bir başka altın para 20 kuruş itibar edilmişti.

MAHREC-İ AKLÂM Kâtip okulu. 1862'de Mekteb-i Aklâm adı ile açıldıktan kısa bir süre sonra üç sınıfa çıkarıldığı bir dönemde, yeni kurulan hükümet bürolarındaki sekreter sıkıntısını gidermek için Maarif Nâzırı Kemal Efendi (Paşa) tarafından düşünülmüştü. Burada özellikle kitâbet (yazı uzmanlığı) yabancı dil, güzel yazı vs. öğretiliyordu. 1876’da Mekteb-i Fünun-ı Mülkiye açılınca bu okul kapatıldı.

MAHREC-İ MEKÂTİB-İ ASKERİYE Askeri ortaokullar. Askeri İdarîlere aday yetiştiren dört sınıflı okullardı. Askeri dersler yoktu. Fakat askeri lisede verilecek bilgiler için sağlam bir temel hazırlamayı amaçlıyordu. İlki 1864'te açıldı.

MAHREÇ MEVÂLİSİ Bir kadılık aşaması. Devriye mevâlisinden olanlar yükselince bu aşamayı elde ederlerdi. İzmir, Selanik, Yenişehir-i Fener, Hanya, Kudüs, Haleb, Trabzon, Sofya, Üsküdar, Eyüb kadıları bu düzeydeydi. Bir üstü bilâd-ı hamse mevleviyeti idi.

MAHSULAT MA’MÛLAT SERGİSİ Üretim ve imalat fuarı. İstanbul'da 1906'da II. Abdülhamid’in 30. saltanat yılı vesilesiyle gerçekleştirilen faaliyetlerden biri olarak açıldı. Yerli tarım ve sanayi ürünlerini tanıtmayı amaçlıyordu.

MAHYA Halka, Ramazan’ın başladığını duyurmak ve kutsal ayı ışıklandırmak için yapılan kandillerle yazılı-şekilli aydınlatma. Mahya, çift minareli camilerde şerefeden şerefeye kurulurdu. Ramazanın onbeşine kadar mahyalar (ya Kerim, Tebarekallah, el-firak...) sonraki günlerde de resimli (Kız kulesi, kayık, fıskiye...) olurdu. Mahyacılık başlıbaşına bir sanattı. Bunu yapanlara da mahyacı deniyordu. İlk elektrikli mahya. 1914'te Ayasofya’nın minareleri arasına "ya Muin" olarak yazıldı.

MAHZAR Aynı dileğe ya da şikâyete ortak ve tanık olanların birlikte düzenledikleri çok imzalı dilekçe. Çoğu zaman kadı huzurunda yazılıp imzalanır, sicile de işlenirdi. Resmi makamlara verilen mahzarlar, toplumun şikâyet ve isteğini dile getirdiğinden önemsenirdi.

MAHZEN Büyük malzeme deposu. Devlet kurumlarına ait ana depolar. Örneğin Tersane'de mahzen-i cup (kereste anbarı), mahzen-i sürb (her türden malzeme anbarı) gibi başlıbaşına birer kuruluş olan depolar vardı.

MAİYET VAPURU 19. yy'ın ikinci yarısında, İstanbul'daki yabancı elçiliklerin, Osmanlı karasularında bulundurdukları askeri gambotlar. Bu vapurlarda silahlı deniz piyadeleri de bulunurdu. İlgili büyükelçinin buyruğundaydı.

MAİYYET-İ HÜMAYUN/SENİYYE Padişahın özel hizmetinde bulunan, resmi çalışmalarına yardımcılık eden en büyüğünden en küçüğüne kadar, sarayla görevli personel. Tanzimat'tan sonraki saray kadrolaşmasında bunların sayısı 1.000-2.000'i buldu. Fakat çağdaş Batı saraylarına oranla bu, çok düşük düzeyde kaldığı gibi, yükselme dönemi saray kadrolarına oranla da çok azdı.

MAKAM-I CELİL-İ VEKÂLET-İ MUTLAKA Sadrâzamlık makamı. Resmi yazılarda, Sadrâzamlık'ın yüceliğini ve saygınlığını vurgulayıcı bir deyim olarak kullanılırdı. Aynı anlamda "makam-ı muallâ-yı sadaret-i uzmâ" da denirdi.

MAKAM-I HİLÂFET-İ KÜBRÂ Yüksek halifelik makamı. II. Abdülhamid döneminde, Padişahlığın kutsal yönünü vurgulamak için resmi yazışmalarda sık sık kullanılırdı. Padişahlığa koşut ayrı bir halifelik makamı yoktu. Halifelik padişahın kişiliğindeydi.

MAKAM-I MUALLÂ-YI HİLÂFET Yüce halifelik makamı. 19. yy sonlarına doğru kullanılmaya başlandı. Özellikle de Müslüman devletlerle yapılan yazışmalarda, saltanat-ı şeniyye yerine bu unvan tercih edildi.

Makam-ı Mualla-yı Meşihatpenâhi: Şeyhülislâmlık makamı.

MAKAM-I SALTANAT Padişahlık yeri. Sultanlık buyruklarının çıktığı saray. Saltanat makamı sayılan tahta padişah ancak cülus töreninde oturur, bayram törenlerinde ise bayram tahtı denen başka bir tahtı kullanırdı. Bunun dışında, normal çalışmalarını, sarayda sürdürürdü.

MAKARR-I HÜKÜMET Yönetim merkezi, başkent. Yabancı devletlerin başkentleri için kullanılırdı.

MAKDEM Çevresine ucu saçaklı pûşi (sargı) sarılmış yayvan fes. Gemiciler, kalyoncu denen deniz erleri kullanırlardı.

MAKSİM (maksem) Bendlerden kente gelen suların semtlere dağıtıldığı kapalı havuz. Sultan II. Mahmud döneminde İstanbul'un su şebekeleri geniş biçimde ıslah edilmiş, Taksim denen yerde de yeni bir maksim yapılmıştı.

MAKTUALI Her yıl Osmanlı Devleti'ne belli bir miktar vergi ödeyen, bunun dışında bir yükümlülüğü bulunmayan yarı bağımsız eyalet ve beylikler. Bunlara "maktua merbut eyaletler", "mirîlü eyaletler" de denirdi. Mısır bunlardandı.

• Eyalât-ı mümtâze

MAL DEFTERDARI Vilayetlerde devlet gelirlerinin toplanması, hesapların görülmesi ile görevli maliye memuru. Tanzimat'tan önce ayrıca her vilayette bir de tımar defterdarı vardı. Mal defterdarlarına hazine defterdarı da deniyordu. Tanzimat döneminde kazalarda da mal müdürlükleri kuruldu.

MAL-I MİRÎ Devlet geliri. Doğrudan veya dolaylı yoldan Osmanlı hazinesine aktarılan tüm vergilere denirdi.

MÂL-I MUĞTENEMAT Hicaz bölgesinde yaşayan ve Osmanlı tebaası olarak hiçbir yükümlülüğü yerine getirmeyen, fırsat buldukça da kervan, yolcu soyan, çöl bedevilerinin görüldükleri yerde vurulmaları yasaldı. Elegeçen hayvan ve eşyaları ise satılarak mal sandığına bu adla gelir yazılırdı. Tanzimat döneminde de bu yöntem uygulandı.

MAL-I MUKAYYET Malikânelerin ve mukataaların maliye defterlerinde yazılı sabit gelirleri.

MALİKÂNE Devlet topraklarının (hazine arazisinin) bir muacele (peşinat) ve yıllık kira mukabili kişiye satılması. Para sıkıntısı çekildiği

dönemlerde bu uygulamaya yaygın bir şekilde başvuruldu. Gerçek satıştan farkı, tasarruf hakkının mirasçılara geçmemesiydi.

MALİKÂNE BERATI Devlet arazisini malikâne olarak alan kişiye verilen sultanlık belgesi.

MALİKÂNE MUKATAALARI Yerel nüfuzluları himaye etmek, ülkenin bunlar eliyle onarım ve bakımına kolaylık sağlamak, sızıntıları önlemek, fakat daha da önemlisi, devlet hazinesine peşin ve toplu bir irat temini düşüncesiyle mirî mukataalardan bir kısmının satılması. "Muaccele" denen bir peşinatla kişiye devredilen bu hak, yaşam boyu koşulu ile olurdu. Tanzimat'tan sonra kaldırıldı. Bu sisteme, "malikâne veçhiyle mukataa" da deniyordu.

MALİKÂNE MUTASARRIFI Malikâne veçhiyle mukataa elde eden yerel nüfuz temsilcisi veya derebeyi.

MAL-İ TAYYİB Sağlıklı, yasal, helal kazanç ve para. Şeriata göre vergisi ödenen ve yasal yollardan kazanılan paraya denirdi. Bu nedenle din korkusu taşıyanlar, vergi konusunda titizlik gösterirler bunu öncelikle ödeyerek servetlerini haram olmaktan kurtarmayı amaçlarlardı.

MALİYE AHKÂM DEFTERİ Maliye Nezâreti'nin, parasal ve ekonomik konularda yayınladığı nizâmnâme, talimatnâme ve emirlerin yazıldığı ana kütük. Malî konularda bir güçlükle karşılaşıldığında buraya başvurulur ve uzmanlarınca gerekli inceleme yapıldıktan sonra cevap verilirdi.

MALİYE KALEMİ Maliye Nezâreti'nin başlıca bürolarından. Burada mali konulara ilişkin hükümler, fermanlar yazılır, yeni vergi uygulamalarına ilişkin genelgeler ve emirler düzenlenirdi. İlmiye, evkaf ilgililerinin beratları da buradan çıkardı.

MALİYE NÂZIRI Maliye Nezâteri'nin kurulması ile sonuncu başdefterdara verilen ad. Ancak 1838-1841 arasında bu unvan birkaç kez değiştirildi. Önce hazine-i âmire defterdarı, sonra hazine-i mukataat

defterdarı oldu. 1841 ’de bir daha değişmemek üzere maliye nâzırı unvanı benimsendi.

MALİYE NEZÂRETİ II. Mahmud 1826’da köklü yeniliklere yönelirken maliye örgütünü de değiştirdi. Defterdarlıkları kaldırdı. Bunların yerine mansure ve darphâne hazineleri ile hazine-i âmire adları altında üçlü bir sistem getirdi. Fakat bu uygulama birtakım sakıncalar doğurduğundan 1838'de "Umur-ı Maliye Nezâreti" adı altında maliye nezâreti kuruldu. Daha sonraki gelişmelerle de bu nezâret, muhasebe-i maliye, muhasebe-i umumiye, muamelât-ı nakdiyye, varidat, emlâk-i mirîye gibi ana birimleri ve çok sayıda yardımcı birimi kapsayan geniş bir kuruluş oldu. Tam adı "Maliye ve Hazine-i Hassa Nezâreti"ydi.

MAL KALEMİ Tanzimat’tan sonra kaza merkezlerinde kurulan maliye dairesi. Maliye memurları burada görev yaparlardı. Mal sandıkları da bu daire ile bir arada bulunurdu. Büronun âmiri mal müdürüydü.

MAL SANDIĞI Devlet gelirlerinin ve kıymetli evrakın (pul, damgalı kâğıt vs.) saklandığı maliye bürosu ve buradaki kasalar. Her türlü tehlikeye karşı bu sandıklar demir kaplı ve perçinli birer kaza durumundaydı. Toplanan gelirler buralarda saklanır, harcamalar da buradan yapılırdı.

MANASIB-I SİTTE Altı mansıp. Tanzimat’tan önce, kalemiye sınıfından büyük memurlara deniyordu.

MANDA (Fr. Mandate) I. Dünya Savaşı’ndan sonra, Milletler Cemiyeti Sözleşmesi uyarınca, güç koşullardan ötürü kendi kendisini yönetemeyen ulusların gelişmelerini sağlamak üzere ve Cemiyet’in vekili sıfatıyla ileri bir devletin güçsüz ve geri bir ülkeyi vesayeti altına alması. Parçalanan Osmanlı Devleti’nin bağımsızlık sürecine giren bölgeleri için de düşünülmüştü. Ancak Misak-ı Milli ile belirlenen sınırlarda manda kabul edilemeyeceği dünyaya ilan edildi. Buna karşılık Suriye, Irak, Mısır, Filistin...’ de gizli müstemlekecilik niteliğinde mandalar kuruldu.

MANDA GÖZÜ Mecidiye denen gümüş yirmi kuruşluğun halk arasındaki adı. Mecidiye ile birlikte büyük 25 kuruşluklara da deniyordu.

MANGIR Genel anlamda bakır para. Her devirde farklı değeri olmuştur. Uzun zaman "pul" eşiti sayılmış, 18. ve 19. yy'larda ise her çeşit bakır paraya denilmiştir. Mangır yerine "çürük akçe" deyimi de kullanılmıştır. 20. yy'da ise tashih-i sikke kararından sonra 10 paralık para birimi kabul edilmiştir.

MANSIB (çoğulu manasıb): Kadrolu hizmet. Aylık karşılığı gördürülen devlet işi. Mansıplar, belirli hizmet sınıflarına ayrılmıştı: Manâsıb-ı kalemiye (yazı ve maliye sınıfı) manâsıb-ı seyfiye (silahlı kuvvetler), manâsıb-ı ilmiye (müderris ve kadılar), manâsıb-ı mülkiye (yönetim ve genel hizmetler sınıfı) gibi.

MANSIB TEVCİHİ Atama işlemi. Herhangi bir sınıftan boş bir kadroya (göreve) tayin edilme işi. Tanzimat'tan önce bu işlem tüm çalışanlar için her sene şevval ayında yenilenirdi. Fakat daha sonra bu yöntem bırakılarak özel yöntemlere ve genel esaslara göre tevcihler yapılmaya başlandı.

MANSURE DEFTERDARI 1836'da başdefterdarlık ikiye ayrıldı. Birine bu ad verilirken diğerine de hazine-i âmire defterdarı denildi. 1838'de maliye nâzırlığı oluşturuluncaya dek bu unvan devam etti.

MANSURE HAZİNESİ Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra ordu masraflarını karşılamak için oluşturulan özel hazine. Bu ve hazine-i âmire ile darbhane hazinesi üçlü bir sistemle 1838'e dek devlet hâzinesini meydana getirmiş, bu tarihte maliye nezâreti kurulmuştur.

MANYOT Mora ayaklanmalarında en etkin rolü oynayan yerli çeteler.

MANZUR-I SÂMÎ-I NEZÂRET-PENÂHÎ Sadrâzam'ın görüşüne sunulan" anlamında resmî bir ifade. Nezâret ve valilik yazılarında geçerdi.

MARHASA İstanbul'daki Ermeni Patriki'nin inhası ile Ahtamar ve öteki Ermeni Kiliselerine Osmanlı Hükümeti'nce atanan Katoğikos üstü din adamı.

MARŞ-I SULTANÎ Padişahlar için zaman zaman bestelenen marşlar: Mecidiye, Hamidiye marşları gibi.

MARTOLOS 19. yy başlarına dek Balkanlar'daki milis askerlerine verilen ad. Bunlar bir disiplin içinde bağımsız bir örgüt olarak Hıristiyan yerlilerden oluşmaktaydı. Son dönemlerde örgütleri ve disiplinleri tamamen bozuldu. Martolos deyimi de Balkan dağlarındaki çeteler için kullanılmaya başlandı.

MÂRUZ "Sunmak" anlamında resmi yazışmalarda ve başlıkta kullanılırdı. Bu sözcük; "dâi", "bende", "çâker", "kemine", "dirine" gibi diğer sözcüklerle birlikte belirli kalıplar içinde geçerdi:

Mâruz-ı bendeleri: Ulemâ dışındakilerin, eski şeyhülislâmlara,
Mâruz-ı dâileri: Ulemânın, eski şeyhülislama,
Mâruz-ı bende-i dirine: Ulemâ dışındakilerin, şeyhülislâma,
Mâruz-ı dâi-dirineleri: Ulemânın, Şeyhülislâma,
Mâruz-ı çâker-i kemineleri: Sadrâzama,
Mâruz-ı dâi-i kemineleri Ulemânın, Sadrâzama, hitap biçimleriydi. Bu kalıplardaki diğer sözlerle birlikte anlam "kullarının sunuşudur", "noksanı çok duacılarının sunuşudur" meâlindeydi.

MÂRUZÂT Genel anlamda asttan üste ulaştırılan sözlü ya da yazılı sunuş. Sadrâzam'ın ağzından mâbeyn başkâtipliği'ne hitaben yazılan arz tezkireleri birer mâruzât olduğu gibi, Bâbıâli'ye, nâzırlıklardan, meclislerden ve valilerden gelen tahrir, mazbata ve tezkireler de birer mâruzâttı.

MÂRUZATA BAKMAK Mâbeyn başkâtibi'nin günlük mâruzâtları alıp Padişahın huzuruna çıkması, her birini tek tek özetlemesi, varsa görüşlerini hemen kaydetmesi "mucibince" (gereği yapılsın) işaretini ve günün tarihini koyması işi. İlk zamanlarda Padişahlar gelen yazıları (mâruzâtı) bizzat okurlarken II. Abdülhamid'den itibaren huzurda görevi başkâtibe bırakılmıştır.

MÂRUZÂT ODALARI Bâbıâli'de dış ve içişlerle ilgili önemli kararların kaleme alındığı Amedî kalemlerinden her biri. Mâruzat-ı dâhiliye

odası ve mâruzat-ı hariciye odası adlarını taşımaktaydılar.

MASDAR-I ŞER’ Kötülükler kaynağı. Jön Türkler, Abdülaziz’e bu nitelikte tanıtılmıştı. Dolayısıyla Paris’teki Jön Türkler'i sürekli izleyebilmek için çok sayıda dedektif tutulmuştu.

MASKAT-I RE’S Doğum yeri. Osmanlılarda ortak bir vatan kavramı yoktu. Herkes için, doğduğu büyüdüğü yer vatanı sayılıyordu. Vatan anlayışı ve kavramı ancak Tanzimat aydınlarının telkinleriyle doğdu ve yerleşti.

MASLAHAT Yönetimin her çeşit yetkisi. Yönetmenin gereği olarak her türlü karara, uygulamaya, önemli konulara ve işlere maslahat denilirdi. (Örneğin, maslahat-ı amme: Kamunun yararına olan iş.)

MASLAHATGÜZAR İşgüder. 1815 Viyana ve 1818 Aachen protokollerine göre, bir dışişleri bakanının, diğer bir dışişleri bakanı nezdine gönderdiği diplomatik temsilci. Devletlerarası ilişkiler gerginleştiğinde elçiler çekilip yerlerine maslahatgüzarlar gönderilir.

MASLAK Kente gelen ana su yollarının belli noktalarda kontrolünü sağlamak ve tâli borulara vermek için yapılan bacalarla bunların üstündeki mahzenler. Kent içi dağıtım ise maksim ya da taksim denen düzenekle sağlanıyordu.

MASRAF-I ŞEHRİYARÎ KÂTİBİ Sultanlık harcamaları yazmanı. Saraya dışarıdan alınan yiyecek içeceklerle diğer tüketim maddelerinin hesaplarını tutardı. Matbah-ı âmire emini’ne bağlıydı.

MASTARİYE Tüketim vergisi. Özellikle ithal edilen gümrük mallarından alınırdı. Yabancı devletlerle ticaret anlaşmaları imzalandıktan sonra yalnız İstanbul balıkhanesinde uygulanan bir vergi durumuna düştü. Reftiye, Müruriye, amediye benzeri vergilerdendi.

MASURA Resmi su ölçüsü. Lülenin 1/4’ü kadardı.

MAŞLAH 19. yy'da kentli Türk kadınlarının kullanmaya başladıkları bir üstlük biçimi. Çarşaf kent içinde, maşlah ise yazlıkta giyilirdi. Başlıca farkı peçesiz oluşuydu. Saraylı hanımlar ise dışarıya çıktıkları zaman maşlah giyerlerdi. Beyaz, sadakor, işlemeli gibi çeşitleri vardı.

MATBAA-İ ÂMİRE 1863'te kurulan devlet basımevi. Topkapı Sarayı surları içinde, eski dârü't-tıbbatü'l-âmire ile Takvimhane'nin kaldırılmasından sonra kuruldu. Bu eski basımevlerinin araç gereçleri de buraya getirildi. Bu yeni matbaada daha çok kaynak eserlerin ve vak'anüvis tarihlerinin basımına öncelik verildi.

MATBAH-I ÂMİRE Saray mutfağı. Padişah için özel yemeklerin pişirildiği mutfağı, harem ve hademeler mutfaklarını kapsardı.

• Hassa Matbahı

MATBAH-I ÂMİRE EMİNİ Saray mutfaklarından sorumlu üst yönetici. Birçok birimleri kapsayan bir örgütün âmiriydi. İlk yardımcısı matbah kâhyası, sonra kilarcıbaşı idi. Ayrıca, masraf kâtipleri, başahçıbaşı ve ahçıbaşıları, kilarcılar, kâhya ve diğer matbah hâdemelerinden oluşan kalabalık bir kadrosu vardı. Hâcegân pâyeli olurdu.

MATBAH-I HAS Eski Kuşhane Matbahı'nın son dönemlerdeki adı. Burada üstâdân denen birinci sınıf ahçılar, padişaha ve yakınlarına yemek hazırlarlardı. Buraya Matbah-ı Hümayun da denirdi.

MATBUAT NİZÂMNÂMESİ 1857'de yayınlandı. Basım ve basımevleri işlerini düzenleyen ilk tüzüktür. Buna göre, basımevi açmak isteyenlerin "mezuniyet vesikası" alması, basılacak kitapların da önce Maarif Nezâreti'nce incelenmesi öngörülüyordu. Asıl nizâmnâme ise 1 Ocak 1865'de Keçecizâde Fuad Paşa'nın Sadrazamlığı sırasında çıkarıldı. Bu, gerçek anlamda bir basın yasası idi. Geniş özgürlükler getirdi. Fakat kısa bir süre sonra Âli Paşa'nın Sadrâzamlığı'nda ünlü Kararnâme-i Âli çıkarılarak basın özgürlüğü kısıtlandı.

MATBU KAVÂİM-İ NAKDİYYE 19. yy da basılı olarak piyasaya sürülen devlet tahvilleri.

MATLABCI Meşihat'ta görevli kadro memuru. İlmiye mensuplarının özellikle de kadrosuz kadıların atamalarına ilişkin öneri yazılarını hazırlardı.

MATRUŞ Tıraş edilmiş, sakalsız. II. Mahmud, tahta çıktığında uzattığı sakalını, daha sonra kısalttı. Genç aydınlar arasında sakalsız gezme modası başladı. Bu, önceki alışkanlıklara göre önemli bir yenilikti ve gerici-ilerici tartışmalarında başlıca konulardandı. 20. yy’da ise sakalsız komutanlar, nâzırlar hatta Sadrâzam (örneğin Talat Paşa) bile görüldü.

MAZBATA Tutanak. Kurullarda görüşülen konuları içeren karar. Tanzimat meclislerinde alınan kararlara deniyordu.

MAZBATA-i TEŞEKKÜRİYE Yeni teşkil edilen Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’yi 1840’ta ziyaret eden Abdülmecid burada bir söylevde bulunmuş, görüşmelerin özgürce yapılmasını istemişti. Bunun anısına, sonraki toplantı dönemlerinde bu meclis, Padişah’a teşekkür bildiren bir karar almayı gelenekleştirmişti.

MÂZULİYET MAAŞI Görevsizlik aylığı. Tanzimat’ın, açıkta kalan, uzaklaştırılan memurları korumaya yönelik bir uygulamasıydı. Kişinin görev sırasında aldığı aylığın en az 1/4'ü kadar olurdu.

MEÂB Sığınılacak kişi. Ön sözcükler alarak çoğu padişaha ait sıfatlar yapardı: Asalet-meâb (yabancı devlet başkanları ve prensler İçin), haşmet-meâb, şevket-meâb (padişah için) gibi.

MEBÂNİ-İ CEDİDE-İ RÜSÛMİYE Yeni gümrük esaslarına göre, 1910’da İstanbul limanı’na yapılan gümrük ve antrepo binalarına verilen ad.

MEBUS Milletvekili. Parlâmento üyesi. Halkın oyları ile seçilen meclis üyelerine Osmanlı Kanun-ı Esasisi bu adı vermişti. Çoğulu, mebusan’dır.

MECÂLİS-İ ÂLİYE Yüksek meclisler. Meclis-i Âli-i Tanzimat’ın bir adı. Bünyesinde değişik komisyonlar bulunduğundan ve kadrosunun genişliğinden kimi zaman bu adla anılmaktaydı.

MECÂLİS-İ İMARİYYE Abdülmecid’in bir hatt-ı hümayunu ile İstanbul’da toplanan vilayet temsilcileri kurulu.

MECÂLİS-İ TANZİMAT Tanzimat döneminde kurulan ve "meclis" adı ile tanınan konsey ve kurullar. Sayıları ondu: Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Maarif-i Umumiye, Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri, Meclis-i Tophane-i Âmire, Meclis-i Bahriye, Divan-ı Muhasebat, Meclis-i Ziraat, Meclis-i Maadin, Meclis-i Zabtiye, Meclis-i İmalât-ı Harbiye. Bunların adları işlevleri ve sayıları zaman zaman değiştirildi.

MECELLE (-i Ahkâm-ı Adliyye) Bir giriş, 16 bölümden (kitaptan) oluşan Osmanlı Medeni Kanunu. 16 kitap: Büyu’, icârât, Kefâle, Havale, Rehin, Emânât, Hibe, Gasb ve İtlâf, Hacr ve İkrâh ve şuf’a, Sirkat, Vekâle, Sulh ve İbrâ, Davâ, Beyyinât ve Tahlif, Kazâ konularını içermektedir. 1868-1876 arasında Cevdet Paşa’nın başkanlığındaki bir kurulca, Hanefi Fıkhı’na ve içtihatlara göre hazırlanmıştır. Tanzimat'ın öngördüğü kanunlaştırma hareketinin en büyük eseri sayılır. Mecelle ile fıkıh (İslâm hukuku) ve çağdaş hukuk bağdaştırılmaya çalışılmış; Osmanlı toplum yapısına uygun bir medeni yasa hedeflenmiştir.

MECELLE CEMİYETİ 1868’de, Cevdet Paşa'nın başkanlığında, fıkıh uzmanlarından teşkil edilen bilim kurulu. Çalışmaları 1876’ya dek sürdü. 16 kitaba bölünmüş 1.851 maddeden oluşan Mecelle’yi hazırladı.

MECİDÎ NİŞANI 1852'de Abdülmecid’in buyruğu ile çıkarılan en büyük Osmanlı nişanı. Güneş biçimli ve murassa idi. Beş rütbesi vardı. Nişan sayıları rütbelere göre sayılı tutulmuştu: Birinci (50), ikinci (150), üçüncü (800), dördüncü (3000), beşinci (6000) adetti. Bu nişan bir beratla verilirdi. Her aşama ve sınıfta, devlete yararlıkta bulunanlara özgüydü. Ancak berat alabilmek için oldukça ağır harç ödenmesi gerekliydi. Kırmızı yeşil kurdelâlı bu nişanın birinci rütbesi boyna ve sol göğse, ikinci rütbesi boyna ve sağ göğse, üçüncü rütbesi boyna, dördüncü ve beşinci rütbe nişanlar göğsün sol tarafına takılırdı.

MECİDİYE Kimlik cüzdanı. Abdülmecid’den önce, kişinin kimliğini belgeleyici bir cüzdan ve kart sözkonusu değildi. İlk nüfuz tezkiresi

uygulaması bu padişahın döneminde başlatıldı. Tebâadan herkesin bir cüzdan çıkartması öngörüldü. Halk bu yeni belgeye mecidiye dedi.

MECİDİYE 20 kuruşluk gümüş para. 1844'deki tashih-i sikke kararından sonra onluk para sistemine geçildiğinde yüz kuruş değerindeki mecidî liranın (altının) 1/5'ine eşit gümüş paraya dendi. 830 ayarındaydı. Bunun 1/4'ü beşlik ya da çeyrek, 1/2'si onluk. Mecidiye ve alt birimleri Cumhuriyet'e dek tedâvülde kaldı. Halk bu paraya sim mecidiye ya da beyaz mecidiye de diyordu.

MECİDİYE ALTINI 7.2 gr ağırlığında 22 ayar altın para. 1844'de ki tashih-i sikke kararı gereği çıkarıldı. 100 gümüş kuruş değerindeydi. Abdülmecid'in adını taşıyan bu altının tuğralı yüzündeki küçük dal figüründen dolayı bu altına "çiçekli" de deniyordu. Sonraki padişahlar döneminde de aynı ağırlık ve ayarda, Aziz, Hamid, Reşad, Vahid altınları çıkarıldı.

MECLİS Belirli konuların üyeler arasında görüşülüp karara bağlandığı yer ve bu işi yapan kurul. Tanzimat döneminden önce de meclisler vardı. Fakat asıl Tanzimat'ta çok sayıda ve hemen her dalda meclisler oluşturuldu. Bunlardan birçoğu işlevsiz ve etkisiz kalırken bir bölümü de Tanzimat yeniliklerinin başlıca kaynaklarından oldu.

MECLİS-İ AHKÂM-I ADLİYE 1853-1861 arasında önemli yargılamaları üstlenen ve temyiz mahkemesi görevi de yapan kurul. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'den ayrılmış, sonra yine bu meclise katılmıştır.

MECLİS-İ ÂLİ-İ HAZAİN 1864'te Abdülaziz'in buyruğu ile kuruldu. Başkanlığına da Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa getirildi. Üyeliklerine deneyimli birçok devlet adamı, diplomat ve asker atandı. Kurulun görevi, bozulan mali durumu düzeltici önlemleri görüşmek ve hükümete bildirmekti. Fakat siyasal amaçlarla ve Mustafa Fazıl Paşa'yı tatmin edici bir görev vermek için kurulduğundan hiçbir yararı görülmedi.

MECLİS-İ ÂLİ-İ İCRAAT (Meclis-i İcraat) Abdülaziz'in son yıllarında oluşturuldu. Yürütme yüksek kurulu görevi yapacaktı. Fakat etkin bir çalışması görülmeden II. Abdülhamid'in tahta çıktığı sırada kapatıldı.

Asıl görevi Hersek için yayınlanan Adalet Fermanı'nın öngördüğü toprak mülkiyetine ilişkin uygulama önlemlerini almaktı. Bu konuda da hiçbir etkinliği olmadı.

MECLİS-İ ÂLİ-İ TANZİMAT Tanzimat yüksek kurulu. 1853'te Abdülmecid'in bir iradesiyle oluşturuldu. Görevi, Tanzimat'ın gerektirdiği yasa ve tüzükleri hazırlamak, ülkenin kalkınması için gereken önlemleri görüşmek, hükümete görüş vermek, daha da önemlisi sorumlulukları doğduğunda nâzırların ilk yargılamalarını yapmaktı. Bu meclis, daha önce kurulmuş bulunan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin bir kısım görevlerini yüklenerek varlığını 1861'e dek sürdürdü. Bu tarihte yine adı geçen kurulla birleştirildi.

MECLİS-İ ÂLİ-İ UMUMÎ Genel yüksek kurul. 1855'te oluşturuldu. Devletin en yüksek danışma organıydı. Sadrâzam'ın başkanlığında toplanırdı. Bu kurulda tüm nâzırlar, Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ üyeleri, Bâbıâli'nin önde gelen bürokratları, kimi oturumlarda da ruhanî heyet başkanları üye olarak bulunurlardı. Gerekli durumlarda toplanan olağanüstü bir kuruldu.

MECLİS-İ ÂYÂN Osmanlı senatosu.

• Hey'et-i âyân

MECLİS-İ CİNAYET 1865'te liva (sancak) merkezlerinde kuruldu. Ağır ceza işlerine bakan istinaf mahkemesi durumundaydı. Meclis-i Kebir-i Cinayet adı ile de anılıyordu.

MECLİS-İ DÂR-I ŞÛRA-YI ASKERÎ 1836'da askerlik işlerinin düzenlenmesi amacıyla kuruldu. Tanzimat'ın getirdiği askerlik yükümlülüğü ile önemi arttı. 1843'te çalışma esaslan belirlendi ve kadrosu genişletildi. Seraskerlik'in en yüksek düzeydeki danışma kuruluydu.

MECLİS-İ EMANET Belediye meclisi. 1870'li yıllarda İstanbul'da belediye örgütleri kurulurken oluşturuldu. Altı üyesi vardı. Bu üyeler hükümetçe atanırken, sonraları sayıları çoğaldı ve seçim esası getirildi. 1878'de Cemiyet-i Umumiyye-i Belediye kaldırılınca bunun görevleri de Meclis-i Emanet'e verildi.

MECLİS-İ FEVKALÂDE Olağanüstü kurul. 1881'deki Yıldız Yargılaması'ndan sonra II. Abdülhamid'in, sayılı kişilerden oluşturduğu bir komisyondu. Mahkemenin idam kararlarını bu komisyona incelettirdi. Midhat Paşa ile diğer sanıkların idam cezaları burada da onaylandı. Ancak Abdülhamid, ölüm cezalarını mûebbed hapis ve sürgüne çevirdi.

MECLİS-İ HASSÜ'L-HAS (Meclis-i Hass-ı Vükelâ) iç kabine. Sadrâzam'ın çağrısı ile konağında yapılan dar kadrolu Meclis-i Vükelâ toplantısıydı. Tanzimat Sadrâzamları bu geleneği aksamasız sürdürdüler. Bu toplantıya, Sadrâzam'ın güvendiği ve yönetimde etkin birkaç nâzır ve komutan çağrılırdı.

MECLİS-İ İCRAAT 1875'te Mahmud Nedim Paşa'nın Sadrâzamlığı sırasında oluşturuldu. O sırada çıkarılan lslahat-ı Umumiye Fermanı gereği yapılacak işleri görüşecekti. Sadrâzam'in başkanlığında, vezirlerle ricalden seçilen üyelerden oluşacaktı. Fakat hiçbir sonuç alamadı.

MECLİS-İ İDARE-İ EMVAL-İ EYTAM Yetim malları yönetim kurulu. 1874'te çıkarılan tüzük gereği kuruldu. Reşit çağa ulaşmamış yetimlerin mallarını, paralarını denetim altında tutmakla görevliydi. Vilayet ve kazalardaki benzer amaçlı Emval-i Eytam Sandıkları'nın başlıca karar organıydı. 1906'da tüzüğünde değişiklikler yapıldı.

MECLİS-İ KEBİR (-İ EYALET) Eyalet büyük meclisi. 1857'de kurulan, muhassıl, 2 kâtip, kadı, müftü, ümur'u zabtiye âmiri, 4 Müslüman üye ile varsa metropolit ve 2 kocabaşı'dan ibaret 13 kilişik yönetim meclisiydi.

• Muhassıl Meclisi

MECLİS-İ KEBİR-İ MAARİF Eğitim büyük kurulu. 1885'te Said Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında, Maarif Nâzırlığı'nın en önemli karar organı olarak oluşturuldu. Eğitim ve öğretim işleriyle ilgili bu kurulun daire-i ilmiye (bilim dairesi) ve daire-i idare (yönetim dairesi) adlarında iki de şubesi vardı. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin yerini aldı.

MECLİS-İ LİVA Tanzimat’tan sonra livalarda (sancaklarda) mutasarrıfın başkanlığındaki, Kadı’nın ve öteki görevlilerin azâ olduğu idare ve yargı kuruluydu. Vilayet Meclisi’nin yetkilerini taşırdı.

MECLİS-İ MAARİF-İ MUVAKKAT 1845’te oluşturulan geçici eğitim-öğretim kurulu. Okullar için programlar yapmakla görevli kılınmıştı.

MECLİS-İ MAARİF-İ UMUMİYE Genel eğitim öğretim kurulu. 1841 ’de Abdülmecid’in bir iradesiyle kuruldu. Medreselere dokunmaksızın ülke genelinde ilk, orta ve yüksek düzeyde açılması öngörülen okulları belirlemek, programları için incelemelerde bulunmak, genel bir eğitim-öğretim programı hazırlamak, Avrupa’ya gönderilecek öğrenciler için bir yönetmelik hazırlamak, Darülfünun’un açılışı için hazırlıklar yapmak... gibi çalışma konuları vardı. Maarif Nâzırlığı kuruluncaya dek Meclis-i Vâlâ’nın ve Hariciye Nâzırlığı’nın gözetimindeydi. Toplantılara Meclis-i Vâlâ Reisi Başkanlık eder, Hariciye Nâzırı’ndan başka üç üye bulunurdu. Bu kurul sanat ve kültür etkinliklerinden de sorumluydu. 1856’da Maarif Nâzırlığı’na bağlandı. "Meclis-i Daimî-i Maarif-i Umumiye" adlı komisyonu sürekli çalışır, aylık raporlarını genel kurula sunardı.

MECLİS-İ MAHSUS-I VÜKELÂ Genişletilmiş hükümet konseyi. Büyük kabine. Meclis-i Vükelâ üyelerinin yanı sıra, eski sadrâzamların, meclis üyesi olmayan nâzırların, Meclis-i Mahsus’a memur (devlet bakanı) olanların da katıldığı, önemli devlet sorunlarının müzakere edildiği toplantılardı. Kimi zaman bu tür toplantıları padişah da izlerdi.

MECLİS-İ MALİYE Ekonomik kurul. Maliye Nezâreti’nin ihtisas ve danışma kuruluydu. Devletin ekonomik sorunları ve mali durum görüşülürdü. 1846’da kuruldu. 1 Başkanı ve 11 üyesi vardı.

MECLİS-İ MEBUSAN Osmanlı millet meclisi. 1877-78’de altı ay kadar toplanabildi. II. Abdülhamid’in kapatmasından sonra ancak 1908’de II. Meşrutiyet’in ilânıyla seçimler yenilendi ve tekrar toplandı. Bu kez, öncekine oranla yetkileri daha geniş tutuldu. 1877 Meclis-i Mebusan’ı yasama yetkisine sahip değildi. Son söz padişahtaydı. Oysa II. Meşrutiyet Meclis-i Mebusan’ının, yasa yapmak, yürürlükteki yasaları değiştirmek, nâzırlara soru yöneltmek ve hey’et-i vükelâ’yı düşürmek gibi yetkileri

vardı. Fakat parti çekişmeleri yüzünden bu meclis sık sık kapatıldı ve bu aralarda, hükümetler geniş yetkiler taşıdı.

• Hey’et-i Mebusan

MECLİS-İ MEB’USAN AZALARINA MAHSUS NİŞAN 1914-1918 dönemi mebuslarına verildi. Yedi köşeli günişli, altın üzerine beyaz mineliydi. Ortasında kırmızı ayyıldız vardı. Kırmızı bir kurdela ile göğse takılırdı.

MECLİS-İ MEŞAYİH Şeyhlikler meclisi. Meşihat’ın örgütlenmesi evresinde kuruldu. 1918’de ise 1 Reis ve 7 üyeden oluşacağı öngörüldü. Meclis, tekkelerin tarikat ilkeleri doğrultusunda yönetilmesini, dervişlerin âyinler dışındaki zamanlarını yararlı işlerle geçirmelerini, tarikatlerin herkese yararlı olabilecek öğretilerini broşürler hâlinde yayınlamayı... gerçekleştirecekti. Ancak bunlardan hiçbirisi yapılamadı.

MECLİS-İ MEŞVERET Danışma kurulu. Divan-ı hümayun’un önemini ve işlevini yitirmesinden çok sonra, III. Selim’in devlet işlerini görüşmek üzere zaman zaman topladığı ve divan’a dâhil üyelerden oluşan kuruldu. Topkapı’daki Kubbealtında, kimi zaman da Sadrâzam'ın veya Şeyhülislâm'ın konaklarında toplanırdı. II. Mahmud, bunun yerine Meclis-i Hass-ı Vûkelâ’yı oluşturdu.

MECLİS-İ MİLLİ Ulusal meclis. 22 Nisan 1909’da Yeşilköy’deki kulüpte toplandı. 31 Mart Vak’ası’ndan sonra dağılma durumunda kalan âyân ve mebusan kurullarını, Talat Bey (Paşa) ve arkadaşları burada bir araya getirmeyi başardılar. Toplantılar tek kurul halinde ve kurucu meclis anlayışıyla sürdürüldü. Birçok yasalar çıkarıldı. Bu arada 27 Nisan günü II. Abdülhamid'in hal' fetvâsı burada okundu. Meclis-i Milli’nin başkanlığına oybirliği ile Küçük Said Paşa seçilmişti. 240 mebus ve 34 âyân üyesi vardı. Meclis-i Milli adı ise Hareket Ordusu komutanı Mahmud Şevket Paşa tarafından verilmişti.

MECLİS-İ ŞER’İ Kadının huzurunda yapılan yargılama işlemi veya bir hükümet buyruğunun, yine kadının huzurunda hazır bulunan topluma açıklanması. Meclis-i Şer-i Şerif de denirdi.

MECLİS-İ ŞÛRA Danışma kurulu. Meclis-i meşveret benzeri bir kuruluştu. II. Mahmud bir süre böyle bir kurulun çalışmasında yarar gördü. Sadrâzam'ın başkanlığında Şeyhülislâm, kazaskerler ve devlet ileri gelenleri, özel gündemlerle toplanarak tartışıyorlardı. Kararların mutlaka oybirliği ile alınması gerekliydi. Savaş açma, barış imzalama gibi önemli konular görüşülür; kararlar, vekil-i mutlak olan Sadrâzam'ı yönlendirirdi. Bir süre sonra yerini Meclis-i Hass-ı Vükela aldı.

MECLİS-İ TAHKİK Zabtiye Müşirliği'nde cinayetleri değerlendiren, faillerinin bulunması için yöntemleri görüşen ihtisas kurulu.

MECLİS-İ TAHKİKAT Tanzimat döneminde İstanbul'da ve vilayet merkezlerinde çalışmalara başlayan ceza mahkemeleri. Nizamiye mahkemelerindendi.

MECLİS-İ TEFRİK Vilayet merkezlerinde, livalardan (sancak) seçilecek idare meclisi üyelerinin üç katı aday belirleyen kuruldu. Bu adaylar sancaklara gönderilir ve liva meclisleri de bunların üçte birini seçerdi.

MECLİS-İ TEMYİZ-İ HUKUK Tanzimat döneminde vilayet ve sancak merkezlerinde açılan hukuk mahkemeleri. Nizamiye mahkemelerindendi.

MECLİS-İ TETKİKAT-I ŞER'İYE Şer'i yargı kararlarını inceleme kurulu. Meşihat'ta görev yapan bu kurul, bir tür yargıtaydı. Kadılarla naiblerin ilâmlarını yargı yöntemiyle görüşerek temyiz ederdi. 1873'te kuruldu.

MECLİS-İ TOPHANE-İ ÂMİRE 1832'de Tophane Müşirliği'nden bir süre sonra oluşturuldu. 1 başkan ve 8 üyesi vardı. Uzun süre bir ihtisas kurulu olarak çalıştı. Siyasal veya yönetsel bir işlevi yoktu.

MECLİS-İ UMUMÎ 1876 Kanun-i Esasisi'ne göre âyân ve mebusan meclislerinin ortak toplantısıdır. Bu toplantılar, kasım ayı başında ve mart başında yapılırdı. Açılış ve kapanış toplantılarında Padişahın konuya ilişkin fermanı (iradesi) okunurdu.

MECLİS-İ UMUMİ-İ VİLAYET Livalardan (sancak) seçilen murahhasların katılması ile yılda bir kez vilayet merkezinde toplanan ve yerel sorunları görüşen genel meclis.

MECLİS-İ UMÛR-I NAFİA II. Mahmud döneminde özellikle eğitim alanında yapılacak yenilikleri ve açılacak okulları kararlaştırmak üzere oluşturulan kurul. Daha sonra bunun yerini Meclis-i Maarif-i Umumiye aldı. 1839'da "Meclis-i Umur-ı Nâfia Lâyihası" adı altında ve eğitim-öğretimle ilgili konuları içeren bir de program yayınlandı.

MECLİS-İ UMÛR-I NAFİA MÜFTÜSÜ Muhtelit ticaret mahkemelerinin, şeriat kurallarına aykırı bir yargıda bulunmamak için, gerektiğinde başvurdukları şeriat yetkilisi.

MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYE 23.3.1837'de kuruldu. Bugünkü yargıtay ve danıştayın görevlerini üstlenen en önemli kuruldu. Aynı zamanda yenileşmelerin gerektirdiği her türlü yasa tüzük ve yönetmelikler de burada hazırlanmaktaydı. Tanzimat'la birlikte önemi ve iş yoğunluğu çok arttı. Memurların dâvaları, devletle birey uyuşmazlıkları da burada görüşülmeye başlandı. İlk zamanlar 1 başkan 5 üyeden ibaretti. 1853'te yasa ve tüzük hazırlama görevi, yeni oluşturulan Meclis-i Al-i Tanzimat'a devredildi. Bu tarihte adı "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" oldu. Fakat 1861 'de bu iki meclis, eski adıyla yeniden birleştirildi. Üç komisyona ayrıldı. Yönetim, yasa ve yargı görevleri ayrı kurullara bırakıldı. 1867'de yeniden ikiye "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" ve "Şûra-yı Devlet" ayrıldı. Tanzimat'ın en büyük meclisi ve devletin "mahkeme-i kübrâsı" sayılıyordu.

MECLİS-İ VÜKELÂ Bakanlar kurulu'na Tanzimat dönemi boyunca verilen addır. En kalabalık kadrosu (geniş kabine) ile Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ, en dar kadrosu (iç kabine) ile Meclis-i Hassü'l-Has veya Meclis-i Hass-ı Vükelâ adlarını alırdı. Normal çalışmalarını ise Sadrâzam'ın başkanlığında, Şeyhülislâm, serasker, Tophane müşiri, kaptan paşa, adliye, hariciye, dâhiliye, maliye, evkaf, maarif nâzırları, zabtiye müşiri, sadaret müşteşarı ve Valide Sultan kethüdası'nın katılmasıyla yapardı. Önemli devlet işlerini görüşür, kararları oy çokluğu ile alırdı. Bu kararlar bir mazbata ile Padişah'a sunulur, hatt-ı hümayun olarak yayınlanırdı.

Kararların dinle ilgili yönü varsa ayrıca fetva alınırdı. Daha sonraları Hey’et-i Vükelâ dendi.

MECLİS-İ ZABITA (Zabtiye) Zabtiye müşirliği bünyesindeki disiplin kurulu. Yargı kararını ve yargılamayı gerektirmeyecek kabahatları cezalandırırdı.

MECMÂ-I NAS Halk topluluğu. Bir olayı izlemek, protestoda bulunmak için toplanan büyük kalabalık. 19. yy’ın sonlarına doğru, halkın bilinçlenmesiyle orantılı biçimde bu tür topluluklar da görülmeye başlandı.

MECNÛN-I GAYR-İ MUTBIK Zaman zaman delilik gösteren hasta.

MEDDAH Öykünmeye dayalı masal ve hikâyeleri ustalıkla anlatan halk sanatçısı. Çok eskilerden beri sürdürülen meddahlık geleneği, 19. yy’ın ikinci yarısında, tiyatro etkinlikleri içinde yeni bir canlılık dönemi yaşadı. Sonuncu büyük meddahları yetiştirdi.

MEDRESE İslâm eğitim-öğretim kurumu. Selçuklu medreselerinden sonra en gelişmiş medreseleri Osmanlılar kurdular. İstanbul'daki Fatih (Sahn-ı Seman) ve Süleymaniye Medreseleri ise ilköğrenimden yükseköğrenime kadar tüm öğretim aşamalarını kapsamaktaydı. Başlıca on iki aşama vardı; ibtidaî hariç, hareket-i hariç, ibtidai dâhil, hareket-i dâhil, musıla-i sahn, Sahn-ı seman, ibtidai altmışlı, hareket-i altmışlı, musıla-ı Süleymaniye, havamis-i Süleymaniye, Süleymaniye, dârül-hadis.

MEDRESETÜ’L- EİMME VE’L-HUTEBA İmam hatip okulu. 1913’te açıldı. İmam ve hatiplerin bir ölçüde çağdaş bilgilerle donatılmasını, halkı aydınlatacak kültür düzeyine kavuşturulmalarını amaçlıyordu. İstanbul'daki bu okul, bekleneni veremeden kapandı.

MEDRESETÜ’L-HATTATIN Hat sanatı okulu. 1914'te Şeyhülislâm Hayri Efendi’nin girişimiyle açıldı. Daha önceki benzeri bir girişimin (tâlim-i hat) devamıydı.

MEDRESETÜ’L-İRŞAD Vâiz okulu. Vâizlerin, imam ve hatiplerin çağdaş din anlayışı ile yetiştirilmeleri için 1919’da açıldı.

MEDRESETÜ’L-KUZAT Kadı yetiştiren yüksekokul. Muallimhane-i Nüvvab ve Mekteb-i Nûvvab’ın devamı olarak 1911 ’de yeni bir programa göre açıldı. Meşihat’a bağlı bir öğretim kurumu oluşu nedeniyle medrese adı verilmişti.

MEFKÛRE Ülkü, ideal. Ziya Gökalp'ın, Tanzimatçı düşünür ve yazarların kullandıkları "gaye-yi hayâl" yerine "mefkûr" sözcüğünden türettiği terim. 20. yy başında çok tutundu. Özellikle Turan mefkûresi, Osmanlı siyasetini de etkiledi.

MEHÂDİM Oğullar sınıfı. Bir saygı gereği erdemli kişilerin ve ulemanın çocuklarına "rüus" verilmeye başlandı. Bu yol giderek kötüye kullanıldı. Devlet adamları da aptal, haylaz, okuyamayan çocukları için rüus aldılar. Böylece 18. yy’dan itibaren ilmiye sınıfı iki kısma ayrıldı: Gerçek medrese öğrenimliler ve hiç medrese görmeden müderrislik pâyesi elde eden mahdumlar (oğullar). Bunlardan birincilerine ulemâ-yı resmiyye, İkincilerine ise "beşik uleması", ulema-yı tarik (yol uleması) gibi adlar verildi.

MEHAMM-I UMÛR Hey’et-i Vükelâ'da gizli görüşme konusu olan önemli işler.

MEHAYİF MÜFETTİŞİ 19. yy’a dek zaman zaman Osmanlı ülkesinin değişik yörelerinde geçici görev yapan denetim ve inceleme kadıları. Mehayif müfettişi, görevlendirildiği bölgede yargılamalarda bulunur, yakınmaları dinler, gerekli gördüğü konuları divan-ı hümayun’a havale ederdi.

MEHD-I ULYÂ (-yı Saltanat) Sözcük anlamı "yüce beşik" olup Valide sultan yerine yazışmalarda kullanılırdı.

MEHR-İ MUACCEL Peşin karşılık. Mukataa ve malikâne satışlarında hâzineye ödenen peşin para. Ayrıca şeriat gereği nikâh sırasında kız ailesine ödenen meblağa da "ağırlık" anlamında bu ad verilirdi. (Boşanmada ödenen nafakaya da mehr-i müeccel denilirdi.)

MEHTERÂN-I HAYME Çadır mehtercileri. Padişah çadırlarını taşıyan, kuran ve çözen bir asker sınıfı. 1826'dan sonra adı değiştirilerek Hıyamiyye Nezâreti olmuştur.

MEHTERÂN-I TABL Ü ALEM Saltanat muzıka takımında görevli müzisyenler.

MEHTERHANE Osmanlı Devleti'nin geleneksel muzıka takımı. Vurmalı ve nefesli özel çalgılardan oluşuyordu. Bunların başlıcaları davul, zuma, nakkâre, zil ve kös'tü. Hükümdar mehterhanesi on iki kat (her çalgıdan on iki adet) olurdu. Her mehterhanenin ayrıca bayrak ve tören birlikleri de vardı. Mehterhane, bağımsızlığın başlıca belirtilerinden kabul edilir ve günün belli saatlerinde nöbet vururdu (çalardı). Tanzimat'tan önce, valilerin beylerbeyilerinin de mehterhaneleri vardı. 19. yy'ın ikinci yarısında ise Batı tarzı bandolar oluşturularak mehterhane sembolik bir muzıka takımı kabul edildi. Mehterbaşı, bu takımın şefi ve komutanıydı.

MEKATİB-İ RÜŞDİYE NEZARETİ 1838'de Rüşdiye denen ortaokul düzeyindeki okulların açılması ile birlikte Meşihat'a bağlı olarak kurulan okullar yöneticiliği. Bu kuruluş, Maarif Nezâreti'nin çekirdeği kabul edilmiştir. Yeni açılan rüşdiyelerin yönetim, donatım ve öğretim sorunları ile uğraştı. 1841 'de Meclis-i Maarif-i Umumiye, 1847'de de Mekâtib-i Umumiye Nezâreti kuruluncaya dek görevini sürdürdü.

MEKÂTİB-İ UMUMİYE NEZÂRETİ Genel okullar bakanlığı. 1847'de kuruldu. Daha önceki Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin yerini aldı. İlk, orta ve yüksek düzeydeki tüm okulların yönetim, donatım ve öğretim işlerini yürütmekle görevliydi. 1857'de Maarif-i Umumiye Nezâreti kuruluncaya dek on yıl görev yaptı.

MEKKE ŞERİFİ Kutsal Mekke kentini ve Hicaz yöresindeki Arap kabilelerini Osmanlı Devleti adına yöneten Mekke soylusu. Osmanlıların son dönemlerinde (19. ve 20 yy'larda) Mekke şerifliği, Zavi Zeydî ve Avn Aileleri'nde kaldı. Son şerif Hüseyin, I. Dünya Savaşı biterken bağımsızlığını ilân etti. Fakat kısa süre sonra Necd Sultanı İbn Suud'a yenilerek Mekke'den kaçtı.

MEKREMETLÛ Müderrisler için yazışmalarda kullanılan resmi san. İsimlerinden önce yazılırdı. Sözcük anlamı eliaçık, cömert, iyiliği boldur.

MEKTEB-İ BAHRİYE-İ ŞAHÂNE Deniz harp okulu. 1776'da açılan Mühendishane-i Bahrî-i Humayun'un devamı niteliğinde 1842'de açıldı. Heybeliada'daki Mühendishane binasında öğrenime başladı. İdâdî ve bahriye sınıfları toplamı altı yıldı. 1908'de İngiliz bahriye sisteminin uygulanmasına geçildi.

MEKTEB-İ FÜNUN-I İDADİ 1845'te Maçka'da açılan askerî lise. Amacı Mekteb-i Harbiye'ye öğrenci yetiştirmekti. Daha sonra Kuleli Kışlası'na taşındı.

MEKTEB-İ FÜNUN-I MALİYE 1878'de Said Paşa'nın çabası ile açılan Maliye Meslek Okulu. Divan-ı Muhasebat memurlarının bu okulda yetişmeleri hedeflendi. Okulda, çağdaş ekonomi bilimleri, vergi yöntemleri ve yasaları, muhasebe kuralları ve örgüt bilgileri veriliyordu. 1881'de kapandı.

MEKTEB-İ FÜNUN-I NÜCUM 1840'lı yıllarda açıldı. Çağdaş anlamda astronomi bilgileri vermeyi, camiler için muvakkitler yetiştirmeyi amaçlıyordu. Kapandığı tarih bilinmemektedir.

MEKTEB-İ İDADİ-İ ASKERİYE Askeri Lise. 1845'te yapılan düzenlemeler sırasında, ordu merkezlerinin bulunduğu Bursa, Edirne ve Manastır'da üçer sınıflı, İstanbul'da ise dört sınıflı olarak açıldı.

MEKTEB-İ İRFANÎ II. Mahmud dönemindeki Mekteb-i Maarif-i Adlî'nin halk arasındaki adı.

MEKTEB-İ MAARİF-İ ADLÎ 1838 de devlet memuru yetiştirmek için açılan okul. II. Mahmud'un adını (Adlî) aldı. Bâbıâli içindeydi. Daha sonra Sultanahmed Camii Hünkâr Mahfeli'ne taşındı. Yüz öğrencisi vardı. Bunların her türlü gereksinimi devletçe karşılanıyordu. Bu okul 1862'de Mahrec-i Aklâm açılınca kapandı.

MEKTEB-İ MÜLKİYE Yöneticilik okulu. 1859'da açıldı. Kaza kaymakamı ve nahiye müdürü yetiştirmeyi amaçlıyordu. Rüşdiye üzerine lise eşidi öğrenim vermekteydi. 1876'da yüksekokul durumuna getirildi.

MEKTEB-İ NÜVVAB Naibler (kadılar) okulu. Önceki Muallimhane-i Nüvvab'ın devamı olarak 1884'te öğrenime başladı. 1911'de Medresetü'l-Kuzat'ın açılışına dek faaliyet gösterdi.

MEKTEB-İ OSMANÎ 1855'te Paris'te açılan Türk okulu. Amacı, çağdaş askerlik bilgisine göre subay yetiştirmekti. Paris Askerî Lisesi'nin programını uyguladı. Dersler Fransızca'ydı. Ayrıca Türkçe din ve ulusal kültür dersleri de vardı. Öğrenci mevcudu altmışa kadar çıkarılan okul, parasal güçlükler ve İstanbul'da aynı amaçta okulların açılması nedenleriyle 1874'te kapatıldı.

MEKTEB-I RÜŞDİYE-Yİ ASKERİYE Askeri ortaokul. Askeri idadilere öğrenci yetiştirmek için 1869'da büyük kentlerde açıldı.

MEKTEB-İ SULTANÎ Galatasaray okulu. 1868'de Abdülaziz'in isteği ve Saffet Paşa'nın çabası ile kuruldu. Türkiye'de, Fransızca-Türkçe öğretim yapan ilk okuldu. Amacı, her dinden ve ulustan çocukları, bir okul çatısı altında kaynaştırmak, Osmanlılık kavramına temel hazırlamaktı. Siyasal etkiler de bu okulun açılmasında rol oynadı. Bu nedenle içeriden ve dışarıdan birçok tepkiye hedef oldu. Bu okula en başta Yeni Osmanlılar karşı çıktılar. 1874'te yüksekokul biçimine sokularak Mekteb-i Aliye-yi Sultaniye adım aldı. Hukuk, edebiyat, mühendislik ve teknik fakülteleri vardı. 1907'de, yanan binasının yerine yenisi yapıldı. (Bu okulun ilk açılışında o sıradaki Fransız Büyükelçisi Bourrée'ye yaranmanın rol aynadığı ileri sürülmüş ve bu yüzden eleştiri konusu yapılmıştır.)

MEKTEB-İ ULÛM-I EDEBİYE Edebi bilgiler okulu. 1839'da II. Mahmud'un buyruğu ile İstanbul'da açıldı. Sıbyan mektebi mezunlarından yetenekli çocuklar alınarak 18 yaşlarına dek burada yetiştirildiler. Bunlara evkaf'da aylık da ödenirdi. İlk mezunlarını 1842'de verdi. Mezuniyet sınavına Padişah Abdülmecid de katıldı. Bu okulun amacı kültürlü elemanlar yetiştirmek, devlet dairelerine eleman sağlamaktı.

MEKTEB-İ ULÛM-I HARBİYE Savaş bilimleri okulu. 1834’te II. Mahmud’un buyruğu ile açıldı. Amacı Batı tekniklerine göre Osmanlı ordusuna subay yetiştirmekti. Harb Okulu açma girişimleri daha 1825’te başlamış, Talimhane'de ilk eğitim denemesi yapılmıştı. 1834’te Selimiye Kışlası’ndaki Sıbyan bölükleri de aynı amaçlıydı. O yıl Maçka'daki kışla onarılarak ilk esaslı okul denemesi başlatıldı, ilkokuldan yükseköğrenime dek tüm aşamaları kapsayan Harbiye, daha sonra yeniden düzenlendi. 1845’te Mekteb-i Fünûn-ı İdadi’ye ayrıldı. 1847’de Pangaltı’daki yeni binasına taşındı. İlk mezunlarını ancak 1848’de verebildi. 1863’ten sonra adı "Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye" oldu. Yanan binası da tekrar yapıldı. Son dönemlerde "Mekteb-i Harbiye-yi Şâhâne" denildi. Okulda 1884'e dek Fransız, bundan sonra Alman sistemleri uygulandı.

MEKTUB-I SÂMÎ Sadrâzamlık’tan yazılan resmi mektuplar. Genellikle nâzırlara, valilere gönderilir ve işlerin çabuklaştırılması amacına yönelik olurdu.

MEKTUBÎ (Mektubcu) Nâzırların, valilerin yazı işlerini yöneten görevli.

MEKTUBÎ HULEFASI Yazıişlerinde görevli sekreterler.

MEKTUBÎ-İ NEZARET Bakanlık mektupçusu.

MEKTUBÎ-İ SADR-I ALİ Sadrâzamlık Özel Kalem Müdürü. 1908’den sonra Kalem-i Mahsus Müdürlükleri teşkil edilerek mektubîlik kaldırıldı.

MELEK GİRMEZ 19. yy başında Yeniçerilerle işbirliği yapan yasa kaçağı bekârların barındığı tehlikeli semtler. Bahçekapısı'nda ve Üsküdar'da bu adla anılan sokaklar ve bekâr odaları vardı. Buralarda her türlü ahlâksızlık, cinayet işlenir, kolluk kuvvetleri ise asla yaklaşamazlardı.

MEMÂLİK-İ MAHRUSE-İ ŞÂHÂNE Osmanlı ülkeleri. Padişahın koruyuculuğu altındaki ülkeler ve kentler. Kısaca "memâlik-i mahruse" veya "memâlik-i Osmaniye"de deniyordu.

MEMALİK-I MÜCTEMİA-Yİ AMERİKA CÜMHURU DEVLETİ ABD anlamında Osmanlıca ad tamlaması.

MEMDUHİYE ALTINI Abdülmecid'in tahta çıktığı günlerde basılan küçük bir altın para. 22 ayar ve 1,6 gr'dı. 20 kuruş değerindeydi. Bir yüzünde Padişahın tuğrası, diğer yüzünde ise "duribe fi Kostantiniyye" yazılıydı. Daha çok ziynet altını biçiminde kullanıldığından ve beğeni kazandığından bu adla tanınmıştı. II. Mahmud'un adına basılan son altın parada bu adda ve ağırlıkta fakat düşük ayardaydı.

MEMLEKETEYN İki ülke. Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı resmi dilindeki ortak adı. Tuna ile Karpatlar arasında kalan ovalık ülke.

MEMLEKET MECLİSİ

• Muhassıl Meclisi

MEMUR-Î MÜKALEME Yabancı devlet temsilcileri ile yapılan görüşmelerdeki Osmanlı delegesi. Görüşmeci anlamındadır

---

MEMURÎN-İ DEVLET 19.yy'ın sonlarına doğru, eski ilmiye, kalemiye, seyfiye ve mülkiye tariklerinin yerine ve aylıklı kesimi anlatan deyim.

MEMURİYET-İ FEVKALÂDE Olağanüstü bir durumla ilgili özel görev.

MENAFİ-İ UMUMİYE SANDIĞI 25 Temmuz 1867 tarihli bir nizâmnâme ile kurulmaya başlandı. İlk örnekler, Midhat Paşa tarafından Tuna vilayeti kent ve kasabalarında ortaya kondu. Bayındırlık sorunlarının çözümünde, belediyecilik çalışmalarında büyük yararları görülünce öteki vilayetlerde de açıldı.

MENDİL ATMA Eski saray yaşamında padişahın cariye seçmesi yöntemi. Bunun için, herkes ortalıktan çekilir, haremağaları köşebaşlarında nöbete durur, padişah cariyeler dairesi'ne girerek hazinedar kalfa'nın sıraladığı kızları tek tek görür, beğendiğinin kucağına mendilini atardı. Bu, bir cariye için en önemli olaydı. Beğenilen kız, yer öptükten sonra diğer

cariyelerce yıkanır, süslenir, arkadaşlarının çaldığı söylediği bir konser topluluğu ile padişahın yatak odasına götürülürdü. Zifaftan sonra kız ikinci bir törenle yeniden hamama götürülürdü. Böylece "ikbâl" pâyesi alana haremde özel bir daire ayrılır, hizmetine cariyeler verilirdi. Tanzimat dönemi padişahları ise, cariyeleri ile daha içli dışlı bir ilişki kurduklarından mendil atma gereği duymamışlardır.

MENFÂ-YI MÜCRİMİN Sürgün ve hapis (kalebentlik) cezasına çarptırılanların gönderildikleri uzak ve güvenlikli kaleler. Taif, Fizan ve kimi adalar başlıcalarıydı.

MENGUB (Merkûb) Valide Sultan, kadınefendi ve ikbâl gibi padişah yakını saray hanımlarına özgü pabuç. Burnu yemeniye göre yuvarlak, dikiş yerlerinde ise gümüş ve sırma şeritler bulunan çeşitli renkte, üzeri inci elmas taşlarla süslüydü.

MENİYE Sultan Abdülaziz döneminde İngiltere’den satın alınan şeşhaneli tüfeklere, öldürücü niteliğinin fazlalığından dolayı verilen ad. 1863'te 60.000 adet getirilmiş, daha sonra Tophane’de benzerlerinin yapımı girişiminde bulunulmuştur.

MEN’-İ ZÜVVAR 1846’da konan ziyaretçi yasağı. İş sahiplerinin ve saygı sunuşunda bulunmak isteyenlerin, nâzırlarla öteki devlet memurlarını her zaman rahatsız etmemeleri ve çalışmaları engellememeleri için kondu. İsteyenler, ancak pazartesi ve perşembe günleri, ilerigelenleri konaklarında sabah saatlerinde ziyaret edebileceklerdi.

MENKULAT Ağızdan ağıza aktarılan, belgeye dayanmayan, ögeleri ve kurgusu ile masala kayan anlatılar.

MEN LEHÜ’L-EMR Buyruk verme yetkisi taşıyan. Bu Arapça deyim, genellikle üst makamlara yazılan resmi yazıların son cümlesinde "emr ü ferman men lehü'l-emrindir" (buyruk ve istek, emir verene aittir) biçiminde yer alırdı. Tanzimat döneminde de kullanıldı.

MENŞE-İ KÜTTAB-I ASKERÎ 1876'da açılan askeri kâtip okulu. Ordudaki yazman sınıfına eleman yetiştirmeyi amaçlayan okula rüşdiye

mezunları alınıyor ve üç yıllık bir öğretime tabi tutuluyorlardı.

MENŞE-İ MUALLİMİN Askeri öğretmen okulu. 1875'te açıldı. Askeri idadilere koşut bir öğretim programı vardı. Rüşdiye ile beş yıllıktı. Bitirenler 2-4 yıllık yüksek bölümü de tamamlayıp askeri öğretmen adayı olurlardı.

MENŞUR Vezirlik, beylerbeyilik gibi yüksek bir rütbenin verildiğini, önemli bir göreve atanıldığını gösteren padişahlık fermanı. 20. yy başına dek menşur verme işlemi sürdürüldü. Saray'da, çıkarılan menşurların işlemlerini yapan görevliler ve bunların yazıldığı bir defter vardı. Bir menşur 7 bölüm içerirdi: 1-2) Allaha ve Peygambere hamd ve övgü, 3) rütbe veya görevin verilme nedeni ile teşvik edici cümleler, 4) menşur verilen kişinin nitelikleri, 5) menşura ilişkin padişah buyruğu, 6) bu vesileyle istenen işlerin sıralanması, 7) menşura göre hareket edilmesi ve emirlere uyulması ihtarı.

MENZİL Konaklama noktası. Kervanların, yolcuların günlük yürüyüşlerini tamamlayıp konakladıkları, ihtiyaçlarını giderdikleri, fakat daha çok atlı postacıların hayvan değiştirdikleri han veya konak yeriydi. Büyük seferlerde de ordunun giderken ve gelirken ihtiyaca göre menziller belirlenir, buralarda kısa sürelerle kalınarak parası karşılığında yiyecek vs. alınırdı.

MENZİL ATI Menzillerde hazır bulundurulan ve acele ulaşım işlerinde kullanılan beylik binek atı. Haberci, yorulan atını burada değiştirir, sonraki menzile bindiği yeni atı koştururdu.

MERÂKİB Binilen araçlar veya hayvanlar. "Merâkib-i bahriye" (irili ufaklı deniz taşıtları), "merâkib-i berriye" (kara taşıtları ve hayvanlar), "merâkib-i cesime" (büyük taşıtlar) gibi.

MERASİM-İ FEVKALÂDE İCRASI Geleneksel törenlerin dışında, özel durumların gerektirdiği, siyasal amacı ağırlıklı gösteriler. Örneğin, padişah olduğu günlerde Sultan Reşad, bahriye ve harbiye nezâretleri’ndeki özel törenlere katılmış, Selimiye önünde demirli bulunan donanmayı ziyaret etmiş, bu vesilelerle törenler düzenlenmişti.

MERASİM KİSVESİ 19. yy başlarına dek Padişah, Sadrâzam, vezirler ve diğer yetkililerin törenlerde giydikleri özel kavuk, kürk vs. II. Mahmud'un ve sonraki padişahların düzenlemelerinde de tören kıyafet ya da üniformaları yönetmeliklerle belirlenmişti.

MERASİM KÖŞKÜ Yıldız Sarayı'ndaki özel tören bölümü. II. Abdülhamid muayede törenlerini Dolmabahçe Sarayı'nda değil burada yapmıştır.

MERÂTİB-İ MÜLKİYE Sivil aşamalar. 1832'de mülkiye görevlileri için ilmiye ve askeriye sınıflarına koşut rütbe düzenlemesi yapıldı. Küçükten büyüğe aşamalar ve karşıtı elkap şunlardı: Rütbe-i hâmise (elkapsız), rütbe-i râbiâ (fütüvvetlû), rütbe-i sâlise (râ'fetlü), rütbe-i sâniye (izzetlü), rütbe-i ûlâ (saadetlû) 1845'teki düzenleme ile de ûlâ rütbesi iki aşamaya (ûlâ sânisi ve ûlâ evveli) ayrıldı. Ayrıca hepsinin üstünde ve vezir eşidi bâlâ rütbesi kondu.

MERATİB-İ MÜLKİYE VE ASKERİYYE Her yıl yeniden belirlenen ve en kıdemli, Vezir ve Müşirden başlayarak en alt rütbedeki sivil veya asker görevliye dek protokol sırasını gösteren resmi cetvele denirdi. Örneğin 1890'de Namık Paşa en kıdemli Con Paşa en kıdemsiz sırasındaydı. Sıralama, rütbenin alınış tarihine göre yapılırdı.

MERATİB-İ SELASE Üç aşamalı yöntem. Klasik medrese öğretiminde konuların, ilk, orta ve yüksek düzeyde aktarılmasına deniyordu. Müderrisler bunu becerebildikleri ölçüde başarılı olabilmekteydiler.

MERBUTAT-I KADÎME Eskiden beri bağlı olan yerler. Kilise ve manastır vakıflarına deniyordu. Tapu kayıtlarına bu adla yazılan yerler, vakıflar gibi alınıp satılmaz, bölüşülmez, gelirinden başka türlü yararlanılamazdı.

MERFUU'L-VEZARE Vezirliği alınmış olan. Vezirlik, bir menşurla verildiği gibi bir azil fermanı ile de her zaman alınabilirdi. İşlediği görev kusurundan ya da suçtan dolayı vezirlikten uzaklaştırılan kişi, aynı zamanda

"ikamete memur" (sürgün) cezasına da çarptırılır, kendisine herhangi bir görev verilmez, vezirlik görkemiyle yaşamasına da müsaade edilmezdi. Böylelerine "paşa" denmesi de yasaklanır, eski unvanı ne ise onunla anılırdı. Tanzimat döneminde ve daha sonraları bu işlem pek ender uygulandı. Ancak 1908'den sonra birçok vezirin ve askeri paşanın rütbeleri kaldırıldı.

MERHALE Kara ulaşımında bir günlük yol ölçüsü. Bir yolcunun normal yürüyüşle ve arazi koşullarına göre sekiz saatte alabileceği mesafeydi. Bu da ortalama 40 km kadardı.

MERKEZ-İ VİLAYET İl'in yöneltildiği kent. Merkez sancağındaki büyük yerleşim yeri. Vali ve vilayet yöneticileri burada otururdu. 19. yy'a dek, sınırları geniş tutulan eyaletleri, valiler uzaktan da yönetebiliyorlar, kimi zaman da bir valiye birkaç yerin yöneticiliği verilebiliyordu. Tanzimat düzenlemelerinde vilayet yönetimi sağlam esaslara bağlandı ve merkezler belirlendi. Buna koşut olarak yeni bir kent gelişimi süreci başladı. Resmi yapıların, okulların yanı sıra sivil mimari de önce buralarda değişikliklere uğradı. "Merkez-i vilayet tarzı" denen daha çağdaş yapılaşmalar ortaya çıktı.

MERKEZİYETÇİLİK Yönetim ve denetimin kesin biçimde merkeze ait olması rejimi. Ülkenin her yanında aynı kuralların ve yasaların geçerli kılınmasını öngören bu sistem, II. Mahmud döneminde ağırlık kazandı. Tanzimat döneminde daha da önemsendi. Geniş yetkili valilerin birtakım farklı kurallarla yönettikleri eyalet düzeni de merkeziyetçilik anlayışı nedeniyle değiştirildi.

MERKUM Adı geçen, anılan kişi. Yazışmalarda kullanılırdı. Kendisinden "merkum" denilerek sözedilenin bir rütbesi ve görevi olmadığı, ancak Müslüman olduğu anlaşılırdı.

• Mumaileyh
• Müşarünileyh

MERRETEN BÂDE UHRÂ Arapça "birbiri ardından" anlamında. Tanzimat dönemi boyunca istikrazlarla (borçlanmalarla) ilgilidir. Önceleri belli bir vâde ile borç alınırken, para sıkıntısı arttıkça sarraflara borçlanma

da sıklaştı. Vâdelerin dolması, faizlerin birikmesi, borçlanma işlemlerini her gün yeniden borçlanılıyormuş gibi bir duruma soktu. Bu nedenle de işlemlere "merreten bâde uhrâ edilen istikrazlar" dendi.

MERSUM Adı geçen. Merkumun aksine bu deyim, yazıda adı geçenin Müslüman olmadığına da işaret ederdi.

MESÂİL-İ SİYASİYE (Mesail-i politikiye) Siyaset sorunları. Tanzimat'tan önce, gelenekçi yaklaşımlar dışında, iç ve dış politika konularında tercihler ve düşünceler sözkonusu değildi. Tanzimat'la birlikte devlet adamları aynı zamanda birer siyasetçi olmak gereğini duydular ve politika bilimiyle ilgilendiler. Böylece, farklı siyasi görüş ve uygulamalarla çözüme ulaştırılmaya çalışılan siyasal sorunlar da gündeme geldi.

MESAJERİ EMPERİAL (Messagérie Imperiale) Fransız denizyolları şirketi. İstanbul-Avrupa yolcu seferleri düzenliyordu. Osmanlı kaçakları, mültecileri ve sürgünler genellikle bu şirketin vapurlarına biniyorlardı.

MESALİH-İ CESİME Yönetimle ilgili önemli kararlar ve işler. Eğitim, bayındırlık, adalet, ordu... ödenekleri; vergilerin toplanması; iş hayatının geliştirilmesi; kamu görevleri ile devletlerarası ilişkileri kapsıyordu. "Mesalih-i mühimme", "mesalih-i siyasiye" veya "emr-i idâre" de deniyordu.

MESELE Büyük sorun. Dış güçlerin etkisini taşıyan, yabancıların doğrudan veya dolaylı müdahalelerine yol açan önemli iç ve dış sorunlara deniyordu. Mısır meselesi, Boğazlar meselesi, Ermeni meselesi, Girit meselesi gibi.

MESELE Özel yazım kurallarına göre kaleme alınan fetva konusuna denirdi. Bu, yöneltilen bir sorunun, fetvâ diliyle ve müftülükçe yazılmasıydı. Bu konuda "tahrir-i mesâil" denen bir de yasa vardı.

MESİR-İ BAHRÎ 1844'te Gemlik, İzmit, Bandırma, Tekirdağı hatlarında çalışan, İstanbul'a yük ve yolcu taşıyan ilk Osmanlı vapuru (buharlı gemisi).

MESKEN TARZI TEBEDDÜLÜ Konut biçiminde ve anlayışında değişme. Tanzimat'la birlikte, toplumsal değişiklik ve yeniliklerle birlikte konut anlayışı da yeni bir sürece girdi. Evlerin farklı görüntülü cephelerle sokağa çıkması, harem düzeninin terkedilmesi, ilk evrede kapalı (cumba), 20. yy başlarında ise açık (balkon) çıkıntılarına yer verilmesi, karnıyarık denen plan uygulamaları, ikiden fazla çok katlılık ve farklı iç düzenlemeler; bu değişmenin başlıca özellikleriydi.

MESKÛKAT Madenî paralar. Sikke sözcüğünden türetilen bu terim, daha çok Osmanlı paraları dışındaki (Selçuklu, İlhanlı, Mağrib paraları gibi) tedavülde olmayan ve arkeolojik değer taşıyan altın, gümüş, bronz, bakır paralar için kullanılmıştır.

MESKÛKAT-I OSMANİYE KARARNÂMESİ 5 Ocak 1881'de yayınlandı. Para birimi 100'lük altın kabul edildi. Bunun nısfıye (yarım), rub'iye (çeyrek) ve ikibuçukluk, birbuçukluk türleri öngörüldü. Tedavüldeki tüm eski sikkelerin toplanması zorunlu kılındı.

MESLEK-İ CEDİD Yeni yazım yolu ve kuralı. Mustafa Reşid Paşa'nın resmî yazım kurallarına getirdiği sâdelik ve duruluk. Daha önceleri ise "tarz-ı İrâniyan" denilen ve Farsça yazım kurallarına uyan, anlatılmak istenenden çok anlatımın süslü (cinas-i lâfzî, tumturak-ı elfaz) olmasına önem veren bir yazım anlayışı vardı. Reşid Paşa, sözün bir araç olduğunu ve amacı en açık bir biçimde anlatmanın kaçınılmazlığını öngördü. Bâbıâlî en büyük yeniliklerden birisine bu sâyede ulaştı.

MESLUBÜ'Ş-ŞUUR Akıl yitikliği, delilik. 3 Eylül 1876'da Topkapı Sarayı Kübbealtı'nda toplanan "hâll ü akd ashabı" V. Murad'ın aklını yitirdiğini ve kendiliğinden tahttan indirilmiş sayılması gerektiğini kararlaştırmış ve II. Abdüthamid'i padişah ilân etmişti.

MESNED-İ CELİL-İ SADARET-İ UZMÂ Sadrâzamlık büyük makamı. Genellikle Sadrazamlık'a atama hattı hümayunlarında ve Saray'dan Bâbıâli'ye gönderilen yazılarda Sadareti ululamak için geçerdi. Şeyhülislâmlık için de "mesned-i meşihat-ı İslâmiye" denirdi.

MEST-PABUÇ Kaloş-potin yeniliğinden önceki boğazlı ve yumuşak mest ile çamur ve uzun yol ayakkabısı, pabuç denen kalın tabanlı yemeni takımıydı.

MEŞÂGİL-İ BEYHUDE Boş uğraşılar. Kalemden kaleme, bürodan büroya havale edilen fakat sonuçlandırılmayan işler için -daha sonraki kırtasiyecilik ve bürokrasi anlamında- Tanzimat döneminde kullanılan bir deyim.

MEŞHED-İ HÜDÂVENDİGÂR I. Murad'ın şehid edildiği Kosova alanındaki sembolik türbe. Osmanlı padişahları için kutsal sayıldığından, son dönemlerde bile antlaşma metinlerine burayla ilgili maddeler konulurdu. Meşhed-i Hüdavendigâr'ı 1911'de Sultan Reşad ziyaret etti.

MEŞHER-İ UMUMİ-İ OSMANÎ Osmanlı sergisi.

• Sergi-i Umumi-i Osmanî

MEŞİHAT-I İSLÂMİYE Şeyhülislâmlık. Bab-ı Meşihat, Bab-ı Fetvâ da denilmiştir. Daha önceki yüzyıllarda Şeyhülislâm'ların özel bir dairesi ve bürosu bulunmazken 19. yy'da Meşihat adı ile dinî-resmî bir daire oluşturuldu. Eski Ağakapısı'na yerleşen Meşihat, fetvâhane, şer'iye müdürlüğü, fetvâ odası, ders vekâleti, mektubî dairesi, emval-i eytam müdürlüğü gibi ana birimlerle ihtisas komisyonlarını içermekteydi.

MEŞK Yeteneği geliştirici, sık tekrara dayalı öğretim metodu. Hat denen güzel yazı dalında ve müzik eğitiminde geçerliydi. Meşk almak, meşk etmek, meşkhâne, meşk vermek vb. deyimler bu metodla ilgiliydi.

MEŞRUTA Lojman. Câmilerle hayır kurumlarının bitişiğinde yer alan ve görevlilere tahsis edilen binalara deniyordu.

MEŞRUTİYET Padişahlık yetkilerini yasalarla sınırlandırmak. Bu amaca ulaşmak için girişilen hareketlerden ilki 1876'da başarıya ulaştı. I. Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ile padişahın yetkilerine pek az kısıtlamalar getirebildi. 1908'de ilân edilen II. Meşrutiyet ise padişahlık nüfuzunu daha da kısıtlayarak parlamenter monarşiyi başlattı.

MEŞRUTİYET-İ MUKAYYEDE Bağımlı meşrutiyet. Fransa ve Avusturya'da 19. yy'daki rejimlere verilen ad. Krallık yetkilerinin çok fazla olduğu bu güdümlü rejimler bile Osmanlı aydınlarınca beğeniliyor, parlamentodan yoksun Osmanlı yönetimine göre demokratik sayılıyordu.

MEŞTA Ordu kışlağı. Osmanlı ordularının seferi tamamlayamadıkları zamanlarda kışı geçirmek için çekildikleri kent veya kalelerdi. Örneğin Belgrad, batıya yapılan seferlerde meştaydı.

MEŞVERET İslâm kurallarına göre hükümdarın gerektiğinde başvurduğu danışma yolu. I. Meşrutiyet'in ilânına dek Osmanlı Padişahları meşveret yöntemine kimi zaman başvurdular. (II. Abdülhamid, bunun Osmanlı Kanun-ı Esasisinde de yer almasını savundu). Meşverette belirginleşen sonuçlara hükümdarın mutlaka uyması gerekmezdi.

METELİK (Fr. Metalique) Madenî ufak paraların genel adı. İlkin 1828'de Darbhane görevlilerinden Kazaz Artin'ce tedavüle çıkarılması düşünüldü. On paradan beş kuruşa kadar birimleri olan ilk metelikler, çok düşük ayardaydı. Sonraki yıllarda ayar düşüklüğüne göre "noktalı'' "noktasız" diye adlandırılan yeni metelik basımları gerçekleştirildi. 1908'den sonra gümüş alaşımlı metelikler yerine nikel basıma geçildi.

METROPOLİT Ortodoks Kilisesi'nde Patrik ile Piskopos arasındaki ruhbanlık aşaması. Tanzimat'la birlikte Metropolitlere de kimi komisyonlara katılma hakkı tanındı. Hıristiyan tebâanın yaşadığı yörelerde, vergilendirme ve belediye işlerinde oy hakkına sahip oldular.

MEVACİB Üç aylık maaş. Tanzimat'tan önceki aylık sistemiydi. Yeniçeri mevâcibine "ulufe", ilmiye mevacibine ise "vezaif" denirdi. Arap aylarının üçer aylık dilimleri olan Masar (Muharrem-Safer-R.UIâ), Recec (R.âhir-C.Ulâ-C.âhir), Reşen (Receb-Şaban-Ramazan) ve Lezez (Şevval-Z.kâde-Z.hicce) başlarında ödenirdi.

MEVAD Yasalar ve yasaların önemli maddeleri. Ayrıca önemli konulara da mevad denirdi.

Mevadd-ı Esasiye: Bir yasanın temel maddeleri.

Mevadd-ı Mühimme: En önemli konular.

MEVÂLİ Mevleviyet denen il kadılığı aşamasına ulaşmış ilmiye mensupları. Bunlar devriye, mahreç, bilad-ı hamse, Haremeyn ve İstanbul aşamaları olmak üzere altı sınıftı.

MEVEDDETLÛ Aşama almamış kadı adayları için kullanılan hitap sözcüğü.

MEVKIF İstasyon. "Durak" anlamındaki bu sözcük, ilk Osmanlı tren istasyonları için kullanılmıştı. Örneğin, Haydarpaşa mevkıfi.

MEVKİB-İ HÜMAYUN Atlı yaya tören birliklerinin katıldığı, halkın izlediği, Padişah'la ilgili büyük alay.

MEVKİB-İ HÜMAYUN ASKERİ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, İstanbul'un güvenliği ve gerekirse savunması için başkentteki 20-40 yaşları arasında bulunan erkeklerden kurulan özel ordu. O sırada dahiliye nâzırı bulunan Cevdet Paşa, bu birliğin kurulması ve eğitimi ile görevlendirilmiştir.

MEVKUFATÇILIK Harcanamayan ödeneklerin hesabı ve boş kadroların gelirleri ile ilgili görev.

MEVLÂNA Kadı anlamında yazışmalarda kullanılan önad. Kadı adından sonra ise "zîde fazlihüm" (erdemi artsın) duası yer alırdı. Mevlâna'nın sözcük anlamı "efendimiz"di.

MEVLEVİHANE Mevlevî tarikati tekkesi. Osmanlı Padişahlarının Mevleviliğe ve Çelebilere duydukları saygıdan ötürü Mevlevilik ve Mevlevihâneler gelişme olanakları buldu. Tanzimat döneminde de himaye edildi.

MEVLEVİYET Yüksek kadılık, il kadılığı. Son dönemlerde pâye olarak sayısı çoğaldı. Mahreç, bilâd-ı hamse, Haremeyn mevleviyetliğine yükselenler genellikle fetvâ eminliği, ders vekilliği, kassamlık, hekimbaşılık vs. alırlardı.

MEVLEVİYET MAHKEMELERİ Eyalet merkezlerindeki Şer'iye mahkemeleri. Bunlar, İstanbul'da, Arz Odası'ndaki kazasker'in başkanlık ettiği yargı kurulundan sonra gelen en yetkin mahkemelerdi. Toplam 22 mevleviyet mahkemesi vardı.

MEVLİD ALAYI Arabî aylardan Rebiülevvel'in 12. günü, Hz. Peygamber'in doğum yıldönümü vesilesiyle düzenlenen Padişah'ın da katıldığı tören. 19 yy'da ise basit bir seramoni biçimini alan mevlit alayı, kimi yıllarda sarayda yapılırdı.

MEYDAN DAYAĞI Daha çok askeri mekteplerde uygulanan ve dövülenden çok seyircileri korkutan bir disiplin uygulaması. Okulun tüm öğrencileri avluda kol-tabur edilir, kabahatli öğrenci yere yüzü-koyun yatırılır, ensesine ve topuklarının üstüne, güçlü yapıda birer çizmeli oturtulur, bundan sonra dayakçılar belirlenen sayıda deyneği kaba etlerine vururlardı.

MEYDAN-I SİYASET İdam cezasının halkın gözü önünde infaz edildiği alan. Tanzimat sonrasında idamların azalmasına ve alenen yapılmamasına karşılık, 20. yy başlarında ve 1908 Meşrutiyeti evresinde Bayezid, Sultanahmed ve Eminönü alanları, birer meydan-ı siyaset görünümüne girdi. Birçok idam mahkûmu buralarda kurulan darağaçlarında sallandırıldı.

MEZÂHİB-İ ERBAA Dört mezhep: Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli. Bunlar Ehl-i Sünnet'in kolları olarak Osmanlı Devleti'nce meşru sayılmaktaydı.

MEZÂHİB ODASI Bâbıâli'de, her çeşit din ve inancın sorunlarıyla ilgilenen özel büro.

MEZBELEKEŞ Çöpçü, temizlik işçisi. Osmanlı Sarayı'nda mezbelekeşlik başlıbaşına bir sınıftı.

MEZBUR Adı geçen anlamındadır.

• Merkum
• Mersum

MIKDAR-I İSTİAB Geminin alabileceği azami yük miktarı. Vergilendirmeler bu ölçüye göre hesaplanıyordu.

MISIRLI KIYAFETİ II. Mahmud'un, gerçekleştirdiği kıyafet değişikliği sırasında kendisi için seçtiği giyinip sokağa çıktığı ünlü üniforma.

MISIR VERASET FERMANI Mısır valiliğinin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya, veraset yoluyla da soyundan gelenlere bırakıldığına ilişkin Abdülmecid'in 1841 tarihli fermanı. Hıdiv İsmail Paşa'nın bağımsızlık sayılabilecek yeni imtiyazlar istemesi, Mısır sorununu yeniden gündeme getirdi. 11 Temmuz 1866'da yeni bir ferman-ı hümayun yayınlandı. Bu, Mustafa Fazıl Paşa'yı veraset hakkından yoksun bıraktı.

MIZRAKLI SÜVARİ ALAYI Resmî törenlerde Padişah'ın maiyyetinde yürüyen atlı tören birliği. Kısaca mızrak alayı da deniyordu. Bu birlikteki atlı askerler sağ ellerinde uzun birer mızrak sopası taşırlardı. 1909'da kaldırıldı.

MİFTAH MEDRESESİ Medreselerin İlköğretim düzeyindeki sınıflarına verilen ad. Burada okuma yazma, hadis, fıkıh, kelâm ve tefsire giriş gibi dersler vardı.

MİLEL-İ İSLÂMİYE Osmanlı ülkeleri dışında, başka egemenliklere tâbi Müslüman uluslar.

MİLEL-İ MUHTELİFE-İ MÜTEGALLİBE Sömürgeci uluslar. Güçsüz ve geri kalmış ulusları buyruklarına alan Batılı büyük devletler için uygun görülen Osmanlıca deyim.

MİLEL-İ MÜCTEMİÂ-YI OSMANİYE Osmanlı ulusları topluluğu.

MİLEL-İ MÜTTEHİDE-İ OSMANİYE Osmanlı birleşik ulusları. Osmanlı egemenliği içindeki Türk, Arap, Rum, Sırp... ulusları. Meclis-i Umumi'nin açılış ve kapanış toplantılarında, Osmanlı ulusçuluğunu tam temsil edebilmek için ruhanî reislerin hazır bulunmasına özen gösterilirdi.

MİLLET 19. yy'da Osmanlı ülkelerindeki Müslüman olmayan topluluklar. Rum milleti, Ermeni milleti. Müslümanlar ve Türkler içinse "ümmet" deyimi geçerliydi.

MİLLET BAŞI Rum, Ermeni ve Yahudi mahallelerindeki ilerigelenler. Millet başı'lar, mahalle ihtiyar heyetine üye olurlardı. Gayrimüslim köylerde ise "kocabaşı" adı altında, bunlardan biri muhtarlık görevi yapardı.

MİLLET-İ HAKİME (Galibe) Ülkedeki Müslüman çoğunluk. Türkler, Araplar, Arnavutlar... Müslüman olmak koşulu ile bu gruptan sayılıyordu.

MİLLET-İ MAHKÛME (Mağlube) Müslüman olmayan Osmanlı tebaası. 1876 Kanun-ı Esasi'si tartışılırken bağnazlar, Kur'an-ı Kerim'in "ve şâvirhüm fi'l-emr" âyetine göre, yalnız Müslümanların kendi aralarında görüşüp oylama yapabileceklerini, bu nedenle Müslüman olmayanların ortak bir meclise üye vermelerinin câiz düşmeyeceğini ileri sürmüşlerdi.

MİLLET-İ MUAZZAMA-İ OSMANİYE Büyük Osmanlı ulusu. 1876'dan sonra üzerinde durulan ve ulusçu ayaklanmaları durdurma siyasetine temel alınan görüştü. Osmanlı uyruğundaki tüm ulusları ve cemaatleri birleştirmeyi amaçlıyordu.

MİLLET-İ MÜTEŞERRİA-İ İSLAMİYE Din yasalarına sıkı sıkıya bağlı (şeriata uyan) Müslümanların tümü. Bu deyim daha çok Sünnî mezhepten olanları kapsıyordu.

MİLLİYECİ Osmanlıcılık görüşüne karşı çıkan ulusçuluk ve Türkçülük anlayışını benimseyenlere verilen ad.

MİMARBAŞI Kamu yapılarından sorumlu en yüksek teknik görevli. İstanbul'daki asıl mimarbaşıdan başka vilayetlerde de mimarbaşılar bulunurdu. 1831 'de mimarbaşılık kaldırılarak yerine Ebniye-yi Hassa Müdürlüğü kuruldu.

MİN GAYR-İ RESMİN Resmî olmayan yollardan. İstanbul'daki büyük devletlerin elçileri, iç politika ile ilgili girişimlerini hep bu yoldan

yaparlar. Saray ve Bâbîâli üzerinde ağırlıklarını kullanarak diledikleri biçimde kararlar alınmasını hazırlarlardı.

MİNYATÜR (İtl. Minyatura) Yazma kitaplara yapılan özel teknikli suluboya resim. Osmanlı minyatürcülüğü 19. yy'a dek gelenekçi çizgisinden ayrılmaksızın devam etti. Sözü edilen yüzyılda ise, resimli yazma kitaplara ilgi duyulmaması ve Batı tekniği resim anlayışının benimsenmesi yüzünden unutuldu.

MİR Komutan, bey, âmir. Sivil ve askerî rütbelerde ön addı.

MİRAHÛR Saray ahırları âmiri.

• Istabl-ı Amire

MİRALAY Kaymakam üstü askeri rütbe (albay).

MİRALEM Bayraklar ve sancaklar subayı.

• Emir-i alem

MİRZES İSTİKRAZI 1860'ta Parisli banker Mirès ile imzalanan ve bu bankerin tek başına Osmanlı Devleti'ne 400 milyon frank borç vermesini öngören antlaşma.

MİRÎ Devlete ait, hazine malı. Mirî mal (hazine akçası veya eşyası), miri ambar (resmi depo), mirî arazi (mülkiyeti devlete, yararlanma hakkı kişilere bırakılan toprak) mirî matlubat (devlet alacağı), mirî kâtibi (maliye nezareti'ndeki vergi uzlaşma yargıcı), mirîlû (paralı asker) gibi.

MİR-İ MİRAN 1843'ten itibaren sivil görevliler için kabul edilen ferik rütbesine eşit pâye. Sivil paşalıktı.

MİRÎ MUKATAAT İltizama verilen devlet gelirleri. Bu işlem her sene yenilenirdi. Başlıcaları; maden işletmeleri, tuzlalar, balık ve pirinç gelirleriydi.

MİRLİVÂ Paşalık (generallik) aşamasında ilk rütbe. Miralaylıktan terfi edenler mirlivâ oturdu. 19. yy'a kadar ise sancak yöneticilerine mir-i livâ

denilmekteydi.

MİRÜL-HAC Hacılar kafilesi komutanı.

MİSAFİR DAİRESİ Şale Köşkü'nün resmî adı. Yıldız Sarayı binalarından olan bu köşkte yabancı konuklar ağırlanırdı.

MİSÂL-İ MEYMÛN Belgelere konan Padişah tuğrası.

MİSKAL Eski birimle 100 arpa ağırlığında bir ağırlık ölçüsü. Yaklaşık 4,5 gr'a eşitti. 10 dirhem, 7 miskale denk sayılırdı. Miskal, daha çok değerli maden (altın, gümüş) ve taşların ölçümünde kullanılırdı.

MİSKİNHANE (Miskinler Tekkesi) Cüzzamlıların tecrit edildiği, Karacaahmet Mezarlığı ortasındaki özel tekke. 1908'den sonra kapatılmıştır.

MİZAN DEFTERİ Gelir ve gider bilançosu. Her yıl, devletin genel gelir ve gider durumu ile önemli yatırımlarını gösterir mizan defterleri, ruznamçe kalemi'nde hazırlanırdı.

MOLDAVYA Aşağı Dinyester ile Aşağı Prut arasında, kıyıdan içeride kalan bölge. Osmanlılar buraya Boğdan demişlerdir.

• Memleketeyn

MOLLA Mevleviyet aşamasındaki ulemaya özgü lâkap. Eskilerde addan önce (Molla Hûsrev) kullanılırken sonradan ada ulandı. Yazıdaki imlâsı "monla"ydı.

MOLLAZÂDE Okuma yazma dahi öğrenmeden rûus elde eden ve kadılıklara atanan ulema çocuklarıydı. Böylelerine, asıl ulemadan ayırmak için "molla bey" deniyordu.

• Beşik uleması

MONOPOLYE (Fr. Monopole) Şarap ve şıra tekeli. Bunların üretimi, alım satımı ve fiyatı (narh) konularında hükümetçe konan kurallardı.

Örneğin şarap satışını ancak Hıristiyanlar yapabilirdi. 19. yy'a dek köylerde sipahilere de şarap ve şıra satışı izni verilmekteydi.

MOSKOFLU Moskovalıdan bozma bir sözcük. Osmanlı resmî dilinde Rusya ve Rus ordusu yerinde kullanılmıştır.

MUACCELE Öncelikli kira bedeli. Mukataa ve iltizam satışlarında en yüksek peyi sürenin ödediği ilk ve büyük taksitti. Tasarruf hakkı bu ödemeden sonra başlardı. Tasarruf süresince belirli vâdelerle ödenen diğer taksitlere de "müeccele" denirdi. Para sıkıntısının arttığı dönemlerde mukataaların ve iltizam bedellerinin iki, üç hatta on iki yıllığı birden peşin alınmaya başlanmış, bunlar için "muaccelât" (muacceleler) deyimi kullanılmıştır.

MUADELET ve HAKKANİYET Eşitlik ve adalet ilkesi. Tanzimat'ın getirdiği en önemli kavramlardandır. Vergide, askerlikte, yasalar önünde herkesin eşit tutulacağını öngörmekteydi.

MUAF Yükümlülükten bağışlanmış. Tanzimat'dan önce asker, ulema, sanatçılar, yaşlılar, sakatlar, yol geçit bekleyenler, askerî levazım temin edenler... Yükümlülüklerin dışında tutulanlar, için "muafnâme-i hümayun" beratları düzenlenirdi. Tanzimat tüm muafiyetleri kaldırdı. Ancak bu kez de birtakım hizmetler aksadı.

MUAHEDAT MECMUASI Antlaşma öncesi görüşmelere ilişkin tutanakları kapsayan yazılı veya basılı kaynak. Önemli antlaşmaların görüşme tutanakları seriler hâlinde yayınlanmıştır.

MUAHEDE İki ya da daha çok devlet arasındaki antlaşma. Taraf devletlerin dilleriyle yazılan antlaşma metinlerine ise "muahedenâme" denir. Muahedeler, içerdikleri konulara göre de adlandırılırdı.

Muahede-i bî-taraf: Tarafsızlık antlaşması.

Muahede-i himayet: Tarafların karşılıklı koruyuculuğunu öngören antlaşma.

Muahede-i İttifak: Askerî, siyasi işbirliği antlaşması.

Muahede-i Kat'iye-yi Sulhiye: Kesin barış antlaşması.

Muahede senedi: Ön antlaşma, protokol.

MUALLİM Öğretmen. Darülmuallimîn ve Dârülmuallimat mezunu eğitimci. Bayan öğretmenlere "muallime hanım" denirdi. (19. yy'dan önce ise muallim deyimi, İslâm felsefesinde geçmekteydi: Muallim-i evvel: Aristotoles, muallim-i sâni: Farabî'ydi.)

Muallimat: Bayan öğretmenler.
Muallimin: Erkek öğretmenler.
Muallim-i Evvel: Okul müdürü veya başöğretmen.
Muallim-i Sâni: Müdür yardımcısı.
Muallim-i Sultani: Padişah hocası.

• Hâce-i Sultanî

MUALLİMHANE-İ NÜVVAB 1853'te İstanbul'da açıldı. Sarıklı hocaların da devam ettiği yüksek dereceli bir okuldu. Fıkıh ve şer'i yargılama usullerinin gösterildiği, yetkin kadılar yetiştirmeyi amaçlayan bir Tanzimat kurumuydu. 1869'da ilk Hukuk Mektebi açılıncaya ve Mecelle yürürlüğe konuluncaya dek buradan çıkanlar Nizamî Mahkemelerde de görev yaptılar. Okul, 1884'te "Mekteb-i Nüvvab" adını aldı.

MUAMELE Aşırı faizle para vermek.

• Murabaha

MUAYEDE RESM-İ HÜMAYUNU Padişah huzurunda yapılan bayramlaşma. Bayram gecesi Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümayunu açılır, tebrike katılacaklar içeriye girerlerdi. Padişah sabah namazını saray mescidinde kıldıktan sonra önce muayede-i havas denen saray ağalarının tebriklerini kabul eder, bundan sonra da muayede-i umumi başlardı. Sadrâzam ve Şeyhülislâmdan mimarbaşı'ya dek protokole dâhil olanlar sıra ile el veya saçak öperlerdi. Bundan sonra da Padişah alayla bayram namazını kılmak için Ayasofya, Sultanahmed gibi büyük bir câmiye giderdi. Abdülmecid'den sonra bayramlaşmalar bir süre Dolmabahçe Sarayı Muayede Salonu'nda, II. Abdülhamid'in son yıllarında ise güvenlik gerekçesiyle Yıldız'da yapıldı.

MUBASSIR İptidaî ve Rüşdiye okullarında disiplin görevlisi. Mubassırlar, pedagojik ilkelerden habersiz, birer korku ögesiydiler. 1908'den sonra mektep müdür muavinlikleri konularak mubassırlık kaldırıldı.

MUCİBİNCE AMEL OLUNA "Gereği yapılsın" anlamındadır. Padişah, kendisine sunulan Sadaret tezkirelerinin üzerine bu notu koyarak onayını bildirirdi. II. Mahmud'dan itibaren bu kural bırakıldı. Mâbeyn şerhi yazılmaya başlandı. Ancak "mucibince" deyimi, Bâbîâli yazışma ve işlem sisteminde bir süre daha kullanıldı. Yetkili âmirler kendilerine sunulan tezkirelere bu kaydı koyarak onay bildirdiler.

MUFASSAL DEFTER Osmanlı eyalet ve sancaklarındaki arazilerin ayrıntılı biçimde işlendiği ana kütük defterleri. Bu defterlerin geçerliliği Osmanlı Devleti yıkılıncaya dek sürdü. Daha öz ve ayrıntısız tapu kütüklerine ise mücmel defteri denirdi.

MUHÂCİRİN-İ ÇERÂKİSE Kafkasya'dan göç eden ve Anadolu'nun her tarafında dağınık yaşayan Çerkez kabileleri. Kimi bölgelerde, bunların yerleştirilmeleri ve disiplinleri önemli sorunlar çıkarmıştı.

MUHACİRİN-İ İSLÂMİYYE Osmanlı sınırları daraldıkça, bırakılan topraklardan ordu ile birlikte veya daha sonra iç kısımlara göçen, yerleşim ve toprak bulma sorunları olan halk. 19. yy'ın sonlarına doğru Balkan topraklarının en önemli sorunu bu olmuştur.

MUHADDERAT Namuslu ve örtülü kadınlar. Osmanlı basınında bu başlıkla, kadınlara yönelik bilgilere, haberlere yer verilmekteydi.

MUHAFAZA-İ HUKUK-I OSMANİYE İSTİKRAZI Osmanlı haklarını koruma amacına yönelik borçlanma. 1877'de Osmanlı Bankası aracılığında Batılı bankalarla yapılan borçlanmaydı.

MUHAFIZ PAŞA Kale komutanı. Büyük kalelerde savaş dönemlerinde görevlendirilen, emrinde en az bir tümen asker bulunan vezir veya komutanlara deniyordu.

MUHAKEMAT DAİRESİ Şûra-yı Devlet Nizâmnâmesi gereği 1870'de kurulan idare mahkemesi. 1887'ye kadar, adli makamlarla idari makamlar arasındaki uyuşmazlıklara da baktı. Bu tarihte Encümen-i İhtilaf Dairesi kurulunca muhakemat dairesi salt memurların yargılanması görevini üstlendi. 1896'da ise şûra-yı devlet bünyesinde, bidayet, istinaf ve temyiz kurulları oluşturuldu.

MUHALLEFAT Ölenin bıraktığı servet, taşınır ve taşınmaz varlık. II. Mahmud'a kadar ölen devlet adamlarının ve vezirlerin tüm malları -kendileri padişah kulu sayıldıklarından- devletçe müsadere olunur, gerçek vârislerine ise muhallefattan bir miktar para ve eşya bırakılabilirdi. Muhallefat müsaderesi devlete yarar sağlamadığı, yolsuzluklara neden olduğu için II. Mahmud tarafından yasaklandı.

MUHARREM KARARNAMESİ Kasım 1881 de (Muharrem 1299) yayınlanan ve Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasına yol açan hükümet bildirisi. Daha önceki durumda, rüsum-ı sitte gelirleri sarraf ve banka borçlarına ödeniyor, artanı da dış borç taksitlerine aktarılıyordu. Ancak bu yoldan dış borçların ödenmesi olanaksızlaşınca yabancı alacaklılar yoğun bir baskı kampanyası başlattılar. Bâbıâli'de bunların temsilcileri ile görüşmeler yapıldı. Sonuçta hükümet bu kararı almak ve ilân etmek gereğini duydu. Buna göre rüsum-ı sitte gelirleri dış borçlara bağlandığı gibi, bu gelirlerin toplanması ve alacaklılara aktarılması için de tamamen yabancıların yönetiminde bir Düyun-ı Umumiye kurulması kabul edildi.

MUHARREMÜ'L-HARAM (Aşure ayı) Arap aylarının ilki. Birinci günü aynı zamanda Hicrî yılbaşı sayılırdı. Çok eski bir inanış nedeniyle bu ayla birlikte receb, zilkâde ve zilhicce aylarında savaşmak haram sayıldığından (bunlara haram aylar da denirdi) muharrem ayının sıfatı "haram"dı. Bu ayda, muharremiye denen yeni yıl kutlaması, yapılır, onuncu gününe "yevm-i aşura" denirdi. Yazışmalarda kısaca (M) harfiyle gösterilirdi.

MUHARRERAT Belirli kurallara uyularak yapılan yazışmalar.

Muharrerat-ı Hususiye: Özel yazışmalar.

Muharrerat-ı Resmiye: Daireler ve görevli kişiler arasındaki resmî yazışmalardı.

MUHARRİR Toprak sayım ve yazım (kadastro) memuru. "Muharrir-i memleket"de denirdi. Sayım ve yazım işleri, yeni alınan topraklarla ilgili olduğundan 17. yy'dan sonra, bu görevi fiilen yapan olmamıştır.

Muharrir: Yazar. Daha çok gazete yazarlarına denirdi.

Muharrir-i şehir: Ünlü yazar. Örneğin, Recaizâde Ekrem, Ahmed Rasim, Şemseddin Sami, dönemlerinin muharrir-i şehirlerindendiler.

MUHASEBE-İ EVVEL Baş muhasebeci. Tanzimat öncesinde bab-ı defterdâri bürokratlarındandı. Baş muhasebe kalemi'ni yönetirdi. Bu kalem, devlet gelirlerini ve giderlerini düzenlerdi. Tanzimat'tan sonra maliye nezâreti bünyesinde önce muhasebecilik, bir süre sonra da Muhasebe-i Umumiye Müdürlüğü olarak adlandırıldı.

MUHASSESAT-I ADİDE Sayısız yararlı ve güzel iş. Tanzimat döneminde iyi sonuçlar veren girişimlerle kalıcı eserlere deniyordu.

MUHASSIL 1840'dan itibaren vilayet, sancak ve kazalara gönderilen bağımsız memur. Muhassıl, talimat gereği, gittiği yerde bir meclis oluşturarak yerin özelliğine ve durumuna göre vergilerin tesbiti, bunun halka dağıtımı ve toplanması, gerekli masrafların ödenmesi, artanının da hazineye gönderilmesiyle görevliydi. Doğrudan merkeze karşı sorumluydu.

MUHASSIL-I EMVÂL Vergi toplayıcısı. Tanzimat'tan önce de bu unvanı taşıyan görevliler vardı. 1847-1858 döneminde ise, geniş yetkilerle donatılmış muhassıllar görev yaptı. Bunlar vilayetlerin tüm malî işlerinden, sorumlu tutuldular. Vergi sistemlerinin sağlıklı işleyip işlemediğini denetledikleri gibi, vergiye ilişkin düzenleme ve uygulamaları da yürüttüler. Görevlerini vali yetkisiyle sürdürdüler. Bu, birtakım anlaşmazlıklar doğurdu ve muhassıllık kaldırıldı.

MUHASSIL MECLİSİ İlk yerel idare kurulu. Vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde 1840'tan itibaren kurulmaya başlandı. On kişilik meclisin üyeleri, mal, nüfus, emlâk kâtipleri, kadı, müftü, zâbit ile vücuhtan dört kişiydi. Ayrıca azınlıkların metropolit ve haham gibi ruhanî reisleri ile

kocabaşıları da cemaatleriyle ilgili konularda toplantılara katılıyorlardı. Muhassıllık uygulaması kaldırıldıktan sonra bu meclisler, meclis-i kebir, meclis-i liva ve meclis-i kazâ adları altında işlevini korudu.

MUHATAB Ders dinleyen ulema. Ramazan'da padişahın önünde yapılan huzur derslerine katılan meşihat görevlileri. Muhatablar, ders sırasında mukarrir'e soru sorarlardı.

MUHBİR Haber veren, olayı duyuran. II. Abdülhamid döneminde jurnalcıların resmî unvanı buydu. Dolayısıyla muhbirlik halk arasında kötü işlerden sayılmıştı.

MUHTAR İlkin 1834'te İstanbul'da mahalle sakinlerince seçilen temsilcilere dendi. Daha sonra yaygınlaştırıldı. Mahallelerin ve köylerin muhtar-ı evvel (baş muhtar) ve muhtar-ı sâni (ikinci muhtar) adlarında ikişer temsilcisi vardı. Köyün ve mahallenin sorunlarını, ilgili kurullara götüren muhtarlara Tanzimat döneminde önem verildi.

MUHTAR EYÂLET İç işlerinde bağımsız, Osmanlı Devleti'ne bağılılığı biçimsel olan ve yıllık vergi veren devletçikler. Örneğin Sırbistan prensliği.

MUHTARİYET Özerklik. İçişlerinde tam bağımsızlıktır. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla Balkanlar'da, Ortadoğu'da, Kuzey Afrika'da muhtariyet kazanan eyaletlerin sayısı arttı.

MUHTARİYET-İ MEZHEBİYE Fatih döneminden beri Müslüman olmayanlara tanınan dinsel özerklik ve özgürlük. Bu hoşgörü, Müslümanlık'ın üstünlüğü, öteki dinlerin ise kendi hâllerine bırakılması düşüncesinden kaynaklanıyordu. II. Mahmud, yenileşme döneminin din anlayışını "Müslümanları câmide, Hıristiyanları kilisede, Musevileri de havrada görmek istediğini, ibadetler dışında herkesin siyasal ve hukuksal eşitliğe sahip bulunduğunu" ifade ederek açıkladı.

MUHTEKİR Karaborsacı. Yiyecek ve giyecek maddelerini toplayıp saklayarak yapay pahalılık yaratanlara deniyordu. Muhtekirliğe karşı düşünülen önlemlerden biri narhtı.

MUHTELİT TİCARET MAHKEMESİ 1840 tan sonra kuruldu. Yabancı tüccarlarla Türkler arasındaki dâvâlara bakan karma mahkemelerdi.

MUİD Yetişkin medrese öğrencisi. Tezini vermiş ve müderris muavini statüsü ile suhtelere gözcülük ve belleticilik edebilecek aşamadaki medreseliydi. Muidlere medresede hücre tahsis edilirdi.

MUİNSİZ Kocası, babası, bakacak başka erkeği bulunmayan ve korunmaya muhtaç kadınlar. Tanzimat sonrası askerlik uygulamalarında bu durumdakiler, kardeşlerinden birini "muin" seçerek askerlik yükümlülüğünden kurtarırlardı.

MUKADDEMAT-I SULHİYE Ateşkes antlaşması. Barış görüşmeleri için düzenlenen protokole denirdi.

MUKADDESİYET-İ MAHSUSA Özelliği olan kutsallık, kutsal makam. Abdülaziz döneminde Padişahlık makamı için bu niteleme uygun görülmekteydi.

MUKATAA Hazine gelirlerinin artırmaya konularak iltizama verilmesi işlemiydi. Mukataalar, mirî ve malikâne olmak üzere iki türlüydü. Mirî mukataalar, her yıl ya da İki üç yılda bir, malikâneler ise yaşam boyu koşulu ile artırmaya çıkarılırdı.

> **Mukataa Defteri:** Artırmaya çıkarılan mukataaların yazıldığı defterlerdi. Bunların tutulduğu bir mukataat muhasebesi vardı.
>
> **Mukataa Mutasarrıfı:** Gerekli yükümlülükleri yerine getirerek mirî veya malikâne mukataası alanlara denirdi.

MUKARRİB Yakın kişi. Padişahın yanında geçinir ve onun kararlarını etkilerdi.

MUKARRİR Huzur dersinde ders takrir eden din bilgini. Meşihat'tan görevlendirilirdi.

• Muhatab

MUKAVELÂT MUHARRİRİ Sözleşmeleri düzenleyen. Noter.

• Kâtib-i Adl

MUMAİLEYH Adı geçen kişi. Resmî yazışmalarda, İstanbul kadısı'ndan, ferikten, ûlâ evvelinden ve beylerbeyiden daha aşağı aşamada bulunanların adları yerine kullanılırdı.

• Müşarünileyh

MURABAHA Aşırı kazançla satma. Ancak Osmanlı toplumunda tefecilik anlamındaydı. Yasaların izin verdiği (%8-10) oranın üstünde faiz alarak ve yıllık vâde yerine aylık, üç aylık vâdeler uygulayarak borçluları iflasa sürükleyen murabahacılar 19. yy'da ülkenin her tarafında vardı. Yoksul yörelerin tüm parasal olanakları, birkaç murabahacının elinde toplandı. Bu nedenle devletin murabahayı önleyebilmesi güçleşti. 1887'de çıkarılan bir yasa ile (nizamnâme-i murabaha) kimseden %9'dan fazla faiz talep edilemeyeceği, ayrıca borç için ödenen faizlerin toplamının da hiçbir şekilde ana parayı aşamayacağı hükme bağlandı.

MURABAHA TARİKİYLE BEY' Malı, asıl bedelinin çok üstünde bir fiyata satmış gözükerek aradaki farkı aşırı faiz olarak kazanmak. Bunu yasaklayan emirlere karşın önüne geçilememiştir.

MURAFAA DİVANI İstanbul'da Rumeli veya Anadolu kazaskeri önünde görülen dava. Bu yüksek kurulda, taşra mahkemelerinde çözülemeyen davalar bir kez daha ele alınırdı.

MURAHHAS Tam yetkili delege görevlendirildiği konuda, devlet adına, dilediği biçimde oy kullanma yetkisi taşıyan, diğer devlet veya devletler murahhaslarıyla görüşmeler yapan diplomat.

> **Murahhasâ:** Osmanlı merkez ve vilayet meclislerindeki gayrimüslim delegeler.

MURASSA Üzeri değerli taşlarla süslenmiş, sanat eseri özelliğinde eşya. Murassa nişan, murassa kabzalı kılıç, murassa saat gibi.

MUSAHİB Sohbet edilen kişi. Padişah'la dinlenme saatlerinde konuşup sohbet eden kişilere denirdi. Musahiplerin belli bir görevleri yoktu. Güven kazanmış saray ağalarından, yaşlı vezirlerden, dönemin kültürlü ve nüktedan kişilerinden seçilirdi. Cücelerden ve hadımağalarından musahibliğe seçilenler de olmuştur, içlerinden kıdemli olanına baş musahib deniyordu.

MUSALÂHA-YI AMME Toplum barışı. Osmanlı uyruğundaki değişik ırk ve dinden toplulukların barış ve anlayış havası içinde yaşamaları düşüncesidir.

MUSILÂ-İ SAHN Medrese'nin üçüncü aşama birinci devresi. Sahn-ı seman'dan sonraki bu devreye "tetimme" de denirdi. Ayrıca ilmiye sınıfında bir pâye ve rüus (kadro) idi. Müderrislere özgüydü.

MUSILÂ-İ SÜLEYMANİYE Süleymaniye Medreselerinin dâhil ve hariç aşamalarını tamamlayanlardan, aklî bilimleri okumak isteyenlerin girdikleri bölüm. Musılâ-ı sahn (tetimme) eşidiydi. Musılâ mezunları yükseköğrenim hakkı kazanırlardı.

MUTALLÂ SARIK Üstüne birkaç santim eninde sırma şerit dolanan tören sarığı. Sarık ve kavuk kaldırıldıktan sonra ilmiye mensupları, özellikle de Şeyhülislam, törenlerde mutallâ sarık kullanabilirlerdi.

MUTASARRIF Tanzimat döneminde liva veya sancak denen vilayetle kaza arasındaki yönetim bölgelerine atanan sivil yönetici. Müstakil mutasarrıflıkların (sancakların) yöneticileri doğrudan merkeze bağlıydılar.

MUTASARRIF-I ARZ Taşınmaz malın sahibi veya sahip yetkisiyle taşınmazı kullanan.

MUTATABBİB Alaylı hekim. Pratik bilgilerle yetişmiş sağlık görevlisi. Tıb okullarının açılmasından sonra mektepli ve alaylı hekimler arasında uzun sürecek bir mücadele de başladı.

MUTLAKİYET (monarşi) Siyasal gücün, kimseye karşı sorumlu olmayan tek kişide toplanması rejimi. II. Mahmud'un ödünsüz

mutlakiyetinden sonraki Tanzimat, bazı sınırlayıcı ilkelere dayanmaktaydı. Ancak Abdülazlz ve II. Abdülhamid, yeniden mutlakiyeti getirme siyaseti güttüler.

MUVACEHE ETMEK Şer'iye ve nizamiye mahkemelerinde farklı tanıklıkları ya da açıklamaları ortadan kaldırmak için başvurulan yüzleştirme yöntemi.

MUVAZENE-İ UMUMİYE KANUNU Bütçe yasası. Bunlardan ilki 1909'da hazırlandı. Meclis-i Mebusan'da kabul edildi. Bu yasa, vergi ve resimlerle ilgili bir de düzenleme getirmişti. Eski birçok vergiler kaldırılırken birtakım vergilerin toplanması da yerel yönetimlere (belediyelere) bırakıldı. Böylece 1909 Yasası aynı zamanda bir vergi reformuydu. Sonraki yıllarda düzenli biçimde bütçe yasalarının çıkarılmasına çalışıldı.

MUVAZENE NİZÂMNÂMESİ Genel bütçe tüzüğü. 1855'te çıkarıldı. Bütçenin hazırlanmasını, incelenmesini, onaylanmasını, uygulanmasını ve denetimini kurallara bağlıyordu. İlk bütçe uygulaması da buna göre yapıldı.

MUZIKA-YI HÜMAYUN II. Mahmud döneminde Avrupa'dan bando takımları ve hocalar getirtilerek 1831 'de kuruldu. Ayrıca müzisyen yetiştirmek için de, aynı adı taşıyan bir okul (Muzıka-yı Hümayun Mektebi) açıldı. Sonraki yıllarda orduda bir muzıkacı sınıfı da oluşturuldu. Adı geçen okulda Doğu ve Batı mûsikilerinin yanı sıra kültür dersleri de verildi. Hademe-i hassa da burada yetiştirilmeye başlandı. Kapatılan Enderun'un ve Mehterhane'nin boşlukları bu yoldan doldurulmaya çalışıldı.

MÜBAŞİR 18. yy'dan başlayarak yetkileri giderek artan icra ve infaz görevlileri. Mübaşirler, hâcegân, kapıcıbaşı, salâhor pâyelerini taşırlardı. Vergi alacaklarını toplamak, vezir muhallefatlarını müsadere etmek, asker göndermek, azil, idam, sürgün cezalarını uygulamak gibi, daha çok geçici görevleri yaparlardı. Bunun karşılığında yolluk ve ücret alırlardı. Tanzimat'tan sonra mübaşirliğin önemi kalmadı.

MÜBEŞŞİR Yenilik öncüsü ve müjdecisi. Tanzimat döneminde, her alandaki yeniliğin öncülerine bu ad veriliyordu. Örneğin Abdülhak Hamid,

edebi yeniliğin mübeşşirlerindendi.

MÜBEYYİZ Yazıyı temize geçiren kâtip.

• Müsevvid

MÜCAZAT Suça göre cezalandırma. Osmanlı Ceza Kanunu'nun öngördüğü cezaları uygulama. Bu yasa suçları kabahat ve cürüm olarak ikiye ayırdığından mücazat da ikiye ayrılmıştı: Mücazat-ı tekdiriye (hafif suçların cezalandırılması), mücazat-ı terhibiye (cürümlere ilişkin idam, kürek vs.).

MÜCEDDİD-İ DEVLET Devlet yapısını yenileyenler. Mustafa Reşid, Âli, Fuad, Midhat Paşalarla öteki yenilikçi devlet adamlarına deniyordu.

MÜCEVVEZE Ağzı dar tepesi geniş, silindir biçimli kavuk. Başta padişah, devlet adamları ve saray görevlileri törenlerde bunun türlerini kullanırlardı. Osmanlı Padişahlarının birbirinden pek az farklı mücevvezeleri, sorguçlarla süslenirdi. Sadrâzamların ve vezirlerinki ise dilimli ve daha uzundu. II. Mahmud bu başlığı da diğerleri gibi kaldırdı.

MÜCMEL DEFTERİ Tapu kayıt kütüğü.

• Mufassal Defter

MÜDDET-İ ÖRFİYYE Yasal görev süresi. İlmiye mansıplarında geçirilen bir iki yıllık sürelerin her biri.

MÜDERRİS Medrese hocası. Başlangıçta medrese aşamaları ile müderrislik aşamaları birbirine koşuttu, örneğin, sahn-ı seman, bir medrese ve müderrislik aşamasıydı. Son dönemlerde ise müderris sayıları giderek çoğaldığından bunların tümüne ders görevi verilemedi. Her yıl dârü'l-hadis müderrisliğinden aşağıya doğru sekiz müderrise mahreç mevleviyeti (il kadılığı) verilir, ertesi yıl açığa alınırlar, dördü bilad-ı hamse mevleviyetlne atanır, bir sonraki yıl yine açığa alınırlardı. Bunlardan ikisi Haremeyn kadılıklarına atanırlardı. Bu nöbet uygulaması ile de aşağıda bekleyenlere üst aşamaların yolu bir ölçüde açılmış olurdu. 19. yy'ın ikinci yarısında müderrislik daha çok bir pâye durumuna getirildi. Meşihatta, evkafta görevlilere dağıtıldı.

MÜDİR-İ UMUR İşleri yürüten, sorumlu kişi. Kethüda ve kâhya anlamında, devlet adamlarının özel işleriyle ilgilenenlere deniyordu. Tanzimat'tan önce de, âyân ve derebeylerinin yazı işlerini, dış ilişkilerini yürüten becerikli ve aydın kişilere bu ad verilmekteydi.

MÜECCELE Ara taksit. İltizam ve mukataalardan, vâdesi doldukça alınan ödemelerdi.

• Muaccele
• İltizam
• Mukataa

MÜFETTİŞ 1850'den itibaren, ülke genelinde yönetsel uygulamaları bölge bölge denetleyen yetkili memurlar. Daha sonra nezâretler, kendi örgütleri için de ayrı müfettişler görevlendirdiler.

MÜFETTİŞ-İ HÜKKÂM-I ŞER'Î 1864'te çıkarılan Tuna Vilayeti Nizamnâmesi'ne göre valinin yanındaki başlıca görevli, vilayet meclisinde de yargı temsilcisi idi. 1871 Vilayet-i Umumiye Nizamnâmesi'nde bunun yerini merkez nâibi almıştır.

MÜFTİ'L-ENAM Halkın müftüsü. Şeyhülislâmlara verilen adlardandı.

MÜHENDİSHÂNE-İ BAHRÎ-İ HÜMAYÛN 1776'da deniz subayı yetiştirmek için açılan okul. 1773'te kurulan Hendesehane'nin devamı oldu. Burada deniz topçuluğu ve denizcilik derslerinin yanısıra Fransızca terimleri de öğretiliyordu. Okuldaki Fransız uzman ve öğretmenler, 19. yy başında görevlerini Türk öğretmenlere bıraktılar. 1834'te okul Haliç'ten Heybeliada'ya kısa bir süre sonra da Kasımpaşa'ya taşındı. 1842'de Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne adını aldı.

MÜHENDİSHÂNE-İ BERRÎ-İ HÜMÂYÛN 1795'te kara topçu subayı yetiştirme düşüncesiyle İstanbul'da açıldı. Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun'un daha geniş kadrolu bir devamıydı. Burada, Fransız askerî okullarının programları uygulanmaya çalışıldı. Ders nâzırı ve başhoca gibi akademik unvanlara yer verildi. Dört sınıflı olan bu okula, ilk Fransızca ders kondu. 1847'de Topçu ve Mimar Mektebi adını aldı. Lise düzeyi

üstünde yeni sınıflar açıldı. Halıcıoğlu’ndaki bu okul, son denemde topçu sınıfı okulu oldu.

MÜHENDİSHANE-İ MÜLKİYE MEKTEBİ 1884’te İstanbul'da açıldı. İlk sivil mühendislik okuludur.

MÜHİMME DAİRESİ Bâbıâli'de, Saray’a gönderilecek sadaret tezkirelerinin hazırlandığı, önemli konuların kaleme alındığı büro. Ayrıca, mühimme defterlerini yazan kâtipler de burada çalışırlardı.

MÜHİMME DEFTERİ Daha önceleri divan-ı hümayun'da alınan kararların yazıldığı defterler. Bu kütükler başlıca üç türdü: Günlük işler için tutulan asıl mühimme defterleri, ordu defterleri ve gizli yazıları içeren mühimme-i mektûmlardı.

MÜHİMME-İ MEKTUM BabIâli'den çıkarılan gizli ve önemli yazılar. Bu tür yazılar genellikle iç isyan niteliğindeki olaylarla ilgiliydi.

MÜHİMME-İ MEKTUM DEFTERİ Gizli emirlerin suretlerinin aynen yazıldığı kütük defteri.

MÜHİMMENÜVİS Devletin birincil önemdeki işleriyle ilgili fermanları mühimme defterlerine geçiren, yetenekli ve güvenilir yazıcılar.

MÜHR-İ HÜMAYUN (Mühr-i Şerif/Mühr-i Saadet) Padişah mührü. Tahta çıkan padişah, kendisinin ve babasının adını içeren tuğralı mühürler kazdırırdı. Bunlardan birini kendisi taşır, diğerlerini Sadrâzam'a, enderun-ı hümayun hazinedarı'na ve harem dairesinin âmiri sayılan hazinedar usta'ya verirdi. Mühürlerin en önemlisi, mutlak vekillik belirtisi sayılan Sadrıâzam’dakiydi. Buna hatem-i şerif, hatem-i vekâlet de denirdi. Padişahın taşıdığı özel mühür ise, zümrüd veya altın üzerine işlenmiş, oval, köşeli oval, dört köşe, veya kırık köşeli dörtgen biçimlerinde olurdu. Sadrıâzam, mühr-i hümayunu atlas kese içinde boynuna asarak saklardı. Son dönemlerde Sadrâzamlar, diğer görevliler gibi, atama kararnameleri (Hatt-ı hümayun) ile görevlendirildiklerinden mührün önemi kalmadı.

MÜHTEDÎ Dönme. Sonradan Müslüman olmuş kişi.

MÜHÜRDAR Sadrıâzamların nâzırların ve valilerin yazılarını mühürlemekle görevli memur. Mühürdarlar aynı zamanda, yanlarında çalıştıkları devlet adamının sır ortağı, özel danışmanı durumunda olurlardı.

MÜJDECİBAŞI Hacıların güvenlik ve esenlikle hac görevini ifa ettiklerine dair Mekke Şerifi'nin mektubu ile kadı ilâmlarını İstanbul'a ulaştıran ve Sultanahmed Camii'nde padişah'a sunan peyk.

MÜJDE-İ VEZÂRET Vezirlik rütbesi ihsan edilen kişiye mübaşir aracılığı ile gönderilen vezaret menşuru ve duyurusu. Buna karşılık, kişinin ilgililere cevâiz-i vezaret adı altında rüşvetler göndermesi gerekiyordu.

MÜKÂLEMELİ TAHRİR Konuşma cümleleri içeren yazı. Edebiyatta ilk örneği Pertev Paşa Av'avanâme adlı eserinde vermiş, bu yenilik sonraki yazarlarca da işlenmiştir.

MÜLAZEMET DEFTERİ Medreseden icazet alarak mezun olanların yazıldığı kadro sırası defteri. Yedi yıl süren bekleme döneminden sonra müderrislik sınavına girilirdi. Bu defter kadıaskerlikte tutulurdu.

MÜLÂZİM Sahn-ı semân mezunu müderris adayı. Mülâzimler, yedi yıllık staj döneminden sonra rüus sınavına girerler kazandıkları takdirde ibtidâ-i hariç müderrisi atanırlardı. Sınavı başaramayanlar ise kadılık alırlardı.

MÜLÂZİM Tanzimat döneminde Bâbıâli kalemlerindeki maaşsız aday memurlar. Mülâzim resmî yazışma (kitabet) kurallarını öğrendikten sonra aylıklı kâtipliğe atanırdı.

MÜLÂZİM Teğmen. Osmanlı ordusunda ilk subaylık rütbeleriydi. Harbiye'den mülâzim-i sâni (asteğmen) çıkan subay, bir süre sonra mülâzim-i evvelliğe (üsteğmen) yükselir, daha sonra yüzbaşı olurdu.

MÜLK-İ İSLÂM İslâm dünyası. Müslümanların çoğunlukla yaşadıkları ve Hıristiyanlık dünyasına göre bir blok oluşturan ülkelerin tümüne deniyordu.

MÜLK-İ MENZİL Tapulu konut. Oturulan, barınılan bahçesi ahırı, hizmet bölümleri bulunan büyük evler ve konaklar için kullanılıyordu.

MÜLKİYE Tanzimat'ta oluşturulan başlıca sınıflardan. Sivil yöneticiler sınıfıydı. Askeriye ve ilmiye sınıflarındaki gibi aşamaları vardı. Hacegânlık, kapıcıbaşılık, mirmîrânlık ve vezirlik bu aşamaların başlıcalarıydı. Sınıfın büyük rütbelilerine "mülkiye ricâli" denirdi. Daha sonraki düzenlemelerle mülkiye sınıfı beş dereceye ayrıldı: Hâmise-râbia-sâlise-sâniye ve ûlâ. Hepsinin üstünde ise bâlâ aşaması vardı. Bir süre sonra ise bu rütbeler, devlet hizmetinde olmayanlara da pâye gibi verilmeye başlandı. Mülkiye mensupları alaturka setre, İstanbolin, redingot giyer ve yakalarına rütbeye göre sırma işletirlerdi.

MÜLKİYE BAYTAR MEKTEB-İ ALİSİ 1900 yılında Sultanahmed'de açılan ilk veteriner yüksekokulu.

MÜLKİYE NÂZIRI 1835'te sadaret kethüdası'na verilen unvan. İçişlerinden sorumlu olan mülkiye nâzırı'nın adı, 1837'de dahiliye nâzırı olmuştur.

MÜLKNÂME Devlet arazisinin kullanım (tasurruf) hakkının kişiye bırakıldığını gösterir ferman. Tapu geçerliliğindeydi. Mülknâmeler, defter-i hakanî kayıtları dikkate alınmadan dağıtıldığından devlet arazilerinin büyük bir bölümü kişilerin eline geçti. Ancak Tanzimat'tan sonra, Arazi Kanunnâmesi uyarınca mülknâmelerin tümü geçersiz sayıldı.

MÜLTECİ MESELESİ 1848'de Osmanlı topraklarına sığınan Macarlar, uluslararası bir sorun yarattı. Rusya ve Avusturya bunların iadesini isterken, Osmanlı Devleti savaş tehlikesini göze alarak sığınanları koruyacağını duyurdu. Bu siyasi jest, tüm Avrupa'da Osmanlılara karşı coşkun sempati gösterilerine vesile oldu. Mülteci meselesinin en önemli sonucu ise İngiltere ve Fransa'nın, Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'yle yakınlaşmayı öngören yeni bir siyaset belirlemeleri olmuştur.

MÜLTEZİM Bir köyün ya da kasabanın, devletçe toplanacak gelirlerinin müteahhitliğini yükümlenen kişi. Mültezim olmak isteyenler

âşar ve rüsum artırmalarına katılırlardı. En çok payı süren, bir geliri iltizam etmiş olurdu.

MÜLÛKÂNE Padişaha yakışan, padişahla ilgisi bulunan. Başka adlarla takım yapılarak kullanılırdı: Cenâb-ı mülükâne, saray-ı hümâyûn-ı mülûkâne, mâbeyn-i hümâyun-ı mülûkâne gibi.

MÜMESSEK MACUN-ŞERBET Resmî iş ya da tören için saraya gelenlere sunulan kokulu macun ve şerbetler.

MÜMESSİL Tanzimat döneminde kasabalardaki belediye meclislerine ve yönetim kurullarına, gayrimüslim azınlıkların temsilcisi sıfatıyla katılan üye.

• Kocabaşı

MÜMEYYİZ Büro şefi veya şube müdürü. Beğlikçi ve beğlikçi kesedarından sonra gelen mümeyyizler, kalem kâtiplerinin yazılarını düzeltirler, mühimmenüvis, defterci gibi memurlara iş verirlerdi. Son dönemlerde mümeyyizlerin sayıları arttı. Merkez ve taşra meclislerinde de birer İkişer mümeyyiz bulunurdu.

MÜMTAZ SINIFI 1897-1908 yılları arasında erkân-ı harb (kurmay) sınıfına koşut bir askerlik sınıfı. Erkân-ı harb sınıflarını okuyanlardan en yüksek derece ile çıkanlar, erkân-ı harb, diğerleri mümtaz zâbit olurlardı.

MÜNCİYAT Kurtarıcı sözler. Başta Ali Suavi'nin ve onu izleyen kimi yazarların, dönemin gazetelerinde sık sık çıkan ve ülkenin ulusun kurtuluşuna değgin güzel açıklamaları içeren yazılarıdır.

MÜNECCİMBAŞI İlmiye sınıfından saray memuru. Görevi, önemli tarihlerin saptanması için astrolojik hesaplar yapmaktı. Yeni padişahın tahta oturması (cülus), savaş ilânı, sadrâzam'a mühr-i hümayun verilmesi... gibi konularda birtakım nücum (yıldız) hesaplamaları yapar, uğurlu bir gün hatta saat belirlerdi. Bir görevi de yeniyıl için takvim düzenlemekti.

MÜNEKKİD 19. yy'ın ikinci yarısından itibaren gazete ve dergilerde çeşitli konularda eleştiri yazıları yazan kişi. Daha önceki dönemlerde

eleştiri yazısı geleneği yoktu. Bu konuda öncülüğü Recaizâde Ekrem Bey yaptı.

MÜRÂSELE Kazasker ve kadıların nâib (vekil) atamak, iş buyurmak için düzenledikleri yazılar. Nâibler, ellerinde mürasele olmadan davalara bakamazlardı. Kadılıklardan, devlet dairelerine çıkarılan yazılara da mürasele denirdi.

MÜRTECİ KIYAMI Gerici ayaklanması. 19. yy'da Batılılaşma çabalarını ve Batı'dan alınan her türlü yeniliği dinsizlik sayan ve bu gelişmeleri reddedenler, başka çıkar gruplarından da destek arayarak sık sık ayaklanmayı denediler.

MÜRURİYE Transit taşımacılıkta alınan ve bac da denen bir vergi.

MÜRURİYE Haliç köprülerinden geçiş parası. 1845'ten 1930'a dek paralı geçiş uygulandı.

MÜRÛR TEZKİRESİ Ülke içi pasaport. Kendi ili dışına çıkacakların, özellikle de İstanbul'a gitmek isteyenlerin yerel yönetimden aldıkları çıkış izni belgesi. Bu belgeye kişinin tam kimliği ile nereye ne için gideceği de yazılırdı. Süresi bir yıldı. İlk uygulama II. Mahmud döneminde başlatıldı. 1908'den sonra da kaldırıldı.

MÜRUR ve UBUR Gelip geçme. Yaya ve atlı-arabalı eski trafik akışına verilen ad. Karayollarında mürur ve ubur edenlerin birbirlerine, soyguncuların yolculara zarar vermemesi için özel önlemler alınırdı.

MÜSADERE Devlet adına kişi mallarına el konulması. Mala karşı uygulanan bir cezaydı. Önceleri yalnızca idam edilenlerin malları müsadere ediliyordu. 18. yy'da ise ölen devlet büyüklerinin "padişah kulu oldukları gerekçesiyle" ve fetvâ ile tüm varlıklarına el konulmaya başlandı. Kimi durumlarda müsadere, bütün hakları ve varlıkları kapsayacak ölçüde geniş tutulurdu. Her türlü müsaderede asıl gerekçe ise mülkün ve varlığın, doğrudan devlete ait olduğuydu. Müsadere sistemi, büyük servet birikimlerini, aynı zamanda verasete dayalı soylu-zengin bir sınıf oluşmasını önlemekteydi. Bu nedenle Osmanlılarda bir burjuva sınıfı

sözkonusu olamadı. II. Mahmud, müsadereyi bir ölçüde kaldırmayı gözetti. Tanzimat'ta ise cezanın kişiselliği ile bağdaşmadığından yasaklandı.

MÜSAKKAFAT Üstü çatı veya damla örtülü yer.

Müsakkafat Vergisi: 1910'da çıkarılan bir yasa ile uygulamaya konan konut vergisi.

MÜSAVAT Eşitlik. Yasalar ve yükümlükler karşısında herkesin eşit tutulması anlamında, Tanzimat'ın getirdiği bir kavramdır.

MÜSELLİM Tanzimat'tan önce vali ve sancak beyi vekilleri.

• Mütesellim

MÜSEVVİD Resmî dairelerin yazı bürolarında müsvedde denen yazı projesini hazırlayan kâtipler. Müsevvidin hazırladığı yazı, kalem şefi (mümeyyiz) tarafından uygun görülürse, gerekli düzeltmelerden sonra ya müsevvidçe ya da "mübeyyiz" denen güzel yazı ve imlâ uzmanı kâtipçe temize geçirilirdi.

MÜSKİRAT RÜSUMU İçki vergisi. 1908'den sonra getirilen yeni bir vergi uygulamasıydı. Genel bütçe için gelir kaynağı düşünülmüştü. Daha önce de "Müskirat resm-i mirîsi" adında, 1881'den itibaren uygulanan içki vergisi vardı.

MÜSLİM-İ NEV Yeni Müslüman. Özellikle Rumlardan ve Yahudilerden; çıkarları gereği görünüşde Müslümanlığı benimsemiş kişilere verilen sıfattı. Böyleleri Osmanlı kıyafetine ve Müslümanlığa bürünerek daha rahat kazanç olanakları elde etmekteydiler. Örneğin, hekimlerden ve yabancı subaylardan bu yola başvuranlar daha çoktu.

MÜSTAHFIZLIK Tanzimat döneminde, rediflikten sonraki yedek askerlik dönemi. Müstahfızlar ancak büyük seferberliklerde orduya çağrılırlar, diğer zamanlarda kendi işleriyle uğraşırlardı. Tanzimat'dan önce ise ülke içindeki kalelerde görevli ocak askerine müstahfız denirdi.

MÜSTANTIK EFENDİ Nizâmiye mahkemelerinde ön soruşturmayı ve sorgulamayı yapan sorgu hâkimi.

MÜSTEBİT MUTLAKIYET Mutlak monarşi rejimi. Hükümdarın her sözünün yasa sayılması ve tüm yetkilerin kişiliğinde toplanmasıdır. Abdülaziz, saltanatının son yıllarındaki tutumu ile bu görünümü vermiştir.

MÜSTEFREŞE Padişahın gönlünü çelen ve koynuna giren saray cariyesi.

MÜSTEMEN Osmanlı ülkelerinde, devletleriyle yapılan ticaret sözleşmeleri (kapitülasyonlar) gereği yaşayan ve ticaret yapan gayrimüslimlerle başka amaçlarla gelen Hıristiyanlar. Bunlar, şeriata göre ikiye ayrılıyorlardı: Bir yıldan az kalanlara "harbî" deniyor ve kendilerinden herhangi bir vergi alınmıyordu. Daha uzun süre kalanlar ise zımmî (zemmi) kabul edilerek cizyeye tâbi tutuluyorlardı.

MÜSTEŞAR II. Mahmud’dan itibaren nâzırlıklara koşut olarak ihdas edilen ve geleneksel kethüdalığın yerini alan görevli. Bunların en önemlisi müsteşar-ı sadr-ı âli denen Sadrazamlık müsteşarıydı. Hey’et-i vükelâ’ya katılan bürokratlardandı.

MÜŞARÜNİLEYH İlmiye sınıfında İstanbul pâyeli, orduda ferik, mülkiyede de beylerbeyi aşamalı olanlarla bunların üstündekiler için resmî yazılarda "çok sayın" anlamında kullanılan zamir. Yazışmalarda kişinin adı geçmese bile, aşaması bu zamirden kolayca anlaşılırdı.

MÜŞİR (mareşal) Vezirlik eşidi askeri rütbe. Ordu aşamalarının en yükseğiydi. Daha önceleri Sadrâzamlar için kullanılan bir sıfattı. Yeni düzenlemelerde askerî rütbe kabul edildi. İlk müşirler 1832’de atandı.

MÜŞİR PAŞA Muhassıllık'ın uygulandığı kısa dönemde vilayetin güvenlik işleri için atanan askerî vali. Müşir paşa, buyruğundaki nizamiye askeri ile vilayetin asayişiyle ilgilenir, özellikle mâli ve ekonomik işlere karışamazdı.

MÜTEAŞŞİ Akşam yemeği. Padişahlara özgü akşam yemeğine deniyordu. 19. yy'a dek saray halkı ve padişah, günde iki öğün yemek yerlerdi. Daha sonra Batı gelenekleri alındı ve sabah kahvaltısı ile öğün sayısı üçe çıktı.

• Mütegaddi

MÜTEFERRİKA Değişik hizmetlerde istihdam edilen görevliler. Padişah hizmetinde bulunanlara "hünkâr müteferrikaları" denir, bunlar genellikle rical çocuklarından seçilirdi. Daha eskiden Yeniçeri Ocağı'nda ve Tersane'de de müteferrika denen görevliler vardı.

MÜTEGADDİ Padişaha ve saray halkına özgü günün ilk yemeği. Kuşluk vakti servis edilirdi. 19. yy ortalarına doğru kahvaltı geleneği de başladı.

MÜTEGALLİBE Zorba kesimi. Köylerde ve kasabalarda, nüfuz ve soyluluktan yararlanarak değil, zor ve baskı kullanarak üstünlük kuranlara denirdi. Bunlar, haksız kazanç sağlama, halkı yıldırma ve korkutma,, hilelere başvurma, devletin zaaflarından yararlanma... gibi yolları kullanarak etkinliklerini sürdürürler, bu nedenle de asıl eşraf kesimi ve devlet görevlileri ile çoğu kez çatışma durumunda kalırlardı. Mütegallibeye, cebbare, zaleme gibi adlar da verilirdi.

MÜTEMÂYİZ Mülkiyede bir ara rütbe. Ûlâ sânisi ile sâniye arasındaydı. 1845'te kondu. Bunlar için de "izzetlü" elkabı kullanılır, kimi zaman da bu aşamadakiler için "sâniye sınıfı mütemayizi" de denirdi.

MÜTERCİM Resmî çevirmen, devlet tercümanı. II. Mahmud döneminden başlayarak Türk asıllıların da Batı dillerini öğrenmeleri öngörüldü. Bunlardan başarılı olanlara da önemli devlet görevleri verildi. Mütercimler, Avrupa'daki yasa ve tüzükleri Türkçe'ye çevirerek Tanzimat yeniliklerine katkıda bulundular. Kimi mütercimler nâzırlık ve sadrâzamlık makamlarına dek yükseldiler. (Örneğin Mütercim Rüşdi Paşa).

MÜTESELLİM Görevi teslim alan ve yürüten anlamındadır. Tanzimat'tan önce valilik görevine doğrudan gidemeyenler bu adla bir vekil atayarak eyaletin yönetim ve güvenlik işlerini uzaktan idare ederlerdi. Yine,

sefere çağrılan valiler de dönünceye dek birer mütesellim atama durumundaydılar. Bu uygulama Tanzimat'la birlikte kaldırıldı.

MÜTEVELLİ Vakıf yöneticisi. Vakıf koşullarını yerine getiren ve vakfın öngördüğü nitelikleri taşıyan kişidir. Mütevelliler ya vakıf senedindeki koşullara göre göreve gelir ya da kadılıklarca atanırlardı.

MÜVEDDETNÂME Dostluk ve sempati mesajı. Daha çok hükümdarlar ve devlet adamları arasında teati edilirdi.

MÜVELLÂ Bir yerdeki kimi duruşmalara bakmak için özel olarak görevlendirilen kadı. Bir davaya, o yerin kadısının bakması sakıncalı görülür ya da mümkün olmazsa, merkezden geçici görevle müvellâ gönderilirdi.

MÜVERRİH Osmanlı tarih yazarı. Belgeleri ve bilgileri sıraya koyarak kronolojik esasa göre tarih yazanlara denirdi.

• Vakanüvis

MÜZAREA Yarıcı rençber. Toprağı, mal sahibi adına ekip biçen, öşür veya haracı devlete verdikten sonra ürünün yarısını da mal sahibine bırakan çiftçi.

MÜZE-İ HÜMAYUN 1868'de bu adla ilk Osmanlı Müzesi kuruldu. 1871'de yönetim örgütü kaldırıldı. Çok geçmeden yeniden müdür ve görevliler atandı. Bu dönemde yabancı uzmanlar müzecilikle ilgilendi. 1876'da Çiniliköşk, Müze-i Hümayun oldu. Arkeolojik eserler, askerî eserlerden ayrılarak burada sergilendi. 1881 'de Osman Hamdi Bey'in müdürlüğe getirilmesiyle Osmanlı müzeciliğinde en büyük adım atıldı. 1883'te Asâr-ı Atika Nizâmnâmesi yayınlandıktan sonra derlenen eser hızla arttı ve çağdaş müze binaları yapıldı. Kuruluş, cumhuriyet döneminde Arkeoloji Müzeleri adını aldı.

MÜZEKKERE Elkab kullanılmadan yazılan resmî yazı. Bir daireden başka bir daireye yazılan ve resmî bir konuyu açıklayan belgedir.

NAHİYE (Bucak) Küçük bölge, geride kalan yer. Eskiden bu deyim yerine "kenar" ve "divan" adları kullanılmıştı. 1864'te Tuna Vilayeti'nde ilk nahiye örgütleri kuruldu. 1869'dan sonra ise Vilayât-ı Umumiye Nizâmnâmesi gereği Osmanlı ülkesinin her tarafında nahiyeler oluşturuldu. 1876'da İdare-i Nevahi (nahiyelerin yönetimi) Nizâmnâmesi yayınlandı. 1913'teki düzenlemelerle de nahiye birimi ve yönetimi yeni esaslara bağlandı.

NAHİYE MECLİSİ Nahiye yönetim kurulu. Dört üyeliydi. Nahiye Müdürünün başkanlığında toplanır ve yönetime ilişkin kararlar alırdı.

NAHİYE MÜDÜRÜ Kaza kaymakamının emrinde, valilikçe atanan en küçük mülkiye yöneticisiydi.

NAHVET-İ MİLLİYE Ulusal onur. Önce Jön Türkler'in daha sonra İttihat ve Terakki Fırkası'nın savunuculuğunu yaptığı manevi değerlerdendi. Dış güçlere ve yabancı hayranlığına karşı bu duygunun yerleştirilmesi düşünülmüştü.

NAİB Birisinin yerini alan. Şer'iye mahkemelerine bakan her aşamadaki kadıya, -kazaskerin vekili olduklarından- naib de deniliyordu. Ancak bir de mansıbına (görev yerine) gitmeyen kadıların atadıkları naibler vardı. Bunların ilmiye sınıfından olmaları her zaman aranmazdı. Kadı vekilliği yapan naibler, yargı harçlarının ve arpalık denen gelirin bir bölümünü asıl kadıyla gönderirlerdi. 1908'den sonra naiblik yeni esaslara bağlandı. Merkezden atanan ve şer'iye yargıcı durumunda olan naiblerin harç almaları yasaklandı ve kendilerine aylık bağlandı.

NAİB-İ SALTANAT Hükümdar adına ülkeyi yöneten. Başka ülkelerde küçük yaşta başa geçenler için bu adda bir vekil seçilirken Osmanlı Devleti'nde benzeri bir uygulama resmen sözkonusu olmadı. Ancak kimi sadrâzamlar için bir unvan gibi bu deyim de kullanıldı.

NAKİBÜ'L-EŞRAF Şeriflerle seyyidlerin (Hz. Ali soyluların) başkanı. Görevi, seyyid ve şeriflerin defterlerini tutmak, bunlara ilişkin belgeleri düzenlemek, haklarını koruyup gözetmekti. Bu çalışmaları için Meşihat'da özel bürosu ve yardımcıları vardı. Protokoldeki yeri, Şeyhülislâm ile

kadıasker arasındaydı. Ülkenin her tarafında kendisine vekillik eden yardımcıları (nakibü'l-eşraf kaymakamları) vardı. II. Abdülhamid'in İslâmcı siyaseti nedeniyle son dönemde Nakibü'l-eşraflığın önemi daha da arttı. Yıldız Sarayı yakınında özel bir konak yaptırılarak nakibü'l-eşraflık makamı durumuna getirildi. 1908'den sonra yetkisiz küçük bir memurluk oldu.

NAKLÎ (Fr. narrative) Osmanlı klasik tarihçiliğinde, olayları senteze ve yoruma gerek duymadan aktarma yöntemi. Tanzimat tarihçiliği ise Cevdet Paşa ile terkipçi bir metoda yönelmiştir.

NAKL-İ HÜMAYUN Padişah'ın mevsim gereği ya da isteği üzerine, bir saraydan başka bir saraya geçici bir süre için taşınması. Bu, önemli bir olay kabul edilir, Takvim-i Vakâyi'de ve dönemin tarih olayları arasında kısaca anlatılırdı. Örneğin, Topkapı Sarayı'nda kısa bir süre kalan Abdülmecid 1845'te buradan temelli ayrılarak Çırağan Sarayı'na (eski) nakletti. Bundan sonra Topkapı Sarayı'nda, tören günleri dışında padişahlardan hiçbirisi kalmadı.

NALIN-I ŞERİF VAK'ASI Hz. Muhammed'e ait olduğu söylenen ve Topkapı Sarayı Hırka-ı Saadet Dairesi'ndeki kutsal eşya arasında saklanan nalının tekinin de Canik'te (Samsun) bulunduğu haberi üzerine, yetkililerin harekete geçmeleri, özel işlemler ve törenlerle nalının Canik'ten alınıp İstanbul'a getirilmesi olayı. 1872 basınında ve resmî yazışmalarında önemli yer tutmuştur.

NÂME Mektup. Osmanlı edebiyatında, resmî-siyasî yazışmalarında bu sözcükle yapılan birçok deyim vardır: Keremnâme, müveddetnâme, iltifatnâme, teşekkürnâme, emirnâme, şehadetnâme, salnâme, mukavelenâme, muahedenâme, şehname...gibi.

NÂME-İ HÜMAYUN Padişah mektubu. Yabancı devlet başkanlarına, belirli günler nedeniyle Kırım Hanlarına ve her yıl Surre ile birlikte Mekke Şerifine gönderilen padişahın ağzından kaleme alınmış yazılardı. Siyasal içerikli nâme-i hümayunlar, sadrâzamın huzurunda kesesine konup mühürlenirdi. Ayrıca bu mektupların kâğıdı, boyutları, süslemeleri (tezhibi) birtakım özellikler taşırdı. Baş tarafına da altın yaldızlı tuğra çekilirdi.

NÂME-İ HÜMAYUN DEFTERİ Padişah mektuplarının kaydedildiği özel defterdi. 17. yy sonlarından 19. yy sonuna dek düzenli biçimde tutulmuştur.

NÂME-İ RESMÎ Elçilerin Osmanlı hükümetine sundukları güven mektubu.

NÂME KESESİ Padişah ve Sadrâzam mektuplarının konulduğu özel kumaş kese veya kozak.

NÂMENÜVİS Mektup yazıcısı. Hattatlarından seçilen ve Padişah'ın mektuplarını yazan görevli. Son yıllarda yalnızca Mekke Şerifi'ne hitaben geleneksel iki mektubu (Arapça ve Türkçe) yazardı.

NÂM-I MÜSTEAR Takma ad. Kimliğini gizlemek isteyenlerin aldığı ikinci isim. Sansür dönemlerinde gazeteci ve yazarlar, siyasal içerikli yazılarının sorumluluğundan kurtulmak için kullanmışlardır.

NAM Ü NİŞAN Kalıcı ve yararlı yapıtlarla kazanılan ölümsüzlük. Padişahlar, varlıklı devlet adamları ve zenginler, bu amaçla, din ve toplum yararına yeni yapıtlar meydana getirmeye çaba göstermişlerdir.

NAMZED YAPMAK Padişahın, henüz evlenecek çağa gelmemiş kızını uygun gördüğü kişiyle nişanlaması. Sultan hanım, erginlik çağına gelesiye, aday erkek beklemek durumundaydı. Ancak bir yandan da hızla yükselir ve önemli aşamalar elde ederdi.

NARH Temel ihtiyaç maddeleri için devletçe ya da kadılarca uygulanan satış fiatı. Osmanlı Devleti'nin her döneminde, kanunnâmelere bağlı kalınarak narhlar konulmuştur. Ekmek, peynir, yağ, et, süt, alaca, yemeni, yaşmak, tülbent, hatta lâle soğanı(!) için narh uygulandığı görülmüştür. 1855'te, İhtisap Nezâreti'nin kaldırılmasından sonra Şehremaneti döneminde de narh yetkisi kadılarda bırakılmış, ancak birkaç yıl sonra bu yetki belediyelere geçmiştir. 1866'dan itibaren bir süre İstanbul'da yalnız ekmek için narh uygulaması sürdürülmüş, ancak muhtekirlerin çoğalması,

ulusal ekonomi arayışları gibi nedenlerle 20. yy. başında narhın uygulama alanı yeniden genişletilmiştir.

NÂS Halk ve vatandaş. Örneğin, ezhan-ı nâsı bozmak (halka kötü şeyler düşündürmek), fukara-yı nâs (nüfuzu ve varlığı olmayan vatandaş) gibi.

NÂZIR Nezaret (gözcülük) eden, denetleyen ve yürüten. II. Mahmud döneminde, eski emin ve kethüda unvanlarının yerine kullanıldı. Tanzimat döneminde ise hükümet üyelerine de bu unvan verildi. Dâhiliye nâzırı, evkaf nâzırı gibi.

NÂZIR PAŞA Vezirlik pâyesi almış bulunan veya askeri paşa olan kabine üyelerine deniyordu.

NECÂBETLÛ Soyu temiz ve yüce olan. Resmî elkaplardandı. "Devletlû" sözcüğü ile birlikte şehzadeler için "devletlû necâbetlû" biçiminde kullanılırdı.

NECL-İ CELİL-İ HÜMAYUN Baştaki padişahın oğlu. Son dönemlerde şehzadelerin sayıları giderek arttı. Bunlardan kimileri önceki padişahların, kimileri şehzâdelerin kimileri de tahttakinin oğullarıydı. Bu sonuncular için ayırıcı bir tanımlama olarak bu elkap kullanılırdı.

NEDİM-İ HAS Özel yakın. Padişaha güzel sözler söyleyerek yerine göre fıkralar anlatarak onu dinlendiren bu arada sırlarını paylaşan, derdini dinleyen kişi.

NEFERÂT-I ASKERİYYE Ordu mevcudunu oluşturan rütbesiz askerler.

NEFİR-İ ÂM Savaş için toplanan halk kalabalığı. Aynı zamanda seferberlik duyurusu demektir. Büyük savaşları önceleyen günlerde ülkenin her tarafında davul zurna çalınarak tellâllar bağırtılarak halkın savaşa çağrılması ve toplanması işiydi.

NEFİR-İ HAS Bir kısım ordu birliklerinin savaş için hazırlanması ve cepheye gönderilmesi.

NEFS Merkez. Bir yönetim biriminin en önemli yerleşim yeri. Örneğin nefs-i Maraş, bu sancağın yönetim merkezi olan kentti. Birbirine yakın ve tek muhtara bağlı köylerden ortadakine de bu ad verilirdi.

NEFS-İ HÜMAYUN Padişahın kendisi. Özel yaşamı ve istekleri sözkonusu olduğunda padişah hakkında bu deyim kullanılırdı.

NEFS-İ MÜTEKELLİM-İ VAHDE Biricik söz sahibi. Tanzimat'tan önceki dönemlerde padişahların yetkisi bu sözle tanımlanıyordu. Abdülaziz ve II. Abdülhamid de atalarının bu özelliğine ilgi duydular ve biricik söz sahibi olmaya çalıştılar.

NEHİR İDARESİ Midhat Paşa'nın Tuna valiliği'nde, ticaret ve yolcu taşımacılığı amacı ile Tuna üzerinde kurduğu vapur işletmesi.

NEHY-İ AN'İL-MÜNKER Şeriata göre yasak olan şeylerin yapılmasını önlemek.

• Emr-i bi'l-mâruf

NEMÇE (Slavca:Nyemats) Osmanlılar'ın Avusturya'ya verdikleri ad. Slavca aslından bozmadır. Sözcük anlamı ise dilsiz'dir. Avusturya halkına da "Nemçelû" denilmiştir.

NESİH Arap yazısı türlerindendir. Kur'an yazımında kullanılan yazı stiliydi.

NESR-İ KADİM Tanzimat'dan önceki yazım kuralları ve anlatım geleneği. Tanzimatçılar bu eski alışkanlığı hem resmî yazışmalarda hem edebiyat alanında değiştirmeyi öngörürken değişik kesimlerin tepkisiyle karşılaştılar.

NEŞR-İ MAARİF VE TA'MİM-İ TERBİYE Ülke genelinde eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması. Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat'ın yerleşebilmesi ve sürekliliği için öncelikle bunu öngörüyordu.

NEVAHİ Nahiyeler, bucaklar.

• Nahiye

NEVBET (nöbet) Mehterhane konseri. Saray önünde günün iki vaktinde (ikindi ve yatsı) nevbet vurmak, bağımsızlığın belirtilerinden sayılıyordu. Tanzimat'tan önce vezirler de görevli bulundukları eyaletlerde aynı geleneği sürdürerek kapılarının önünde nevbet vurdururlardı.

NEV-RESİM Yeni kıyafet. Nizam-ı Cedid döneminde, komutan ve devlet adamlarının giydiği yakası geniş ve yüksek, kolsuz bir çeşit harmaniyeydi.

NEVRUZ Yeniyıl. Güneşin Hamel burcuna girdiği 22 Mart günü, eski takvime göre yılbaşı sayılıyordu.

NEVRUZİYE Nevruz'da hekimbaşı'nın padişaha ve ailesine sunduğu özel macun karşılığında aldığı ödül.

NEVRUZ PİŞKESİ Yılbaşı hediyesi. Nevruz günü Sadrâzam'ın, vezirlerin, valilerin ve diğer ileri gelenlerin Padişah'a ve yakınlarına sundukları at, eyer takımı, kılıç, silah, değerli kumaş, altın işlemeli sanat eserleri gibi hediyelerdi. Devlet adamları arasında da aynı münasebetle hediyeleşme sözkonusuydu.

NEVSÂL (Almanak) Yılın takvimini ve çeşitli bilgileri içeren Osmanlı almanakları. Bu türde Salnâme-i Ebüz-ziya, Nevsâl-i Marifet, Nevsâl-i Afiyet, Nevsâl-i Millî gibi değişik adlar altında almanaklar yayımlandı.

NEZÂRET-İ CELİLE Yüce bakanlık makamı. Osmanlı bakanlıklarının adları genellikle bu deyimle yazılırdı: Hariciye nezâret-i celilesi gibi.

NEZİR AKÇASI Karışıklık çıkan yerlerin halkından, ayaklanma ve karışıklıklara katıldıkları saptandığında alınan tazminat. Örneğin, 1832'de Tosya halkından bu adla yüklü bir para alınmıştı. Tanzimat'ta yasaklandı.

NİÂM-I ŞÂHÂNE Padişah iyilikleri. İnanç, alışkanlık ve kural gereği, herkesin varlığı ve ulaşabildiği mevki, padişahın bir iyiliği sayılırdı.

NİRENG-İ FRENK Batılı düzenbazlığı. Avrupa devletlerinin türlü oyunlar ve aldatmacalarla Osmanlı Devleti'ni kandırması anlamındadır. Karşıtları, Mustafa Reşid Paşa'yı ve Tanzimat'ı, şiddetle eleştirmişler, devletin Batılı oyununa kurban gittiğini ileri sürmüşlerdir.

NİSA TAİFESİ Kadın topluluğu. Osmanlı yönetimi tüm kurumları ve görevleri ile erkeklere dayanmaktaydı. Kadınlar ayrı bir topluluk sayılır, örtünmeleri, sokağa çıkmaları, ahlâk yasalarına uymaları, buyruklarla belirlenirdi. Örneğin, Tanzimat öncesinde, dinsel bayramlarda kadınların sokağa ve alış veriş yerlerine çıkmaları ağır ceza gerektirirdi. Tanzimat'dan sonra kadınlara birtakım özgürlükler tanındı.

NİSBETİYE VAK'ASI Abdülaziz'in ölümünden önceki gece (2 Haziran 1876) yapılması gerekirken, son anda alınan bir ihbar üzerine iptal edilen Şehzâdeler toplantısı. V. Murad'ın tahta çıkışının beşinci günü, Bebek sırtlarındaki Nisbetiye Kasrı'na tüm şehzâdeler dâvet edilmiş, ancak daha sonra bu dâvetten vazgeçilmişti. Yıldız duruşmaları sırasında bu konu da ele alındı. Midhat Paşa ile yandaşlarının o gece tüm Osmanlı şehzâdelerini Nisbetiye'de öldürmeyi plânladıktan iddia edildi.

NİŞAN 19. yy'da ihdas edilen ve her alandaki yararlık ve başarıların devletçe ödüllendirilmesini amaçlayan onur belgesi ve takı. Daha önceki dönemlerde aynı amaçla çelenk, kılıç, hil'at, sorguç veriliyordu. 1832'de çıkarılan ilk nişandan sonra Abdülmecid, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde yeni nişanlar çıkarıldı. Nişan suistimallerini önlemek için 1848'de bir talimatnâme (yönetmelik) hazırlandı. Ayrıca, Osmanlı padişahlarının yabancı hükümdarlardan nişan kabul etmeme geleneği de bırakıldı. Abdülmecid, Fransa ve İngiltere'den gönderilen yüksek nişanları kullandı.

NİŞANCI Divan-ı hümayun üyesiydi. Osmanlı yasalarını en iyi bilen, yasalar konusunda divan'a görüş veren, yabancı devletlerle yazışmaları hazırlayan, berat ve menşurları düzenleyerek üzerlerine tuğra çeken, arazi tahrir defterlerini koruma altında tutan, bunlara ilişkin düzeltme ve

yenilemeleri yaptıran görevli. Geleneksel divan'daki yeri, Sadrâzam'ın sağında vezirlerin en sonundaydı. Başlıca yardımcısı reisülküttab'dı. 18. yy'da divan'ın önemini yitirmesine koşut biçimde Nişancı da birtakım yetkilerini kullanamaz duruma geldi. 19. yy'da ise büsbütün yetkisiz kaldı. Ancak nişancılığın devlet protokolündeki yeri 1836'ya dek korundu. O yıl, defter eminliği kurulunca nişancılık kaldırıldı.

NİŞAN-I HÜMAYUN (Şerif) Tuğra ve âlamet-i şerife de denen, padişahın adını içeren özel şekilli işaret.

NİŞAN-I İFTİHAR 1832'de II. Mahmud'un çıkardığı ilk Osmanlı nişanı. Murassası ve birinciden dördüncüye dek dereceleri vardı. 1850'ye kadar kullanıldı. O yılki para darlığı yüzünden tüm eski madalyalarla birlikte iptal edilip toplandı. Darbhane bunların altın ve gümüşlerini para basımında kullandı.

NİŞAN-I İMTİYAZ II. Abdülhamid 1878'de çıkardı. Altın ve gümüştendi. Kordonu yarı yarıya kırmızı ve yeşildi. Üstün hizmette bulunanlara verilirdi.

NİŞAN-I OSMANÎ Abdülaziz 1862 de çıkarttı. Murassa ve dört derecesi vardı. Yeşil kırmızı kurdelalıydı. Birinci rütbesi sağdan sola, büyük şemsesi sol göğse, ikinci rütbesi ince kurdela ile boyna, şemsesi sağ göğse, üçüncü rütbesi yalnız boyna, dördüncü rütbesi sol göğse takılırdı. Mecidiye nişanı'ndan sonra en büyük Osmanlı nişanıydı. Bu nişanın murassaları, yabancı devlet büyüklerine de verilirdi. Nişanın kullanılması için berat gerekliydi. Bunun için de rütbesine göre 750 ilâ 4.000 krş harç ödenirdi. Her sınıf ve meslekten yararlık gösterenlere mahsustu.

NİŞAN-I ŞEFKAT II. Abdülhamid döneminde, kadınlar için çıkarılan ilk nişan. Üç derecesi vardı. Birinci ve ikinci dereceleri murassaydı. Kordonu beyaz-yeşil-kırmızıydı.

NİŞAN KALEMİ Nişancılık kaldırıldıktan sonra Bâbıâli'de yeni bir büro kuruldu. Buraya alınan hattat-kâtipler, dönemin padişahına ait tuğrayı hazırlamak ve çıkarılacak fermanlara işlemekle görevli kılındılar. Bu kalemin başında nişan mümeyyizi denen şef vardı.

• Tuğra

NİŞAN TAŞI Okçuluk müsabakalarındaki rekorlarla ilgili olarak ya da padişahların attıkları okların düştüğü yerlere dikilen yazılı sütun. Bu taşlara oku atanın adı ile müsabaka tarihi yazılırdı. İstanbul'daki nişan taşlarının sonuncusu Abdülmecid döneminde dikildi.

NİYABET Kadıaskere ya da kadıya vekâlet ederek dâvaya bakmak. Naiblerin yargılama yetkileri bir niyabetti.

• Naib

NİZAM Belirli yöntem ve kurallara dayalı düzen. 18. yy'ın sonlarından itibaren, her yenilik bir nizam gibi ele alındı. Tanzimat-ı Hayriye denen ve "hayırlı düzenlemeler" anlamına gelen deyim de "nizam" kavramıyla ilintilidir.

NİZAM ASKERİ (Nizamiye Askeri) 1869'da Abdülaziz döneminde Osmanlı kara kuvvetleri (asakir-i muntazama) önemli bir reforma tâbi tutuldu. Askerlik süreleri ve usulleri yeniden belirlendi. Askerlik çağına girenlerin silah altında geçirecekleri süre, dört yıl muvazzaflık ve iki yıl ihtiyatlık olmak üzere altı yıl oldu. Bu şekilde fiili askerlik yapanlara nizam veya nizamiye askeri denildi. İhtiyatlıktan sonra da rediflik ve mustahfızlık dönemleri öngörüldü.

NİZAM-I CEDİD Yeni düzen. III. Selim'in 1894-1807 yılları arasında uygulamaya koyduğu ilk ciddi yenilik programıydı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, çağdaş anlamda yeni bir ordu kurulması, ulema nüfuzunun kırılması, Batı'daki bilim, sanat, tarım, ticaret ve uygarlık anlayışlarının ülkeye sokulması bu programın başlıca amaçlarındandı. İlk yenilikler askerlik alanında başlatıldı. Nizam-ı Cedid ordusu, Akkâ'da başarı gösterdi. Devletin mali yapısı da İrad-ı Cedid Hazinesi kurularak ıslaha çalışıldı. Bu gelişmeler, Kabakçı Ayaklanması ile ortadan kaldırıldı. Ancak, II. Mahmud'un yeniliklerinde ve Tanzimat hareketinde Nizam-ı Cedid olgusu, başlıca esin kaynağı oldu.

NİZAM-I CEDİD DEFTERDARLIĞI Nizam-ı Cedid ordusunun parasal ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulan özel kuruluş. İrad-ı Cedid

veya Nizam-ı Cedid Hazinesi denen gelir kaynaklarının hesabını tutardı.

NİZAM-I KADİME Öteden beri uygulanan geleneksel düzen. Tanzimat'tan önceki Osmanlı yönetim sistemi.

NİZAM-I SERBESTÂNE Açıklık ve özgürlük düzeni. Mustafa Fâzıl Paşa'nın Abdülaziz'e önerdiği rejimin adı. Meşrutiyet kavramı ortaya atılmadan, aynı anlamdaki deyimdir.

NİZAMİYE KUVVETLERİ Düzenli ordu birlikleri. Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı silahlı kuvvetlerine bu ad verilmeye başlandı. Fırka, alay, tabur... kademelerinde, ülke genelinde güvenliği sağlayıcı sorumluluklar üstlenen nizamiye kuvvetlerinin yanısıra asıl büyük birlikler de savaşa hazır tutuluyorlardı.

NİZÂMNÂME Tüzük. Yasaların uygulanışını açıklamak için ya da yasa gücünde olmak üzere Tanzimat döneminde yayınlanan hey'et-i vükelâ kararlarıdır. Nizâmnâmeler, şurâ-yı devlet'çe incelenir. Padişah'ça onaylanırdı. Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi nizâmnâme tasarılarını hazırlayan komisyondu.

NİZAMNÂME-İ DAHİLİ İçtüzük ve yönerge. Tanzimat döneminden itibaren kuruluşların yönetim, denetim ve çalışma kurallarını belirleyecek biçimde çıkarılan onaylı açıklamalara deniyordu.

NOKTA Bir veya birkaç askerin nöbet tuttuğu karakol, halk arasında asker alma daireleri.

NÖBETÇİ GİDER Padişah, Harem Dairesi'nde yatarken kapısında nöbet tutulurdu. Nöbetçi erlerin harem koridorlarından geçirilmesi sırasında kadınların ortada gözükmemesi için, görevli haremağası bu sözü bağırarak uyarıda bulunurdu.

NUKÛD-I MAĞŞUŞE Abdülmecid döneminde ülkenin her tarafından tedavülde bulunan (1.000.000 kese tutarındaki) düşük ayarlı muhtelif paralar. Metelik denen bir kısım nukûd-ı mağşuşe, madensel değerinin çok düşük olmasına karşın bir süre altına yakın bir değerde iş görmüştü.

NUKÛD-I NEV BE NEV Her türden para. Tanzimat’ta onluk para sistemine geçilinceye dek piyasada sürümde olan değişik dönemlerden kalma, ayarı, değeri, madeni çok farklı, değişik birim ve ölçülerdeki paralara deniyordu.

NUTK-I HÜMAYUN Padişah söylevi. Özellikle de Abdülaziz’in 10 Mayıs 1868'de hürriyet hakkını ilân ve vaad eden söylevine denmiştir. Meşrutiyet dönemlerinde ise meclisin açılışı ve kapanışı münasebetiyle okunan Padişah söylevlerine denmekteydi.

NÜFUS TEZKİRESİ Kimlik belgesi, Kişinin adını, lakâbını, baba ve ana adları ile doğum yerini ve tarihini gösteren tek yapraktan ibaret belgeydi. Daha önceki "mecidiye" yerine 1864 tahririnden (genel nüfus sayımından) sonra dağıtıldı. Halk bu belgeye "kafa kâğıdı" adını verdi.

NÜMÛNEHANE Tanzimat dönemi fen ve teknik okullarındaki ilk deney laboratuvarları.

NÜMÛNE MEKTEBLERİ Örnek ve çağdaş beceri okulları. 1908’den sonra Maarif Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey’in girişimi ile İstanbul’da açıldı. Amaç, hem Türkçe hem Fransızca öğretmek ayrıca pratik beceriler kazandırmaktı. Nümûne ibtidaîleri ve rüşdiyeleri, sonraki yıllarda öğretmen bulunamaması ve ilgisizlik yüzünden yeterince verimli olamadı. 1915’te çıkarılan Mekteb-i İbtidaiye-i Umumiye Talimatnâmesi (İlköğrenim Yönetmeliği)’ne göre numune ibtidaîleri altı yıllıktı. Elişi, yabancı dil, askerlik, biçki-dikiş gibi dersler vardı.

NÜVVAB Naibler, kadılar.

• Naib

OCAK Askerlik kurumunun eski adı. Ocak ve ocaklı deyimleri Yeniçerilikle eşanlamlıydı.

OCAK AĞASI Yeniçeri Ağası.

OCAK ERKÂNI Yeniçeri Ocağı'nın birinci sıradaki komutan ve subayları.

OCAKLIK Tanzimat'a kadar yürürlükte kalan bir aylık sistemi. Kale muhafızlığı yapanlara, kentlerdeki güvenlik görevlilerine, o yörenin birtakım vergi ve resimleri aylık bağlanırdı. Doğu Anadolu'daki yerli beylere de -Ekrad Beyleri gibi- ocaklık adı altında birtakım miri toprakların gelirleri malikâne biçiminde bırakılırdı.

ODA Asker kışlası. Genellikle Yeniçeri kışlalarına deniyordu. Her ortanın (bölüğün) bir odası vardı. Başlıca odalar Aksaray'da, Şehzadebaşı'nda ve Çukurçeşme'deydi. Yeniçeri subaylarına da "oda eskisi", "odabaşı" denmekteydi.

ODA Enderûn'da (Saray okulu) öğrenim ve yetişme düzeyini gösteren ana bölümler. Seferli odası, Hasoda gibi.

ODA Tanzimat'ta sekreterliklere verilen ad. Dâhiliye evrak odası, Tophâne mektubî odası gibi.

ODALIK Para ile alınan ev işlerinin yanı sıra efendisinin yatağını da paylaşan kadın. İslâm ülkelerine özgü odalık kullanımı, Osmanlı Devleti'nin sonuna dek sürdü. Köleliğin yasaklanmasına karşın, Kafkasya'dan getirilen odalıklar, el altından yüksek fiyatlarla satılırdı. Bunların en seçkin ve güzelleri Saray'a alınırdı. Saray odalıktan, hotoz ve çarpi denen tülbent bağı ile yakası kürklü kutnî kısa entâri, canfes etek ve kıpan kumaşından şalvar giyerlerdi.

• Cariye
• Gedikli
• Müstefreşe

OK ATIMI Bir mesafe ölçüsü. 400 zira'lık (332 m) uzunluktu. Bir okun fırlatılabildiği mesafe olarak kabul edilmiş ve ölçü birimi sayılmıştı.

OKÇULAR TEKKESİ İstanbul'da Okmeydanı'ndaki okçuluk kulübü. Ok atıcıları ve ustaları burada toplanırlar, yarışmalar da burada yapılırdı. Okçular Tekkesi her yıl Hıdrellez'den (6 Mayıs) itibaren altı ay çalışırdı. Başkanı "okçular şeyhi" idi.

OKÇUOĞLU Saray bostancılarına mahsus kısa kollu cepken.

OKKA Ağırlık ölçüsü birimi. 400 dirhem (1300 gr.)'lik bu birimin altında dirhem, kırat, miskal, üstünde ise batman, kantar, çeki vardı. Kıyye de denirdi.

OKTRUVA RESMİ Giriş (duhuliye) vergisi. Osmanlı ülkelerinde daha çok "baç" adı altında uygulanmıştır. 1826'dan sonra adı ihtisap resmî olmuş, Asakir-i Mansure hazinesinin gelirlerinden sayılmıştır. Karadan ve denizden getirilen veya İstanbul'dan çıkarılan her çeşit ihtiyaç maddesinden alınmış ve 1855'ten sonra Şehremaneti'nin başlıca geliri durumuna girmiştir.

OL BÂBDA Osmanlı resmi yazılarındaki bitirme sözü. "Ol bâbda emr ü ferman..." (bu konudaki buyruk...) biçiminde geçerdi.

ONDALIK AĞNAM RESMİ Ağnam resmi ile birlikte alınan, iltizam kapsamındaki hayvan vergilerinden. Bunun bir özelliği salt Rumeli'de uygulanmasıydı. Ayrıca para olarak değil, her on baş koyun ve keçiden tekinin alınması biçilinde tahsil olunurdu. Tanzimat'tan sonra canlı hayvan yerine bedeli alınmaya başlandı.

ON İKİLER Tanzimat dönemi bakanlar kurulu (Hey'et-i Vükelâ). Muayede törenlerinde, tahtın solundaki saçağın sıra ile öpülmesinde, Sadrâzamla nâzırlar için, bir protokol deyimi olarak kullanılırdı.

ON İKİLİK II. Mahmud'un altın paralarından. Bir adı da adlî altınıydı.

ORDU ALAYI Sarayda yapılan düğünlerde, İstanbul esnafının düzenlediği ve mesleksel hünerlerin sergilendiği gösteriler.

ORDUDAN TAYİN Savaş dönemlerinde cephede bulunan Sadrâzam'ın atamaları.

ORDU DEFTERİ Mühimme defterlerinden. Sefer sırasında sadrâzam bu defterleri de yanında bulundurur, alınan kararlar, yapılan atamalar bunlara işlenirdi. Bu işlemlere "ordudan yazılan" deniliyordu.

Ordu Şikâyet Defteri: Savaş sırasındaki şikâyetlerin yazıldığı kütük defteri.

ORDU KAİMESİ Kırım Savaşı sırasında 10 ve 20 kuruşluk küpürler hâlinde piyasaya sürülen tahviller. Ayrıca Tanzimat'tan önce, sefere giden Sadrâzam'ın cepheden ülkenin her tarafındaki yöneticilere yazdığı buyruklara denirdi. Bu emirler uzun boyda özel kâğıtlara yazılırdı.

ORDU-YU HÜMAYUN Osmanlı ordularına deniyordu. Üçüncü ordu-yu hümayun gibi. Her ordunun komutanlığına ordu-yu hümayun müşiri denen bir mareşal atanırdı.

ORTA Eski askerlik düzeninde tabur eşidi birlik. Örneğin Yeniçeriler 196 ortaydı. Bu deyim Yeniçerilikle birlikte kaldırıldı.

OSMANÎ NİŞANI Abdülaziz döneminde çıkarılan nişanlardan.

• Nişan-ı Osmanî.

OSMANLI BANKASI BASKINI Ermeni militanların dünya kamuoyunun ilgisini çekmek düşüncesiyle 1896'da Galata'daki Osmanlı Bankası'na yaptıkları baskın. Önceden haber alındığından militanlar olay yerinde yakalanmışlardır.

OSMANLI İHTİLÂL FIRKASI (Komitesi) II. Abdülhamid dönemindeki gizli İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bir kısım üyeleri, ihtilâlci ve suikast yanlısıydılar. Bu Jön Türkler, 1896'da Cenevre'de bu adla bir

hizip oluşturdular. Komitenin parolası "ya hak ya ölüm"dü. Amaçları, II. Abdülhamid'i ve çevresindekileri öldürmekti.

OSMANLI MADALYALARI 1730-1914 arasında, genellikle savaşlarla ilgili olmak üzere 59 çeşit madalya çıkarıldı: Ferahî (1730), Sikke-i Cedid (1754), Vak'a-i Mısriyye (1801), Hilal-i Osmanî (1824), İşkodra (1831), Hünkâr İskelesi (1833), Atik İftihar (1839), İftihar (1840), Akkâ (1840), Tashih-i Ayar (1844), Kürdistan (1846), Yemen (1846), Ayasofya (1848), Bosna (1849), Tanzimat (1850). Buraya kadar olanlar halktan toplanıp Darbhane'ye verilmiş ve para darlığına bir çâre olmuştur. Bundan sonra: İftihar, Sinop, Silistre, Kırım, Bahrisiyah, Kars (1854), Nişan-ı İftihar (1858), Tahlisiye, Tahsin-i Hüner, Zaptiye (1860), Karadağ, Sergi-yi Umumi (1862), Endaht (1863), Kolera (1865), Atik Girit (1868), Plevne (1877), Bosna (1877), Atik İmtiyaz (1878), Cedid İmtiyaz (1882), iftihar (1884), Cedid Girid, Alman Mülakat (1889), Liyakat (1890), Yemen (1892), Hareket-i Arz (1894), İane, Tesisat-ı İane, Yunan (1896), Şüheda (1897), Maarif, Hicaz Demiryolu (1900), Demiryolu, Hârir (1904), Kanun-ı Esasi (1908), Hamidiye, Seyahat-i Havaiye (1911), Donanma, Hilâl-i Ahmer, İane-i Harbiye, Tayyare (1912), Harb (1914) madalyaları çıkarılmıştır.

OTAĞA Önceki padişahların destar (sarık) üzerine, II. Mahmud ve Abdülmecid'in de feslerine taktıkları büyük sorguç. Sonraki padişahlar, sivil kıyafeti benimseyerek sâde fes kullanmışlardır.

OTAĞ-I HÜMAYUN Padişahlara mahsus görkemli ve konforlu çadır. Kırmızı renkte olurdu. Bu çadırı hayme mehterleri kurup kaldırırlardı. Uzakça bir yere gidileceği zaman ilk otak Çırpıcı Çayırı, Davud Paşa sahrası, Doğancılar... gibi menzillerde, İkinci otağ, daha ilerdeki menzile götürülerek hazırlanırdı. Otağ, dıştan çok güzel görünümlü, renkli saçak ve sırmalarla süslü olurdu. Yanında bir galeri ile buna bağlı bir çadır daha bulunurdu. Padişahların sefere çıkma geleneğini bırakmalarından sonra, ancak büyük törenlerde otağ kurulurdu. Örneğin V. Mehmed Reşad için, yaptığı gezi sırasında Kosova sahrasına otağ-ı hümayun kurulmuştu.

OTLUKÇU KIŞLASI Topkapı Sarayı surları içinde eski bir kışla. 1836'da Tıbhane ve Cerrahhane burada eğitim yapmaya başlamıştı.

OTTOMAN BANK Merkezi Londra'da, en büyük şubesi İstanbul'da faaliyet gösteren, diğer şubeleri Beyrut, İzmir ve Selanik'te olan yabancı banka. 1856'da açılan banka, Osmanlı para politikasını ve ekonomisini yönlendirmiş ve ülkede Osmanlı Bankası adıyla tanınmıştır.

OTURAK Yelken gemilerinde büyüklük birimi. Her oturak bir kürek demekti ve bir küreği de 2-3 kürekçi kullanırdı. 10-17 oturaklılara Firkate, bundan biraz küçüğüne Kırlangıç, biraz büyüğüne Perkende, 20-24 oturaklısına Kalite, 25 oturaklılara Kadırga, 26-36'lılara Baştarde, en büyüğüne de Paşa Baştardesi denirdi.

OTURAK Tanzimat'tan sonraki yeni düzenlemeler yapılıncaya dek asker emeklilerine bağlanan aylık.

ÖRF Eskiden beri uygulanagelen kural. Akla uygun, yapılması ve uyulması gerekli, toplum düzenini sağlayıcı her şey birer örftü. Bunlara, siyaset-i sultanî ve yasağ-ı padişahî de denirdi.

Örf-i âmm: Her tarafta geçerli kurallar.

Örf-i has: Bir yere ya da bir kesime ilişkin kurallardı. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat yasalarında, Şeriat yasalarından olduğu kadar örflerden de yararlanıldı.

ÖRFÎ TEKÂLİF Şer'i vergiler dışında kalan, örfle ilgili vergiler.

• Avârız
• Tekâlif-i Örfiyye

ÖRME PÜSKÜL Fes'e takılan, ölçüsü ve özelliği bir yönergeyle belirlenmiş olan siyah ibrişimden örme püskül.

ÖRTÜ ÖPME Padişahtan çocuk doğuran kadınefendi veya ikbâlin lohusalığı sırasındaki ziyarette, sultanlığa mahsus al renkli yatak örtüsünün öpülmesi. Doğum tebriği bu şekilde yapılırdı. Başta Sadrâzam'ın eşi, ileri gelenlerin hanımları değerli hediyelerle bu törene katılırlardı.

ÖŞÜR Arapça "ondabir" anlamındaki öşr sözcüğünün Türkçedeki biçimi. Tanzimat'tan sonra, ondabir oranı sekizdebir'e çıkarılmış, aradaki farkın, eğitim ve bayındırlık işlerinde kullanılması öngörülmüştür.

PADİŞAH Büyük şah "imparator" anlamında, Osmanlı hükümdarları için kullanılan unvanlardan. İlk dönemlerdeki yazışmalarda "saadetlû padişahım", "devletlû padişahım" gibi kısa ve yalın hitaplar kullanılırken, son dönemlerde "şevketlû, kerametlû, inayetlû padişahım", "şevketlû, mehabetlû, inayetlû, kudretlû, velinimet-i bî-minnetim efendim padişahım" gibi uzun kalıplar kullanılmaya başlamıştır.

PADİŞAH-I GÜZİN HALİFE-İ RUY-İ ZEMİN Seçkin ve saygın hükümdar, yeryüzünün halifesi anlamında, Osmanlı padişahlarına mahsus unvanlardandı.

PADİŞAH-I İSLÂM-PENÂH Müslümanlığın ve Müslümanların koruyucusu hükümdar anlamında Osmanlı padişahlarının unvanlarındandı.

PADİŞAHIM ÇOK YAŞA Alkış denen yüceleme ve ululama gösterilerinin başlıca sözlerindendi. 19. yy sonlarına doğru, flamalara, yaftalara işlenerek fotoğraflarda fon, miting ve yürüyüşlerde de döviz olarak kullanıldı.

PADİŞAH-I OSMANİYÂN/SULTAN HAZRETLERİ Osmanlı padişahı olan saygıdeğer hükümdar anlamında yazışmalarda görülen bir elkap.

PALANGA Basit yapılı savunma noktası. Çevresi ağaçtan veya toprak taş yığınlarından engellerle tutulan çevrim.

PALİKARYA İstanbul'da Rum delikanlıları ve kabadayı geçinenleri. Özellikle de kayıkçılık eden Rumlara bu adla hitap edilirdi. Türkçedeki "yiğit" sözcüğü ile eşanlamlıydı.

PANİSLÂMİZM İslâm birliği, İslâm ulusçuluğu.

• İttihat-ı İslâm

PANİSLAVİZM Slavcılık görüşü ve siyaseti. Sloven, Hırvat, Ruten, Karadağlı, Sırp ve Bulgarları bir ülkü etrafında toplamayı amaçlıyordu. Önceleri Slavya dendi. Islavların yaşadığı bölgelerde 19. yy'ın başlarında, buralara ilişkin araştırmalar yapan Almanların etkisiyle doğdu. Bu ilk

bilimsel yaklaşımlar, 1830'lu yıllarda siyasal içerik ve ulusal eylem niteliği kazandı. Osmanlı topraklarından Rusya'ya da sıçradı. Islavcılık hareketinden olumsuz yönde en çok Osmanlı Devleti etkilendi.

PARA Kuruş'un 1/40'ı olan birim.

PARİS Saray'da yapılan genel temizlikler. Topkapı Sarayı'nda Hazine-i Hümayun'da saklı değerli eşyanın temizlenmesi, bakımdan geçirilmesi, koğuşların silinip süprülmesi işlerine "paris yapıldı", "paris var" denilirdi.

PARİS SERGİSİ 19. yy'da Fransa hükümeti sık sık büyük sergiler düzenledi. Bu etkinlikler aynı zamanda benzeri görülmedik şenliklerle zenginleştirildi. Sergilere yabancı devletlerin hükümdarları da dâvet edildi. 1867'deki büyük sergiye ise, dâvetli hükümdar olarak Sultan Abdülaziz katıldı. Bu gezinin olumlu etkileriyle yurda dönen padişah, birtakım yeniliklerin yapılmasını onayladı.

PAŞA Sivil ve asker görevlilerden en üst aşamalara ulaşmış bulunanlara mahsus unvan. Önceleri vezirlere, kaptan-ı deryâ'ya, beylerbeyi rütbesindekilere deniyordu. 19. yy'daki sivil ve asker rütbe düzenlemeleri ile, askerden mirlivâ ve daha üst rütbedekilere, sivillerden de mirmirân ve vezirlere paşa dendi. 1908'den sonra vezir dışında, sivillere paşalık unvanı verilmedi.

PAŞA DİVANI Tanzimat'tan önce eyalet valilerinin başkanlığında yapılan il kadısının, kenar defterdarının, yazıcıların ve subaşının katıldığı yargı ve yönetim kuruluydu. Buna eyalet divanı veya ikindi divanı da deniyordu.

PAŞA KAPISI 1840 Bâbıâli düzenlemesine dek Sadrâzamların çalışmalarını sürdürdükleri konak. Daha eskilerde ise vezir konakları da bu adı taşıyordu.

PAŞA SANCAĞI Tanzimat'tan önceki yönetim düzeninde eyalet merkez sancağı. Örneğin, Rakka Eyaleti'nin Paşa Sancağı Urfa idi. Daha sonra merkez sancağı denildi.

PAŞA SARAYI Tanzimat'tan önce, eyalet valiliklerinin özel ve resmî yaşamlarını sürdürdükleri büyük konaklara denmekteydi. Tanzimat'tan sonra resmî ve özel yaşam ayrıldı. İI merkezlerine resmî nitelikli hükümet konakları yapıldı.

PAŞMAKLIK Padişahların annelerine, kızlarına, kızkardeşlerine ve eşlerine tahsis olunan haslar. Tanzimat'la birlikte paşmaklık uygulaması kaldırılarak padişah yakınlarına hazineden ödenekler bağlandı.

PATENTE ve PASAPORT VERMEK Yabancı devletlerin Osmanlı, vilayet merkezlerinde açtıkları konsolosluklarda, Osmanlı tebaasından olanların yurt dışına çıkabilmeleri veya yabancı pasaportu olarak ülkede ayrıcalıklı ticaret yapabilmeleri için yapılan işlemler.

PATRİK Hıristiyan cemaatlerin en büyük din başkanlarının unvanı. Rum Patriği, Osmanlı padişahının tanıdığı haklardan yararlanan ve Papa'ya karşı Doğu Hıristiyanlığını temsil eden dinî önder sayılagelmişti. Ayrıca Fatih döneminde verilen "milletbaşı'' unvanı nedeniyle de Rum Patrikleri kendilerini Osmanlı topraklarında yaşayan Rumların cemaat başkanı görmüşlerdi. Bu nedenle de kimi dönemlerde siyasi bir lider tavrı takınmaya, buna göre kadrolar oluşturmaya çalışmışlardır. Kudüs, Antakya kiliselerinin başındaki ve Ermeni azınlığın dinî önderi durumundaki patrikler de elverişli zamanlarda siyasi girişimlerde bulunmuşlardır.

PATRİKHANE İstanbul'da Rum Patriği'nin oturduğu yer. Buraya Fener Patrikhanesi de denmiştir. Yüzyıllarboyu Osmanlı Devleti'nin güvencesi altında, Rumların dinsel ve toplumsal özgürlüğünü temsil eden Patrikhane, 19. yy'da devlet aleyhine girişimlerini yoğunlaştırınca, gergin bir dönem geçirilmiştir. Tanzimat, tüm kurumların yenileştirilmesi çalışmaları sırasında Patrikhane için de bir nizâmnâme öngörmüş, ancak bu düzenleme, Rum Patrikhanesi ile yeni statülere bağlanan Ermeni Patrikhanesi ve öteki benzer kurumların siyasi ve gizli faaliyetlerini önleyememiştir.

PATRONA Bahriye feriki veya koramiral. Osmanlı bahriyesindeki köklü yeniliklere dek bu rütbe geçerli oldu. Kaptan Paşalık'tan sonraki en büyük deniz subaylığıydı.

PÂYE Kadrosuz ve görevsiz rütbe. İlkin ilmiye sınıfında kullanılmış; mansıp elde edemeyenlere "pâyeli" denilmiştir. Tanzimat döneminde ise, mülkiye sınıfındakilere de görevleriyle ilgisi aranmaksızın sivil pâyeler verilmeye başlandı. Bu tür pâyeler daha çok protokolde bir değer taşımaktaydı.

PÂYE-İ İLMİYE İlmiye sınıflarındaki ulemaya mahsus kadrosuzluk rütbesi. Pâye-i mücerredenin aksine, pâye-yi ilmiye alanlara, bir yıllık beklemeden sonra mansıp verilir, öncekiler mansıpsız kalırdı. Bu uygulama ilmiye sınıfına özgü geleneksel bir sistemdi.

PÂYE-İ MÜCERREDE Çıplak pâye. Meslekten yetişen ilmiye mensuplarının yükselmeleri ve bir üst pâye-yi elde etmeleri belirli görevleri fiilen yapmayı ve ara beklemeleri gerektiriyordu. Bu kadroların dışında kalan ve sıralamaya girmeleri sözkonusu olmayan beşik ulemasına ve taşradaki müftülere, salt unvan olarak bu ad altında onursal pâyeler verilirdi. Örneğin, İzmir pâye-i mücerredi'ni alan birisinin, İzmir kadılığı ile bir ilgisi bulunmadığı gibi, bunun üstünde bir kadılığa atanması da sözkonusu değildi.

PÂYE-İ SADARET TEVCİHİ Kadıaskerlik aşamasına yükseltilme. Bu, boşalan kadıaskerliklerden birine yapılan bir atama olabileceği gibi, mansıpsız bir pâye niteliğinde de olabilirdi. Bir de 1842’de Mısır valisi Mehmed Ali Paşa’ya Abdülmecid tarafından verilen Sadrâzamlık pâyesidir. Bu amaçla bir ferman çıkarılmış ve bu en yüksek pâye ile Mehmed Ali Paşa Osmanlı Sadrâzamı'na eşit düzeye getirilmişti.

PAYENDAZ Değerli yol halısı. Padişahın yürüdüğü yollara serilen kalın kumaştan yolluklardı. Payendazlar, özel olarak dokunur, çok renkli ve alıcı desenli olurdu. Kimi törenlerde uzunluğu 1 km’yi bulurdu. Padişah geçtikten sonra bunlar, tören hizmetini yapanlarca parçalar halinde bölüşülürdü.

PAYITAHT-I SALTANAT-I SENİYYE Saltanat merkezi anlamında İstanbul'un resmî adlarındandı. Son dönemlerde daha çok kullanıldı.

PENCİK Savaş ganimeti tutsakların beşte birinin, savaş hizmetlerinde kullanılmak üzere ve şer'i vergi olarak devlete bırakılmasıydı. 19. yy'da bu tür bir uygulamaya olanak kalmamakla birlikte, esir pazarlarında alım satımı sürdürülen esirlerin bedeli üzerinden pencik ödenmesi devam etmiştir. Buna pencik resmi denirdi. 19. yy'da bir câriye satışı için devlete bir fındık altını ödeniyordu.

PENÇE Tanzilat öncesi resmi yazışmalarında, Sadrâzamın, eyalet valilerinin, beylerbeyi ve sancak beylerinin, özel bir istifleme ile belgelere konan imzaları. Bu imza, isimle birlikte görevi de içeriyordu. Ayrıca pençenin yanına, bir dua cümlesi ya da hikmet beyiti içeren kişinin adının yazılı bulunduğu büyükçe mühür basılırdı. Sadrâzamların buyruldularına pençe konulması kuralı 1861'e dek sürdü. Bu tarihten sora, kısaca "vezirâzam" unvanını ve kişinin adını kapsayan mühürler kazdırılarak buyrultulara basılmaya başlandı. Maliye'den çıkan yazılara konan pençelere ise "kuyruklu" deniyordu.

PERKENDE (ital. Brigantine) 18-19 oturaklı, kıyılarda karakol görevi yapan hafif yelkenli.

PEŞTEMALLIK Bir esnaf gediğinin ya da ticaret kuruluşunun başkasına devri sırasında ödenen hava parası.

PEYK Padişah alaylarında, görkemi artıran özel tören birliklerindeki askerlerin adı. Bunların gösterişli üniformaları vardı. Mevkib-i hümayun denen saltanat alayının önünde, solaklardan da ileride yürürlerdi. Peyklere 1828'den sonra "hademe-i rikâb-ı hümayun-ı hassa" birliği içinde yeni bir statü kazandırıldı.

PİSKOPOS Hıristiyan azınlıkların yaşadığı yörelerde, Osmanlı Hükümeti'nden aldıkları beratla ruhanî başkanlık yapan ve mensup oldukları azınlığı temsil eden din adamları.

PİŞKEŞ Türlü vesilelerle, asttan üste verilmesi gelenek olan meşru hediye. Sadrâzam'ın iydiye (bayramlık), nevruziye (yeniyıl) adları altında padişah'a ve yakınlarına sunduğu geleneksel hediyeler birer pişkeşti.

PİŞTOV 19. yy başına dek Osmanlı ordusunda kullanılan ve bel piştovu, kubur piştovu, döner piştov, dokuz patlar gibi çeşitleri olan ilkel ateşli silah.

PİYADE İnce uzun gezi kayığı. 19. yy'da piyade ile deniz gezintisi modaydı. Aynı zamanda silahlı kara ordusu eri anlamındadır.

PİYADE-I HÜMAYUN Saraya ait piyade tipi süslü kayıklar. Bunlarla saray halkı dolaşırdı.

PLEVNE MADALYASI 1877'de II. Abdüihamid'in buyruğu ile çıkarıldı. Osmanlı-Rus Savaşı'nın ünlü Plevne Savunması anısına hazırlanan bu madalya gümüştendi. Savunmaya katılanlara dağıtıldı.

POLİS İçine, yan yana iki kişinin sığmayacağı darlıkta bir tür işkence dolabı. Tepesinde küçük bir deliği vardı. Doğru ifade vermeyenler polise kapatılır, delikten de yalnız ekmek ve su ihtiyacı karşılanırdı. İçinde oturacak, uzanacak yer yoktu. Ayakta durmak zorunluydu. Çoğu sanık, burada intihar etme yolları arardı.

POST Tarikatlerde şeyhlik makamı. Post yerine "makam" deyimi de kullanılırdı. Ayrıca derecelerine göre şeyh makamlarına Horasan postu, baba postu, nakib postu, ekmekçi postu gibi adlar da verilirdi.

POSTA CÜLUS ETMEK Kozan ağası olmak, Çukurova halkı Kozanoğulları'ndan yeni birisi ağa olunca bunu bir tarih olayı sayarlar ve "Ömer ağa posta cülus ettiği sene" diye zaman belirlemeleri yaparlardı.

POSTA İTTİHADI (Fr. Union Postale Üniverselle) Uluslararası posta birliği. Ülkelerin posta ilişkilerini düzenleyen ve Bern'deki toplantılar sonunda varılan antlaşmadır. 18 Ekim 1874 tarihli bu antlaşma ile daha geniş kapsamlı 13 Haziran 1878 tarihli "Paris Cihanşümul Posta İttihadı"na Osmanlı Devleti de katılmıştır.

POSTA NİZÂMNÂMESİ 19 Haziran 1882'de çıkarılan posta taşımacılığı ve haberleşme tüzüğü. Devlet eliyle mektup ve paket

taşımacılığı, telgraf çekimi, posta pulu kullanımı konularını esaslara bağlamıştır.

POSTA ve TELGRAF NEZÂRETİ 1840 da kuruldu. Posta Nâzırı ve Postahane-i Âmire İstanbul'a özgüydü. 1855'te asıl nezâret örgütü oluşturuldu. Telgraf işleri de devlet eliyle yapılmaya başlandı. Nâzır Agâh efendi (gazeteci) pul esasını 1863'te gerçekleştirdi. 1871 de Posta ve Telgraf Nezâretleri birleştirildi. Örgüt bir süre umum müdürlük statüsünde görev yaptı.

POSTNİŞİN Postta oturan, şeyh.

POTUR Bacağa gelen yerleri dar şalvar. Arkası kırmalı ve pot olduğundan bu adı almıştır. Abdülaziz'in buyruğu ile Osmanlı ordusundaki askerlere giydirilen yukarısı geniş, paçalara doğru daralan pantolona da potur denilmiştir.

POTUR OĞLANI Saray hizmetleri için seçilen mütenasip vücutlu, güzel yüzlü Bosnalı gençler.

PRANGABENDLİK (prangaya vaz' olunmak) 1869'da çıkarılan Ceza Kanunu'na göre en ağır cezalardandı. Pranga denen demir halka 2,1 okka (2,750 kg) ağırlığındaydı. Mahkûmun iki ayağına birer tane geçirilir ve bir iple de bellerine bağlanırdı. Mahkûmlar, prangalı olarak hıdamat-ı şakka'da (ağır işler) özellikle askerî inşaatlarda çalıştırılırlardı.

PÜSKÜLLÜ BELÂ Halkın fese taktığı ad. İlk kullanıldığı yıllarda bükülmüş ipekten yapılma püsküller rüzgârdan ve sallanmadan kanşır, taranıp düzeltilmesi gerekirdi. Ana caddelerin köşe başlarında ellerinde tarak püskül tarayıcılar bekler, bir ücret karşılığı bozulmuş püskülleri düzeltirlerdi. Halk benimseyemediği ve garipsediği fese bu özelliğinden dolayı püsküllü belâ demişti.

PÜSKÜLLÜ OTURAK KAVUK Fesden önce Saray'da şehzâdelere giydirilen küresel biçimli, tepelikli, püsküllü bir başlık.

PÜSKÜL NİZÂMI 1846'da asker ve sivil görevlilerin fesleriyle ilgili olarak konulan kurallar. Buna göre, ordu mensuplarının feslerine iliştirilecek püsküllerin örme ve belli bir gramda olması, ayrıca feslerin tepesine ferahî denen madenden yapılma ayrıcalık işareti konulması, sivil memurların da tel ipekli püskül yerine örme püskül takması kabul edildi.

• Örme püskül
• Püsküllü belâ

RÂBİA RÜTBESİ Dördüncü rütbe. Mülkiye (sivil) sınıfı aşamalarındandı. Hâmise üstüydü. Görevle koşut olarak verilirdi. 1833'te kondu. Özel nişanı da vardı. Bu rütbedekiler tören günleri sırmalı ceket giyer, kılıç takarlardı. Ancak ricâl'dan sayılmadıkları için protokolde yerleri yoktu. Yazışmalarda "fütüvvetlû" elkabı ile anılırlardı. 1908'de kaldırıldı.

• Merâtib-i Mülkiye

RAHT-I HÜMAYUN Istabl-ı Âmire'deki en değerli murassâ eyer takımı. Padişahın bineceği at için Has Ahır'da bulundurulan takımlara denirdi. Bu takımların saklandığı "raht-ı hümayun hazinesi"nden sorumlu bir hazinedar vardı.

RAHTVAN AĞA Padişah atını hazırlayan seyisler.

RAİYET Asıl anlamı koyun sürüsüdür. Fakat çoğu İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlılar'da da tebaa ve halk anlamındaydı. 19. yy'da II. Mahmud'la birlikte topluma bakış açısı değişmeye başlandığından, raiyet ve bunun çoğulu olan "reaya" deyimleri de zamanla terkedildi. Ahâli, millet sözcükleri benimsendi.

RAKABE Toprağa ilişkin mülkiyet hakkı. Tanzimat'a dek bu hak tartışmasız biçimde devletin ve padişahındı. Tanzimat kişiye de bu hakkı tanıdı.

RAMAZAN (ül-mübarek) Kamerî ayların dokuzuncusu ve üç aylar denen Receb ve Şaban'dan sonraki aydır. Yazışmalarda (N) harfi ile gösterilirdi.

RAMAZANİYE Zengin devlet adamlarının ramazan ayı girerken yoksullara dağıttıkları harçlık. Örneğin, Mustafa Fâzıl Paşa bu amaçla 1867'de 1.000 altın dağıtmıştı.

RAMAZAN KARARNAMESİ 1858'de yayınlandı. Toprağa tasarruf hakkını artırmakla birlikte borç karşılığı toprağı rehin etme olanağını da getirdi. Borçlu, rehinli arazisini ferağ edebilmekle birlikte borç ödenmedikçe geri alamaması yüzünden, tefecilere fırsat doğdu. Borçluların topraklarına elkoyarak toprak ağası niteliği kazandılar.

RAMAZAN KARARNAMESİ 30 Ekim 1875'te yayınlandı. Bu tarihe göre itfası gerekli devlet tahvillerinin yarısı için "ramazan" adı altında yeni senedler verilerek bunların faiz ve ana para ödemeleri beş yıl ertelendi. Diğer yarısına ise % 5 faiz öngörüldü. Bu uygulama ile toplam 70 milyon liralık borcun yarısı (35 milyon) % 100 artırma ile ertelenirken diğer yarısı da faiziyle birlikte ilk beş yıllık ödeme programına alındı. (Bu işleme maliye tarihinde "tecil-i düyun" da denilmiştir.) Ramazan Kararnamesi, Osmanlı Devleti'nin özellikle de o sırada iktidarda bulunan Mahmud Nedim Paşa'nın itibarını sarstı.

RASATHÂNE-İ ÂMİRE-İ ALÂİMÜ'L-CEVV Gök ve hava olaylarını inceleyen gözlem ve ölçüm evi. 19. yy'da İstanbul'da açılan ilk dürbünlü gözlemevidir. Önceleri Tünel'de bir handa, daha sonra Beyoğlu Parmak-kapı'da çalıştı.

RÂSİME-İ DİNİYE Osmanlı padişahlarının da katıldığı büyük dinsel törenler, Mevlid alayı, Hırka-i Saadet alayı, Cuma selamlığı gibi. Bu törenler başta padişah, devlet yöneticilerinin dine saygıların: ve bağlılıklarını kanıtlayan ve halka yansıtan, ayrıca aksatılması kesinlikle sözkonusu olmayan geleneklerdendi.

RÂYET Bağımsızlık belirtisi sayılan bayrak ve sancak.

REAYA Çoban ve otlattığı sürü anlamındaki "raiyet"in çoğulu. İlk zamanlarda tüm Osmanlı uyrukluklarına deniyordu. 18. yy'dan itibaren ise egemen ulus (Türk-Müslümanlar) dışında kalan azınlıklara dendi. 19. yy'da da terkedildi. Kaynaklarda "reaya makulesi" ve "reaya tâifesi" biçiminde de geçer..

REBİÜ'L-ÂHIR Kamerî ayların dördüncüsü. Halk arasında büyük mevlid adı ile de bilinir. Osmanlıca belgelerde (R) ile gösterilirdi.

REBİÜ'L-EVVEL Kamerî ayların üçüncüsü. Küçük Mevlid de denirdi. Belgelerde (RA) harfi ile gösterilirdi.

RECEB (ül-Mürecceb) Kamerî ayların yedincisi. Üç aylar'ın ilkidir. Osmanlı medreselelerinde bu ayın girişiyle birlikte dersler de kesilir, mollalar, cerre (kasaba ve köylerde vaaz verip para toplamaya) çıkarlardı. Receb, resmî belgelerde (B) harfi ile gösterilirdi.

RECM Taşlanarak idam etmek. Şeriat'ın öngördüğü bu ceza, gayrimeşru ilişkide bulunan Müslüman kadınlara mahsustu. Ancak Osmanlı şeriat düzeninde uygulanmasına pek yer verilmedi.

REDİFLİK Osmanlı ordusundan dört yıl muvazzaflık iki yıl ihtiyatlık (toplam altı yıl nizâmiye askerliği) ardından, on dört yıl devam eden fiili olmayan askerlik yükümlülüğü. Redifler arada eğitim ya da savaş nedeniyle silah altına alınırlardı. Rediftik bitince de dört yıl mustahfızlık vardı.

RE'FETLÛ "Merhameti, esirgeyiciliği çok efendim" anlamında yazışmalarda kullanılan bir sıfattı. (Rıf'atlû ile karıştırılmamalıdır.)

REF-İ MENZİL BEDELİ 19. yy başında menzil örgütü kaldırıldıktan sonra yol üstü köy ve kasaba halklarından alınmaya başlayan ve Tanzimat'la yasaklanan bir vergi.

REF-İ VEZARET Vezirlik rütbesinin geri alınması. Tanzimat'a dek uygulandı. Başarılı olamayan vezirlerin rütbesi geri alınmakla birlikte "paşa"lık sanları devam ederdi. Ancak böylelerinin hiçbir yetkileri kalmaz, yaşamlarını sürgünde geçirirlerdi. Gerektiğinde yeniden vezirlik verildiği de olurdu..

REFTİYE İthalat vergilerindendi.

• Amediye

REF ve İLGA Yürürlükten kaldırma, önceki uygulamayı yasaklama.

REİS-İ ETİBBA Tabipler başkanı, başhekim.

• Hekimbaşı

REİS PAŞA Osmanlı oramirali.

• Kapudane

REİSÜ’L-KÜTTAB Kâtiblerin başkanı. Klâsik Osmanlı divanı’ndaki yazıcıların şefine, aynı zamanda dışişleri ile ilgili olan yüksek görevliye deniyordu. Bu görev, 1836’da kaldırıldı. Son, reisü’l-küttab Akif Efendi (Paşa) ise ilk Umur-ı Hariciye Nâzırı oldu.

• Hariciye Nezâreti

REİSÜ’L-ULEMA İlmiye sınıfının yüksek pâyelerine ulaşanlara "ulema", bunların en kıdemlisine de "bilginlerin başkanı" anlamında bu unvan verilirdi.

REJİ (Fr. Régie) Bir kısım maddelerin devletçe üretilmesi veya alınıp satılması demek olan bir iktisat sistemi. Bunun yerine "monopol", "inhisar", "tekel" de denir.

• Yed-i Vahid Usulü

REJİ-İ MÜTEGALLİBÂNE Erkân-ı mâlûme denen Midhat Paşa ve arkadaşlarının, Abdülaziz’i indirip dörtlü bir cunta kurmak düşüncesinde olduklarını ileri sürenlerce adı geçenlere verilen ad.

RE’SEN İRÂDE-İ SENİYYE Hükümet önerisi olmaksızın, doğrudan saraydan çıkanları Sultanlık buyruğu. Bu tür emirler, mâbeyn başkâtipliği tarafından Bâbıâli'ye yazılır ve uygulanması istenirdi.

RE’S-İ KÂR 1908’den sonra, nâzır seçme ve bakanlar kurulu oluşturma yetkisi kazanan Sadrâzamlara ve kabinelerine aldıkları eski sadrâzamlara, kabine başkanı ve iktidar lideri anlamında deniliyordu. Kâmil Paşa, Said Paşa.... birer re’s-i kâr olarak anılıyorlardı.

RESİM ve TASVİR Plan ve kroki. Osmanlı dönemi mimarlarının çizdikleri plan ve projelere deniyordu.

RESM Hükümetçe konan bir kısım vergiler. Tanzimat, her taraftaki uygulamaları ve adları değişik olan resimleri kaldırarak vergi konusunda eşitlik ve tek düzelik getirmeye çalıştı. Daha önceki başlıca resimler: Resm-i çift, resm-i ganem, resm-i asiyab, resm-i bennâk, resm-i bâdihevâ vs. idi. Çoğulu Rüsûm’dur.

RESM-İ ÂLİ Büyük tören. Cuma Selamlıklarına denirdi.

RESM-İ DAMGA 1873'te uygulamaya konan ve bu adı taşıyan nizâmnâme gereği alınan maktu vergilerdendi. Daha önceki varaka-i sahihe uygulamasının yerini almıştır.

RESM-İ HINZIR Domuz yetiştirenlerin ödedikleri vergi. 1858'de, hayvan başına on kuruş alınmaya başlandı ve verginin adı da "canavar resmi" oldu. Bundan amaç, ağır vergi uygulaması ile domuz yetiştirilmesini önlemekti. 1863'te 3 kuruşa indirildi. Sonraki yıllarda da oranı değiştirildi.

RESM-İ KISMET Ölenin terekesini tesbit edip vârislere paylaştıran yargı merciine ödenen vergi. Bu işi kadı adına kassam yürütürdü. Resm-i kısmet oranı değişikliklere uğradı. Genel olarak % 2,5 civarındaydı.

RESMÎ KİTABET Mustafa Reşid-Paşa'nın devlet dairelerindeki yazışma kurallarını düz ve yalın anlatıma dönüştürmesinden sonra okullara konan ve resmî yazışma kurallarını öğretmeyi amaçlayan ders.

RESM-İ KÜŞAD Açılış töreni. Tanzimat'la birlikte yapılmaya başlanan yeni okulların, hastanelerin, fabrikaların, yol ve köprülerin, açılışı için düzenlenen resmî törenlere dendi. Daha önceleri bu tür törenler yapılmazdı. Resm-i küşadlara padişahların da katıldığı olurdu.

RESM-İ MUKARRER 1861 'de yayınlanan Maadin Nizamnâmesi'ne göre işletme imtiyazı alınan maden sahaları için ödenmesi öngörülen yıllık vergi. Buna "cerib harcı" da deniyordu.

RESM-İ TAHLİF Yemin töreni. 1850'den itibaren, Sadrâzam'dan en alt kademedeki memura dek yeni göreve başlayanların belirli kurallara göre and içmeleri koşul oldu. Örneğin, 1850'de Bâbıâli'deki törende Sadrâzam Mustafa Reşid Paşa ile bütün nâzırlar ve ileri gelenler Abdülmecid'in önünde "padişaha ve devlete bağlılıkla hizmet edeceklerine ilişkin" Kur'an-a el koyarak and içtiler.

RESM-İ TAPU Kamu topraklarına yapılan yapılarla, böyle yerlerdeki koru, harman vb. yerler için ödenen vergi. 20-50 akça arasındaydı.

Tanzimat'tan sonra bunun yerine "bedel-i öşr" adı altında, (ekimden alıkonan yerler için) yeni bir vergi öngörüldü.

REŞADETLÛ Tekke şeyhlerine yazılan mektuplarda, bunlar için kullanılan resmî elkap.

REVABIT-I KALBİYE-İ VATANDAŞÎ Vatandaşlar arası bağ. Gönül ve ülkü birliği. Tanzimat'tan sonra ortaya atılan kavramlardandır. Hangi dinden ve ırktan olursa olsun tüm Osmanlı uyruklukları aynı ülkü etrafında birleştirme siyaseti ile ilgiliydi.

RIZÂ-YI ÂLİ Padişahın görüşü ve isteği. Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde bu görüş ve istek, yürürlükteki yasalardan daha önemli ve bağlayıcı kabul edilmekteydi.

RİBÂ İslâm dinince yasak "fazla alınan miktar"dır. İş karşılığı olmayan ve fazladan ödenen para veya değerli her şey bu kapsamda olduğundan, faiz de ribâ sayılmış ve haram kabul edilmiştir. Bu nedenle faizle para verenlere "ribâcı" anlamında murâbahacı denilmiştir.

RİCÂL Toplum yönetimi ve iktidar sorumluluğunda, "erkân" denen birinci derecedeki görevlilerden sonra yer alan kişiler. Ricâl-i memleket, ricâl-i askeriye gibi.

RİCÂL-İ BÂB-I ÂLİ Bâbıâli'de, müsteşar ve eşiti aşamalardaki büyük memurlar. Bunlar, erkân-ı devlet üzerinde etkili olmaktaydılar.

RİCÂL-İ DEVLET-İ ALİYYE Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasının belirlenmesinde etkin bürokratlar.

RİCÂL-İ HADEME-İ SALTANAT-I SENİYYE Sarayda ve saltanat kadrolarında görevli olanların ileri gelenleri. Eski dönemlerdeki Enderun'un yerini alan mâbeyn ve rikâb-ı hümayun örgütlerinin birinci sıradaki yetkililerine denirdi.

RİCHTER Ortodoks tüccarların temsilcisi.

RİF’ATLÛ Binbaşı, alay emini, kapıcıbaşı ve salise rütbe ve pâyesi alanlar için kullanılan resmî hitap.

RİK’A Osmanlı elyazısı. Aynı zamanda resmî işlemler yazısıydı. Arap harflerinin en basit biçimleriyle kullanılması, noktaların birleştirilmesi, işaretlerin birbirine ulanması ile vücuda getirilmiş, çabuk yazılan, kolay okunan, sanat yazılarıyla ilgisi bulunmayan bir yazıydı. "Bâbıâli rik’ası" deneni, resmî işlemlerde kullanılırdı..

RİKÂB AĞALARI Saraydan çıktığında padişahın iki yanında yürüyen ve güvenliğinden birinci derecede sorumlu olan hassa subayları. Bunların rikâbdar ağa, solakbaşı, özengi ağası gibi unvanları vardı. Kapıcılar sınıfından olan rikâb ağaları, resmî günlerde has ahırdaki özel eğitimli atlara binerler, padişah alayının görkemini sağlayıcı renkli bir tablo oluştururlardı.

RİKÂB-I HÜMAYUN Sözcük anlamı, padişah özengisidir. Padişahın maiyyeti demekti. Bunun yerine "rikâb-ı kâmyâb-ı hazret-i zıllullahî (Allahın yeryüzündeki gölgesi sayılan padişahın maiyyeti) de dendiği olurdu. Padişaha her zaman yanaşabilen, hizmetini gören, alaylarda yanında yer alan, sekreter, yâver, koruma görevlisi, danışman vs. bu kadrodan sayılırdı. Rikâb defterdan, rikâb-ı hümayun kethüdası (sultanlık genel sekreteri), rikâb-ı hümayun kaymakamı (başkent dışına çıkan Sadrâzam’ın padişah nezdindeki vekili) gibi önemli görevler de vardı.

RİKÂB-I HÜMAYUN KAYMAKAMI Başkent dışındayken Sadrâzam'ın vekili olarak İstanbul’da padişahın yanında görev yapan vezir.

RİKÂB SOLAKLARI Cuma ve bayram selâmlıklarında padişahın arkasındaki alayın mensupları. 1829’da bu görevi yapmak için yeni kadrolar oluşturuldu ve hademe-i rikâb-ı hümayun adı verildi.

RİSÂLE Bir veya birkaç formalık kitapçık. Broşür niteliğindeki yayınlara ve kimi okul kitaplarına da denilirdi.

RİSÂLE-İ YEVMİYE ve MEVKUTE Günlük ve süreli yayınlar. Bunların yayınlanma esasları matbuat yasaları ile belirlendi. 1909’dan

itibaren de yeni çıkan her risâleden ilgili makamlara verilmesi öngörüldü.

RİŞVANLAR Göçebe oymaklar topluluğuydu. Her ilkbaharda, hayvanları için otlaklar bulabilmek için güney bölgelerinden ayrılırlar, Kuzeybatıya hareket ederlerdi. Bu olgu askerî ve mali birtakım önlemlerle uzun zaman durdurulmaya çalışıldı. 19. yy’da Rişvan hareketlerinden zarar gören bölgelere yeni birlikler ve ıslahatçı subaylarla danışmanlar gönderildi.

RİYÂLE Osmanlı denizciliğinde ilk amiral rütbesi. Bunun üstünde patrona vardı.

RİYASET-İ CELİLE Yüce başkanlık makamı anlamında meclis başkanlarına özgü hitap..

RİYASET-İ MECLİS-İ VÜKELÂ Başvekil Ahmed Vefik Paşa’dan sonra 18 Nisan 1878’de II. Abdülhamid; Sadık Paşa’yı, bu unvanla göreve getirdi. Atama hatt-ı hümayunu’nda, Sadrâzam ve başvekil unvanlarına yer verilmeden, "vekiller kurulu başkanlığı" anlamındaki bu yeni sanın kullanılması, o zaman Abdülhamid’in yeni bir kurnazlığı biçiminde yorumlanmıştı.

RUHSAT-I RESMİYE Resmî izin. Osmanlı ülkesindeki basımevlerinde basılacak kitaplar için, Maarif-i Umumiye Nezareti’nden izin alınmasını öngören Sadaret emirnâmesi 1876’da yayımlandı. Ruhsat-ı resmiye’nin alındığına ilişkin bir cümle, tüm kitapların iç kapaklarında bulunurdu.

RUHSAT TEZKİRESİ Ülkede ithalat ve ihracat işleriyle uğraşabilmek için, kapitülasyonlar gereği alınması zorunlu bir belge.

RUMELİ BEYLERBEYLİĞİ PÂYESİ Sivil rütbelerdendi. Tanzimat'tan sonra bir süre mülkiye sınıfından görevlilere verildi. Bu pâyeyi alanlar genellikle mutasarrıf olarak liva yöneticiliklerine atanırlardı. Pâye ile birlikte sivil paşalık da elde edilmiş olur, yazışmalarda ise bu pâyedekilere "saadetiû efendim hazretleri" denilirdi.

RUMELİ DEFTERDARI Tanzimat'a kadar mâliye nâzırlarının unvanıydı. Bunun yerine sıkk-ı evvel defterdarı da denilirdi.

RUMELİ EYALETİ 19. yy a dek başlıbaşına büyük bir eyâletti. Bu yüzyılda birçok sancak (Selanik, Üsküp, Yanya gibi) ayrıldı. İşkodra, Ohri ve Kesriye sancaklarından ibaret kaldı. 1864'teki düzenlemede Tuna vilâyeti de kuruldu. Bir süre sonra İşkodra ve Edirne vilâyetleri oluşturulunca Rumeli eyaleti resmen ortadan kalktı.

RUMELİ-İ ŞÂHÂNE CÂNİBİ Osmanlı ülkesinin Trakya'dan itibaren batı bölgelerine verilen ad. Her türlü yenilikler ve yatırımlar öncelikle bu bölgelerde sözkonusu olurdu. Amaç, Türk ve Müslüman olmayan çoğunlukları Osmanlı buyruğunda tutabilmekti.

RUMELİ-İ ŞARKÎ EYALETİ Doğu Rumeli vilâyeti. Bulgaristan'ın doğu bölgesiydi. 1878 Berlin Antlaşması uyarınca kuruldu. Merkezi Filibe oldu. Bu bölgede gerekli ıslahatı yapabilmek için Rumeli-i Şarkî Nizâmnâmesi yürürlüğe kondu. Fakat kısa zamanda bölge Bulgar nüfuzuna girdi. 1885'te Bulgar Prensliği ile birleşmesine gözyumuldu. Ancak Rumeli-i Şarkî adı, 1908'e dek resmen korunmaya çalışıldı. Bu tarihte Bulgaristan bağımsızlığını duyurunca ortadan kalktı.

RUMELİ KAZASKERİ İki dereceli olan kazaskerlikten birincisi. Yargı yetkisini yürüten ilmiye mensuplarının en büyüğü sayılırdı. Vezirlik ve müşirlikle eşit ilmiye rütbesiydi.

• Kazasker

RUMÎ ALTIN II. Mahmud döneminde basılan ve uzun zaman tedavülde kalan, halk arasındaki adı "Yazılı Mahmudiye" olan altın para.

RUZ-İ HIZIR 6 Mayıs günü başlayan yarıyıl başı. Vergilerin bir kısmı bu tarihten itibaren toplanır, kalanı da Ruz-i Kasım denen ikinci yarıyılda alınırdı. Bunlara, Ruzihızır ve Ruzikasım tevziatları denirdi.

RUZNAMÇE Tanzimat'a kadar devlet gelir ve giderleri ile bunlara ilişkin açıklamaların günü gününe yazıldığı maliye defterleri. Tanzimat'tan sonra bu tür işlemlerin yazıldığı defterlere "yevmiye" denilmiştir.

RUZNAMÇECİ Maliye muhasebe müdürü. Ruznamçe-i evvel ve ruznamçe-i sâni olmak üzere iki memurluktu. Maliye nezâreti kurulduktan sonra bu görevler kaldırıldı.

RUZNÂME Osmanlı devlet adamlarından ve komutanlarından kimilerinin bu adla kaleme aldıkları günlükler. Örneğin, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın "Ruznâme-i Hayatım"ı gibi Sefer ruznâmeleri ise, ordunun gidişi ve dönüşüne ilişkin bilgileri içerirdi. Son dönemlerde meclislerin toplantı gündemlerine de bu ad verilmiştir.

RUZNÂMECİ Müderris ve kadıların atanmalarına esas sicil ve sıra kayıtlarını tutan görevli.

RÜESÂ-YI MİLEL Osmanlı nüfusuna dâhil Hıristiyan azınlıkların dinî liderleri. 1890'lı yıllarda; başlıcaları şunlardı: İstanbul ve Tevabii Rum Patriği, Mısır ve Tevabii Rum Patriği, Antakya Rum Patriği, Kudüs-i Şerif Rum Patriği, İstanbul Ermeni Patriği, Kilikya (Sis), Ahtamar, Kamame Ermeni Patrik ve Katoğikosları, Süryani-i Kadim Patriği, Keldanî Patriği ve Bulgar Eksarhı.

RÜESÂ-YI RUHÂNİYE Ruhanî başkanlar. Hıristiyan mezheblerinin patrik, eksarh, metropolit düzeyindeki önderleri. Özel anlamda ise, her yıl Eçmiyazin'den İstanbul'a gelen ve başkentteki zengin Ermenilerden ve sarraflardan para toplayan Ermeni piskoposları bu adı taşıyorlardı.

RÜESA-YI USSAT Ayaklanmacı grupların elebaşıları. Bu deyim, 31 Mart Vak'asında Avcı Taburlarını harekete geçiren erbaşlardan Hamdi Çavuş, bölük emini Mehmed, kamacı ustası Arif için de kullanılmıştır.

RÜSUMAT Çeşitli mallardan alınan vergiler. Gümrük idaresine de uzunca bir zaman rüsumat denilmiştir.

• Resm

RÜSUMAT EMANETİ 1862'de kurulan gümrük idaresi. Rüsumat emanet-i aliyyesi de deniyordu. Emin denen bir yöneticinin âmirliğinde müsteşar ve diğer görevlilerden oluşma kalabalık bir kadrosu vardı.

Cemiyet-i rüsumiye adlı bir de hukuk mahkemesi bulunuyordu. Daha önceki zecriye, balık ve gümrük eminliklerinin birleştirilmesi ile kurulan Rüsumat Eminliği, 1908'te "Rüsumat Müdiriyet-i Umumiyesi" adını aldı.

RÜSUM-I ÖRFİYE Şeriatın öngördüğü vergilerden ayrı olarak alınan birtakım vergiler.

• Tekalif-i Örfiye

RÜSUM-ISİTTE Altı resim: İpek, içki, tütün, damga, tuz ve balık avı vergileriydi. Bunlar, alacaklı devletler ve bankerlerce haciz konmayan başlıca gelir kaynakları sayılıyordu. Ancak 1877'de bunların gelirleri de "Rüsum-ı Sitte İdaresi" adı altında bir kuruluş aracılığı ile Osmanlı Bankası'nın temsil ettiği alacaklılara bırakıldı. İspirto, pul gelirleri de bunlara katıldı. Daha sonra hepsi birden Düyun-ı Umumiye'ye bırakıldı.

RÜSUM-I ŞER'İYYE Müslümanlardan alınan öşür gibi vergiler.

RÜSÛM İLTİZAMI Resimlerin bir veya birkaçının artırma usulü ile toptan iltizama verilmesi. 1860'tan sonra çıkarılan nizâmnâmelerle resim (rüsum) yükümlüsü olanların, mültezimler tarafından ezilmemesi önlemleri alınmaya çalışıldı.

RÜŞDİYE (Rüştiye) ilk örnekleri, II. Mahmud'un buyruğu ile İstanbul'da 1838'den itibaren açılmaya başlayan ortaokul düzeyindeki eğitim kurumu. Bu adı, doğrudan II. Mahmud verdi. (Rüşdiye, olgunluk anlamındadır.) Bu okullarda, dilbilgisi (emsile), yazma (inşa), güzel yazı (hat) dil ve ahlak dersleri ağırlıklıydı. Daha sonra müsbet bilimle ilgili derslere ve yabancı dile de yer verildi. Askerî ve sivil rüşdiyelerinin yanı sıra kızlar için de inas rüşdiyeleri açıldı.

RÜTBE Görevle ilgili aşama. Tanzimat döneminde, sivil, asker ve ilmiye sınıflarının rütbeleri arasında eşitleme ve düzenleme çalışmaları yapıldı. (Rütüb-i İlmiye ve Kalemiye gibi.) Sivil sınıfta (mülkiye) rütbe-i bâlâ, rütbe-i ûlâ, rütbe-i şâniye, rütbe-i sâlise ve rütbe-i râbia olarak dört aşamalı yeni rütbeler kondu.

• Meratib-i Mülkiye

RÜTBE MAAŞI Tanzimat'tan sonra arpalıklar kaldırılınca ilmiye sınıfından olup da kadrosuzluk nedeniyle kendilerine görev verilemeyen kadı ve müderrislere bağlanan aylık.

RÜTBETLÛ Hıristiyan, Musevi din liderlerine (Patrik ve Hahambaşılarına) resmî yazışmalarda uygun görülen elkap. Patriklere gönderilen yazılarda "rütbetlû efendim hazretleri" denilirdi.

RÜTBETLÛ ASALETLÛ Büyük devletlerin İstanbul'daki elçileri için yazışmalarda kullanılan elkap. Örneğin "rütbetlû asaletlû Sir Stratford Canning cenapları" gibi.

RÜTBE ve NİŞAN NİZÂMNÂMESİ 1848 de, tüm pâye ve rütbelerle, çıkarılmış bulunan nişanların kimlere ve hangi koşullarda verilebileceğine ilişkin çıkarılan tüzük. O zamana kadar, rütbeler ve nişanlar uluorta verilebilmekteydi. Bu nizâmnâme, nişanların sonraki kuşaklara geçmesini de esaslara bağlıyordu. Ayrıca ilmiye sınıfından olanlar için de nişanlar belirlendi.

RÜTÜB-İ İLMİYE ve SEYFİYE ve KALEMİYENİN MERÂTİB-İ TEŞRİFATI İlmiye, sivil ve asker aşamalıların protokol sırası:

1) Rütbe-i Vezaret ve Müşir: Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri

2) Rütbe-i Bâlâ'dan vükelâ olanlar: Bâlâ, İstanbul Pâyesi, feriklik.

3) Rütbe-i Ûlâ Sınıf-ı Evveli: Rumeli Beylerbeyi, Haremeyn Mevleviyeti, Mirlivalık, Mirmiranlık.

4) Rütbe-i Ulâ Sınıf-ı Sânisi: Bilâd-ı Hamse Mevleviyeti, Miralaylık.

5) Rütbe-I Sâniye Sınıf-ı Mütemayizi: Mahreç Mevleviyeti.

6) Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Sânisi: Mir-i Ümerâ, Kaymakamlık, Istabl-i Âmire Müdürlüğü, Kibar-ı Müderrisin, Binbaşılık.

7) Rütbe-i Sâlise: Kapıcıbaşılık, Musıla-ı Süleymani-ye altı Müderrisler, Alay Eminliği.

8) Rütbe-i Râbia: Kolağalığı, Hâcelik, Yüzbaşılık.

RÜUS Tanzimat'tan önce, vezirlik, beylerbeyiliği ve dirlik sahipliği gibi görevlerin dışındaki görevlerle ilgili olarak hazineden ya da vakıflardan aylık alanların görev kâğıtlarına deniyordu. Rüuslar, değişik kalemlerden çıkardı. Medrese öğrenimini tamamlayarak mülâzim olmak isteyenler, bir sınava girerler, başarırlarsa kendilerine bir rüus (berat) verilirdi. Tanzimat döneminde ise, yeni açılan öğretim kurumlarında, başarıyı artırmayı amaçlayan mezuniyet sınavları kondu. Bunlara da rüus deniyordu.

RÜUS MAAŞI 18. yy'dan itibaren ilmiye ricali'nden kişilerin küçük yaştaki çocuklarına bağlanan maaş.

• Beşik uleması

RÜYET-İ HİLAL Ay'ın görünmesi. Ramazan'ın başladığını gösteren ay'ın tanıklarca görünmüş olmasıydı.

• Hilal-i Ramazan

SAADETLÛ EFENDİM HAZRETLERİ Resmi yazışma hitaplarındandı. Ferik rütbesindeki askerlerle ulâ evveli ve Rumeli beylerbeyi pâyelerini almış olanlar için kullanılırdı. Bu rütbelerden bir aşağısı olan livâ, mirmiran ve ûlâ sânisi pâyelilere ise sadece "saadetlû efendim" denirdi.

SAATİ-MUHTAR Uğurlu an (eşref saat). Müneccimbaşının başlıca görevi önemli görülen her iş için, uğurlu bir vakit belirlemekti. Biat töreni, savaş ilânı, törenler ve ziyafetler için bile buna gerek duyulurdu.

SABAH MEKTEBİ 1869'dan sonra Mekteb-i Mülkiye'-ye eklenen bir şubeydi. Burada günün ilk saatlerinde ders alan memurlar, resmi görevlerini de sürdürürlerdi.

SABIK HÜKÜMET-İ HAMİDİYE ENKAZI II. Abdülhamid dönemi yöneticileri. II. Meşrutiyet'in ilânından ve 31 Mart Vakası'ndan sonra görevlerinden uzaklaştırılan ve Adalar'a sürgün edilen II. Abdülhamid döneminin ünlü simaları. Bunlar, vezir ve müşir rütbelerinde zengin ve nüfuzlu kişilerdi. Örneğin, Serasker Rıza, Tophâne Müşiri Zeki, Dâhiliye Nazırı Memduh Paşalar... Hepsinin mallarına el konuldu, rütbeleri kaldırıldı. Dolayısıyla Rıza Efendi, Zeki Efendi... olarak anılmaya başlandılar.

SAÇAK ÖPMEK Muayedelerde rikâb-ı hümayun ricâlinden saygın bir kişi Padişah'ın yanında durur, tahtın kenarından aşağıya sarkan saçak denen kumaşı eliyle tutar, tebrik sırasına girenler bunun ucunu öperlerdi. Anlamı, Padişahın eteğini öpmekti. II. Abdülhamid zamanında saçak tutma işini uzun yıllar Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa (Mâbeyn Müşiri) yapmıştı. Sultan Reşad döneminde ise kişi özgürlüğüne saygılı birçok devlet adamı, saçak öpme sırası kendilerine geldiğinde temenna (eğilip selamlama) ile yetinmeye başladılar. Bu, dönemin basınında da ele alındı. Kimileri bu eski geleneğin sürdürülmesinden, kimileri de yersiz ve kişi saygınlığına gölge düşürücü oluşundan söz ettiler.

SAÇ SANDIĞI Sarayda berberbaşının, padişahı her tıraşından sonra topladığı saç kırpıkları özel bir sandıkta biriktirilirdi. Bu sandık ağzı

mühürlendikten sonra surre-i hümayun ile Medine’ye gönderilerek Peygamberin kabri yakınına gömdürülürdü.

SADAKAT YEMİNİ II. Meşrutiyet dönemi meclisinde Kanun-ı Esasi gereği, Padişah’ın Şer-i Şerif ve Kanun-ı Esasi’ye, Mebusların da Padişah’a ve vatana bağlı kalacaklarına ilişkin ettikleri yemin. (Padişahın yemini meclis huzurunda okunmuş, bu sırada II. Abdülhamid de locadan dinlemiştir.)

SADARET Sadrazamlık ve hükümet başkanlığı. (Sözcük anlamı, en üst, en baş’tır.) Ayrıca kazaskerlik makamı için de bu deyimin kullanıldığı olurdu.

SADARET ALAYI Padişahtan Mühr-i Hümayun’u alan Sadrâzam’ın yanında Şeyhülislâm olduğu halde Beşiktaş'tan Sirkeci’ye, (Vezir İskelesi’ne) oradan, Saltanat arabasına binip kalabalık bir tören alayı ile Bâbıâli'ye gelmesi, burada atama Hatt-ı Hümayun’un okunması ve tebriklerin kabul edilmesi gibi ayrıntıları kapsayan resmi törendi. Hatt-ı Hümayun’u saraydan, Mâbeyn Başkâtibi kırmızı atlas bir torba içinde getirir ve okurdu.

SADARET DAİRESİ Bâbıâli’de Sadrazamlık bürolarını kapsayan bölüm.

SADARET HATT-I HÜMAYUNU Sadrâzam değişikliği nedeniyle Mâbeyn Başkâtipliğinde Padişahın ağzından kaleme alınan basmakalıp ferman. Bu fermanı Sadaret Alayı ile birlikte Bâbıâli'ye getiren başkâtip burada hazır bulunanların önünde okur, böylece atama işlemi açıklanmış olurdu. Çoğu zaman bu okuma işlemini Sadaret Mektupçusu yapardı. Bu fermanda, önceki Sadrâzamın alınış nedeni -ki çoğu kez sağlık durumu gösterilirdi- açıklanır, sonra da atanana birtakım öğüt ve uyarılarda bulunulurdu.

SADARET KAYMAKAMI Sadrâzam’ın İstanbul’da bulunmadığı zamanlarda hükümet işlerini yürüten vekil. "Sadaret-i Uzmâ Kaymakamı" da denirdi. Son dönemlerde Sadrâzamların İstanbul’dan ayrılmaları pek ender görüldüğünden Sadaret Kaymakamlığı da söz konusu olmazdı.

(Keçecizâde Fuad Paşa 1862'de Sadrâzam atandığında Suriye'de idi. Dönüşüne dek Kâmil Paşa kaymakamlık yaptı.)

SADARET KETHÜDASI II. Mahmud'un son yıllarına dek, Sadrâzamların birinci yardımcılarına deniyordu. Kethüdâ-yı Sadr-ı Âli de denen bu görevliler, genellikle içişleriyle ilgilenirlerdi. Bu nedenle 1835'te adı Mülkiye Nezareti'ne, iki yıl sonra da Dâhiliye Nezareti'ne çevrildi.

SADARET MARÛZÂTI Bâbıâli'den Sadrâzam imzası ile Mâbeyn Başkâtipliğine gönderilen arz tezkirelerinin (marûzâtın) başkâtipçe günün belirli bir saatinde Padişaha sunulması. Saraya mâruzât, ancak Sadaretten ve Hazine-i Hassa Nazırlığı'ndan yapılabilirdi.

SADARET MEKTUBÇUSU Sadrâzamın özel kalem müdürü. Sadaret Dairesi'nin yazışma işlerinden de sorumluydu. Mektubî-i Sadr-ı Âli, Mektubî-i Sadaret-i Uzmâ da denilirdi.

SADARET MEKTUBÎ KALEMİ Sadaret Mektubçusu'na bağlı yazıişleri bürosu. Burada yetenekli ve 'kültürlü sekreterler ve genç yazarlar çalışırlardı.

SADARET PİŞKEŞİ Tanzimat'a dek yeni atanan Sadrâzamlara, valilerin ocak ileri gelenlerinin ve diğer ricâlin sundukları armağanlar. Bunlar, bir bakıma yeni Sadrâzamın yüklendiği ağır masraflarını hafifletirdi.

SADARETTE İSTİKLÂL Yürütme'nin bir ölçüde bağımsızlığı anlamındaki bu kavramı ilkin Tunuslu Hayreddin Paşa ortaya attı. 1878'deki kısa Sadrazamlığında II. Abdülhamid'den hükümet işlerine karışmamasını istedi. Bu isteği kabul edilmeyince de istifasını verdi.

SÂDÂT Seyyidler. Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin'in soyundan gelenler ya da manen Hz. Peygamber soyuna bağlı gösterilenler. Bunlara birtakım ayrıcalıklar tanınır, her türlü yükümlülükten (vergi ve askerlikten) muaf tutulurlardı. Ancak Sâdât'tan sayılmak için Nâkibü'l-eşraf'tan seyyidlik belgesi (siyadet hücceti) alınması gerekliydi.

SADR Yargı başkanlığı. Kazaskerlik makamı demekti. "Sadr-ı Rûm" (Rumeli kazaskeri) on yardımcı yargıcın yer aldığı bir mahkemeye başkanlık ederdi. "Sadr-ı Anadolu" (Anadolu kazaskeri)nun yargı kurulunda ise yedi yardımcı yargıç vardı.

SADRÂZAM Osmanlı Devleti hükümet başkanının resmi unvanı. (Sadr: Ön, ileri, baş. azâm: En büyük sözcüklerinden, "En büyük başkan" anlamında bir bileşiktir.) Bunun yerine Vezir-i âzam dendiği de olurdu. Padişahın vekili sayılan Sadrâzam, bir yandan da yürütmenin başıydı. 1843’e dek çok zengin has’larla ve meşru rüşvetlerle geçinen Sadrâzamlara, bu tarihten itibaren ortalama bin altın lira dolayında aylık bağlandı. Birrkaç kez bu görevin adı "başvekil" olarak değiştirildi. Tanzimat Sadrâzamları Hey’et-i Vükelâ’ya başkanlık etmekle birlikte nâzırları atama yetkisi Padişaha aitti. Ancak 1908’den sonra Sadrâzamlar kabine kurma yetkisini kazandılar. Sadrâzam’ın buyrukları emr-i sâmi ve irade-yi âliye adlarını taşırdı.

SADRÂZAM DİVANI Sadrâzamların, yönetime ilişkin konuları görüşmek üzere düzenlediği toplantılar. Tanzimat’tan önce ise Sadrâzamlar kendi konaklarında, çeşitli sorunlar için haftada iki gün toplantı düzenlenler-di.

SADRÂZAM TELHİSÇİSİ Sadaret ten yazılar tezkireleri Saray’a götüren ve Mâbeyn’ce Padişah’ın görüşü derkenar edildikten sonra BabIâli'ye getiren görevli.

SADREYN iki başkan. Rumeli ve Anadolu Kazaskerlerini ortak adıydı.

SADR-I ANADOLU Anadolu kazaskeri.

SADR-I ESBAK Son azledilen sadrâzamdan önceki mazul sadrâzamlar ve geçmiş dönemlerde bu görevde bulunanlar.

SADR-I RÛM Rumeli kazaskeri.

SADR-I SABIK Görev başındaki Sadrâzam dan önceki sadrâzam.

SAF Asakir-i Mansure denen 19. yy kara ordusunda bölük yerine kullanılan deyim. 84 erden oluşan ve "yüzbaşı" unvanlı subayın komutasındaki en küçük birliklere deniyordu. Daha sonra bunun yerine bölük deyimi kabul edildi.

SAFER (ül-hayr) Kamerî ayların ikincisi. Muharremden sonra, Rebiülevvel'den öncedir. Yazışmalardaki işareti (S) harfiydi.

SAFF-I NİAL (saff-ı nal) Nal biçiminde oturma düzeni. Mevkiye veya yaşa göre baş köşede oturanın iki yanında yukarıdan aşağıya sıralanma biçimiydi. Osmanlı protokol görevlileri, meclis, hükümet vb. toplantılarında bu sıralamaya büyük titizlik gösterirlerdi.

SAH ÇEKMEK Belgenin doğruluğunu gösteren işaret. Fermanlar, beratlar ve önemli resmi evrak sah 'la onanırdı. Bunun için, fermanların arkasına beylikçi tarafından kalın kalemle oval bir çizgi ve bunun bir ucuna da "ba-ferman" yazılır ayrıca "sah resid" sözcüğü eklenirdi. Bundan sonrada mürekkep kurumadan üzerine altın rıh serpilirdi. Keçecizâde Fuad Paşa'nın Sadrâzamlığı'nda (1861 -62) sah yerine belgelere mühür basmak kural oldu.

SAHHAFLAR ÇARŞISI I. Dünya Savaşı'na dek Kapalı-çarşı içinde varlığını koruyan kitapçılar çarşısıydı. Bunlar, rasgele kitapları değil, yazı ve cilt sanatı bakımından veya eskiliği ya da konusu ile özgünlüğü olan çok değerli kitapları satarlardı. Bu tür kitaplara ise "Sahaf kitabı" adı verilirdi. Daha sonra bu çarşı, eski Hak-kâklar Çarşısı (Bayezid Camisinin bitişiği)'na taşındı.

SAHİB-İ ARZ Dirlik olarak toprağı yöneten ve öşrünü şahsî gelir biçiminde kullananlar. Tanzimat döneminde sahib-i arzlık dirlik uygulamasıyla beraber kaldırıldı.

SAHİB-İ DEVLET Sadrâzamların unvanlarındandı. Makamın yüceliğini ve yetkinliğini düşündüren (devletin sahibi anlamındadır) bir deyimdi. Kimi yazılarda geçerdi.

SAHİB-İ İMTİYAZ Osmanlı basın yasasına göre yayınlanan gazetenin üstünde adının yazılı olması gereken gazete sahibi.

SAHİLHANE Devlet adamlarının ve ricâlin Boğaziçi kıyılarındaki yalıları.

SAHİLHANE-İ SADR-I ÂLÎ Kendi yalısı olmayan Sadrâzamlara devletçe tahsis edilen Boğaziçi'ndeki yalı.

SAHİLSARAY İstanbul Boğazı'nın iki yakasındaki konaktan büyük ve bir ölçüde resmi niteliği de olan konutlar. Dolmabahçe, Çırağan, Beylerbeyi, Fındıklı... Sahilsayarlarının yanı sıra, Sadrâzamların, veliaht, şehzade ve Sultan hanımların da sahilsarayları olurdu.

SAHN DERSLERİ Medreselerin hariç ve dahil aşamalarında öğrenimini tamamlayanların Fatih'teki karşılıklı sekiz Medrese'ye (Sahn-ı Seman) geçerek okumaya başladıkları din bilimleri.

SAHN MEDRESELERİ Medreselerin hariç ve dahil aşamalarından sonraki yüksek öğrenime geçiş aşaması sayılan bölümler. İstanbul'daki başlıca Sahn Medreseleri, Sahn-ı Seman denen ve Fatih'in kurduğu dinî bilimlere özgü medrese ile, Sahn-ı Süleymaniye denen ve Kanunî Sultan Süleyman'ın kurduğu pozitif bilimlerin öğretildiği öğretim kurumuydu. Fatih Medreselerinde pozitif bilimlere özgü (tıp dışındaki bilimleri için) ayrıca bir Sahn daha vardı.

SAİB PAŞA KAİMESİ 1840'ta Maliye Nâzırı Saib Paşa'nın çıkarılan elle yazılı kâğıt para veya devlet tahvili.

• Kaime-i Nakdiye-yi Mutebere

SÂİ TEŞKİLATI Varlığını ve önemini 19. yy'da da koruyan en süratli posta örgütü. Belli aralıklarla posta konakları ve buralarda yola çıkmaya hazır bekletilen posta atları bulundurulur, sâi ya da tatar denen postacı, bir menzilden ötekine at koşturarak hizmet yapardı.

SAKO Tanzimat'ta moda olan, Sultan Abdülaziz'in de giydiği, pelerine benzeyen bol ve uzun bir ceket.

SALIPAZARI SARAYLARI Daha önce II. Mahmud’un kızı Âdile Sultan için 1859’da da Abdülmecid’in kızları. Münire ve Cemile Sultanlara tahsis edilen Fındıklı’daki saraylar.

SÂLİSE RÜTBESİ Sivil aşamalarındandır.

• Merâtib-i Mülkiye

SALMA Köyün ortak işi için, her köylüden durumuna göre alınan para. Osmanlılar zamanında devletin kimi ihtiyaçtan için de sık sık ek vergiler konur, bunlara da halk dilinde salma denirdi.

SALMA TOMRUK Tutukevlerine verilen ad. Bu tür hapishanelerdeki tutuklular, yapı içinde serbestçe gezebildiklerinden (içeriye salınmış bulunduklarından) asıl hapishanelere (tomruklara) göre bu ad uygun görülmüştü.

SALNÂME Yıllık. Başta Salnâme-i Devlet olmak üzere Osmanlı kumrularının birçoğu için bu ad altında yıllıklar çıkarıldı. Örneğin maarif salnâmesi, ilmiye salnâmesi gibi. Ayrıca vilayetler de sık sık Salnâme-i Vilayet adı altında yıllıklar çıkardılar.

• Vilayet Salnameleri

SALNÂME-İ DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYE İlki 1847'de, Ahmed Vefik Efendi (Paşa) tarafından hazırlanan, sonraki yıllarda da çıkarılan devlet yıllığı. Bunlar devletin genel yapısını, vilayetlerdeki organizasyonları, yönetim, eğitim kurum ve kadrolarını veren en sağlıklı kaynaklar sayılmaktadır. Devlet Salnâmeleri 1912’ye dek kesintisiz çıkarıldı. Bu amaçla Sicil-i Ahval Dairesi’nde bir de kurul görevlendirilmişti.

SALTANAT Padişahlık yetkilerini her alanda koşulsuz kullanma. Tanzimat öncesi padişahlar daha kişisel saltanatları temsil ederlerken II. Mahmud'la başlayan kurumlaşma süreci, Abdülmecid’in mutlak yetkileri bir ölçüde bölüşme anlayışı ile hızlandı. Saltanat olgusu birçok kurumlara kısmî yetki dağılımlarına dayanan en büyük ve yetkin kurum durumuna geldi. Kanun-ı Esasi ise saltanata birtakım kısıtlamalar getirmeyi başardı.

SALTANAT ARABASI Son dönem padişahlarının resmi törenlerde bindikleri atlı araba. Daha eskiden "gerdüne-i saltanat" denen, kumaş kaplı, sırma işlemeli çok süslü bir araba türü bu amaçla kullanılırken, Tanzimat'ta, dört atla çekilen fayton türünden araba tercih edilir oldu. Sırma cevaplı seyis ve arabacının arkasındaki tenteli bölümde Padişah yer alır, karşısında da kimi zaman bir şehzadesi bulunurdu. Bu arabayı, atlara binmiş devlet erkânı izlerdi. Ayrıca, saltanat arabasının çevresinde çok sayıda mızraklı süvari askerleri ile hassa askeri bulunurdu.

SALTANAT KAYIĞI On üç çifte kürekli, kıç tarafında padişaha mahsus süslü bir tentesi bulunan gezinti kayığı. Bir adı da Kancabaştı. İstanbul'da Boğaziçi ve Haliç'te yapılacak kısa gezintilere mahsustu. Kayığa binen padişahın ön tarafında saray ağaları yer alır, Kırlangıç denen refakatçi kayıkta da Saray İmamı ile öteki görevliler bulunurdu. Ayrıca önden ve arkadan başka kayıklar da gezi konvoyunu tamamlardı.

SALYÂNE Tanzimat'tan önce birçok görevlilere yıllık biçiminde bırakılan vergi gelirleri. Öşrü dirlik sistemi dışında tutulan eyaletlerin bu tür gelirlerinden bir bölümü salyâneye ayrılır, kalanı devlet bütçesine aktarılırdı. Mısır, Yemen, Habeş gibi birçok Müslüman ülkede bu sistem uygulanmıştı.

SANAYİ-İ NEFİSE MEKTEB-İ ÂLÎSİ Güzel Sanatlar Yüksekokulu. 1877'deki ilk girişim sonuçsuz kaldı. 1882'de, aynı zamanda Müze-i Hümayun Müdürü olan Osman Hamdi Bey, bu okulu kurmakla görevlendirildi. 1883'te Çinili Köşk'ün yanına okul binası yapıldı ve 50 öğrenci ile öğretim başlatıldı. Bu yıllarda resim, mimarlık ve heykeltıraşlık bölümleri vardı. 1887‘de Ticaret Nâzırlığı'ndan ayrılarak Maarif Nâzırlığı'na bağlandı.

SANAYİ-İ NEFİSE TALİMÂTI 17 Ekim 1876'da çıkarıldı. Amacı, güzel sanatlar okulunun açılmasıydı. Fakat Osmanlı-Rus Savaşı yüzünden bu amacın gerçekleşmesi gecikti.

SANAYİ MEKTEBİ Teknik okul. İlkini 1860'da Midhat Paşa Rusçuk'ta açtı. Amaç, kimsesiz çocukları okutmak ve meslek sahibi yapmaktı. Benzeri okullar ülkenin diğer büyük kentlerinde de açıldı.

Terzilik, kunduracılık, araba yapımcılığı, mürettiplik, litoğrafyacılık, dokumacılık... bölümleri vardı. Bu okulların asıl adı Islahhane idi.

SANCAĞ-I SEBZ Yeşil bayrak. Tanzimat öncesinde Sadrâzamlara özgü yeşil renkli bayrağın adıydı.

SANCAK Vilayetten küçük, kazadan büyük yönetim birimi. Son dönemlerde aynı anlamda "liva" deyimi kullanıldı. Sancak yöneticisine mutasarrıf denirdi.

SANCAK BEYİ 19. yy başlarına kadar, beş on kazalık bir bölgenin yönetiminden sorumlu, aynı zamanda bölgedeki tımarlı askerlerin komutanı sayılan görevliler. 18. yy sonlarından itibaren bunun yerine "mutasarrıf" unvanı geçerli oldu.

SANCAK-I ŞERİF Hz. Peygamber'e ait olduğu kabul edilen siyah renkte, softan yapılmış, asıl adı "Ukab" olan ünlü bayrak. 1593'te Şam'dan İstanbul'a getirildi. Aynı yıl Avusturya savaşı için cepheye gönderildi. Daha sonra sürekli İstanbul'da, Topkapı Sarayı'nda muhafaza edildi. Padişah veya Serdar-ı Ekrem'le birlikte savaşlara gönderilmesi gelenekleşti. Birçok olayda da manevi gücünden (Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında görüldüğü gibi) yararlanıldı. Muhafaza edildiği yerden çıkarılması (Sancak-ı Şerif İhracı), uğurlanması (Sancak-ı Şerif Merasimi) başlıbaşına geleneklerden oldu. Son kez 1826'da çıkarıldığında, Sultanahmed Camisi minberine dikilmişti. Topkapı Sarayı Bâbüssaade'si önünde dikildiği yerde ise nöbet tutulurdu. 1908'de buraya bir taş kondu. "Liva-yı Saadet" de denirdi.

SANDAL BEDESTENİ Sandal denen kıymetli ipek kumaşların satıldığı bedesten. Kapalıçarşı içinde özel bir handır.

SANDALİ-İ HÜKÜMRÂNİ Saltanat koltuğu. Padişahın mutlak hükümdarlık erkine ortak olacak (taht ortağı sayılacak) derecede yönetimde etkin Sadrâzamların zamanında, Sadaret anlamında kullanılırdı.

SANDAL-İ NEVRESM-İ HÜMAYUN Saltanat kayığı.

SANDIK EMİNİ Belediyelerin ve benzer kuruluşların akçalı işlerinden sorumlu memurlar (muhasebe şefleri).

SANDIKLI II. Mahmud dönemi altın paralarındandı. Çevresindeki süslerden dolayı bu adla tanınmıştı. Asıl adı hayriye altınıydı.

SÂNİYE RÜTBESİ Sivil aşamalardandır.

• Merâtib-i Mülkiye

SARAKAT-I TİCARİYE 1839'dan önce ithal edilen mallar üzerinden alınan bir gümrük resmi. Müslüman tüccarlar için 1/40, reaya için % 5, yabancı tüccarlar için de % 10 oranındaydı. Zekât-ı aşir de deniyordu.

SARAY Monarşik yönetimde hanedan ailesinin oturduğu görkemli ve büyük konut. Toplumdaki gelişmeye koşut olarak zenginleşen aileler de sarayı örnek alarak kendi aileleri için konak ve mâlikâneler yaptırırlardı.

SARAY AĞALARI Saray'da görevli ve ağalık unvanını almış bulunanların ortak adı. Eski enderun ağaları, zenci ve ak hadım ağalarla kapıcılar, saray ağalarının başlıcalarıydı.

SARAY ÇENGİSİ Yetenekli cariyelerden yetiştirilen, Padişahı, Kadınefendileri, Valide Sultanı, oyun oynayarak eğlendiren kızlar. Zil, maşa, kaşık çalarlar, kemer ve bol yanlı eteklik kullanırlardı.

SARAY HAYATI Özel ve resmi yaşamın içiçe olduğu, yönetimin ve egemenliğin odağı sayılan ve belli yasalarla geleneklere dayanan, saraya özgü yaşama düzeni. Türkiye'deki saray hayatı, 6 Mart 1924'te Halife Abdülmecid'in yurt dışına çıkarılması ile sona erdi.

SARAY-I ÂMİRE Sultanlık Sarayı. Aynı anlamda Saray-ı Cedid-i Âmire, Saray-ı Cedid-i Sultanî de denirdi. Top-kapı Sarayı'nın resmi adıydı. Buraya, Yeni Saray adı da verilmiştir.

SARAY-I ATİKA-YI ÂMİRE Eski Sultanlık Sarayı. Fatih tarafından Bayezid semtinde yaptırılan ilk saraydı. Sonraki yüzyıllarda, ölen veya

tahttan indirilen padişahların ailelerine tahsis edildi. En son yandı ve yerine Bâb-ı Seraskeri yapıldı.

SARAY-I HÜMAYUN-I MÜLÛKÂNE 19. yy da, Padişahların oturdukları sarayların resmi adı.

SARAYLI Saraya mensup kadın. Sarayda yetiştirildikten sonra dışarıya gelin çıkan hanımlara denirdi. Bunlar genellikle memurlarla evlenirlerdi. Saraylıları tanıtan başlıca özellik, yaşmak ve feraceleri idi.

SARAY USTASI Saraydaki kalfa denen ve padişahın özel hizmetinde bulunan câriyelerin büyükleri.

SARIK Kavuk, börk, külah, fes... gibi başlıkların çevresine sarılan tülbentten abani veya şaldan kumaş. Bunun yerine Arapça "amame" deyimi de kullanılırdı. Sarıklar biçimlerine göre: Silme, burma, dardağan, elifi... gibi birçok adlar alırdı. Ulema beyaz, tarikat mensupları değişik-renklerde sarık sararlardı. Resmi törenlerde ise ulema taylesan (sarık ucu) bırakırdı.

SARIK ALAYI Padişahın Cuma Alayı'na çıkmazdan önce, gideceği camiye iki Hasodalı çavuş tarafından, biri sorguçtu diğeri sorguçsuz iki sarığının yol boyunca biriken halka gösterilerek götürülmesi töreni. Amaç, padişahın geçeceği yerlerde halkın toplanmasını sağlamaktı.

SARRAFİYE İstanbul'daki bankerlerden alınan borca karşılık ödenen yıllık faiz. Bunun yerine "akçabaşı", "güzeşte", "senelik nemâ" da denirdi.

SAYD-I MAHÎ Deniz, nehir ve göl balık avcılığı. Bu avlardan elde edilecek gelirler karşılık gösterilerek Osmanlı Devleti Doyçe Bank'tan borç almış, bu nedenle de "Dersaadetvetevabii rüsum-ı saydiyyesi" rüsum-ı sitte'den sayılarak sonunda Düyun-ı Umumiye'ye bırakılmıştı. 19. yy sonlarında, yalnız Karadeniz'deki balık avcılığından elde edilen gelir (vergi olarak) böş yılda ortalama 135.000 altındı. 1881 'de çıkarılan Sayd-ı Mah! Nizâmnâmesi, avlanan balıkların satış bedelinden % 20'sinin vergi olarak devlete ödenmesini öngörüyordu.

SÂYE-İ ATIFET-VÂYE-İ CENAB-I PADİŞAHI iyiliği ve verimliliği herkesten üstün padişahın sâyesinde. Resmi yazılarda sıkça kullanılırdı. Her görevin ve terfinin, bu şekilde yorumlanması kuraldı. Aynı anlamda: "Sâye-i kemahat-sermaye-i..." "sâye-i şevket-vâye-i Cenâb-ı tâcidârî ", "sâye-i maarif-vâye-i.." deyimleri de kullanılırdı.

SA’Y-İ MİRİ Devlet adına harcama yapan ve hesap tutan emin ve müteahhitlerin harcama defterlerinden toplam masraftan bir kısmının ödenmemesi. Her sorumlunun bir ölçüde yolsuzluk yapmış olabileceği kabul edilerek sözde bu önlemle devletin zarara sokulması engellenirdi. Ancak asıl neden, devletin ödeme güçlüğüydü.

SEBİL Hayır için su dağıtılan özel vakıf kurumu. Üstü kubbeli, çevresi parmaklıklı, yol kenarlarında ve köşebaşlarında yapılırdı. İçerideki sebilci, maşraba ile gelip geçenlere su verirdi.

SECCADECİBAŞI Padişahın namaz seccadesini seren, Cuma selâmlıklarında önceden camiye giderek Hünkâr Mahfili’nde gerekli hazırlıkları yaptıran ve padişahın güvendiği kişilerden olan saray görevlisi.

SEDYE 19. yy sonlarına kadar yalnız Beyoğlu semtinde kullanılan bir taşıma aracı. Hammallar, önlü arkalı tuttukları sedye ile, bu semtteki yokuşlarda, dar ve bozuk kaldırımlarda, yaşlı, nâzik kadın, erkek ve çocukları, bir yerden başka bir yere götürürlerdi. Özellikle de Beyoğlu kiliselerine gitmek isteyen yaşlı Rum kadınları sedyeyi tercih ederlerdi. Sedyelerle taşıma yapılan yerlere arabalar kolay giremezdi.

SEFARET-İ SENİYE Osmanlı Devleti büyükelçiliği. Londra, Paris, Viyana... gibi Avrupa başkentlerindeki Osmanlı büyükelçilerine deniyordu.

SEFARETNÂME 19. yy başına kadar, geçici görevle ya da daimî elçi sıfatı ile Avrupa’ya giden Osmanlı elçilerinin hazırladıkları diplomasiye, bir ölçüde de görgü, bilgi, toplum yaşamı ve coğrafyaya ilişkin konuları içeren uzun raporlar. Bu muhtıralar, Türkiye’deki olumlu gelişmelerin birçoğuna esin kaynağı olmuştur.

SEFARET TERCÜMANLARI İstanbul'daki elçiliklerin çevirmenlik işlerini gören Osmanlı uyruklu, dil bilen kişiler. Bunlar, yabancı metinleri Türkçe'ye çevirip Osmanlı hükümetine sunulacak duruma getirdikleri gibi, görüşmelerde de bulunurlar fakat daha da önemlisi, Osmanlı devlet adamları üzerinde etkili olurlardı. II. Abdülhamid zamanında bu etkinlik iyice arttı. Çünkü, büyük devletlerin İstanbul'daki elçileri, Osmanlı Sadrâzamı ve nâzırları ile görüşmeye tenezzül etmemeye başladıklarından, ilişkileri tercümanlar yürütür olmuştu. Fakat bunlar da son derece küstah, Osmanlı uyruğunda bulunmalarına aldırış etmeden, makamlara girip çıkarlar, siyasi pazarlıklarda bulunurlardı. Sefaret tercümanları genellikle Rum'du.

SEFERBERLİK Tüm askerî güçlerin, yedekleriyle birlikte savaşa hazır duruma geçirilmesi. Osmanlı Devleti; son büyük seferberliği, I. Dünya Savaşı'na katıldığı günlerde ilân etmişti. Bu nedenle de halk bu savaş dönemine "seferberlik" adını vermişti.

SEFERLİ 19. yy başlarına dek Osmanlı Sarayı'ndaki enderun örgütünün bir bölümü. Seferli odası (koğuşu), seferli ağaları seferli kethüdası vb. deyimler, bu örgütle ilgiliydi.

SEKBAN-ICEDİD Yeniçeri Ocağı'nın 65. ortasına yazılı olan askerlere sekban deniyordu. Bunlar, barış zamanlarında padişahla ava giderlerdi. II. Mahmud'un tahta çıktığı sırada Alemdar Mustafa Paşa, sekbanları eğitime alarak yeni bir ocak oluşturmayı denedi ve bu adı verdi. Ancak ölümüyle sonuçlanan olaydan sonra bu ocak kaldırıldı.

SELAHİYET-İ VÂSIA En geniş yetki. Osmanlı Padişahı'-nın yetkisi için uygun görülen bir deyimdi. Tanzimat, birtakım kurumlar getirmekle birlikte Padişahın geniş yetkisini de kabul ediyordu.

SELÂM AĞASI Sadrâzam'la nâzırların (eskiden vezirlerin) protokol işlerine bakan görevliler. Gelen konukları karşılamak ve makama çıkarmak, başlıca işiydi.

SELÂM ÇAVUŞU Törenlerde Padişaha ve Sadrâzama ilk alkışı tutan ve herkesin alkışlamasına öncülük eden asker.

SELÂMET AKÇASI Derbent ve geçitlerde alınan bir vergi. Tanzimat döneminde kaldırıldı.

SELÂM-I ŞÂHÂNE Padişahın, mutluluk, başarı, iyilik dileği ve selâmı. Bir görevi gereği gibi yerine getiren yetkililere yazılan fermanlarda geçerdi.

SELÂMLIK Türk konaklarında erkeklere ayrılan ön bölüm. Burası aynı zamanda resmi işlevi bulunan bir daire gibiydi. Kimi nazırlar, günlük çalışmalarının bir bölümünü kendi selâmlıklarında sürdürürlerdi. Konağa gelen erkek konuklar burada ağırlanır, törenler de yine burada yapılırdı.

SELÂMLIK RESM-İ ALİSİ Kısaca selâmlık resmi de dendiği olurdu. Padişah'ın cuma namazını kılmak üzere Saray'dan ayrılıp bir câmiye gidip dönmesi sırasındaki törene denirdi.

• Cuma selamlığı

SELÂTİN CÂMİİ Padişahlar tarafından yaptırılan camiler. Bunları diğerlerinden ayıran başlıca özellik, minarelerinin ve şerefelerinin birden fazla olmasıydı. Ayrıca selâtin camilerde hükümdarın namaz kılması için bir bölüm de bulunurdu.

• Hünkâr Mahfili

SELÂTİN EVKAFI Padişahlar tarafından tesis edilen vakıflar.

SELH Arap aylarının son günü. Ayların 29 veya 30. günlerinde yazılan belgelerdeki tarihlerde görülür. Örneğin selh-i receb, recebin sonuncu günü anlamındadır.

• Gurre

SELİMİ KAVUK Osmanlı padişahlarının çoğu tarafından resmi başlık olarak kullanılan, uzun, üstü geniş bir kavuk. Önüne sorguçlar takılırdı.

SEMAHATLÛ Yazılarda, Rumeli ve Anadolu kazaskeri pâyesindeki ilmiye mensupları için kullanılan elkap. "Semahatlû efendim hazretleri" biçiminde yazılırdı.

SEMAİ KAHVESİ İstanbul’da, başkente gelen saz şairlerinin toplandıkları özel kahvehanelere deniyordu. Bunlar, 19. yy’da ortaya çıktı. Ozanlar, karşılıklı semailer çalıp okudukları için de bu adı aldı. Geçen yüzyılın halk ozanlarından birçoğu, Tavukpazarı’ndaki Semai Kahvesine bir süre devam etmişlerdi. Bunlara "Âşıklar Kahvesi" de deniyordu. 1908’den sonra sayıları azaldı ve unutuldu.

SEMANİYE MEDRESESİ Yunan felsefesinin ve İslâm felsefesinin ayrı ayrı okutulduğu, kıyaslama ve tartışma metodlarına bir ölçüde yer verilen, bu amaçla da Haşiye-i Tecrid, Şerh-i Mevakif, Hidaye, Ekmel... benzeri fıkıh kaynaklarının okutulduğu medreseye deniyordu.

• Sahn Medreseleri

SENE Yıl ve takvim. Osmanlılar’da kullanılan başlıca takvimler: Sene-i Hicriye-i Kameriye (Ayın hareketine dayalı ve başlangıcı Hicret olan), Sene-i Hicriye-i Şemsiye (Başlangıcı Hicret olan ve güneşin hareketine uydurulmaya çalışılan), Sene-i Şemsiye-i Maliye (Maliye işlerinde kullanılan), Sene-i Rumiye (Sene-i Maliye'nin yerini alan), Sene-i Miladiye (Miladi esasa dayanan) idi.

SENEDAT-I RESMİYE Resmi belgeler. Tapu senedi anlamında kullanılmıştır. 1875'te Mecelle Cemiyeti’nce kararlaştırıldığı biçimde, Defterhane'den (Defter-i Hakanı Nezâreti'nden) her çeşit emlâk için düzenlenmesi öngörülen İlk tapu senedi örnekleridir.

SENED-İ HAKANÎ Defterhane'den verilen ve tapu senedi geçerliliğinde olan mülkiyet belgesi. Tanzimat döneminde verilmeye başlandı. 1856’da buna ilişkin bir de yasa düzenlendi.

SENE-İ CEDİDE RİKÂB RESMİ Yeniyıl kutlama töreni. Saray’da padişahın huzurunda yapılır, Sadrâzam'dan itibaren devlet adamları, ilmiye ve ordu mensupları protokole göre tebrikte bulunurlardı. Bu vesile ile Padişah nişan ve madalyalar verirdi. İlk madalya 1845’te böyle bir tören sırasında dağıtıldı.

SENE-İ MALİYE 1790'da kullanılmaya başlandı. Bir adı da Rumî tarihtir. Şemsi (güneş) ayları esasına göre hesaplanan ve 13 Mart yılbaşı

kabul edilen bir sistem. Miladî seneden başlıca farkı ikisi arasında (hicretin başlangıç sayılmasından dolayı) 584 yıllık bir açıklık olmasıydı. Bu sistem 1871 'de Cevdet Paşa tarafından yeniden düzenlendi. Bundan sonra daha çok Sene-i Rumiye adı ile kullanıldı.

SENG-İ İBRET Topkapı Sarayı Ortakapısı önündeki ibret taşı. Suçluların kesik başlan bunun üstünde halka gösterilirdi. Tanzimat döneminde suçluların başlarının kesilmesi ve burada halka gösterilmesi yasaklandı. İbret taşı da kaldırıldı.

SENİYYÜ’L-HİMEMA DEVLETLÛ İNAYETLÛ ATÛFETLÛ Bâbıâli’den mâbeyn başkâtibine hitaben (saraya) yazılan tezkirelerin geleneksel hitap sözü. Bu hitaba bağlı olarak mabeyn başkâtibinin adı eklenmez "efendim hazretleri" denilirdi.

SEPET Osmanlı bürokrasisinde kimi belgelerin ve açık kadroların saklandığı özel sepetler. Sepet tımarı demek, sahibi ölmüş ve başkasına verilmeden beklemeye alınmış dirlik anlamındaydı.

SER Baş, başkan, âmir anlamlarında birçok kurumda geçerdi. "Ser-karin", "ser-kâtip", "ser-hulefa", "ser-tabib", "ser-mimar", "ser-mûneccim" vs. gibi.

SERASER Üzeri altın ve gümüş işlemeli ipekli kumaş. Padişahlara özgü kürkler, bu kumaşlara kaplanırdı. Ayrıca ödül (hil’at) olarak giydirilen kürkler de sera-serle kaplı olabilirdi.

SERASKER Savaşa gönderilen (Sadrâzam dışındaki) vezirlere verilen komutanlık unvanı. II. Mahmud, kurduğu Asakir-i Mansure’nin komutanına da bu sanı verdi. Anlamı, başkomutandı. Daha sonra düzenli ordular kurulunca milli savunma ve genelkurmay başkanı görevlerini birlikte yürüten komutana da bu ad verildi ve serasker paşa dendi.

• Bâb-ı Seraskerî

SERBESTÎ-İ KÜŞAD NİZÂMNÂMESİ Türkiye’de özel basımevlerinin açılmasına izin veren ve basımevleriyle ilgili yasal düzenlemeler getiren 1857 tarihli tüzük.

SERBESTÎ-İ MATBUAT Basın özgürlüğü. Bu konu, Âli Paşa'nın basına koyduğu kısıtlamalardan sonra, 1870'li yıllarda uzun zaman basında tartışıldı.

SERBEST MÜBADELECİ MÜELLİF Kapitülasyonlardan yararlanarak her türlü ticareti yapma hakkını elde eden yabancı tüccarlara deniyordu.

SERBEVVABİN-İ DERGÂH-I ÂLİ Saray kapılarını bekleyen ve ek hizmetler gören "bevvabin" (kapıcılar) bölüklerinin subayları. Aynı anlamda Dergâh-ı Âli kapıcıbaşıları sanı da kullanılmaktaydı. 19. yy başlarında bunlara asıl görevlerinden ayrı birçok işler verildi. Özellikle de mübaşir olarak kullanıldılar. Ayrıca, taşra'daki âyân ve derebeyi soylulara da bir pâye olmak üzere kapıcıbaşılık (serbevvabin) sanı ihsan edilmesi gelenek oldu. 1839'dan sonra, bu uygulamalar kaldırıldı. Serbevvabin sayısı kırkta donduruldu. Bu ad da "serbevvabin-i nikâb-ı hümayun-ı mülûkâne" olarak değiştirildi. 1908'de ise kaldırıldı.

SERÇEŞME Rumeli'ndeki milis birliklerinin komutanları. Örneğin, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Mısır'a gitmezden önce memleketinde serçeşme idi.

SERDAR Ordu komutanı. Osmanlı birliklerinden bir bölümüne, Serasker'e ya da Serdar-ı Ekrem'e bağlı olarak komuta eden yüksek rütbeli subaya deniyordu.

SERDAR-I EKREM Büyük başkomutan. Eskiden, Padişah adına Osmanlı ordularının komutanlığı görevini üstlenerek sefere çıkan Sadrâzamlara deniyordu. Tanzimat döneminde ise asker sınıfından komutanlara özgü başkomutanlık rütbesi sayıldı. Kırım, Osmanlı-Rus, Yunan Savaşları'nda, Osmanlı ordularını yöneten büyük başkomutanlara "serdar-ı ekrem" denildi.

SERDEFTER-İ EŞKIYA Ayaklanmacıların en başında yer alan. Asıl elebaşı.

SERDENGEÇTİ Akıncıların, düşman içlerine korkusuzca dalan ve mutlak ölümü göze alan küçük birliklerindeki gönüllüler. Daha sonra Yeniçerilik içinde bir rütbe oldu. Bu ocakla birlikte tarihe karıştı.

SERETİBBA Hekimbaşı'ya "seretibba-yı hassa", "sertabib-i şehriyârî" de deniyordu.

SERGİ Yeniçerilik'in kaldırılmasından önce kimi ocak askerlerinin üç aylık maaşları. Tanzimat döneminde ise hazine tahvillerine dendi.

SERGİ-İ UMUMİ-İ OSMANÎ Osmanlı genel fuarı. İlki 1863'te Sultanahmed Meydanı'nda açıldı. Ülkenin her tarafından getirilen sanayi ve sanat ürünlerinin sergilenmesi gözetildi ve bu amaçla otuz bin İngiliz altını harcandı. Sonraki yıllarda da benzeri sergiler açıldı.

SERGİ MUHASEBESİ II. Mahmud döneminde kurulan yeni maliye örgütünde, hazineden çıkan paraların senetlerini düzenleyen ve hesaplarını tutan birimdi. Bu birimin başında "sergi nâzırı" vardı.

SERHAD Sınır. Osmanlı Devleti ile komşu devletin toprak çizgisi demekti. Buralardaki nöbetçi askerlere de "serhad kulu" deniyordu.

SERHAFİYE Saraya gizli haber ulaştıran hafiye örgütünün başı. II. Abdülhamid, Zabtiye subayları arasında geniş bir hafiye örgütü kurmuş, en güvendiği birisini de serhafiye atayarak ülke genelinde olup bitenleri ve özellikle de aleyhindeki gelişmeleri öğrenmeye çalışmıştı.

SER-İ KÂR iktidar ve işbaşı. Sık sık Sadrâzamlık, nâzırlık görevleri alan, dolayısıyla uzun süre iktidarda etkin olan Osmanlı devlet adamları için bu san verilmekteydi. Örneğin Küçük Said Paşa bunlardandı.

SERİR-ÂRÂ-I HİLAFET VE SALTANAT Halifelik ve Sultanlık makamında bulunmak. Tahta çıkma, padişah ve halife olma anlamında kullanılırdı.

SERKÂTİB-İ HAZRET-İ ŞEHRİYÂRÎ Padişahlık başkâtibi.

• Başkitâbet-i Celile

SERKURENA (-yı Hazret-i Şehriyârî) Karinlerin başı. Serkurena bâlâ veya vezir rütbesinde olurdu.

SERMAYEDARAN-I ECANİB Yabancı sermaye temsilcileri. 19. yy sonlarında ve 20. yy başında, İstanbul'daki bankerlerle ortak şirketler kuran ve özellikle de taşkömürü başta olmak üzere maden işletmeciliklerine ilgi duyan yabancı sermaye temsilcilerine deniyordu.

SERMUHARRİR Başyazar. Tanzimat ve sonrasında çıkan büyük gazetelerde, gazetenin izlediği siyaset doğrultusunda yazılar yazan ve yaşadığı dönemin başlıca yazarlarından olan gazetecilere deniyordu.

SERNÂME Resmi yazı başlığı. Bu başlık, görev unvanlarına göre belirlenen elkap kullanılarak kaleme alınırdı. Örneğin Padişah a hitaben yazılacak bir yazıda sernâme: "Atebe-yi felek, mertebe-i hazret-i zillullahiye"; bir valiliğe sunulacak yazıda ise "...Vilayet celilesine" biçimlerinde olurdu. Sernâmelerin yazılışında küçükten büyüğe ve büyükten küçüğe hitap ilkelerine de dikkat edilirdi. Örneğin, Sadaret ten nezâretlere yazılan belgelerde "celile" deyimi, nâzır, vezir rütbesinde ise kullanılır, değilse "... Nezareti cânib-i vâlâsına" deyimi kullanılırdı.

SERSERİ ve MAZANNE-İ SU'-EŞHAS İşsiz güçsüz, fakat çalışabilecek yaşta ve kuvvette olanlar. Bunlar, her türlü kötü eylemi yapan, hırsızlık, taşkınlık olaylarını düzenleyen kişiler bilinirdi. Sayıları giderek arttığından 1909'da bu adla bir de yasa çıkarılmıştı.

SERYÂVER Padişah'ın, veliaht'ın, Sadrâzam ın yanındaki emir subayları.

SETRE Düz yakalı, önünde çok sayıda ilik düğme bulunan, çuhadan yapılma Batı tarzı giysi. Tanzimat'tan başlayarak, her aşamadaki devlet memurları setre giymişlerdir.

SEVAD-I ÂZAM Büyük kentte yaşayan nüfus kitlesi. Yoğun kalabalık.

SEVAÎ ŞALVAR Saraylı hanımların giydiği, değerli kumaştan bir şalvar türü.

SEYFİYE Asker sınıfı. II. Mahmud'dan itibaren yeni ordu örgütüne bağlı olarak en küçük rütbedeki subaylardan müşire kadar olan subay ve paşalar bu sınıfı oluşturmaktaydılar. Mülkiye ve ilmiye sınıfları ile seyfiye sınıfı arasındaki rütbe koşutlukları zaman zaman çıkarılan tüzük ve talimatlarla düzenlendi.

• Merâtib-i Mülkiye ve Askeriyye

SEYMEN Atlı jandarma. Sekban'dan bozma bir ad olan bu deyim, 19. yy'ın ikinci yarısında kasaba ve köy yollarında atlı güvenlik denetimi yapan zabtiyeler için kullanıldı.

SEYYİD Hz. Hüseyin'in (Peygamber'in torunu) soyundan gelen veya geldiği kabul edilen kutlu kişi. Seyyidler, her türlü vergiden muaf tutulurlar, toplumda saygı görürlerdi.

• Sülale-i Tayyibe
• Şerif

SIBYAN BÖLÜKLERİ 1832'de Selimiye kışlasında, Hassa Müşiri Ahmed Fevzi Paşa tarafından açılan Süvari Subay okulu. Buradaki bir Hassa Alayı'nın özel bir taburu, özel eğitime alınarak süvari subayı yetiştirilmesi öngörülmüştü.

SIBYAN MEKTEBLERİ Geleneksel Osmanlı ilköğretim kurumu. Çoğu, camilerle içiçe veya yanyanaydı. Ümmet terbiyesi esasına dayalı eğitim verirdi. Tanzimat, bu okullara ilişmeden ibtidaî denen yeni ilkokulları açma yolunu izledi. Çok ilkel koşullarda eğitim-öğretim veren Sıbyan mekteblerinin iyileştirilmesi işi ancak 1908'den sonra ele alınabildi. Tek derslikli olan bu okullar ücretliydi. Sabahtan ikindiye kadar, aralıksız ders yapılır, bütün sınıflar bir arada okurdu. Görülen başlıca dersler, elifba, Kur'an, yazı, ilmihal, hesap'tı. Amaç, hatim indirmek, okur yazar olmaktı. Dayak bu okullar için meşru bir eğitim aracıydı.

• Falaka

SIĞIR DİLİ Uzunlamasına (bloknok gibi) açılan kitap ve defterler.

SIHRİYET-İ SENİYE Osmanlı Hanedanı'ndan kız almak (Sultan Hanım'la evlenmek) ve Saray'a damat olmak. Bunun öbür türlüsü, yani Saray'a (padişaha veya şehzadelere) kız vererek akrabalık tesisi resmen yoktu.

SIKMA 19. yy da uzun zaman askerlere giydirilen kalçadan dize kadar bir ölçüde bol, paçaya kadar olan kısmı ise çok dar bir şalvar tipi.

SIR KÂTİBİ Tanzimat'a kadar Bâbıâli ile Saray arasındaki gizli yazışmaları yürüten sekreter. Tanzimat'ta bu görevi de kapsayacak şekilde mâbeyn başkâtipliği kuruldu.

SIRP BEYİ Özerk Sırbistan Eyaleti'ni Osmanlı Devleti'nin bir memuru sıfatıyla yöneten Sırp soylusu. A. Karayorgi, Mihail Obrenoviç en tanınmışlarıdır.

SİCİL Osmanlı bürolarından kimilerinde tutulan kayıt. Divan-ı Hümayun, Şer'iye Mahkemeleri ve nüfus idarelerindeki kayıtlar sicil sayılıyordu.

SİCİLL-İ AHVAL (-i Memurin) Devlet memurlarıyla ilgili sicillerin tutulması için 1879'da kurulan daire. Her memurun özgeçmişi kütük defterine yazılarak birer sicil numarası verilmişti.

SİKKE Altın ve gümüşten basılan para. Osmanlılarda asıl para birimleri her dönemde altından ve gümüştendi.

SİKKE DARBI Bağımsızlık belirtisi olarak hükümdarın adını taşıyan altın ve gümüş para basımı. Osmanlı padişahlarının hepsi, kendi adlarına para bastırmışlardır. Mısır Valisi (Hıdivi) İsmail Paşa'nın da bu yoldaki isteği, önemli bir sorun olmuştur.

SİKKE TAĞŞİŞATI Paranın ayarını düşürmek.

• Mağşuş sikke

SİLAHDAR AĞA Padişahın kılıcını taşıyan, silahlarını muhafaza eden ve ona yakın görevlilerden sayılan Saray (Enderun) ağalarındandı. Törenlerde at özerinde padişahın kılıcını taşırdı. 1830'da Silahdarlık kaldırılarak yerine Enderun Nâzırlığı, bir süre sonra da Mâbeyn Müşirliği kuruldu.

SİLAHŞOR (-an-ı Hassa) Padişahın özel muhafızlarına verilen unvan. 1908'den sonra kaldırıldı.

SİLİSTRE MADALYASI Ünlü Silistre kuşatması (Osmanlı-Rus Harbi) ardından çıkarılan 1854 tarihli altın ve gümüş iki tür madalya.

SİLOĞOS 1850'li yıllarda İstanbul'daki Rumlar'ın, Avrupa'daki örneklere göre kurdukları bilim ve edebiyat cemiyeti.

SİLSİLE Her yıl ilmiye sınıfı mensupları için düzenlenen atama, terfi ve azil cetvelleri. Şeyhülislâmlık'ça hazırlanır ve alt aşamalardan yukarıya doğru, mansıp ve pâyelerin dağılımını gösterirdi. Silsilelerin hazırlanmasında, son dönemlerde birçok haksızlıklar ve kayırmalar yapılmaya başlandı.

SİLSİLE-İ MERATİB Rütbelerin (aşamaların) üstten asta doğru sıralanışı. Görevler ve sorumluluklar da buna bağlı bir dağılım gösterirdi.

SİMKEŞHANE Gümüş atelyesi. Bayezid'deki resmi gümüş tel imalatı yeriydi. 1867'de devletçe para yardımı yapılarak yeniden Canlandırılması öngörüldü. Resmi giysilerle sancakların işlemelerinde kullanılacak gümüş tellerin (sırma) yapılması bir süre burada yürütüldü.

SİNOP MADALYASI 1853'te Rus baskını nedeniyle tunçtan yapılan küçük bir madalya.

SİPAHİ Atlı asker. Yeniçeri statüsünde bir kısım atlı askere bu ad (kapıkulu sipahisi) verildiği gibi, topraklı askerlere (tımarlı sipahi) de denirdi. Tanzimat'tan önce her ikisi de kaldırıldı.

SİRKAT-I MÜEVVEL Hırsızlığın bir başka türlüsü. Abdülmecid, halkın soyulmasına ve yoksul düşmesine başlıca neden gördüğü iltizam sistemi için bu deyimi uygun görmüştü.

SİS Adana'ya bağlı Kozan'ın eski adı. 19. yy'da Kozanoğulları'nın derebeyliklerini sürdürdükleri sancak merkezi.

SİVASTOPOL MADALYASI 1854'te, Sivastopol Harbi ardından çıkarılan altın madalya. Kırım Harbi'nde başarısı görülenlere verilmiştir.

SİVİŞ SENESİ Savuşturulan, atlanan yıl. Sene-i Rumiye'nin kabulünden önce Sene-i Kameriye'nin ay ve yıl düzeninde fakat ay adları güneş takviminden alınan Sene-i Mâliye vardı. Bu, adından da anlaşılacağı gibi aylık ve ödemelerle ilgili uydurma bir takvimdi. Her 33 senede bir yıl atlatılarak yine Sene-i Hicriye ile beraberlik sağlanırdı. Son Siviş senesi Hicri 1288'dir. Bundan sonra, Güneş sistemine göre yeni düzenlemeye gidilmiş buna Sene-i Rumiye denilmiştir.

SİYADETLÛ Nakibü'l-Eşraf için yazıda kullanılan hitap.

SİYAH SORGUÇ Ölen padişahın tabutuna iliştirilen sorguç.

SİYAKAT Arap harfleriyle bir yazı türü. Mali işlemlerde kullanılırdı. Siyakat yazısının birçok sözcüğü, şifresel işaretlerle yazılırdı. Siyakat rakamları da diğer Arap rakamlarına göre farklıydı. Bu türün ve sistemin en uzun süreli kullanım alanı tapu kayıtları oldu. Defter-hane'de siyakatle kayıt işlemine 1878'de son verildi.

SİYASET İktidara sahip olanın, toplum sorunlarını çözmek üzere uyguladığı yöntem. Osmanlılar'da siyaset kavramı, bu anlamıyla ancak 19. yy'da sözkonusu olabildi. Özellikle de Tanzimat yöneticileri siyaseti, yönetimin temel öğesi saydılar.

SİYASET ÇEŞMESİ Topkapı bahçesinde Ortakapı'ya yakın duvar önündeki çeşme. Söylentiye göre cellatlar, baş kesmede kullandıkları kılıçlarını burada yıkıyorlardı.

SİYASET MEYDANI İdam hükümlerinin infaz olduğu alan.

• Meydan-ı Siyaset

SOF İnce keçi kılından dokunan kumaş. Dokuma özelliğine göre değişik türleri vardı. Ankara sofu dış ülkelere de satılırdı. Softan giysiyi en çok ilmiye ve tarikat mensupları tercih ederlerdi.

SOFTA Medrese öğrencilerinden ileri yaşta olanlar. Bunlar, öğrenimlerini tamamlayabilirlerse molla sanını alırlardı. Fakat bu yeteneği ve başarıyı gösteremeyen softalar, basit bahanelerle sık sık ayaklanırlardı.

• Suhte

SOFTA KIYAMI Hersek ayaklanmasının ardından Bulgaristan'da da ayaklanma başlayınca birtakım odakların propagandası ile Fatih, Süleymaniye, Bayezid medreselerindeki talebe-i ulûm silahlanıp sokağa döküldü. 10 Mayıs 1876'da başlayan bu hareket, Sadrâzam ve Şeyhülislam'ın değişmesi ile önlendi.

SOFU Tasavvufu ve İslâm felsefesini dinsizlik sayan, dini salt ibadet olarak gören kişi. Böylelerinin daha da bağnazlarına "kaba sofu" denir.

SOKAK Yolun iki tarafını kapamaya yarayan germe bez. Padişahın çevreye gözükmeden kısa mesafeli bir yoldan geçmesi sırasında kullanılırdı.

SOLAK Padişahın gezintilerinde ve selâmlıklarında, atının ya da arabasının çevresinde yer alan ve sultanlık görkemini yansıtacak giysileri, atları ile dikkati çeken güvenlik görevlileri. 1829'da kaldırıldı. Yerini hademe-i rikâb-ı hümayun aldı.

SOM KÜLAH Bizans'tan gelen ve yüzyıllarca Osmanlı Sarayı'nda kullanılan düz başlık formu.

SORGUÇ Kavuk ve sarıkların önüne takılan değerli süs. Sorguçlar tüyden, altından, mücevherden yapılırdı. Padişah sorguçları en değerli taşlarla işlenmiş birer sanat eseriydi. II. Mahmud ve Abdülmecid, feslerine

sorguç takan son padişahlar oldu. Abdülaziz, tahta çıktığı günlerde sorguç kullandı. Fakat daha sonra bundan vazgeçti.

SORGUÇLU DESTAR Tanzimat’tan önce padişah çocuklarının giydiği sorguçlu özel başlık.

SÖĞÜT ALAYI II. Abdülhamid’in, Osmanlı Devleti’nin kurulduğu Söğüt yöresinden getirttiği gençlerden oluşturduğu muhafız birliği.

SUBAŞI Kent ve kasabaların güvenlik amirleri. Tanzimat’tan önce subaşılık kaldırıldı. Bu görev, ihtisab Nezâreti'ne verildi. Sonraki yıllarda da güvenlik işleri zabtiye örgütüne bırakıldı.

SUDÛR-I KİRAM Büyükkadılar. Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine denirdi. Aynı anlamda "sudür-ı izâm" deyimi de kullanılırdı.

SUHTE Medrese öğrencisi. Sözcük anlamı "yanmış"tı. Bilim aşkıyla yanmayı düşündüren bir addı. Zamanla galatlaştı ve "softa" oldu.

SULTAN Padişah kızı. Sultan sanı adlarından sonra kullanılarak padişahlık unvanından ayrılırdı. Ayşe Sultan gibi. Sultanlar, evlenme çağına geldiklerinde tahttaki (amca, kardeş, baba..) padişah tarafından uygun görülen bir devlet adamı ya da komutan ile evlendirilirlerdi. Damat adayı evli ise eşinden ayrılırdı. Bunlar cariye de kullanamazlardı. Sultanların önceleri has ve paşmaklık denen gelirleri vardı. Tanzimat'tan sonra bunlara ödenek bağlandı. Konak, köşk hatta saraylar tahsis edildi. Adile Sultan Sarayı, Cemile Sultan Konağı gibi.

SULTAN İmparator. Müslümanlıkta, Sünniliği benimsemiş hükümdarlara özgü bir unvan. Osmanlı Devleti’nin yükselme dönemine doğru padişahlar, diğer unvanlarla birlikte bunu da benimsediler. Bir ara Sultan-ı Azam, son dönemlerde de Sultan-ı Zişân denildi. Padişah olmayan Osmanlı Hanedanı mensupları için bu unvan isimden sonra kullanılabilirdi (Cem Sultan gibi). Ayrıca Padişaha yakın hanımlara da yine isimden sonra Sultan sanı verilirdi (Valide Sultan, Fatma Sultan, Mühire Sultan gibi). Şehzadelere ise Sultan yerine Efendi denirdi.

SULTANÎ İdadi üstü okul. 1908’den sonra idadi programları biraz daha genişletilerek vilayet merkezlerinde birer sultanî açılması kabul edildi. Daha önce de bu adla ve yükseköğrenim aşamasında Galatasaray Sultanisi açılmıştı.

• Mekteb-i Sultanî

SULTANÜ’L-BERREYN VE HAKANÜ’L-BAHREYN Daha çok paralara yazılan bir padişahlık unvanı. Karaların sultanı, denizlerin hakanı demekti. Bu, sultanlık parasının her tarafta geçerliliğini de ifade ederdi.

SULTANÜ’L-İSLÂM VE’L-MÜSLİMİN Bütün İslâm ülkelerinin ve Müslümanların sultanı anlamında Osmanlı Padişahlarının da kullandıkları geleneksel unvanlardan biri.

SULTANZADE Padişah kızından doğma erkekler. Örneğin, Prens Sabahaddin bir Sultanzâdeydi.

SUNUF-I ASKERİYYE Her sınıftan askerî birlikler. Kara ve deniz güçleri demekti,

---

SUNUF-I TEBAA-İ ŞAHANE Osmanlı uyruğundaki her sınıftan halk.

SÛR-I HÜMAYUN Padişah çocuklarının sünneti münasebetiyle düzenlenen büyük düğünlere deniyordu. Bu vesileyle İstanbul’da benzeri görülmedik şenlikler yapılırdı. Bu düğünlere "Hitan Cemiyeti’ de denirdi. 19. yy’dan önceki dönemlerde Sûrlarla ilgili eserler de yazılır, bunlara "Sûrnâme" adı verilirdi. Padişah kızları ile kız yeğenleri için de Sûr-ı hümayun adı ile evlenme törenleri düzenlenirdi.

SURRE Para kesesi. İstanbul’daki Ermeni sarrafların her yıl, Eçmiyazin’e gönderdikleri paralar da surre olarak anılıyordu.

SURRE EMİNİ 19. yy’ın ikinci yarısından itibaren kaldırılan Emirü’l-Hac (Mirü'l-Hac)’lık yerine, surre’nin İstanbul’dan Medine ve Mekke'ye ulaştırılması ile görevli memur.

SURRE-İ HÜMAYUN Mekke ile Medine’ye, her yıl gönderilmesi gelenek olan para ve hediyeye deniyordu. Surre-i Hümayun’da, Hicaz (Mekke) Şerifi için inci ve elmaslarla süslü cübbe ve bir mektub, halk için de çok miktarda para gönderilirdi. II. Abdülhamid'in surre ödeneği 3.640.272 kuruştu. Bu para ve Surre Alayı ile uğurlanan kervandaki diğer hediyelerle yiyecekler, Arap şeyhlerine, yoksullara dağıtılırdı.

SURRE-İ HÜMAYUN ALAYI Receb ayının 12. günü İstanbul’dan, padişahın bulunduğu saraydan Surre-i Hümayun’un yüklendiği devenin törenle yola çıkarılması. Bu deve, Vezir İskelesi’nden bir kayıkla Üsküdar’a geçirilir, buradan uğurlanırdı. Buna surre ihracı da denirdi.

SÜDDE-Yİ SENİYE-Yİ MÜLÛKÂNE Padişahlık makamı anlamında, resmi yazılarda geçen deyimlerdendi.

SÜFERA-I ECNEBİYE Yabancı büyük elçiler. İstanbul’daki daimi elçiler. (Tanzimat dönemi ve sonrasında) İngiltere, Almanya, İtalya, Fransa, Avusturya, İsveç, İran ve Amerika’yı temsil ediyorlardı.

SÜFERA-I OSMANİYE Yabancı ülkelerdeki daimi Osmanlı büyükelçileri. 19. yy ortalarına doğru İngiltere, Fransa, Avusturya ve 20. yy’a doğru da gelişen ilişkilere koşut olarak Rusya, İtalya, İran, Amerika, İspanya, Yunanistan, İsveç, Danimarka’ya elçiler gönderildi. Bunlar görevli oldukları ülkenin başkentine göre ad alırlardı "Londra Sefiri", "Paris Sefiri" gibi.

SÜLALE-İ TAYYİBE (Tâbire) Seyyidler soyu. Hz. Peygamber’in torunları Hasan ve Hüseyin’in soyundan gelen, bu temiz soyu temsil eden kutlu kişiler. Başkanları ise Nâkibü’i-Eşraftı. Seyyid ve Şerif denen Sülale-i Tayyibe mensupları, birçok ayrıcalık taşıyorlardı. Örneğin biatlerde saçak öpmezler, Padişah'la musafahada bulunurlardı. Mekke Şerifi bunlardan seçilirdi.

SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ Kanunî’nin yaptırttığı Süley-maniye Camisi ile çevresindeki kurumların tümü. Burada, dârülhâdis, dört medrese, birdarüşşifa (1850’li yıllarda faaldi), bir imaret, bir tâbhane, tıb medresesi,

hamam ve sıbyan mektebi vardı. Süleymaniye medreselerinde fen bilimleride okutulmaktaydı.

SÜLÜK 1842’de Sadrâzam istet Mehmed Paşa tarafından çıkarılan ve Hıristiyanların Müslümanlardan ayrılmasını (fark edilmesini) amaçlayan nişan. Bu, eski "raiyet" sözcüğünün başındaki (R)yi andıran eğri bir semboldü. Bir kordela ile gayrimüslimlerce boyuna takılacaktı. Fakat uygulaması yaygınlaşmadan adıgeçen azledildi ve nişan da kaldırıldı.

SÜLÜS Osmanlılarda çok kullanılan ve geliştirilen Arap yazı türlerindendi. Hat sanatına en uygun stillerden olup daha çok kitabeler için uygun görülürdü.

SÜNNİ Hz. Peygamber’in gösterdiği yoldan giden, "sünnet" denen peygamber uygulamalarından ayrılmayan. Ayrıca Dört İmam’dan (Hanefî, Maliki, Şâfi, Hanbeli) birinin kurallarını benimseyen. Osmanlı Padişahları ve Devlet adamları sünni idiler. Şii-Batınî mezhepten olanların büyük devlet hizmetlerinde bulunabilmesi sözkonusu değildi.

ŞABAN (ül-Muazzam) Arap aylarının sekizincisi, Üç Aylar' ın ikincisi. Yazılardaki tarihlerde (Ş) harfiyle gösterilirdi.

ŞÂHÂNE Hükümdara yakışacak durum. Hükümdar'la ilgisi bulunan şey demektir (Tebaa-yı Şâhâne: Hükümdarın tebaası gibi.)

ŞAHNA Kimi yörelerde, köyün güvenliğinden sorumlu memurlar. (Selçuklular döneminde, kent güvenliğine bakan büyük memurlara Şahne deniyordu.)

ŞAKAVET Güvenliğin bozulduğu zamanlarda köylere, kervanlara ve yolculara yöneltilen saldırma eylemleri.

ŞAKİRT Sarayda acemi cariyelere hükümet dairelerinde ise aday memurlara deniyordu. Bürolarda ve kalemlerde görev alan şakirtler, gösterdikleri başarı ölçüsünde yükselme şansına sahiptiler. Tanzimat döneminde bunun yerine "mülâzim" denildi.

ŞAKK-I ASÂ KAZİYESİ Asânın parçalanması gerekliliği. Mutlak hükümdarlık sembolü sayılan sopayı kırmak anlamında, saltanat yetkilerini kısmak demekti. Meşrutiyet öncesi günlerde tartışılan konulardandı.

ŞALVAR Üst kısmı çok geniş ve harekete elverişli, çuha ve kazmir gibi kumaşlardan, kadınlar için atlas ve şaldan yapılan ayaktan bele kadar giysi. II. Mahmud ve Tanzimat dönemi kıyafet yeniliklerinde erkeklerin şalvar kullanımı büyük ölçüde azaldı. Yerini pantolon aldı. Ancak kırsal yörelerde eskisi gibi potur ve şalvar kullanıldı. Kentli hanımlar ise, uzun entari ve feraceyi tercih ettiler.

ŞAPUR ÇELEBİ Küçük Said Paşa'ya gazeteci Şinasi'nin taktığı lâkap. Bu alay yollu ad, uzun yıllar paşayı eleştirenlerce kullanıldı.

ŞARK Avrupa ve Amerika kültürlerinin dışında kalan eski kültürlerin tümüne deniyordu. İslâm, Hind ve Çin kültürleri bu kavramın içindeydi. Osmanlılarda ise Anadolu'nun doğusundan İran içlerine dek uzayan bölgeyi ve "Şark cânibi" olarak adlandırılıyordu.

ŞARK-I KARÎB Yakındoğu. Anadolu için kullanılan deyimlerdendi.

ŞARTNÂME-İ ESASİ Mısır Valisi (Hıdivi) İsmail Paşa'-nın 1867'de hazırlattığı Mısır Anayasası taslağı.

ŞATIR Padişah'ın Saray dışı gezilerinde ve katıldığı törenlerde yanında yer alan maiyyet görevlilerindendi. Tanzimat'tan sonra, benzerleri Peyklik ve Solaklık ile birlikte kaldırıldı. Bunların yerine Hademe-i Rikâb-ı Hümayun örgütü kuruldu.

ŞAYKA Karadeniz'de yaygın bir gemi türü. Rus korsanları geçen yüzyıla kadar Osmanlı kıyılarını şaykalarla sık sık yağmalamışlardır.

ŞEHAMETLÛ İran şahlarına gönderilen yazılarda geçen elkaptandı. "Şehametlû devletlû" biçiminde yazılırdı.

ŞEHBENDER Osmanlı konsolosu. Yabancı ülkelerin bellibaşlı kentlerindeki başkonsoloslara deniyordu.

ŞEHBENDER ve MUHTAR Osmanlı ülkesindeki yabancı tüccarlarca seçilen ticaret mahkemesi üyeleri.

ŞEHİR KAVASI Şehremaneti personelinin başlıcalarından olup çarşı pazar denetimi, kâtiplik gibi işleri yaparlardı. Çarşı pazar denetimi yapan kavaslara "tebdil" de denirdi.

ŞEHİR KETHÜDASI Tanzimat'tan önce eyalet ve sancaklardaki yerel yönetim, belediye işlerine bakan görevli. Kadı'nın buyruğunda çalışırdı.

ŞEHİR MİMARI Büyük kentlerde bayındırlık işlerinden sorumlu teknik sınıflardan veya sivil memurlardan görevliler.

ŞEHRÂYİN Kentin donatımı ve ışıklı gece şenliği. Havagazı ve elektrik tesisleri yaygınlaştıktan sonra, İstanbul'da özel günlerde şehrâyin düzenlenmesi gelenekleşti. Daha önceleri ise, Ordunun zaferle dönüşü, şehzade doğumları, büyük düğünler gibi vesilelerle şehrâyinler yapılırdı.

ŞEHREMANETİ İstanbul kenti yöneticiliği (Şehir Eminliği). 16 Ağustos 1854'te kuruldu. İhtisab Nâzırlığı da kaldırıldı. Yeni örgütün görevi belediye hizmetlerini yerine getirmekti. Bu amaçla bir de Şehir Meclisi oluşturuldu. Şehremaneti başlıca, narh tesbiti, yiyecek-giyecek maddelerinin kolaylıkla sağlanması, yol kaldırım yapımı, kent temizliği, esnaf denetimi... gibi işlere bakıyordu. Meclis-i Vâlâ'ya bağlıydı. 1868'de çıkarılan ikinci bir nizâmnâme ile şehremaneti yeniden düzenlendi.

ŞEHREMİNİ İstanbul belediye başkanı. Bu göreve 1854'te ilkin eski Amasya Mutasarrıfı Salih Paşa getirildi. 1890'daki kadrosu ise, Reis (Şehremini), Muavin, Muhasebeci, Mektubcuyla birçok teknik ve İdarî birimlerden oluşmaktaydı.

ŞEHRÎ Doğma büyüme İstanbullu. Başkent halkı, taşradan gelen ailelerden -velev bunlar birkaç kuşaktan beri İstanbul'da yerleşmiş olsalar da- bu sıfatla ayrılırlardı.

ŞEHRİYARİ Büyüklüğün ve kudretin simgesi olan, anlamında Osmanlı padişahları için kullanılan bir sıfat.

ŞEHRİYE Aylık. Bir hizmet veya görev karşılığı olarak ya da emeklilik yerine ay ay ödenen paraydı. Aynı anlamda mâhiye deyimi de kullanılırdı.

ŞEHZADE Osmanlı prensi. Babası veya büyükbabası Padişah olanlara deniyordu. Abdülaziz dönemine kadar şehzadelerin çocuk sahibi olmaları mümkün değildi. Bu nedenle şehzadelik, salt padişah çocuklarına özgü bir unvandı. Abdülaziz döneminden itibaren, yetişkin şehzadeler de evlendiler. Bunların çocuklarına da şehzade denildi.

ŞEHZADEGÂN-I NECÂBET-UNVAN (Cîvan-baht) (Zişan) EFENDİLER HAZERATI (Şetızadegân-ı Osmanî Hazeratı) 19. yy'ın sonlarına doğru, Abdülmecid ve Abdülaziz'in, olgunluk, çağına ulaşan oğulları ile bunların çocuklarına deniyordu. Sayıları kalabalıktı. Soylu bir zümre oluşturmaktaydılar.

ŞEHZADEGÂN MEKTEBİ II. Abdülhamid döneminde Yıldız Sarayı'nda açılmıştır. Hanedan çocuklarının yanı sıra, Saray'a yakın ailelerin ve devlet ileri gelenlerinin çocukları da burada okumuşlardır. Şehzadeler subay giysileri, ricâl çocukları da nefer kıyafeti ile devam etmişlerdir. Türkiye'deki ilk ve tek resmî aristokrat okuludur.

ŞEHZADELER DAİRESİ Topkapı Sarayı'nda şehzadelere ayrılan bölüm. Burada, Şimşirlik'e kapatılan şehzadeler değil, tahttaki padişahın erkek çocukları otururlardı. Tanzimat'tan sonra yapılan yeni saraylarda da aynı amaçla bölümler ayrıldı. Bunlara Fer'iyye Daireleri dendi. Yetişkin şehzadeler ise değişik semtlerde kendilerine daireler edindiler.

ŞEHZADELER MEKTEBİ Topkapı Sarayı içinde, Dârüssaade Ağası Dairesi'nin üstündeki odalardı. Burada şehzadelerin eğitim ve öğretimi yapılırdı. Daha sonra Dolmabahçe Sarayı'nda Şehzâdegân Mektebi açıldı. Bunu, "Yıldız'daki benzeri izledi. Derse başlayan şehzade için bir tören düzenlenir ve "şekerli pilav" yenirdi.

ŞEKLİ İDARE-İ MÜSTAHSENE ve MEŞRUÂ-YI DEVLETİN TAKLİBİ Mevcut iyi yönetimin ve meşru devlet düzeninin değiştirilmesi düşüncesi. Midhat Paşa bununla itham edilmişti.

ŞEMÂİL-İ ÂL-İ OSMAN Osmanoğulları'nın özellikleri. Bu ad altında yazılan birçok eser vardı. Her padişahın fizik özelliklerinin yanı sıra ahlâkı da uzun uzun ve olağanüstülükler katılarak açıklanırdı.

ŞENÎ (Fr. Pragmatique) En iyi örneğini, klasik Osmanlı tarihçilerinden Nâima'nın verdiği ve Tanzimat tarihçiliğinde de başlıca yöntem kabul edilen anlatım biçimi.

ŞERBETHANE 20. yy başlarına kadar İstanbul'da varlıklarını koruyan özel birtakım meyhaneler. Şerbethaneler eskiden "gedik" kapsamında iken son dönemde gediksizleri de açılmıştı. Balıkpazarı, Asmaaltı, Tavukpazarı, Langa, Galata, Beyoğlu Şerbethaneleri çok ünlüydü. Bunlar kısaca Aşmalı, Halkalı, Kılıçlı... gibi adlarla anılırdı.

ŞEREF-SUDÛR OLMAK Padişah'ın onayından geçmek ve yayınlanmak. Bu anlamda "şeref-yafte-yi sudûr olmak" da deniyordu.

ŞERİAT (Fr. Législation) Kitap indirilen Peygamberlerin koydukları dinsel yasa düzeni.

ŞERİAT-I GARRA-YI AHMEDİYE Hz. Muhammed'in esaslarını belirlediği İslâmî yasa düzeni. Aynı anlamda "şer'-i mübîn-i Ahmedî" de denir.

ŞERİF Hz. Peygamber in torunu Hz. Hasan'ın soyundan olan.

• Seyyid
• Sülale-i Tayyibe

ŞER-İ ŞERİF Osmanlı Devleti'nin yönetimde uzun süre etkin kıldığı İslâm yasası(Çoğulu Şeriat'tır). Bu nedenle çıkarılan her buyruk, mutlaka Şer-i Şerifle bağlantılı olurdu. Tanzimat'tan sonraki Batılılaşma sürecinde, bu kapsam olabildiğince kısılmaya çalışıldı.

ŞER'İYE SİCİLLERİ Kadı ilâmlarının aynen yazıldığı defterler. Kadıların yönetim yetkisi de bulunduğundan, merkezden gönderilen buyrukları da bu sicillere aynen yazdırır sonra uygulamaya koyarlardı. Ayrıca çevreyle ve toplumla ilgili kimi konuları da dilediklerinde sicile yazdırırlardı. Bu nedenlerle Şer'iye sicilleri salt yargı kararlarını içeren birer kütük olmaktan çok, toplum tarihinin en ilginç yönlerini yansıtan birer kaynak sayılmıştır.

ŞEŞHANE TOPU Namlusunda altı yiv bulunan, dıştan da altı köşeli olan 1860'lı yılların en güçlü savaş silâhı. Uzun menzilli bu toplardan Sultan Abdülaziz de ordu için satın almıştı.

ŞEVKETLÛ KERÂMETLÛ MEHÂBETLÛ KUDRETLÛ SULTANIM Osmanlı Padişahlarına hitaben yazılan yazıların başlığı genellikle bu şekilde olurdu. Yazıda veya konuşma sırasında ise "şevket-meâb efendimiz hazretleri" denilirdi.

ŞEVVAL Arap aylarının onuncusu. Osmanlı belgelerindeki tarihlerde (L) harfiyle gösterilirdi. Halk arasında bu aya "Aralık" denirdi.

ŞEYH Tarikat piri. Bir tarikate mensup olanların, imama uyar gibi uyup bağlandıkları önderdi. Çeşitli tarikatların şeyhlerine ortak bir adla "meşayih" denirdi. Bir meslek sınıfı içindeki en yaşlı ve eski kişiye de Şeyh unvanı verilirdi: Şeyhü'l-vüzerâ (vezirlerin en kıdemlisi), şeyhü'l-hattatin (en yaşlı hattat) gibi.

ŞEYHÜLHAREM Osmanlı Padişahı adına Medine'yi yöneten ve Peygamber'e ait kuruluşlardan sorumlu olan ilmiye mensubu. "Şeyhülharem-i Nebevî" de denirdi. Aynı zamanda Kâbe ve çevresini korumak, hacıların su gereksinmelerini karşılamak gibi işlerle de ilgilenirdi. Daha eski dönemlerde ise Şam valileri'ne denmekteydi.

ŞEYHÜLİSLÂM Osmanlı Devleti'nde en yüksek din makamında bulunan ilmiye mensubu. 19. yy ortalarından başlayarak Heyet-i Vükelâ'da da yer aldı. Kadıaskerlerin yargılama yetkisine karşılık, Şeyhülislâm'ın da önemli konularda fetvâ yetkisi vardı. Protokolde ise Sadrâzam'a eşitti.

• Meşihat-ı İslâmiye

ŞIKK Maliye ve para işleri anlamında bir terimdi. Osmanlı maliye işlerinden sorumlu başlıca görevliler "şıkk-ı evvel" (baş defterdar) ve "şıkkı- sâni" (baş defterdar yardımcısı) adlarını taşımaktaydılar. İkisine birden ise "şıkkeyn efendiler" deniyordu. Maliye Nezâreti kurulunca bu görevler kaldırıldı.

ŞİKAR AĞALARI Saray'ın av işleriyle ilgilenen zağarcı, somsoncu, çakırcı, doğancı vs. ağaların ortak adı. Yeniçerilikle birlikte bu görevler de kaldırıldı.

ŞİMŞİRLİK Padişahın ölümünden sonra erkek çocukları, Topkapı Sarayı'nın harem kesimindeki Kafes Kasrı'na hapsedilirlerdi. Burası, şimşirlik adını çevresini örten sık ağaçlardan almıştı. Şimşirlik dâirelerine "kafes" denirdi. Mevcut oniki kafesten her biri bir şehzadeye tahsis olunurdu. Burada yıllarca süren kapalı yaşamda şehzadelere 8-10 cariye eşlik ederdi. Şehzade küçükse eğitimini de bunlardan alır, hiçbir erkekle

temas edemezdi. Şimşirlikte çocukluk ve gençlik geçiren son padişah II. Mahmud oldu. Tahttan indirilen kimi padişahlar da burada gözetime alınırlardı. Şimşirlik'teki inziva hayatı, ibadet, müzik, makkaşlık, hattatlık vs. ile geçirilirdi.

ŞİNİK Kilenin dörtte biri. Tahıl ölçümünde geçerliydi. Tanzimat'tan önce yerel yöneticilerin rençberden aldıkları "şinikçilik" adında bir de vergi vardı.

ŞİRKET-İ HAYRİYE İstanbul'da 1850'de kurulan, Türkiye'nin ilk büyük denizcilik işletmesi. Osmanlı Hükümeti'nin girişimi ile Tersâne'den alınan gemilerle faaliyete geçen bu işletme, kısa zamanda gelişti ve Osmanlı Devleti'nden sonra da varlığını sürdürdü. 1944'te şirketin malvarlığı Devlet Denizyollarına geçti. Şirket-i Hayriye önceleri Boğaziçi'nde, daha sonra da İzmit, Yalova, Bandırma hatlarında vapur çalıştırmıştı. Daha önceleri ise Fevâid-i Osmaniye adında özel bir ortaklık, Boğaz'da vapur çalıştırmıştı.

ŞİRKET-İ İTİBARİYE Anonim ortaklık. Osmanlı devlet adamları, Batıdaki gelişmenin temelinde bu tür ticaret ortaklıklarının bulunduğunu görerek Türkiye'de de benzerlerini teşvik ettiler. Şirket-i Hayriye bunların ilki oldu.

ŞİRKET-İ MALİYE-İ OSMANİYE BANKASI (The Ottoman Financial Association) 1865'te kurulduktan bir süre sonra Osmanlı Bankası ile birleşen yabancı sermayeli bankalardan biri.

ŞİRKET-İ UMUMİYE-İ OSMANİYE BANKASI (Société Générale l'Empire Ottoman) İki milyon sterlin sermaye ile 1864'te kuruldu. Sermayesi yabancı büyük bankalardandı.

ŞİŞHÂNE Osmanlı ordusunda 19. yy'ın ilk yarısında kullanılan Türk yapısı yivli tüfekler.

ŞUBARA Rumeli'nde giyilen bir başlık. İstanbul ayaklanmalarında Yeniçeriler, Alemdar Mustafa Paşa'nın aleyhinde gösteriler yaparlarken "bize şubara giydirecekmiş!" sloganını da kullanmışlardı.

ŞÛHUDÜ’L-HÂL Belediye örgütleri kurulmazdan önce kentlerin denetim ve yönetiminden sorumlu olan kadı'nın danışma ve karar kuruluydu. Bu kurulda müftü, esnaf ve eşraf temsilcileri, müderrisler, muhtesib ağa bulunuyordu. Vergi uyuşmazlıkları, narh belirleme, temizlik ve diğer sorunlar bu kurulda görüşülürdü.

ŞUKKA Küçük bir kâğıda yazılan mektup. Üstten asta, işin konusunu içeren resmî yazıdan ayrıca gönderilen özel notlara deniyordu.

ŞURÂ-YI DEVLET Danışma konseyi (kurulu). 1868'de kaldırılan Meclis-i Vâlâ’nın yerine oluşturulan iki yeni meclisten (diğeri Meclis-i Ahkâm-ı Adliye idi) tekiydi. Bu meclis, Batı anlayışı ile yasalar ve tüzükler çıkarmakla görevliydi. 1872’de, Tanzimat, Muhakemat ve Dâhiliye adında üç daireye ayrıldı. Bunlardan her biri sekizer üyeliydi. Aynı yıl, Muhakemat Dairesi Ahkâm-ı Adliye’ye aktarılınca Şurâ-yı Devlet iki daireden ibaret kaldı (Divan-ı Ahkâm-ı Adliye). "Şura-yı Devlet Daire-i Celilesi" adı ile de anılan bu kurulda, Reis, Reis-i Sâni, Bâşkâtip; Tanzimat Dairesi’nde de Dâhiliye, Muhakemat, Muhakeme-i İstinaf ve Temyiz birimleri vardı.

ŞURÂ-YI DEVLET NÂZIRI Şura-yı Devlet in reisi. Bâlâ veya vezir rütbesinde olurdu.

ŞURÂ-YI MAHSUS 1826’da Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra II. Mahmud'un deneyimli devlet adamları ve ulemadan oluşturduğu konsey. Topkapı bahçesinde kurulan çadırlarda konaklayan üyeler, bir dizi toplantı yaparak tasarlanan ıslahatları görüştü. Ancak, Padişahın istediği kararlar alınamadı. II. Mahmud, bu toplantıyı dağıttıktan sonra, aynı adla ve daimi çalışan bir konsey oluşturdu.

ŞURÂ-YI NÜVVAB Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu İsmail Paşa’nın Mısır'da oluşturduğu halk temsilcileri (naibler) kurulu. Bir süre Mısır’da bulunan Keçecizâde Fuad Paşa'nın önerisiyle gerçekleştirdiği öne sürülmüştür.

ŞURÂ-YI SALTANAT Olağanüstü durumlarda padişahın başkanlığında yapılan, devlet adamlarının, komutanların, ilmiye ileri

gelenlerinin katıldığı danışma yüksek kurulu. İzmir’in işgali ve Yunan ordularının Anadolu’ya saldırması üzerine son Şurâ-yı Saltanat, Yıldız Sarayı’nda 8 Haziran 1919’da toplandı.

ŞURÂ-YI ÜMMET Halk konseyi. Genç Osmanlılar'ın meşrutî bir yönetimde, teşri kuvveti temsil edecek millet meclisi karşılığı buldukları bir terimdi. Bunun yerine "meclis-i mebusan" terimi kabul edildi.

TAABBÜDAT Tapınmayı andırır törenler. Son dönemlerde Padişahın ayağını ya da tahtının yanında tutulan saçağı öpmek İslâm'ı bir görüşle eleştiriliyor, bu tür uygulamaların eski geleneklerle de bağdaşmadığı öne sürülüyordu. Kimi uygar görüşlü devlet adamları da (örneğin Küçük Said Paşa) bu saçmalıkların, Batılılarca alay konusu edildiğini vurguluyorlardı.

• Saçak öpme

TAADDÜT-İ ZEVCAT Çokeşlilik. Erkeğin birden çok kadınla evlenmesi. İslâm hukukuna göre bir erkek dört kadınla evli olabiliyordu. Abdülaziz, oğlu Yusuf İzzeddin'i, bir Avrupalı prensesle evlendirmek istediği zaman, Mustafa Fâzıl Paşa, Batı'da bir erkeğin birden fazla kadınla evlenemediğini ve bir Müslümana da kız vermelerinin sözkonusu olamayacağını hatırlatarak onu bu niyetinden caydırmıştı.

TAASSUB Din için aşırı taraftarlık ve savunuculuk. 19. yy köklü yeniliklerin yanı sıra taassubun da etki-tepki kuralınca giderek arttığı ve yaygınlaştığı bir dönem olmuştur.

TÂBE-SERAH Mezarı temiz ve aydınlık (yeri cennet) olsun anlamında bir dua sözü. Genellikle ölmüş padişahlar ve büyük kimseler için kullanılırdı.

TABHÂNE-İ ÂMİRE Devlet basımevi. III. Ahmed zamanında kuruldu. 19. yy'da yerini Matbaa-yı Âmire aldı.

TABİB-İ HASSA Saray doktoru.

TABİB-İ RUHANÎ-Yİ HASSA Saray üfürükçüsü. Saray halkından hasta olanlara dualar okuyup telkinde bulunur ve hekim kadrosunda çalışırdı.

TÂBİİYET-İ OSMANİYE KANUNU 19 Şubat 1869'da yayınlandı. Osmanlı uyruğu ile ilgili konuları içeriyordu.

TABLA Belli ölçülerde yemek çeşitlerinden servise hazır saray sofrası. Sarayda pişen yemekler, yüzlerce tepsiye sahanlarla yerleştirilir her tepsi bir tertip olurdu. Bunlar, hademelerce Harem dairelerine, öteki saray

bölümlerine, saraya yakın mahallelere vs. dağıtılırdı. Bu tepsilerin taşınmasına mahsus tahtadan gerece tabla dendiği için hazır yemekler de aynı adı almıştı. Bir tablada altı kişinin doyacağı kadar ve ortalama oniki kab yemek bulunurdu. Abdülaziz döneminde sarayda her gün 600 tabla yemek dağıtılıyordu. V. Mehmed Reşad döneminde ise tabla usulü kaldırılarak alafranga sofra benimsendi.

TAB U TEMSÎL Basım ve yayım işi. Bir kitabın basımına ve dağıtılmasına deniyordu.

TAC-I SULTANÎ IV. Mehmed ve sonraki padişahlarca da selimî kavuk yerine benimsenen bir kavuk formu. Bunu en son II. Mahmud kullandı.

TAÇSIZ SULTAN Tanzimat’ın ilân edildiği yıllarda İstanbul’da İngiltere sefiri olarak görev yapan ve yönetim üzerinde pek fazla etkisi görülen Lord Stratford Caning'e diplomatların verdiği addı.

TAFRA ETMEK İlmiye sınıfında, bir veya iki aşamayı atlayarak yükselmek. Bu uygulama ilkin, beşik uleması için geçerli oldu. Böylece, küçük yaştaki ulema çocuklarına birbiri ardınca ilmiye rütbeleri bağışlanarak yüksek maaşlar bağlandı. Ancak, gerçek ulema arasından da başarıyla sivrilen ve tafra edenler çıktı. Örneğin Cevdet Paşa, birkaç kez tafra ederek kazasker olmuştur.

TAGLİT-İ EZHAN ve NEŞR-İ ERACİF Halk arasına zihinleri bulandıracak dedikodular yaymak ve zararlı yayınlarda bulunmak. 19. yy’ın ikinci yarısında, tirajı az kimi gazeteler bu tür haberler yayınlayarak satış çareleri aramaktaydılar..

TAHRİR Sayım ve yazım işlemi. Osmanlı Devleti’nin eski dönemlerinde, ele geçirilen toprakların sayım ve yazım işleri sağlıklı biçimde yapılır. Zaman zaman da yenilenirdi. Her tahrir, ayrı bir deftere işlenirdi. Bunlara Tahrir Defteri deniyordu. Fetihler durduktan ve ülke düzeni bozulmaya başladıktan sonra tahrirler yenilenmedi.

TAHRİRAT Resmî daireler arası yazışmalar. Aynı kentteki dairelerin karşılıklı yazılarına tezkire, başka başka yerlerdeki dairelerin yazılarına da

tahrirat denirdi.

TAHRİRAT-I ECNEBİYE KALEMİ Bâbıâli'de yabancı dillerdeki yazıların kaleme alındığı özel büro. Burada Batı ve Doğu dillerini bilen yetenekli kâtipler görev yapardı.

TAHRİRAT-I SÂMİYE Sadrâzamlıktan valiliklere gönderilen yazılar.

TAHRİRAT KÂTİBİ Kazalarda kaymakamın veya kaza müdürünün yazı işlerini yürüten sekreter. Liva ve vilayetlerde ise aynı görevi tahrirat müdürü ve mektubçu yapardı.

TAHRİRAT KALEMİ Resmî bir kuruluşun yazı işleri bürosu.

TAHRİRAT-I UMUMİYE Genelge. Hükümetçe bir konuda yayınlanan genel emir. Örneğin, 1846'da yayınlanan bir tahrirat-ı umumiye, "ırk ve mezhep farkı gözetilmeksizin eğitimin bütün tebaaya eşit koşullarda verilmesini" öngörmekteydi.

TAHRİR DEFTERLERİ Osmanlı eyalet ve sancakları için ayrı ayrı zamanlarda ve mufassal (ayrıntılı) mücmel (özet) kapsamlarda düzenlenen toprak ve vergi yükümlüsü durumlarını gösteren ana defterler.

TAHRİREN Fİ Resmî yazının kaleme alındığı (yazıldığı) tarih. Yazı bitimine bu Arapça deyimle birlikte tarih konurdu.

TAHRİR-İ EMLAK NEZÂRETİ Tanzimat'ın öngördüğü ilkelere göre ve Arazi Kanunnâmesi uyarınca herkesten emlak ve arazisi ile orantılı vergi alınmasını, vergi oranının, kazancın % 30'unu aşmayacağını hükme bağlayan yasaya göre kurulan genel müdürlük.

TAHRİR-İ NÜFUS MADDESİ Çıkarılacak asker sayısını belirlemek ve asker yazımını gerçekleştirmek için gerekli görülen bölgelerde zaman zaman uygulanan yetişkin-genç erkek sayımı işi. İlk nüfus sayımını II. Mahmud 1831'de yaptırdı. 1844'te bu sayım yenilendi. Tahrir-i nüfus için yönetmelik ise 1882'de çıkarıldı. Bunda, ülke genelinde yapılacak sayımların koşulları ve kuralları; ek yönetmeliklerle de nüfus tezkirelerinin

biçimi ve düzenlenmesi belirlendi. İlk nüfus tahrirleri, asker ve vergi yükümlüsü kimseleri saptamak düşüncesiyle yapıldığından, yalnızca erkek nüfusla ilgiliydi.

TAHSİL-İ EMVÂL KANUNU 17 Ağustos 1909 da yayınlandı. Devlete ödenecek vergi, resim, harç vb'nin toplanması, borçlu yükümlüler hakkında uygulanacak hükümler ile bu konulardaki yetkileri belirleyen yasaydı. Cumhuriyet döneminde de yürürlükte kaldı.

TAHSİN KÂĞIDI Eski okullarda başarılı öğrencilere yazıyla bildirilen teşekkür. Devlet dairelerinde ise üstün çabası görülen memurlara "tahsinnâme" verilirdi.

TAHSİSAT-ISENİYE Padişahlık ödeneği. Devlet hazinesinden Padişaha ayrılan özel ödenekti. Sultan Abdülaziz'e her ay yüzbin altın verilmekteydi. Bu ödenek, Hazine-i Hassa gelirinden ayrıydı. Bu yüklü ödeneklerle, Saray mutfaklarının, ahırların, şehzadelerin... masrafları karşılanırdı. 1908'den sonra ödenekler kısıldı. Şehzadelere de aylıklar bağlandı.

TAHSİS-İ ELKAB ve UNVAN Unvan ve lâkabların yönetmeliğe bağlanması. 1846'da yayınlandı. O güne kadar lâkapların kullanılmasında sağlıklı kurallar yoktu. Rütbelere göre elkab da belirlenmemişti. Yönetmeliğe göre sınıflar arası eşitlikleri de gösteren bir defter bastırılarak resmî kurumlara dağıtıldı.

TAHT Padişahın tören sırasında oturduğu sedirle koltuk karışımı çok süslü ve değerli kanepe. Osmanlı tahtlarından ön önemlisi cülus ve bayram törenlerinde kullanılan altın kaplamalı olanıydı. Son dönem padişahları (Vahideddin'e kadar) bunu kullandılar. Buna taht-ı hümayun da deniyordu. Topkapı Sarayı'nda Hasodada saklanırdı.

TAHT-I ÂLÎ-İ SALTANAT Osmanlı padişahlarına ait sultanlık tahtı demekti. Cülus hatt-ı hümayunlarında geçen deyimlerdendi.

TAHT KADILARI İstanbul'da görevli kadılar. İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar kadılarıdır. Bunların protokolde ayrı yerleri vardı. Yevmiyeleri

de diğerlerinden yüksekti.

TAHVİL KALEMİ Devlete ait boş kadroların işlemlerinin yürütüldüğü büro. Eskiden beri, aylıklar, dirlikler, ulufeler buradan tahsis ediliyordu. İltizam ve tahvil işlemlerinin bir bölümü de burada yapılmaktaydı. 1872'de çıkarılan "Tahvil Kaleminin Nizamat-ı Dâhiliyesi" adlı iç tüzükle çalışma esasları yeniden belirlendi. Buna göre Tahvil Kalemi'nin başında bir kesedar, bir mümeyyiz ile yeteri kadar kâtip vardı.

TAİFE Osmanlı tebaasından, belli özellikleri, farklılıkları olan toplumlar.

• Millet

TAİFE-İ İSLÂM Giyim kuşamıyla İslâmlığın kurallarına uyan insanlar topluluğu.

TAİFE-İ NASARÂ Tanzimat'tan önce, kıyafetiyle ayrılık gösteren ve tanınan gayrimüslimler.

TAİFE-İ NİSA Kadınlar.

TAİFE-İ SENED Senet karşılığı borç veren ve üç aylık altı aylık vâdelerle borca yüksek faizler ekleyen tefeciler.

• Murabaha

TAKBİL-İ PAY Ü DÂMEN-İ ŞÂHÂNE Padişahın ayağını ve eteğini öpmek.

• Saçak Öpme

TAKLİB-İ HÜKÜMET Yasal olmayan yollardan ve silah zoru ile işbaşındaki yönetimi al aşağı etmek. Hükümet darbesi. (İttihatçılar'ın 1913'te düzenlediği Bâbıâli Baskını bunun tipik bir örneğidir.)

TAKLİD-İ SEYF Kılıç kuşanma. Tahta çıkan padişahın özel törenle kutsal bir kılıcı kuşanmasıydı.

• Kılıç Alayı

TAKRİR Yetkili makama yapılan yazılı duyuru. Osmanlı bürokrasisinde Tanzimat'a gelesiye takrirlerin imza ve tarih içermesi sözkonusu değildi. Daha sonra, başlık, tarih ve imza konmaya başlandı.

TAKRİR-İ ÂLÎ Sadrâzam'ın Saray'a yazdığı takrir. Tanzimat'tan önce buna telhis deniyordu.

TAKRİR-İ ŞİFAHÎ Patrikhanelerle sefaretlerden gelen takrirler.

TAKSİM-İ AYAR 1844'te tashih-i sikke kararı ile birlikte kabul edilen ve paraların standart ayarda, kenarları da kırpılamaz biçimde olmasını zorunlu kılan kararnâme.

• Tashih-i Sikke

TAKVİMHANE-İ ÂMİRE Takvim-i Vakâyi denen resmî gazetenin basımı için kurulan devlet basımevi. 1831 'de eski Tabhane-i Âmire'nin yerine kuruldu. 1864'te Darü't-Tıbaatü'l-Âmire ile birleştirilerek Matbaa-i Âmire adını aldı.

TAKVİM-İ VAKÂYİ Osmanlı Devleti'nin ilk resmî gazetesi. 1 Kasım 1831'de yayınlanmaya başlandı. Siyasal haberlerin ve bildirilerin yanı sıra, yasaları tüzükleri de tam metin verir, ayrıca iç ve dış önemli olaylarla fen, sanat, ticaret ve ziraatle ilgili haberleri de içerirdi. Yöneticisi Takvim-i Vakâyi Nâzırıydı.

TALEBE-İ ULÛM Medreselerde okuyan öğrenci toplumu. Bunlara "tâlib-i irfan", "tâlib-i ilim" de denirdi. 19. yy'ın ikinci yarısında, medreselerdeki bozulma ve ilmiye sınıfının eski saygınlığını yitirmesi sonucu, talebe-i ulûm da disiplinini büyük ölçüde yitirmişti.

TALİÂ NEFERATI 1864'te Saraybosna'da Boşnak delikanlılarından kurulmuş bulunan taburlardaki gönüllüler. Bunlara yeşil şeritti taliâ üniformaları giydirildiğinden bu adı almışlardır. Taliâ neferatı, asâkir-i cedide'yi takviye etmiştir.

TÂLİK Eğimli ve kuyrukları uzantılı bir yazı stili. Arap yazısının İran'daki biçimlenişinden doğan bu stil, Osman**lı** hattatlarınca daha da

geliştirildi. Bu tarz, genellikle mezartaşı yazılarında, levhalarda, yapı kitâbelerinde ve en önemlisi Şer'i mahkeme işlemlerinde kullanılırdı.

TALİKA Tek atla çekilen binek arabası. Koçu'dan daha küçüktü.

TALİMAT-I MUVAKKATE Geçici genelge. 1876’da seçimler öncesinde yayınlanan ve seçim esaslarını duyuran genelgeydi.

TALİMAT-I SENİYE Padişahın direktifi ile hazırlanan genelge.

TALİMATNAME Yasa gücündeki nizâmnâmelerin (tüzüklerin) uygulamasıyla ilgili açıklamaları içeren ve ilgililere kolaylık sağlayan yönetmelikler.

TALİMHANE Askerlere mahsus eğitim alanı. Yeniçerilerin başlıca talimhaneleri Okmeydanı’ydı. 19. yy da ise nizamiye askerleri için yeni talimhaneler hazırlandı.

TAMAMİYET-İ MÜLKİYE Toprak bütünlüğü. 1840’dan başlayarak Osmanlı topraklarının bütünlüğü konusunda uluslararası toplantı ve andlaşmalarda hükümlere yer verildi. Örneğin, Londra Mukavelenâmesi ile Paris Muahedesi’nde buna ilişkin açık hükümler vardı.

TAMİM-İ TANZİMAT Tanzimat yeniliklerinin ülke genelinde yaygınlaştırılması. 1839-1845 yılları arasındaki ilk uygulamalar başkent’te ve Anadolu ile Rumeli’ndeki bazı vilayetlerde olmuştu. 1845’te ise Tırhala, Yanya, Selanik, Diyarbekir, Erzurum’da da özellikle malî yeniliklerin uygulanması öngörüldü.

TANZİFAT RESMİ 1860’ta konan ve sokakların temizlenmesi, çöplerin alınması karşılığı ödenmesi zorunlu olan belediye vergisi. Ancak halk, vergisini ödediği gerekçesiyle günlük çöpleri rasgele sokağa atmaya başladığından, eskiye oranla İstanbul sokakları daha da pis bir duruma girmiş, bu yüzden bu uygulamaya eleştiriler yöneltilmişti. Tanzifat resmi uygulanmasından önce ise küfelerle sokak sokak dolaşan çöpçüler, evlerde biriken çöpleri ücret karşılığı alıp götürüyorlardı.

TANZİMAT DAİRESİ Şurâ-yı Devlet'in en önemli dairesi. Burada, Tanzimat'ın gerektirdiği yasalar ve yönetmelikler çağdaş yaklaşımlarda hazırlandı.

TANZİMAT-I HAYRİYE Hayırlı düzenlemeler. 3 Kasım 1839 (26 Şaban 1255) tarihinde, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunması ile açılan yeni devrin adı. Başlıca dört alanda yeni düzenlemeler öngörülmüştü: Hükümet ve devlet kurulları (Mecâlis-i Devlet-I Aliyye), yönetsel ve mali denetim, adliye ve ilmiye yenilikleri, askerlik işleri. Tanzimat-ı Hayriye deyimi, özellikle seçildi ve gerici odakların, "hayırlılık" anlamındaki sözcükten dolayı reformlara itiraz edemeyecekleri düşünüldü.

TAPU-YU MİSİL Devlet arazisini tasarruf edenin, adına düzenlenecek tapu için, bilirkişice takdir edilen ve ödemesi gereken bedel.

TARAF-I ÂLÎ-İ KERİMÂNELERİ (Sadrâzamîleri) Sadrazamlık tarafından. Resmî yazılarda geçen ve Sadrâzamlığı yüceleyen sözlerdendi.

TARAF-I HÜMAYUN-I ŞEVKET-MAKRUN Padişahlıktan, saraydan. Bunun yerine "taraf-ı eşref-i şâhâne", "taraf-ı şâhâne" sözleri de kullanılırdı.

TARAF-I ŞER'İ ŞERİF Şeyhülislâmlık ve fetva eminliği.

TARİFE TECDİD-İ MÜDDETİ Kapitülasyonlar gereği olarak düzenlenen fiyat listelerinin süresinin dolması. Süre dolunca ilgili tüccarlar yeni listelerini verirlerdi.

TARİHÇİ KALEMİ Maliye Nezareti'ndeki genel evrak bürosu. Burada, maliye'den çıkan tüm yazılara tarih konurdu. Ayrıca devletin borç senetleri de hazırlanırdı.

TARİH DÜŞÜRMEK Ebced hesabı ile bir olayın yılını gösteren bir beyit veya mısra yazmak.

TARİHİN AKSAM-ISELÂSESİ Üç tarih çağı: Kurun-ı kadime (eski çağ), kurun-ı mutavassıta (ortaçağ), kurun-ı cedide (yeniçağ). Osmanlı

tarihçileri, bu bölümlemeyi, Batılı tarihçilerin antik-iskolâstik-modern ayırımlarına göre yapmışlardı.

TARİK Meslek ve sınıf. Başlıcaları: Tarik-i ilmiye (ulema sınıfı), tarik-i kalemiye (yazıcılar-kâtipler sınıfı), tarik-i mülkiye (yöneticiler ve sivil memurlar sınıfı) ile tarik-i seyfiye (rütbeli asker sınıfıydı). Bunlara "tarik-i erbaa" (dört ana sınıf) da denirdi.

TARİKAT İslâm tasavvuf görüşünün örgütlenmiş kuruluşları. Osmanlı Devleti Sünnilik ve Şiilik inançlarıyla yakından ilgili her türlü tarikate geniş bir hoşgörüyle izin verdi. Ancak, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sırasında bu ocakla bağlantılı Bektaşilik bir süre yasaklandı. Tanzimat'ta yeniden izin verildi.

TARİK BEDELİ Yol yapımı yükümlülüğünü yaşı ve fiziksel durumu bakımından yerine getiremeyenlerin ödediği para.

TARİK-İ AMM Taş veya kaldırım döşeli anayollar.

TARİK-İ SULTANİYE Devlet yolu, illeri ve sancakları bağlayan anayollara deniyordu. Köyleri ve kasabaları bağlayan yollara ise "tarik-i hususiye" (vilayet içi yol) denmekteydi. Her iki türlü yolların yapımları, onarımları, vilayet bütçelerinden ayrılan ödenekler ve imece ile gerçekleştiriliyordu.

TARİK-İ TEDRİS Öğretim görevi, ilmiye rütbelerini alanların belirli aralıklarla medresede ders okutmalarıydı. Buradan yargı görevine gitmeye de tarik-i kaza deniyordu.

TARİK MAAŞI Tanzimat gereği, ilmiye sınıfı mensuplarının arpalıkları kaldırıldığından, bunun yerine bu ad altında aylık bağlandı, ilmiye aşamalarına göre tarik maaşı da yükselirdi.

TARİK ve MAABİR MÜKELLEFİYET-İ ŞAHSÎSİ Yol ve geçit inşaatlarında çalışma kişisel yükümlülüğü. II. Meşrutiyet döneminde kondu. Yol vergisi adı ile halktan alınan, veremeyenlerin de bedenen çalışmasını öngören bir vergi uygulamasıydı.

• Tarik bedeli

TARZ-I ATİK Tanzimat’tan önceki edebiyat anlayışına deniyordu. Aynı anlamda "tarz-ı kadim" deyimi ile kullanılmaktaydı.

TARZ-I CEDİD Namık Kemal’ce Tanzimat edebiyatına verilen ad. Eski alışkanlıklar ve kalıplar bırakılıp yeni konular işlendiğinden bu akıma "yeni tarz" anlamındaki bu ad uygun görülmüştü.

TARZ-I TERSİL Sanatsız, açık anlatım tekniği.

TASDİK-İ MEMURİYET Cemaatçe yapılan bir seçim veya atamanın devletçe onaylanması. Ömeğin gayrimüslim cemaatler ruhani liderlerini belirledikten sonra bir onay beratı alırlardı.

TASFİYE-İ RÜTEB KANUNU 5 Ağustos 1909’da yayınlanan ve büyük yankılar uyandıran, rütbelerin kaldırılması yasası. Daha önceki Tansikat Yasası’na koşut olarak ve aynı gerekçeyle hazırlanmıştı. Kara ve deniz kuvvetlerinden, II. Abdülhamid döneminde hafiyelik ettikleri saptananların ordudan çıkarılması, subay sınıfına dışarıdan girenlerin ayıklanması, mektepli ve alaylı subayların hizmet süreleri ve başarıları itibariyle ulaşabilecekleri gerçek rütbelerin belirlenmesi ve daha yüksek rütbede olanların bu rütbelerinin geri alınması... gibi esasları içermekteydi. Birçok müşir, ferik ve mirliva’nın bu uygulama ile rütbeleri indi.

TASHİH-İ SİKKE 1 Şubat 1844’te uygulamaya konan yeni para rejimi. Bu, son dönemlerin en köklü para reformuydu. Tedavüldeki değişik ayar ve türden tüm paraların kaldırılıp yerine ondalık sisteme göre yeni altın, gümüş,-nikel paraların konmasını öngörüyordu. 100 mecidiye kuruşu bir Osmanlı altın lirası olarak kabul edildi. Buna yüzlük altın da dendi. Bu ana birime göre, yarım ve çeyrek liralarla 20'lik (mecidiye), 10’tuk 5’lik kuruşlar ve liranın üstünde de 2.5'luk ve 5’lik altınlar çıkarıldı.

TASVİR-İ HÜMAYUN Padişah resmi. II. Mahmud resimlerini yaptırarak önemli devlet dairelerine astırdı. Sonraki padişahların da boy ve portre resimleri yapıldı. Fransa’dan gelen fotoğrafçılar da padişahların ve şehzadelerin fotoğraflarını çektiler.

TAŞ BASKISI (litoğrafya) Uzun süre kullanılan basım tekniği. Yazı ilkin ilaçlı kâğıda elle işlenir, buradan taşa aktarılırdı. Üstü yazılı taş, baskı makinesine konularak basım işi gerçekleştirilirdi.

TAŞ MEKTEP Binası kârgir ibtidâîler. Devlet eliyle yapılan ve Maarif Nezâreti'ne bağlı olan modern Osmanlı ilkokullarına halk bu adı vermekteydi. İl merkezlerinde ve İstanbul'un birçok semtinde taş mektepler vardı. Bunların bazılarına ise uygulanan yeni eğitim-öğretim programı nedeniyle "Nümune Mektebi" denmekteydi.

TAŞRALI Başka başka yerlerden gelip İstanbul'a ailece yerleşenler.

• Şehrî

TAŞRA VEZİRİ II. Mahmud dönemine dek, vilayetlerin yönetiminde vali ve mutasarrıf unvanları ile görev yapan, çoğu, derebeyi kökenli vezirler. Mahreç veziri de denen bu tür sivil rütbeliler, çoğu zaman da serasker adı ile cephelere gönderilirlerdi.

TAŞRAYA ÇIKMAK İstanbul'dan başka bir vilayete memuriyetle gitmek. Saray görevlilerinin başka bir görevle saraydan ayrılmalarına da "taşraya gitmek" denirdi.

TATAR Tanzimat'tan önce vezir dairelerinde habercilik görevi yapanlar. Ayrıca yaya ve atlı posta hizmetlerinde çalışanlara da bu ad verilirdi.

TATBİKÇİ Mevâli denen il kadılarının yanında mühür basma görevi yapan memur.

TATİL-İ EŞGAL KANUNU 9 Ağustos 1909'da Meclis-i Meb'usan'ın kabul ettiği ilk Grev ve Lokavt Yasası. Demiryolu, tramvay, liman umur-ı tenviriye (aydınlatma) işkollarını ilgilendiriyordu.

TATLISU FRENGİ Batılıları taklit ederek Frenklik taslayan Doğulu Hıristiyanlara halkın verdiği ad. Bizans döneminden beri Beyoğlu, Galata semtlerinde yerleşmiş bulunan yerli Hıristiyanlar, yaşam biçimlerini,

kıyafetleri ve meskenleri ile İstanbul'un genel havasından çok farklı bir topluluk oluşturmaktaydılar. Kahvesi Rum, modası Fransız, paltosu İngiliz, birahânesi Alman, müziği İtalyan, bekçisi Türk... olan bu semtlerde yaşayanlar genellikle yüksek komisyonlarla devlet tahvili kararlardı.

• Levanten

TAVAŞİ Hadım. Erkeklik organı çıkarılmış ve harem hizmetlerinde çalıştırılacak biçimde eğitilmiş Zenci ya da ak hadım. Genellikle ak hadımlar doğuştan özürlü (erkekliği olmayan) idiler. Zenciler ise köle tâcirleri tarafından küçük yaşta, özel yöntemlerle hadım edilir, sonra satılırlardı.

TAYİN-İ VERGİ Tanzimat'ın getirdiği, herkesin gücüne ve kazancına göre vergi ödemesi ilkesi.

TAYLÂSAN Sarığın bir ucunun omuza sarkan parçası. Taylâsanın belirli anlamları vardı. Örneğin, ilmiye sınıfından olanlar taylâsanı sol yandan sarkıtırlardı. Mevlevi dervişleri ise bunu arkaya bırakırlardı.

TAYYARAT Gayri muayyen vergiler için kullanılan bir maliye terimi. Tanzimat’tan önce ise eyalet ve sancak yöneticilerinin yöre halkından zaman zaman topladıkları yasa dışı birtakım paralara deniyordu.

TAYYARE MADALYASI İlk keşif uçaklarının alımı için açılan kampanyaya katılan ve önemli bağışlarda bulunanlara mahsus, 1911 de çıkarılan altın, gümüş ve bakırdan madalyaydı. Yüz altından fazla bağışta bulunanlara altın madalya takılırdı.

TA’ZİRAT-I ŞER’İYE Din yasaları gereği suçluya takdir edilen tekdir, darb (dayak), cerime (para cezası) hapis ve idam gibi ağır cezalar. Yargılamayı kadı yapar, infazı güvenlik sorumluları yerine getirirdi.

TEÂMÜL-İ KADÎM VEÇHİLE Eskiden beri uygulanagelen ve yazılı olmayan kurallar gereğince. Tanzimat’ın karşısına çıkan en önemli sorunlar, bu eski hukuk anlayışıyla ilgili olmuştur. Örneğin, Anadolu'da ve Rumeli’ndeki çok sayıda çiftlik, maktua bağlı biçimde ve bu kurala göre tasarruf olunduğundan, bunların sahiplerine bırakılması, ya da kamu malı

sayılması konularında çözüm bulunamamıştır. Kimi yerlerde ise bu tür taşınmazlar için senedat-ı resmiye, kimi yerde de tapu senedi düzenlenmiştir.

TEBAA-YIGAYR-İ MÜSLİMEDEN BÂ-KUR'A ASKER ALMAK MESELESİ Kırım Harbi'nden sonra sık sık gündeme getirilen bir konu. Müslüman olmayanlardan kur'a ile silah altına alınacakların, Müslüman birliklerle bir arada mı, ayrı birlikler halinde mi eğitim görmeleri gerektiğine karar verilemediğinden bu konu her seferinde ertelenmiş ve bedel-i nakdî uygulaması sürdürülmüştür.

TEBAA-YI SALTANAT-I SENİYE Osmanlı uyruklarının tümü. Osmanlı toplumu. Bu nüfus, kendi içinde "tebaayı İslâmiye", "tebaa-yı İseviyye" (Hıristiyanlar), tebaayı gayrilmüslime Cemaatleri (bütün gayrimüslim topluluklar) gibi bölümlere ayrılıyordu. Tebaa-yı şâhâne, tebaa-yı Osmaniye deyimleri de Osmanlı toplumu anlamında genellemelerdi.

TEBDİL ESKİSİ Padişahın direktifine göre, değişik kıyafetlerle çarşı pazarı dolaşıp olup, bitenlerden haber getirenler. Son dönemlere kadar sarayda bu adda memurlar vardı.

TEBDİL GEZMEK Padişahın, halkın yönetimine ilişkin görüşlerini öğrenmek, vezirlerle diğer yöneticilerin uygulamalarında adaletsizlik bulunup bulunmadığını saptamak için ya da değişiklik olsun diye, şeyh, suyolcu, softa, humbaracı... kıyafetlerine girip İstanbul semtlerinde gezmesi. II. Mahmud'dan itibaren tebdil gezen padişah olmamıştır.

TEBDİL-İ CÂME ETMEK Önceki kıyafet ve üniformayı bırakıp yeni düzene uygun giysi ve üniforma kullanmaya başlamak. II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerindeki kıyafet yenilikleri sırasında kullanılan bir deyimdir. Doğal olarak tutucular, sarıktan fese, cübbeden redingota ve setreye geçmeyi kolay kabullenememelerdir.

TEBDİL-İ KİSVE-İ ASÂKİR-İ OSMANİYE Sultan Abdülaziz'in buyruğu ile kara ve deniz kuvvetlerinde yapılan en önemli üniforma ve rütbe düzenlemesidir. 1862'deki bu reformla neferden müşire dek

üniformalar yeniden belirlenmiş, Avrupa ordularına benzeyen biçimler alınmış ve rütbeler de bir sisteme kavuşturulmuştur.

TEBEDDÜL-İ SALTANAT Tahtta meydana gelen değişiklik. Padişahın ölümü, hal'edilmesi gibi bir nedenle başa yeni bir padişahın geçmesi. Osmanlı padişahlarını en çok rahatsız eden deyim buydu.

TEBEDDÜL-İ VÜKELÂ Bakanlar kurulu değişikliği. 1908'den önce Heyet-i Vükelâ'nın istifası diye bir durum yoktu. Padişah'ın iradesiyle Mâbeyn'den hatt-ı hümayunlar çıkarılır, nâzırlar ve Sadrâzam tek tek görevlerinden alınırlar, başka nezâretlere atanırlar veya açıkta bırakılırlardı.

TEBERDÂRÂN-I HASSA Eski adı zülüflü baltacılar olan saray askerleri. Sancak-ı Şerifi taşımak, Hırka-i Saadet'de Kur'an okumak, burayı temizlemek, Mevlid Alaylarında hizmet etmek, ölen şehzadelerin ve padişahların cenazelerini taşımak gibi birçok görevleri vardı. 1839'da kıyafetlerinde değişiklikler yapıldı. Katıldıktan törenlere özgü yeni üniformalar giydirildi. İlk merasim bölüğü bunlardan kuruldu. Hademe-i Rikâb-ı Hümayun sınıfından sayıldılar. Kadroları 176 kişiydi.

TEBRİK-İ UMUMİ RESMİ Genel kutlama töreni. Biat merasiminden sonra devlet ileri gelenlerinin sarayda Padişahı ziyaret ederek tebrikte bulunmalarıydı. Sultan V. Mehmed Reşad'ın Tebrik-i Umumî Resmi, tahta çıkışından 25 gün sonra 22 Nisan 1909'da yapılabilmiştir. Çünkü, sıra bu törene gelinceye dek, cülûs, ilk selâmlık, Kılıç Alayı gibi daha önemli törenlerin icra edilmesi zorunluydu.

TECELLİGÂH II. Meşrutiyet döneminde aydınların Meclis-i Mebusan'a verdikleri adlardandı.

TECİL-İ DÜYÛN Borçların ertelenmesi. 1875'te alınan ve devlet borçlarının yarısının % 100 artışla beş yıl ertelenmesini öngören karar.

• Ramazan Kararnâmesi

TEDAHÜLE KALMAK Memur aylıklarının gününde ödenemeyerek ertelenmesi. Bu durumda, bir iki ay önceki maaşlarla o ayın maaşları önlü arkalı veya bir arada ödenirdi.

TEDAHÜL YILI Hicrî-Kameri yıl ile Malî-Şemsî yılların otuzüç senede bir meydana getirdiği bir yıllık fark.

• Siviş senesi

TEDİYE SANDIĞI 1858 de kuruldu. Kaime-i nakdiye adı altında piyasada dolaşan devlet tahvillerini toplayıp iptal ve imha etmekle görevli bir kuruluştu.

TEFAVÜT-İ HASENE 354 günlük Hicri-kameri yıl ile 365 günlük malî-şemsî yıl arasındaki 11 günlük farka dayalı ilginç bir devlet geliri, iltizam ihaleleri ve mukataalar, hicrî-kamerî yıl üzerinden yapılır, fakat malî-şemsî yıla göre 11 günlük fazla gelir isteğinde bulunulurdu. Bu, mültezim ve mukataa mutasarrıflarından alınan ekstra bir ücretti.

TEFERRÜC MESİRESİ Gezinti yerleri.

TEFRİK-İ KUVA ESASI Kuvvetler ayırımı ilkesi. Yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin birbirinden ayrılması. İlk Osmanlı Anayasası'nda bu konuda bir açıklık ve kesinlik yoktu.

TEGALLÜB Yönetime zorbalıkla el koyma. Patrona Halil'in, Kabakçı Mustafa'nın, hatta Alemdar Mustafa Paşa'nın devlet yönetimindeki geçici egemenlikleri için kullanılan deyimdir.

TEKÂLİF Vergiler. Osmanlı vergilerinin tümüne birden "tekâlif-i divaniye" deniyordu. Bu, iki türdü: Tekâlif-i şer'iye (zekât, öşür, haraç, cizye) tekâlif-i örfiye (avârız akçası, derbend akçası vs.). Tanzimat'a kadar tekâlif türleri yaklaşık yüz çeşitti. Tekâlif-i örfiyye, bölgelere göre farklı adlar ve oranlarda uygulanırdı. Dünyevî otorite aracılığı ile -sultan buyruğu gereğince- konan yükümlülüklerdi. Tanzimat'ın getirdiği vergi düzenlemeleri bunları kaldırdı..

TEKÂLİF-İ EMRİYE Devlet adına toplanan vergiler. Toprak ve hayvan ürünlerinden, arazi, arsa ve yapılardan değişik oranlara göre tahsil edilirdi.

TEKÂLİF-İ ŞAKKA Yasal dayanağı bulunmayan, mali kurallarla da bağdaşmayan vergiler. Bâdihava, tapu resmi, gerdek resmi, nal-baha... gibi.

TEKAÜDİYE Emekliye ayrılan hizmetlilere devlet bütçesinden bağlanan aylık. Kimi emeklilere de oturdukları yerlerdeki gelirlerden bir miktar aylık bağlanırdı.

TEFKİR Kâfirlikle suçlamak. Batılılaşma sürecinde, kimi davranışlar, kılık kıyafet, konuşma ve yeni âdetleri benimseme, bağnazlarca tekfir nedenleriydi.

TEKKE Aynı tarikat mensuplarının buluştukları, şeyhle birlikte ibadet ve âyin yaptıkları özel yerler. Tekkeler, dergâh, zâviye, âsitane gibi adlar da alırlardı.

TELGRAFNÂME-İ SÂMİ Sadrâzamlık'tan gelen telgraf emri.

TELHİS Özet, kısaltılmış sunuş yazısı. Sadrâzamların Padişaha sunulmak üzere hazırladıkları kararlardı. Özel kâğıtlara yazılan telhislerde hitap "şevketlû kerametlû, mehabetlü, kudretlû, velinimetim efendim Padişahım" şeklindeydi. Bu hitaptaki "Padişahım" sözcüğü hitap satırından çıkarılarak kâğıdın en yukarısına yazılırdı. Telhisin bitiminde ise Sadrâzamın adına veya mührüne yer verilmezdi. Padişah, telhis kâğıdının üstüne, konuya ilişkin görüşünü bir cümleyle yazardı. II. Mahmud’dan itibaren de bu bırakılarak Mâbeyn Bâşkâtibi tarafından sultanlık görüşü, telhisin altına derkenar edildi. Takrir-i âli, arz tezkiresi deyimleri de telhisle aynı anlamdaydı.

TELVİH MEDRESESİ Medreselerin miftah aşamasından sonraki orta dereceli bölümü.

TEMENNÂ Karşılıklı bir selâm işareti. Sağ el, çene hizasına kaldırılır, burada karşıdakini öpme anlamında bir duraksamadan sonra alna götürülürdü. Bir başka türlü temennada ise el önce göğse konur, buradan dudaklara götürülür en son alna konurdu. Bu, gönülden sevmenin ve baştacı etmenin sembolü bir selamlaşmaydı. Halk ve esnaf arasında bamyacı temenna, âdeta temenna, yerden temenna ve kandilli temenna adlarında dört türü vardı.

TEMETTÜ VERGİSİ 1825'ten itibaren konan bir vergi. Tanzimat'tan sonra "an cemaatin tevzi" olunan vergiler kapsamına alındı. Eski ihtisab resmi, işyeri, dükkân resimleri, içecek, giyecek ve yiyeceklere ilişkin birtakım vergiler bu ad altında toplanmıştı. 1868'de Tahrir-i Umumi Nizâmnâmesi ile oranları yeniden belirlendi. 1879'da ise herkesin senelik kazancı üzerinden belli bir oranda alınması öngörüldü. Son dönemlerde adı "kazanç vergisi" oldu.

TEMLİKNÂME Malikâne veçhiyle mukataaya verilen arazi için düzenlenen beratlar.

TENKİHNÂME Açıklığa kavuşturma protokolü. Bu tür diplomatik belgelerden en önemlisi, 1779 yılında Fransızlarla yapılan Aynalı Kavak Tenkihnâmesi'dir. Bu belge, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Andlaşması'na açıklıklar getirmiştir.

TENSİKAT-I ASKERİYE (orduya ilişkin düzenlemeler) Bir bölgede kur'a ve gönüllü askerlerin toplanıp, kadrolarının bölük, tabur, alay düzenine teşkili, subayların (özellikle yerli vücuhtan) atanması, kısa yoldan talimlerin yaptırılması. 19. yy'ın ikinci yarısında, ordu birliklerinin her tarafta yeterince bulundurulamaması, ancak eğitim ve disiplin açısından bir miktar asker gön-derilebilmesi nedeniyle, bu yola çokça başvurulmuş, bu amaçla merkezden işbilir komutanlarla vezirler atanmıştır. Ayrıca yerel gönüllü birliklerin dâhilî ve hârici harekatlarda, daha içten savunma yapabilecekleri düşünülmüştür.

TENSİKZEDEGÂN Tasfiye-i rüteb kanunu ile ordudan atılan, çıkarılan tensikat kanunları sonucunda görevlerinden olan çok sayıdaki devr-i sabık (II. Abdülhamid dönemi) görevlileri. Meclis-i Mebusan, bunlardan birçoğunun suçsuzluğunu kabul ederek, tenkisat kanunlarında değişiklikler yapmış ve bir bölümünün görevlerine dönmesini sağlamıştır.

TENVİR ve TATHİR MADDESİ Batılılaşma sürecinde İstanbul'un en önemli sorunlarındandı. Kentin aydınlatılması, sokakların temizlenmesi mevcut olanaklarla başarılamadığından, dönemin gazetelerinde sık sık eleştiri yazıları çıkıyordu.

TERBÎ Bir alan ölçüsü. 1 terbi (75,8 x 75,8 cm) %0,575 m^2'ye eşitti. Zir'a karesi olarak Osmanlı alan birimiydi.

TERBİYE-İ AMME MADDE-İ MÜHİMMESİ En önemli konulardan olan toplunun eğitilmesi işi. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin başlıca amacı buydu. İzâle-i cehl-i tebaa (halkın câhiliikten kurtarılması) öngörülmekteydi.

TERCEME-İ HÂL Özgeçmiş. Biyografi tekniği ile kaleme alınan ve daha çok kişinin resmî görevleri ile meydana getirdiği eserlerini açıklayan Osmanlı usulü yaşamöyküsüdür. Çoğulu terâcim-i ahvâl'dir.

TERK-İ SALTANAT Padişahlığın bırakılması. Halktan veya ordudan gelen bir zorlama olmaksızın tahttaki kişinin kendi isteğiyle çekilmesidir.

TERK-İ VATAN ETMEK İşsizlik ve yoksulluk nedeniyle köyden ve memleketten ayrılıp büyük kentlere iş aramaya gelmek. İç göç olarak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde giderek artmıştır.

TERSÂNE EMİNİ Tanzimat'a kadar İstanbul ve Gelibolu tersanelerini yöneten sivil memur.

TERSANE-İ ÂMİRE İstanbul'da Haliç kıyısındaki tarihî Osmanlı gemi yapım tezgâhları. Burada ilk havuz Sultan II. Mahmud döneminde yapıldı. Tersâne'nin ıslahı sonraki yıllarda da devam etti. Tanzimat döneminde, Tersâne Eminliği kaldırılarak bu büyük kuruluşun sorumluluğu Kaptanpaşa'ya bırakıldı. Haliç Tersanesi aynı zamanda Osmanlı Deniz Kuvvetleri'nin de merkeziydi. Bahriye Nezâreti kurulunca da buraya bağlandı. Batı tekniği ile döküm ve montaj atelyeleri kuruldu.

TERSANE KONFERANSI 23 Aralık 1876'da İstanbul'da toplandı. Osmanlı Devleti ile Batılı büyük devletlerin delegeleri arasında Türkiye'nin başlıca iç ve dış sorunları ele alındı. Bosna-Hersek, Bulgaristan, başlıca konulardı. Meşrutiyet'in ilân edildiği günlere raslayan bu toplantı gündemindeki hususları bir sonuca bağlayamadan dağıldı.

TERTİB Alay aşamasında askerî birlik. II. Mahmud’un kurduğu Asakir-i Mansure ordusunda başlıca birliklere deniyordu.

TESRİH-İ LİHYE Sakal koyverme. Tahta çıkan Osmanlı Padişahı, son kez tıraş olur ve bir dua ile sakal bırakırdı. Küçük yaşta padişah olanlar ise büyüyünce bu geleneğe uyarlardı.

TEŞKİL-İ TARAFEYN KAİDESİ Geleneksel yargılama düzeni. Meclis-i Vâlâ’da bu düzenin olmayışı, kimi ulema tarafından eleştirilmiş,' ‘kazaskerlerin bile teşkil-i tarafeyn etmedikçe duruşmayı açmadıkları" ileri sürülmüştür.

TEŞRİFATÇI KALFA Harem âmiri Hazinedar Kalfa’nin 19. yy’daki adı. Yapılan yeni saraylarda, harem anlayışı da değişmiş, kalfa kadınlar üniforma giymeye başlamışlardı. Teşrifatçı kalfa, Harem’deki törenlerde üniforma giyerek Padişah’a refakat ederdi.

TEŞRİFAT HARCI Vezirlik rütbesi alanların ödemek yükümlülüğünde olduğu para. Tanzimat döneminde de bu harç alınmıştır.

TEŞRİFAT-I MÜLÛKÂNE Padişaha yakınlıkla ödüllendirme. Beğenilen bir hizmetten ötürü kişiye, Padişah tarafından hediyeler ihsan edilir (eskiden hil’at giydirilirdi) ve yazılan fermanda da "teşrifat-ı mülûkâneye idhal edildiği" vurgulanırdı.

TEŞRİFAT-I MÜLÛKÂNEYE İDHÂL Sarayca hazırlanan protokol listesine girme. Törenlere çağrılacak bir aşamaya ve makama ulaşmadır.

TEŞRİFAT-I UMUMİYE NÂZIRI Osmanlı protokol genel müdürü. 19. yy’ın ilk yarısına kadar görev adı "teşrifatî efendi" idi. Teşrifat-ı Umumiye Nâzırı ya da teşrifat! efendi, Saray ve Bâbıâii protokolünü çok iyi bilmek durumundaydı. Bu konuda, teşrifat defteri denen protokol listesi ve açıklamalarından yararlanırdı. Teşrifat Nâzırı’nın Bâbıâii’de özel bir kalemi (bürosu) ile yardımcıları vardı.

TEŞRİFATÎ-İ ASKERÎ Protokol işlerinden sorumlu subay. Genellikle müşir veya ferik rütbesinde, kültürlü, Batı ve Doğu kurallarını bilen bir

subay olurdu. Törenlerde, toplantılarda yerleri belirler, çağrıları yapardı.

TEŞRİFAT MEHTERİ Kavas. Bâbıâli'den nezâretlere yayan dosya evrak götürüp getiren evrak memuru.

TEŞRİFİYE Tanzimattan önce valilerin ve sancak beylerinin gittikleri bölgede halktan aldıkları vergilerdendi.

TEŞRİN Sene-i Maliye (Şemsiye)'nin sonbahar aylarıydı. Teşrin-î evvel (ekim), teşrin-i sâni (kasım) adları, daha sonraları birinci teşrin, ikinci teşrin olarak da kullanıldı.

TETİMME Fatih ve Süleymaniye medreselerine bağlı, yatılı okul statüsündeki kuruluşlardı. Buralarda Sahn medresesinin orta kısmı öğrenimi yapılır, öğrenciler, medrese hücrelerinde yatıp kalkar, günlük yiyeceklerini de çiğden alarak kendileri pişirirlerdi.

TETKİK-İ MÜELLEFAT KOMİSYONU II. Abdülhamid'in kurdurduğu kitap inceleme komisyonu. Ülkede yayınlanan kitap broşür ve dergileri inceleyen onsekiz kişilik özel bir komisyondu.

TEVARİH-İ AL-İ OSMAN Osmanoğullarının tarihleri. Padişahları dönem dönem ve kronolojik sisteme göre anlatan geleneksel tarihlere deniyordu.

TEVCİHAT-I CİHAT TALİMATI 1873'te çıkarılan yönetmelik. İstanbul, Mekke ve Medine dışında kalan yerlerdeki vakıf camilere atanacak din görevlilerine bağlanacak cihetlerle ilgili düzenlemeler getirmiştir.

TEVCİHAT-I İLMİYE Her yıl yenilenen ve ilmiye mansıp ve pâyelerinin, sırası gelenlere dağıtılması işlemi.

TEVCİHAT-I UMUMİ Genel görev dağıtımı. Her yıl Ramazan bayramı sonunda yapılan genel atamalara deniyordu. Görev değişiklikleri çoğu kez bu işlemle birlikte yapılırdı. Mülkiye, askeriye, ilmiye sınıflarındaki bu dağıtımlar sonunda açıkta kalanlara ise atiyye-i seniye

yolu ile yardımda bulunulurdu. Tanzimat'ta bu uygulama da kaldırılmış, atamalar yeni esaslara bağlanmıştır..

TEVCİHAT PUSULASI Memura verilen atama kararnamesi.

TEVHİD-İ DÜYÛN KARARNAMESİ Dış borçların birleştirilmesine ve ödenmesine ilişkin hükümet kararı.

• Muharrem Kararnamesi

TEVHİD-İ MESKÛKAT 8 Nisan 1916’da çıkarılan yasa. Tedavüldeki paraların Osmanlı lirasına göre değerleri belirlendi. Buna göre, 1 Osmanlı altının 1/100’ü 1 altın kuruş, 1/ Osmanlı altınının 1/108'i 1 gümüş kuruş, 1/mecidiyenin 1/19'u 1 mirî kuruş, 1 mecidiye'-nin 1/33’ü de 1 çürük kuruş kabul edildi. Böylece tedavüldeki 88 tür paraya, Osmanlı lirasına ve gümüş parasına göre yeni değerler kondu.

TEVKİİ Nişancı’nın diğer adı.

• Nişancı

TEVKİ-İ REFİ-İ HÜMAYUN Padişahlık tuğrası.

• Tuğra

TEVLİYET Vakıf mallarına bakma görevi ve hakkı.

• Mütevelli

TEVSİ-İ MEZUNİYET Genişletilmiş yetkiler. Sadrâzam Fuad Paşa bu tür bir yetki genişliğinin vilayetlerdeki birçok sorunun çözümünü kolaylaştıracağını ileri sürdü. Tuna vilayeti bu görüşün ilk uygulama alanı olarak kuruldu.

TEVZİ DEFTERİ Ödenecek vergi miktarlarını ve hane başına düşen payları gösteren ayrıntılı hesap defterleri. Bu defterlere toplanan vergilerin yanı sıra, yasal harcamalar da yazılır, kalanı hazine geliri olurdu.

TEVZİ-İ VERGİ Halkın ödemekle yükümlü bulunduğu vergilerin dağıtımı ve toplanması. Tevzi ve toplama işlemi senede iki kez mayıs ve kasım aylarında yapılırdı.

TEZKİRE Bir konuyu ayrıntılarıyla açıklayan rapor. Tarihçi Cevdet Paşa’nın bu adı taşıyan raporları vardır. Çoğulu Tezâkir’dir.

TEZKİRECİ Sadrâzamlarla diğer nâzır ve vezirlerin özel kalem müdürlüğünü yapan görevli. Sadrâzam tezkirecileri "tezklre-yi evvel" (büyük tezkireci) ve "tezkire-i sâni" (küçük tezkireci) adlarında iki taneydi. Tezkireciler, Sadrazamlığa ulaşan şikâyet dilekçelerini okuyup cezalandırırlar, orduya, valilere gönderilecek yazıların ilk müsveddelerini de hazırlarlardı.

TEZKİRE-İ HAZRET-İ FETVA-PENAHÎ Şeyhülislâmlıkça Sadarete gönderilen yazılar.

TEZKİRE-İ MARUZA Atama, emekliye sevketme gibi işlemler için Bâbıâli’ye veya Saray'a, ilgili daireden yazılan yazı.

TEZKİRE-İ OSMANİYE Osmanlı kimlik belgesi. Osmanlı uyruğundaki herkese verilen isim, şöhret, lakâb, baba ve ana adı, yer, ikametgâh, fiziksel özellikler gibi birçok bilgileri içeren tek yapraklık belgeydi. 1908’de seçim hazırlıkları yapılırken başkentteki Rumlar Bâbıâli önünde toplanarak oy kullanacakların tezkire-i Osmaniye göstermelerinin de koşul olmasını istemişlerdi.

TEZKİRE-İ SÂMİYE Sadrâzamlık yazısı. Velilere gönderilen ve önemli talimatları içeren birçok yazıya bu ad verilmiş ve uzun zaman yürürlükte kalmıştır.

TIBBİYE MECLİSİ 1840'da kuruldu. Tıbbiye'nin program ve eğitim işleriyle ilgilenirken bir yandan da alaylı hekimleri cerrah ve dişçileri etkisiz duruma getirmeyi amaçladı.

TIMAR Yıllık öşür veya haraç geliri 20.000 akçadan az olan toprak parçalarının, bir hizmet karşılığında bir veya birkaç kişiye bırakılması. Bu şekilde tasarruf hakkı kazanan, toprak ürününden öşür alır, devlete olan yükümlülüğünü de yerine getirirdi. Osmanlı toprak rejiminde yarı yüksek soyluluğa dayanan en küçük birim tımardı. Bu ayrıcalığı kişiye tanıyan

devlet, gerekli gördüğünde de geri alırdı. Tanzimat'ta tımar sistemi kaldırıldı.

• Dirlik

TIMARLI SİPAHİ Tımar sahibinin kendisi ile birlikte cepheye götürdüğü, askerlik eğitimi yapmış silahlı ve atlı askerdi. Bunlara "cebelû" da deniyordu.

TİCARET-İ BAHRİYE ve BERRİYE KANUNNÂMELERİ 1860 ve 1864 tarihlerinde çıkarıldı. Kara ve deniz ticaretine ilişkin birtakım esasları kapsayan yasalardı. Her ikisi de Fransız ticaret yasalarından esinlenilerek hazırlanmıştı.

TİCARET ve ZİRAAT NEZÂRETİ Hayriye ve Avrupa tüccarları arasındaki çekişmeler üzerine 1838'de Meclis-i Ziraat ve Ticaret adı altında ilk çekirdek oluşturuldu. Ertesi yıl Ticaret Nezâreti kurulurken, bir yandan da Meclis-i Umur-ı Nâfia teşkil edildi. 1840'da ise Ticaret ve Ziraat Nezâreti başlıbaşına bir kuruluş olarak doğdu.

TOMRUĞA DÂR-I ZİNCİRE VURMAK Suçluları, boyunlarından veya ayak bileklerinden, tomruk denen işkence aracına bağlamak. (Tomruk 3-4 m boyunda iki parçalı ve çok kalındı. Karşılıklı parçaları arasındaki oyuklara, ayak bilekleri yerleştirilir ve bağlanırdı. Aynı işlem boyundan bağlama biçiminde de yapılırdı. Tomruğa vurulanlardan üçü beşi aynı tomrukta bağlı olarak yaşamak zorunda kalırlardı. Vilayetlerde, hükümet konaklarında bu tür işkence araçlarının bulunması doğaldı.)

TOMRUK AĞASI Bâbıâli koruma ve güvenlik âmiri. Buyruğundaki kavaslarla hükümet binalarının nöbet ve bekçilik işlerini yürütürdü. Daha önce aynı görevi muhzır ağa yapmaktaydı.

TOMRUK DAMI Zindan. Ağır suçluların kapatıldığı tutukevleri. BabIâli'nin karşısında "tomruk dairesi" denen ve içinde bu tür bir tutukevinin de bulunduğu bir bina vardı.

TOPÇU OCAĞI Kapıkulu ocaklarından ve yaya sınıfındandı. Topçular, Tophane semtindeki kışlalarda otururlardı. Top dökümü, top

parçaları yapımı bu ocağın görevlerindendi. Asıl topçular ise, tıpkı Yeniçeri Ocağı’ndaki gibi Ağa Bölükleri ve Cemaat Ortaları düzeninde savaşlara katılırlardı. II. Mahmud döneminde bu ocak ıslah edilmeye çalışıldıysa da üç yıl sonra Yeniçerilikle birlikte kaldırıldı. Yerine "Tophane" örgütü kuruldu.

TOPHANE-İ ÂMİRE Osmanlı top döküm ve yapım fabrikaları. Eski Topçu Ocağı, 19. yy başlarında bu adı aldı.

TOPHANE-İ ÂMİRE MÜŞİRİYETİ 1832 de kuruldu. II. Mahmud eski Tophane Ocağı’nın yerine, çağın teknolojisine uygun bir topçu sınıfı ve örgütü öngördü. Tophane Müşirliği aynı zamanda İstanbul'un Galata ve Beyoğlu semtlerinin güvenliğinden de sorumlu tutuldu. Bu ikinci görevi Zabtiye Müşirliği’nin kuruluşuna dek sürdü. 1908'de İmâlât-ı Harbiye Müdiriyeti adını alan Tophane Müşirliği'nde Harbiye Dairesi, Divan-ı Harb Dairesi, Tecrübe Dairesi gibi ihtisas komisyonları vardı. Mühendishane-i Berri-i Hümayun da buraya bağlıydı. Ayrıca birçok topçu birlikleri ile yan kuruluşlar vardı.

TOPHANE MÜŞİRİ Tophane-i Âmire’nin komutanı. Aynı zamanda Hey’et-i Vükelâ üyesiydi. II. Abdülhamid döneminde bu göreve genellikle padişahın çok güvendiği, saraya yakın kişiler getirilmişti, ihtilâllerde Tophane Müşirlerinin rolü büyük olurdu. Askerî Mektepler Nazırlığı, Tophane Müşirlerinin ikinci göreviydi.

TOPRAK BASTI Bir yerden başka bir yere götürülen kesimlik canlı hayvanlar için ödenen bir resim. İstanbul’un kesimlik hayvana aşırı ihtiyacından ve hayvancılık bölgelerine uzaklığı dikkate alınarak bu vergi, İstanbula getirilen hayvanlardan alınmazdı.

TOPRAK KADISI Arazi dâvalarına bakmakla görevli ve bunun için gerektiğinde arazinin bulunduğu yere kadar giden Şer’iye mahkemesi yargıcı.

TOPUZLU KÜLÂH Saray hizmetlerinde çalışanların kullandıkları kalıpsız fes.

TORBA Bâbıâli'de, belge ve yazıların konularına göre bir araya getirilip saklandığı (arşivlendiği) bezden kese. Ayrıca belli makamlara sunulacak yazılar da, imza kartonu yerine torbalar içinde gönderiliyordu.

TRABZON DOKUMASI İpek-keten karışımından, daha çok iç çamaşırı yapımında kullanılan el dokuması. Rize bezi de deniyordu. Başta padişah, saray halkının iç çamaşırları bu bezden yapılırdı.

TUĞ At kuyruğu bağlanmış mızrak. Bu mızrağın ucunda bir de ayyıldızlı temren olurdu. Eski Türk geleneklerinden sayılan tuğ, hem bağımsızlık hem yetki belirtisiydi. Bu nedenle Osmanlılarda da son dönemlere kadar kullanıldı. Padişahlık 6 tuğla, vezirlik 3 tuğla simgeleniyordu. Tanzimat'tan sonra vezirlerin ve diğer asker ve idarecilerin tuğ kullanması kaldırıldı. Padişahlık tuğları ise büyük bayramlarda, gösterilerde ve pek ender olarak kullanıldı.

TUĞ-I SELÂSE Üç tuğ. 19. yy başlarına dek vezirlik alâmetiydi.

TUĞRA Padişahlığın resmî belgelerdeki simgesi. Padişah imzası anlamındaydı. Her padişah için, hattatlarca özel bir tuğra hazırlanırdı. Tuğra, Padişahın ve babasının adları ile sultanlık unvanını da içeren Arabça bir cümlenin, hat sanatı ile iç içe giydirilmiş özel bir biçimiydi. Divan-ı Hümayun'daki "tuğrakeş" denen sanatçı kâtibler bunu, fermanların beratların baş tarafına özenle işlerlerdi. Buna tuğra çekmek deniyordu. Son dönemlerde basılı tuğralar da kullanıldı. Tuğra'nın çeşitli adları vardı: "Tuğra-yı garra-yi cihan-ârâ-yı şehin-şâhâne", "tevki-i refi-i hümayun", "misâl-i meymun", "alâmet-i şerife", "nişan-ı hümayun..." gibi.

TUĞ-I ZERRİN-İ ELVİYE-İ SULTANÎ Padişahlık tuğları ve sancakları.

TUĞRAÎ Tuğra çeken.

• Nişancı
• Tevkii

TUĞRAKEŞ Nişancı'nın yardımcısı. Tuğra denen padişah imzasını çeken hattat-kâtipti. 19. yy da tuğranüvis denildi.

TUĞ ve SANCAK Eyalet valisi vezirlerin bu görevlerine ilişkin tuğ ve bayrak.

TULUMBACI İstanbul'da yangın söndürmeyi görev edinen örgüt. Her mahallenin tulumbacıları vardı. Önden "köşlü" bağırarak ve halkı uyararak gider, arkasında da tulumbacılar takımları ile koşar adım yangın yerine yönelirlerdi. Yangın haberini ise "didebânlar" verirdi. Tulumbacılık 1908'den sonra itfaiye örgütlerinin kurulması ve tulumbacılığın eskisi kadar benimsenmemesi yüzünden geriledi.

TUNA KAZAKLARI Tuna boylarında yaşayan ve kendilerine özgü düzenleri olan milis güçleri.

TUNA VİLAYETİ 1864'te kuruldu. Rusçuk, Tolca, Vidin, Sofya, Tırnova, Niş ve Varna'dan oluşan geniş bir eyaletti. Daha önceki Silistre ve Niş vilayetlerinin birleştirilmesinden doğan bu yeni eyaletin kurulmasındaki başlıca amaç, Sadrâzam Fuad Paşa'nın isteği doğrultusunda tevsi-i mezuniyet ilkesine dayalı, bölgede her türlü ıslahatın gerçekleştirilmesine elverişli bir vilayet örneği vermekti. Valiliğine Mithad Paşa getirilmiş, gerçekten de kısa zamanda umulmadık derecede yararlı sonuçlar alınmıştır.

TURNACIBAŞI Yeniçeri Ocağı'nda 68. Orta'nın komutanı. Son evrede bir pâye durumuna girmiş ve mübaşirlik yapanlara verilmişti. Ocakla birlikte kaldırıldı.

TURUK U MAABİR ve MÜHENDİSİN-İ MÜLKİYE MEKTEBİ 1873'te açıldı. Darülfünûn-ı Cedid adlı üçüncü üniversite kuruluşu içinde, Galatasaray'daki fen fakültesinin adıydı. Yol, köprü ve inşaat teknikleriyle ilgili bu okul, kısa bir süre sonra kapatıldı.

TURUK ve MAABİR NİZÂMNÂMESİ Yollar ve geçitlerle ilgili olmak üzere 1869'da yayınlanan tüzük.

TÜFEKÇİ 20. yy başlarına dek Osmanlı saraylarının muhafız birliklerinde görevli asker. Daha önceki silahşörlerin yerini alan Tüfekçiler genellikle Arnavut, Boşnak, Türk veya Çerkez asıllıydılar. II. Abdülhamid

döneminde tüfekçiler ve komutanları olan tüfekçlbaşı, doğrudan padişaha bağlıydı. II. Meşrutiyet’in ilânından sonra tüfekçi örgütü kaldırıldı.

TÜLBEND AĞASI Padişahın sarıklarını hazırlayan saray görevlisi. 1833'te kaldırıldı.

TÜRKİSTAN Tanzimat dönemi ve sonrasında Türk unsurlarının çoğunlukta bulunduğu bölgelere özellikle de Anadolu’ya denmekteydi. Asıl Türkistan’la bir ilgisi yoktu.

TÜRKİSTAN’IN ERBAB-I ŞEBABI "Türk gençliği" anlamında ilk kez Tanzimat aydınlarınca kullanıldı.

TÜRKKÂRİ Duvar, tavan süslemeciliğinde 19. yy’da ortaya çıkan ve bu yüzyılın konak ve saraylannda çoklukla işlenen, stilize bitki motiflerine dayalı desen. Dolmabahçe Sarayı’nda en özgün ve zengin örnekleri vardır.

ZÂBITA-İ BELEDİYE Belediye kolluğu, belediye yasaklarını kollayan ve uymayanları yakalayan örgüt. 1854'ten itibaren şehir kavası, komisyon çavuşu, tebdil ve tebdil eskisi (belediye müfettişi), komiser, başçavuş ve belediye çavuşu gibi unvanları taşıyan görevlilerce kolluk işleri yürütülmüştür. Bu görevi yapanlara "zabitân-ı belde" deniyordu.

ZABITA-İ SAYDİYE NİZÂMNÂMESİ Kara ve su avcılığı tüzüğü. 1883'te çıkarıldı. Balık avından alınan "sayd-ı mahî resmi"ni %20'ye çıkaran bu tüzük Düyûn-ı Umumiye'nin kuruluşu ile ilgiliydi.

ZÂBİTÂN-I ASAKİR-İ ŞÂHÂNE Osmanlı ordularındaki general (paşa) rütbesinden daha aşağı rütbedeki Osmanlı subayları.

ZABTİYE Kolluk ve güvenlik işleriyle ilgili Osmanlı örgütü. İlkin 1845'te kuruldu. Polis ve jandarma görevi yapan ve zabtiye neferi denen, atlı-yaya askerlerden geniş bir kadrosu vardı. Müşir rütbesinde bir komutanın emrindeki zabtiye örgütü Bab-ı Seraskerî'ye bağlıydı.

ZABTİYE MÜŞİRİYETİ Polis ve Jandarma genel komutanlığı. 1845'te Bâb-ı Seraskerî'de kuruldu. 1869'da bağımsız bir örgüt durumuna getirildi ve nizâmnâmesi yayınlandı.

ZABTİYE NEZÂRET-İ ÂLİSİ Emniyet genel müdürlüğü benzeri bir örgüt. Zabtiye Müşirliğinin devamı olarak 1908'den sonra meydana getirildi. Zabtiye Nâzırı genellikle mülkiye sınıfından ve bâlâ rütbesinden olurdu.

ZÂDEGÂN Soyluluk özelliği taşıyanlar. Osmanlı toplumunda daha eski dönemlerde bu kavram yoktu. 19. yy'da ilkin "zâdegân-ı ilmiye'' denen ulema çocukları böyle bir ayrıcalığı benimsediler. Saraya mensubiyet, tanınmış devlet adamlarının ailesinden olma gibi birtakım üstünlükler de zâdegânlığı gündeme getirdi. Taşrada ise, eski derebeyi ailelerinin torunlarına zâdegân gözüyle bakıldı.

ZAĞARCI Yeniçeri Ocağı'nda ayrı bir sınıftı. Zağarcılar atlı ve yaya olarak Padişahların av partilerine katılırlardı.

ZAHİREBAHÂ Tanzimat’tan önce köylüden alınan ve yasal olmayan vergilerdendi.

ZAHİRE NEZÂRETİ Zahire ve erzak müdürlüğü. Özellikle İstanbul’un tahıl ihtiyacını karşılayıcı çalışmalar yapan ve ülkenin her tarafından başkente yeterince erzak gelmesini sağlayan bir kuruluştu. 1837’de kaldırıldı.

ZAÎM Zeamet sahibi olan. Çoğulu zuamâdır.

ZALEME-İ VÜLÂT Taşrada, yasaların yetersiz kalmasından ve yöneticilerin güçsüzlüğünden yararlanıp halka kötülük eden zorbalar. Bunlar aynı zamanda bulundukları yörenin vergi, güvenlik, yönetim işlerine de fırsat bulduklarında müdahale eden mütegallibeden-diler.

ZÂT-I HAZRET-İ ZILLULLAHÎ Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi olan padişah. Osmanlı padişahları için sıkça kullanılan Iakaplardandı.

ZÂT-I KUDSİYET-İ TACİDÂRİ Kutsal hükümdar. II. Abdülhamid’in kendisi için uygun gördüğü bir sıfattı.

ZÂT-I SÂMÎ FEHİMNE Resmî yazılarda Sadrâzamdan söz edilmek istendiğinde bu deyim kullanılırdı. Bu anlamda, "zat-ı hazret-i sadrâzamî" veya "zât-ı fehamet simat-ı hazret-i sadrâzamî" sözleri de vardı.

ZÂT-I ŞÂHÂNE "Padişah hazretleri" demekti. Başlıca sultanlık unvanıydı. Yazılarda ise bu anlamda daha uzun sıfatlara yer verilirdi: "Zât-ı şevket-simat-ı şâhâ-ne", "zât-ı şevket-sımat-ı cenâb-ı mülûkâne" gibi.

ZEAMET Öşür geliri 20 bin akçadan 100 bin akçaya kadar olan dirlikler. 50 bin akçadan fazla gelirlilerine "ağır zeamet" denirdi. Rüsum-ı örfiye ve rüsum-ı şer-iyeleri de zeamet sahibine ait olurdu. Zaîmler sefer zamanı cebelüleri ile bizzat savaşa giderlerdi.

ZECRİYE Alkollü içkilerle enfiye, afyon ve pamuk gibi inhisara alınan ürünlerden belli bir oranda tahsil edilen bir resim. II. Mahmud’dan itibaren

Maliye Nezâreti’nde Zecriye Muhasebesi adında bir de özel daire oluşturulmuştu.

ZEMİN BÛS ETMEK Padişah katına çıkacakların uyması gerekli bir protokol kuralı. Anlamı "huzurda yeri öpmek" olmakla birlikte bu hareket genellikle yapılmaz, yerden temenna ile aynı anlam ifade edilirdi.

ZER-İ İSTANBUL (Mahbub) III. Ahmed döneminde çıkarılan, 24 ayarda küçük bir altın. Halk arasındaki adı "zincirli altın"dı.

ZEVAİD AKÇASI Vakfın artan geliri. Vakıfla ilgili bütün giderler karşılandıktan sonra geriye kalan bir meblağ varsa vakfiyedeki açıklamalara göre harcanır veya yoksullara dağıtılırdı.

ZEVRAK-I HÜMAYUN Padişaha mahsus kayık.

• Saltanat Kayığı

ZEVVAKİN-İ DERGAH-I ALİ Padişahın yemek işleriyle ilgilenen ve "çaşnigir" adı ile de bilinen görevli.

ZEYT-İ MUKADDES (belesân yağı) Ermeni Katogikosluğuna seçilenin saçlarına sürülen kutsal yağ. 19. yy'ın ikinci yarısında, İstanbul Ermeni Patrikliği ile Sis (Kozan) Katogikosluğu arasında bu dinsel usulden dolayı ve daha çok yetkilere dayalı sürtüşmeler olmuştu.

ZILAM-I KÜFR Dinsizlik karanlığı. Tutucu Osmanlılara göre Batı uygarlığı böyle bir karanlıktı.

ZILLULLAH-İ Fİ’L-ALEM Tanrının yeryüzündeki gölgesi. Birçok İslâm hükümdarı gibi Osmanlı padişahları da bu sanı benimsemişlerdi. Anlamı, Tanrının adaletini yeryüzüne yayan ve kullarını koruyuculuğu altında tutan demekti. Şeriatçı ve hilâfetçi çizgiden kopmayan Tanzimat siyaseti de bu titri korumuştur.

ZIRHLI SEFAİN Zırhla kaplı gemiler. Osmanlı donanması için ilk zırhlı savaş gemisi 1864'de alındı, iki yıl sonra Abdülaziz, çağın en ileri

tekniğiyle yapılmış zırhlılar alarak güçlü bir donanma kurdu. Aynı sırada ülke kıyılarına fenerler konması da gerçekleştirildi.

ZİLHİCCE Arap aylarının on ikincisi. Yazılarda (Z) harfi ile gösterilirdi. Eşhürü'l-hurumdan sayılan bu ayda, hac görevi yerine getirildiği gibi kurban bayramı da vardır.

ZİLKADE Arap aylarının on birincisi. Eşhürü’l-hurum denen haram aylardan biridir. (Diğerleri Muharrem, Receb, Zilhicce'dir.) Bu ayın belgelerdeki işareti (ZA)dır. Halk arasında ise iki bayram arasında kaldığı için (Şevvalde Ramazan Bayramı Zilhiccede Kurban Bayramı), "Aralık" olarak anılır ve bu ayda nikâh kıymanın doğru olmayacağına inanılırdı.

ZİMMI İslâm ülkelerinde yaşayan can ve mal güvenliklerinin korunması, ülke yöneticisince dinsel bir borç kabul edilen gayrimüslimler. Bunlar, cizye ve haraç yükümlüsüydüler. Tanzimat’tan itibaren zimmi deyimi yasaklandı.

ZİNCİRLİ 1716’da çıkarılan altın para. Diğer adı fındık altını'ydı.

ZİRAAT MEKTEB-İ ALİSİ Küçük Said Paşa’nın dördüncü sadrâzamlığında (1882-1885) Halkalı da açılan ve birçok aydın yetiştiren meslek yüksekokulu.

ZİRA-İ MİMARI Osmanlı mimarlığında kullanılan arşın türünden bir uzunluk ölçüsü. 75.8 cm olan zira’nın yarısına "kadem", 1/24'üne parmak deniyordu.

ZOBU (Zobî) Konaklarda uşaklık edenler. Zobular, konak ağalarına yardımcılık ederek yetişirler, deneyim kazandıktan sonra iç ağası olurlardı.

ZOLOTA Gümüş para. Polonya zolotasına benzediği için bu adla tanınan 30 para değerinde bir paraydı.

ZUHAF Aşiret askeri. Aşiret yiğitlerinden askerlik eğitimi görerek özel alaylara katılan milislerdi. Fransızlar Cezayir yerlilerinden Zuhaf alayları

meydana getirdikleri gibi, II. Abdülhamid döneminde de Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde benzeri birlikler kurulmuştu.

ZÜLÜFLÜ BALTACILAR Saray baltacılarından üsküflerine iki yanlı birer zülüf takanlar.

• Teberdârân-ı Hassa

ZÜYUF AKÇA Kalp, mağşuş para

• Sikke-i Mağşuşe

UFAKLIK Tanzimat döneminden itibaren tedavüle çıkarılan bakır, çinko, nikel, kalay alaşımlı, kuruştan küçük paralara verilen ad.

UHÛD-I ATİKA Eski sözleşmeler. Kapitülasyon sözleşmelerinin Osmanlı belgelerindeki adı.

UHUVVET Kardeşlik. II. Meşrutiyetle birlikte İttihat ve Terakki Fırkası'nın yerleştirmeye çalıştığı ilkelerdendi. Buna göre Osmanlı uyruğundaki her dinden ve milletten insanlar, birbirlerini kardeş göreceklerdi. Öteki ilkeler müsavat (eşitlik), adalet ve hürriyetti.

ÛLÂ Sivil (mülkiye) rütbelerindendi. Bâlâ'dan küçüktü. Bu rütbeyi ajanlar "ricâl"den sayılırlardı.

Ûlâ evveli Ûlâ rütbesinin diğer adı. Ferikliğe eşitti.

Ûlâ sânisi Ûlâ evvelinden bir aşağı sivil rütbe. Ûlâ evveli ve sânisi rütbelerini alanlar, törenlerde sırmalı esvap giyer, kılıç kuşanırlardı. "Saadetlü" elkâbı ile anılırlardı. Genellikle büyük bürokratlara (müsteşar ve yardımcıları düzeyinde) bu rütbeler verilirdi.

ULAH Eflâk ve Boğdan'da yaşayan Hıristiyan yerliler.

• Memleketeyn

ULAK Haberci. Devlet hizmeti yapan ve resmî yazıların zamanında yerine ulaşmasını sağlayan atlı habercilerdi. Posta örgütü kurulduktan sonra ulaklık kaldırıldı.

ULEMA-YI FEHÂM Saygıdeğer din bilginleri. İlmiye sınıfının üst düzeyinde bulunanlara özgü sıfatlardandı.

ULEMA-YI RESMİYE Gerçek din bilginleri. Müderris ve kadılardı.

ULEMA-YI TARİK Yol uleması. İlmiye mensuplarının, müderrislik pâyesi almış çocuklarına deniyordu.

ULÛFE Osmanlı askerleri ile kimi görevlilere mahsus bir aylık uygulaması. Günlük hesabına göre ve üç ayda bir ödenirdi. Yeniçeri

Ocağı'nın kaldırılmasından ve aylık sistemine geçilmesinden sonra, ulûfe deyimi ve buna ilişkin uygulama biçimleri de kaldırıldı.

ULÛFE DEFTERİ Yeniçeri Ocağı mensuplarının adlarının yazılı bulunduğu ve ulûfe dağıtımına esas olan defter. Siyakat yazısı ile işlenen bu defter, Yeniçeri Kâtibi'nin sorumluluğundaydı. Defterdeki isim ve künyelere "esami" denir, Ocak'tan çıkarılan yeniçerinin buradaki kaydı da silinirdi. Bu şekilde uzaklaştırılan yeniçerilere "defter çalığı" veya "matrud" denilirdi.

ULÛFE DİVANI Üç ayda bir yapılan ulûfe dağıtma töreni. Yeniçeriler, mevâcib günü Saray'ın Alay Yeri'nde toplanırlar, keseler getirilir ve Ruznâmeci Defterdarı'nın gözetiminde her yeniçeriye ulûfesi teslim edilirdi. Bu vesileyle askere yemek yedirilmesi de gelenekti.

ULÛM-I ALİYE TAHSİLİ Yüksek bilimler öğretimi. Dârülfünûn'un açılması için gösterilen gerekçeydi.

ULÜ'L-EMR Şeriatın ve adaletin buyurduğu işlerle görevleri yerine getiren İslâm hükümdarı. Kelime anlamı; "bilim, erdem hak ve eşitlik ilkelerini temsil eden"di.

UMUM HİL'ATİ Padişahın ölümü veya hal'i nedeniyle yeni padişah tarafından, başta Sadrâzam ve Şeyhülislâm olmak üzere görevinde bırakılanlara kürk giydirilmesiydi. Tanzimat'la birlikte bu gelenek sona erdi.

UMÛR İşler anlamında "emr' in çoğulu. Umûr-ı maliye, umur-ı mülkiye gibi tamlamalarda kullanılırdı. İlk nezâretler de bu adlarla kurulmuştu.

UMÛR-I HARİCİYE NEZARETİ Dışişleri ile ilgili nâzırlık. 1838'de kuruldu.

• Hariciye Nezâreti

UMÛR-I MALİYE NEZARETİ Tanzimat'tan önceki yıllarda, II. Mahmud'un Darbhâne-i Amire ve Hazine-i Mansure'yi birleştirerek kurduğu Maliye Nezâreti'nin ilk adı.

• Mâliye Nezâreti

UMÛR-I MESALİH-İ AMME Toplum düzeni için yapılması gerekli işler. Narh koymak, güvenliği sağlamak, vergide ve askerlikte haksızlıkları önlemek bunlardandır.

UMÛR-I MÜLKİYE NEZARETİ Sadaret Kethüdalığı'nın yerine 1837'de kurulan içişleriyle ilgili nezâret.

• Dâhiliye Nezâreti

UMÛR-I NÂFİA Ülke için gerekli yatırımlar ve işler. Bu amaçla bir de meclis kurulmuştu.

• Meclis-i Umur-ı Nâfia

USÛL-İ AKLAM Osmanlı devleti dairelerinin özel çalışma düzeni. Kalem şeflerinin buyruğunda kâtiplerle diğer yardımcı personelin günlük işleri yürütmesine deniyordu.

USÛL-İ CEDİDE-İ AVRUPA Tanzimat yeniliklerinin bir adı. Batı'daki yeniliklerin alınması ve uygulanması demektir.

USÛL-İ CEDİDE-İ ZABTİYE Osmanlı jandarması. 19. yy'ın ikinci yarısında Rumeli'nde kurulan ilk jandarma birliklerine bu ad verildikten bir süre sonra, jandarma deyimi de yerleşmeye başladı.

USÛL-İ MEŞVERET 1867'de Mısır Hıdivi İsmail Paşa'nın, Batılı devletlere güvenerek başvurduğu yöntem. Bu danışma konseyi, İsmail Paşa'nın bağımsız tasarısıyla ilgili girişimlerinden biriydi.

USUL-İ MUHAKEMÂT-I CEZAİYE KANUNU 1880 de çıkarılan ilk ceza mahkemeleri usulü yasası. Bu yasa, bütünüyle Fransız Ceza Mahkemeleri usulü yasasından uyarlanmıştı.

USUL-İ MUHAKEMÂT-I HUKUKİYE KANUNU 1881 de yayınlanan ilk hukuk muhakemeleri usulü yasası. 1807 tarihli Fransız hukuk mahkemeleri usulü yasasından yararlanılarak hazırlanmıştı.

USUL-İ MUHAKEMÂT-I ŞER'İYE KARARNÂMESİ 30 Ekim 1914'te yayınlandı. Şeriat hukuku alanına giren konuları belirleyen ve bunun dışındaki her konunun nizâmiye mahkemelerinde çözümlenmesini açıklayan yasa gücünde bir kararnâmeydi.

USUL-İ MUHAKEME-İ TİCARET NİZÂMNÂMESİ 1862'de çıkarılan ve ticaret mahkemelerindeki yargılama usullerini içeren tüzük.

USUL-İ TAHAFFUZ İtalyanca "kırk gün" anlamındaki "karantina" deyimi yerine Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın bulduğu deyim.

• Karantina

USÛL-İ VERASET TEBEDDÜLÜ 1867'de yayınlanan Ferman-ı Ali ve İsmail Paşa'ya hıdıvlik verilmesi ve Mısır veraset usulünün değiştirilmesi.

ÜBBEHETLÛ Eski görkem. Sadaretten uzaklaştırılan Osmanlı paşalarına yazılarda "übbehetlû devletlû paşa hazretleri" deniliyordu. Son dönemde sık sık sadrâzamlığa getirilen devlet adamlarının en sevmedikleri elkap buydu.

ÜÇ ANBARLI 18. yy sonlarında büyük donanmalarda ilk sırayı alan yelkenli savaş gemileri. Eski kalyonların daha gelişmiş bir tipi olan üç anbarlılara, III. Selim ve II. Mahmud ilgi duydular ve Osmanlı donanmasına en yeni yelkenlileri aldılar. 19. yy ortalarına doğru buharlı gemiler rağbet görmeye başlayınca eski üç anbarlılar işlevlerini yitirdi. Mahmudiye adındaki en büyük üç anbarlı İse uzunca bir süre hapishane olarak kullanıldı.

ÜLKÂ-YI MISRİYYE 19. yy'ın ortalarına doğru "Mısır ülkeleri" anlamında kullanılan birdeyim. Mehmed Ali Paşa, Mısır'ı ve komşu ülkeleri bu ad altında birleştirip bağımsız bir devlet kurmak istiyordu. Tıpkı "Memalik-i Osmaniye" gibi.

ÜMENÂ Eminler. İşletmecilik alanlarında görevli "emin" denen üst düzey memurlarının tümüne deniyordu.

ÜMERÂ Tanzimat'tan önce sancakbeyi-beylerbeyi düzeyindeki sivil ve asker yöneticiler. Daha eskilerde ise ümerâ, beylerbeylerinin (eyalet valilerinin) buyruğunda idiler.

Ümerâ-yı Askeriyye: Büyük rütbeli subaylar (paşalar).
Ümerâ-yı Bahriye: Amiral rütbeli deniz subayları.
Ümera-yı İzâm: Komutanların büyükleri.

ÜMMET Müslümanları kapsayan geniş toplum. Kavim ve ırk ayrılığı gözetilmeden bütün Müslümanlar ümmeti oluşturmaktaydı. Bunun yerine "Millet-i İslâmiye" deyimi de kullanılırdı.

ÜMMET-İ OSMANİYYE Genç Osmanlılar tarafından kullanılan bir deyim. Geniş kapsamlı bir Osmanlı ulusçuluğunu ifade ediyordu. Dince; İslâm, Hıristiyan, Musevi, Dürzi; kavim olarak; Türk, Arap, Laz, Gürcü,

Çerkez, Toska, Pomak, Boşnak, Ermeni, Bulgar, Rum,... Tüm Osmanlı uyrukluları içine almaktaydı.

ÜSERÂ-YI ZENCİYE TİCARETİNİN MEN'İ 1890 Brüksel Konferansı'na Osmanlı Devleti de temsilci gönderdi. Buna bağlı olarak da 17 Aralık 1890'da bir kanunnâme çıkarılarak zenci köle alım satımının Osmanlı topraklarında yasaklandığı duyuruldu. 30 Ekim 1908'de Çerkez ve sair köle ve cariyelerin alım satımlarının yasaklandığı bir irâde-i seniye ile ilân edildi.

ÜSKÜF Önceki yüzyıllarda bazı saray mensuplarının, son dönemlere kadar da kadınların giydikleri fes benzeri bir başlık.

ÜST Sadrâzam ve vezir kürkü. Kolları çift yenli (iki parçalı), sırma işlemeli kumaşla kaplı olurdu.

• Erkân Kürkü

ÜZENGİ AĞASI Padişahın ata binip inmesinde üzengisini tutan ve yardım eden saray ağası. Abdülaziz'den sonraki padişahlar ata binmediklerinden üzengi ağalığı da unutuldu. Bunun yerinne "rikâbdarağa" da denirdi.

VÂCİBÂT-I UMÛR Yapılması ve ele alınması zorunlu işler. Yol, su, köprü, kaldırım, okul gibi herkesi ilgilendiren ve devletten beklenen işler için kullanılırdı.

VÂCİBÖ’R-RİÂYE Gözetilmesi gerekenler. Kayırılan ve korunan kişiler anlamındadır. Sadrâzamların, büyük devlet adamlarının yetişkin çocukları bu tanımlamaya göre korunur, kendilerine aylık bağlanır ve müteferrika gibi unvanlar verilirdi. Tanzimat’la birlikte bu gelenek kaldırılmaya çalışıldı.

VÂDİ Tanzimat’tan önceki dönemlerde edebî akımlar. Baki vâdisi, Nâbi vadisi gibi.

VÂDİ-İ SÂDE Tanzimatçı şair ve yazarların, anlaşılır dille ve yeni tekniklerle yazımları. Bu adı, eski tarzdan kopamayan sanatçılar tenkit yollu kullanmaktaydılar.

VAHDET-İ MİLLİYE Ulusal birlik. 20. yy’a doğru, önce Jön Türkler’ln daha sonra da ittihatçıların savunduğu bir görüştü.

VAHŞİ ÂHU Âli Paşa’ya takılan adlardandı, ince yüzlü, siyah iri gözlü, derin bakışlı, ürkek yaratılışlı, aynı zamanda da acımasız ve amansız oluşunu anlatmak üzere karşıtları bu deyimi bulmuşlardı.

VAK’A-İ HAYRİYE 16 Haziran 1826'daki Yeniçeri Ocağının kaldırılması olayı. Uzun zaman tasarlanan fakat başarılamayan bu girişim, "hayırlı bir olay" sayılmıştı.

VAK’ANÜVİS Tarihsel olayları yorumsuz yazmak üzere atanan resmî tarihçi. Bunların yazdıkları kronolojik kaynaklara vakâyinâme deniyordu. 18. yy’da başlayan vak’anüvislik, Osmanlı Devleti’nin sonuna dek sürdürüldü. Ancak, son vak’anüvislerin hazırladıkları eserlerden bir kısmı basılmamıştır. Vak’anüvislikten önce ise Şehnâmecillk vardı. Şehnameciler, vak’aları verirlerken yer yer nazım tekniği de kullanılırlardı.

VAKÂYİ-İ SENE Bir yıl içinde geçen ve tarih bilimi açısından önemli olan olaylar. Vak’anüvisler genellikle olayları yıl yıl vermeyi ve yıl içinde

de aylara göre sıralamayı gözetirlerdi.

VAKÂYİNÂME Günlük olayların yazıldığı eser. Aynı anlamda "ruznâme" de deniyordu. Padişahların yaşamları ile ilgili vakâyinâmeler tutulduğu gibi, daha genel kapsamlı olanları da vardır.

VAKIF insanlığa, dine, eğitime ve topluma yönelik bir iyiliği amaç edinen ve süreklilik arzeden durumlar. İslâm dininin esaslarına göre kurulan vakıfların birçok çeşitleri vardı: Bunlardan başlıcaları; Vakf-ı evlâdiye, vakf-ı ebnaiye, vakf-ı müstesna, vakf-ı muallak vs. idi.

• Evkaf

VAKFİYE Kadı huzurunda düzenlenen ve vakfedilenlerle koşulları içeren hüccetler. Vakfiyeler, şer'i mahkeme siciline aynen işlendiğinde kesinlik ve süreklilik kazanırdı. Vakfiye koşulları hiçbir nedenle değiştirilemezdi.

VAKİT ve MASLAHAT Osmanlı siyasetinde geleneksel bir görüş. Bir konunun, zamanın koşullarına ve işlerin gidişine göre değerlendirilmesi demekti.

VAKT-İ MUHTAR Hayırlı bir iş için seçilen uğurlu zaman.

VALİ Osmanlı taşrasında en büyük yönetici. Valiler Tanzimat'a kadar, her biri bir ülke genişliğindeki eyaletleri vezir rütbesiyle yönetiyorlardı. Tanzimat döneminde ise eyalet sınırları küçültüldü ve valilik, mülkiye sınıfı içinde başlı başına bir görev sayılmaya başlandı. Bu dönemde aynı anlamda "vali-i vilayet", "vali-i belde" deyimleri de kullanılıyordu.

VÂLİDE ALAYI Yeni padişahın annesinin, göz hapsinde tutulduğu eski saraydan törenle ayrılması ve Topkapı Sarayı'na gelmesiydi. Bu tören, Tanzimat dönemi ve sonrasında da yapılmıştır. Ancak, padişahlar Topkapı Sarayı'nı kullanmadıklarından Vâlide alayı da yeni saraylar arasında olmuştur.

VÂLİDE SULTAN Padişah anası. III. Murad'ın annesi Nurbânu Sultan bu unvanı alan ilk padişah annesidir. Sonraki dönemlerde Vâlide Sultanlık

resmî nitelik kazanmıştır. 19. yy'daki ünlü vâlide sultanlar Nakşidil (II. Mahmud'un), Bezm-i âlem (Abdülmecid'in), Pertevniyal (Abdülaziz'in)'dir. Tanzimat'la birlikte Meclis-i Vükelâ'ya Valide Sultan Kethüdası da katılmış, böylece bu unvan, Batı'daki kraliçelikle eşdeğerde olmuştur. Vâlide sultanlara ender olarak Mehd-i Ulyâ da denmiştir.

VÂLİDE SULTAN DAİRESİ Saray'ın harem bölümünde Vâlide Sultan'a ayrılan bölüm. Burası, aynı zamanda yarı resmî nitelik taşırdı. Kâtibe Kalfa denen bayan sekreterler, Mâbeyn'e ve dışarıya yazılacak hükümnâmeleri kaleme alırlardı. Padişah da annesiyle görüşmelerini bu dairede yapardı.

VÂLİDE SULTAN KETHÜDASI Vâlide Sultan, Padişahlık sarayında büyük bir dairede ve çok kalabalık bir kadro ile ikamet ederdi. Çoğunluğu kadınlardan oluşan bu dairenin başlıca erkek sorumlusu kethüda idi. Vâlide Sultan kethüdası, Tanzimat'la birlikte önem kazandı. Meclis-i Vükelâ'nın sonuncu üyesi sayıldı.

VALİ-İ MÜMTAZ 1841 'den itibaren Mısır valilerine verilen unvan. Mısır Veraset Fermanı ile Mehmed Ali Paşa, ayrıcalıklı vali olmuştu. Sözkonusu unvan, 1867'de hıdivlik unvanı verilinceye dek kullanıldı.

VAPURHANE 19. yy in ikinci yarısında buhar makinesi ile çalışan atelyeler ve imalathaneler.

VARAKA Tek parçadan ibaret yazılı kâğıt veya belge.

VARAKA-İ MASLAHAT Resmî bir işle ilgili pusula.

VARAKA-İ SAHİHA Senet yazımlarında kullanılan matbu ve resmî damgalı kâğıt.

• Damgalı kâğıt

VARAKA-İ SAHİHA NİZAMNAMESİ 1866'da çıkarıldı. Meclis-i âlî-i Hazâin tarafından hazırlandı.

VARAKPARE Pusula. Küçük bir kâğıda yazılmış not.

VARDAKOSTA (Fr. Gard de kodé) Kıyı güvenliği (sahil tarassudu) işinde kullanılan küçük ve süratli bir gemi türü.

VARİDAT-I RÜSÛMİYE NİZÂMNÂMESİ 1862 de yayınlandı. Resim ve harçların türlerini tahsilini ve oranlarını belirleyen tüzük.

VARİDATÎ Maliye Nezâreti gelir memurlarına deniyordu. Daha sonraları varidat müdürü veya varidat memuru adını almışlardır.

VAZ'-I ESAS MERASİMİ Temel atma töreni. Daha eskilerde bu iş bir duadan ibaretken 19. yy'dan itibaren programlı törenlere dönüştürülmüştür.

VEDİÂ-YI İLAHİYE Allahın emaneti olan toplum. Osmanlı padişahları, geleneksel bir siyaset anlayışı ile, hangi dinden ve milletten olursa olsun bütün tebaayı Allahın bir emaneti sayar, incitilmeden, haksızlıklara uğratılmadan yönetmeyi zorunlu kabul ederlerdi. Fermanlarda bu deyim, sözkonusu anlamı ile geçmektedir.

VEFÂEN FERAĞ Mirî araziye mutasarrıf olan kişinin, borç ödeninceye kadar tasarruf hakkını başkasına devretmesiydi.

VEKÂLET-PENÂHİ Nâzırlık yapmakta olanlara hitaben yazılarda kullanılan ve "bakanlık makamı" anlamına gelen deyim.

VEKİLHARÇ Eski konaklarda ve paşa kapılarında her türlü harcama işini, ev sahibi adına yapan yetkili. Yeniçeri Ocağında ise levazım subayı görevi yapan vekilharçlar vardı.

VEKİL-İ SALTANAT Sadrâzamlara verilen unvanlardandı. Sultanın yetkili vekili demekti. Bu anlamda "vekil-i devlet" de deniyordu.

VELÂDET-İ ALİYYE VUKUU RESMİ Padişahın yeni bir çocuğunun doğması münasebetiyle yapılan tören. Resmî törenin yanısıra şenlik ve donanmalar da yapıldığı olurdu. Doğum, bir hatt-ı hümayunla ilân edilir, sadrâzam ve şeyhülislâm ile diğer devlet büyükleri saraya giderek

padişaha tebriklerini sunarlar, karşılığında hediyeler alırlardı. Bunların eşleri de sarayda lohusa ziyaretinde bulunurlardı.

• Beşik Alayı

VELÂDET-İ HÜMAYUN Baştaki padişahın, her yıl kutlanan doğum yıldönümü. Bu nedenle şenlikler düzenlenir, Yedikule'den toplar atılarak halka duyuruda bulunulurdu.

VELİAHD-I SALTANAT Osmanlı tahtının adayı. Daha önceleri veliahtlık resmen sözkonusu değildi. Abdülaziz'e Veliaht olarak devlet protokolünde bir yer belirlendiği gibi (padişahın hemen arkasında ve ayakta) Sultanlık sarayına bitişik özel bir de konut (veliahtlık dairesi) tahsis edildi. Son dönemlerde ise "veliahd-ı saltanat-ı Osmaniye" denildi.

VELİYÜ'N-NİAM Yazışmalarda Şeyhülislâmlar hakkında kullanılan övücü sözlerdendi.

VENEDİK DUKASI 17. yy sonlarına doğru basılan bir adı da "şerifî" olan Osmanlı altını. Aynı ağırlık ve biçimdeki Venedik altınına benzerliğinden bu adla tanınmıştı.

VEZARET Vezirlik. Mülkiye (sivil) rütbelerin son ve en yüksek aşaması. Müşirliğe ve kazaskerliğe eşitti.

VEZARET ALÂMETİ 19. yy a kadar olanların rütbe ve nişan geçerliliğindeki simgeler. Bunlar tuğ, sancak, mehter ve kapı halkıydı.

VEZARET BERAT-I ÂLİŞÂNI Vezirlik rütbesi verilenlere yazılan fermandı. Bu deyim yerine "vezaret menşuru", "berât-ı saadet-âyât" ve "mensur-ı meserret-gayât" da denirdi.

VEZARET-İ UZMÂ Sadrazamlık.

VEZARET KANUNNÂMESİ 1790'da çıkarıldı. Vezirlik koşullarını, vezir sayısını, atama ve uzaklaştırmaları belirliyordu. Tam uygulanamadı.

VEZİR Sultanın yardımcısı. Sayıları giderek çoğalan vezirler için zaman zaman yeni uygulamalar getirildi. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrâzamlığından itibaren İstanbul’da vezir bulundurulmadı. Bu yüzden Divan-ı Hümayun da işlevini yitirdi. Öte yandan "taşra vezirliği" ortaya çıktı. Tanzimat’la birlikte nâzırlara vezirlik rütbesi verilmeye başlandı. Son yıllarda ise Padişahça bahşedilen bir pâye durumundaydı.

VEZİRÂZAM Büyük vezir. Çelebi Sultan Mehmed döneminden, Köprülü Mehmed Paşa’nın sadrazamlığına dek Osmanlı baş vezirlerinin değişmez unvanı oldu. Alışılmamış koşullar öne sürerek iktidara geçen Köprülü Mehmed Paşa, sadrâzam unvanını aldıktan sonra da zaman zaman vezirâzam unvanı yazışmalarda kullanıldı.

VEZİRÂZAM MÜHRÜ 1860’dan sonra, sadrâzamlık görevine atananların kendi adlarına hazırlattıkları mühür. Bunu ilk kullanan Keçecizâde Fuad Paşa oldu. Sadrâzamlar, resmî unvanlarının böyle olmasına karşılık, eski bir geleneğe uyarak mühürlerine "vezirâzam" sanını yazdırmışlardır. Bu mühür, sadrâzam'ca incelenen resmî yazıların altına basılırdı. 1878’de Tunuslu Hayreddin Paşa mühür kullanmadı. Yazıları imzalayan ilk sadrâzam oldu.

VEZİR-İ MEÂL-İ SEMİRİM Tanzimat döneminde padişahların sadrâzamlara hitap şekliydi. Hatt-ı hümayunlardaki başlık genellikle buydu.

VEZİR İSKELESİ Osmanlı devlet adamlarının, Bâbıâli’ye gelip giderken kullandıkları (hâlen Sirkeci araba-vapuru iskelesi olan) özel iskele. Saraya gidilirken ve özellikle de alaylarda bu iskelede törenler yapılırdı.

VEZİR KAPI KETHÜDASI Eyalet valisinin İstanbul’daki tam yetkili vekiliydi. Bâbıâli ile, vezir adına her türlü görüşmeyi tam yetkiyle yapar, emirleri tebellüğ ederdi. 1863’te kapı kethüdalığı için yeni esaslar belirlendi. 1908’de de kaldırıldı.

VEZİR ODASI Dolmabahçe Sarayı’nda Mâbeyn Dairesi’nde, nâzırların oturduğu özel oda. Padişahla görüşmek üzere saraya gelen nâzırlar ve vezir düzeyindeki diğer görevliler burada oturur, çubuk ve kahve içerlerdi. Birçok önemli siyasi tartışma da bu odada geçerdi.

VİLAYÂT-I SİTTE LÂYİHASI Altı vilayet için sunulan tasarı. 1895'de, İngiltere, Fransa ve Rusya bu ad altında Osmanlı hükümetine bir tasarı verdiler. Doğu Anadolu'yu kapsayan altı vilayette yeni bir mülkî yönetim kurulmasını zorladılar. Amaç, burada oluşturulması düşünülen Ermeni muhtariyetine zemin hazırlamaktı.

VİLAYÂT-I ŞARKİYE Doğu vilayetleri. Erzurum, Kars, Erzincan, Van ve diğerleri. 1919'da oluşturulan "Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye (Doğu Vilayetleri Ulusal Hakları Savunma) Cemiyeti, 4 Eylül 1919'da Sivasta alınan bir kararla "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adını almıştı.

VİLAYET SALNAMELERİ İl yıllıkları. 1867'den başlayarak Rumeli ve Anadolu vilayetleri için ayrı ayrı salnâmeler çıkarılmıştır. Vilayetlerin genel durumunu, yönetim, eğitim ve askerlik kadrolarını oldukça sağlıklı rakamlarla veren bu yıllıkların en eskisi 1283 (1867) sonuncuları ise 1330 (1914) tarihlidir. En zengin salnâme koleksiyonları Ankara, Bağdat, Diyarbekir, Halep, Kastamonu, Konya, Selanik, Sivas vilâyetlerine aittir.

VLADİKALIK 1852'yedek Karadağ'ı Osmanlı Devleti adına, yöneten ve dinsel bakımdan da Rum patrikhanesi'ne bağlı olan Piskoposların unvanı. Vladikalar, Karadağ'ı dinsel kurallara göre yönetirlerdi.

VOYNUK (Bulgarca Voynik): Barışta vezirlerle devlet adamlarının, savaş zamanlarında da ordunun atlarına bakan, Has Ahır işlerini üstlenen gayrimüslim bir asker sınıfıydı. Çoğunlukla Bulgarlar'dan seçilirlerdi. "Hassa" ve "amme" voynukları olarak ikiye ayrılmışlardı. Çeribaşı, Pirimkür, Likatör denen subayları vardı. Baştınaları (özel çiftlik) ekip biçerlerdi. Bu örgüt, 1878'e dek varlığını koruyabildi.

VOYVODA Eflak-Boğdan prensleri bu unvanı taşırdı. Ayrıca, iltizama bırakılan yerlerin vergilerini toplayan ve mültezimlerce görevlendirilen tahsildarlarla vezir haslarına bakan görevlilere de voyvoda deniyordu. 19. yy'a dek eyalet valileri ile sancak mutasarrıflarının, kendilerini temsilen kazalar gönderdikleri kimi görevlilere de voyvoda denilmekteydi.

VÜCÛH-I BELDE Tanzimat döneminde Müslüman halkın bir oylama esasına göre seçtiği ve eyalet, liva, kaza meclislerine üye olarak gönderdiği kişilerdi.

VÜCÛH ve MUTEBERAN-I AHALİ Halkın ileri gelen ve seçkin kesimi. Genellikle resmî görevliler bunlarla ilişki kurar ve halka yönelik uygulamaların gerçekleştirilmesinde etkinliklerinden yararlanırlardı.

VÜKELÂ VAPURU Yazın Boğaziçi'ne taşınan nâzırlarla diğer bürokratların bindikleri özel vapur. Bu vapur, devlet ileri gelenlerini Boğaziçi'nin belli iskelelerinden alır, Sirkeci'ye getirirdi. Nâzırlar yan kamaralarda otururlardı.

VÜKELÂ-YI DEVLET 1876 Kanun-ı Esasîsi'nin getirdiği "bakanlar kurulu" anlamında yeni birdeyim. Bir süre Meclis-i Vükelâ'nın yerini almıştır. Sadrâzam, hariciye, dâhiliye, adliye, harbiye, bahriye, maliye, maarif, nafia ve ticaret, şûra-yı devlet nâzırları ile şeyhülislâm ve evkaf nâzırından oluşmaktaydı. Bunun yerine "vükelâ-yı fihâm hazeratı" da denirdi.

VÜLÂT-I İZAM ve MUTASARRIFÎN-İ KİRÂM TALİMÂTI Valilerin, mutasarrıfların, kaymakam ve nahiye müdürlerinin yetkilerini, il, sancak, kaza ve nahiye örgütlerini tanımlayarak birtakım esaslara bağlayan 22 Eylül 1858 tarihli yönetmelik.

VÜZERÂ-YIİZÂM Büyük vezirler. Vezirlik rütbesi veya pâyesi almış bulunanlara deniyordu.

YAHUDHANE Az sayıda Yahudi evinden meydana gelen küçük Yahudi mahalleleri.

YAHUDİYAN Yahudiler. Osmanlı ülkelerinde yaşayan Musevi cemaati mensuplarına deniyordu.

YALDIZ ALTINI Lâle devrinde tedavüle çıkarılan ve uzun süre geçerliliğini koruyan küçük bir altın para.

YALI Kıyı konağı. Boğaziçi'nde devlet erkânının ve İstanbul ricâlinin yaptırmış oldukları, her birinin özel bir adı bulunan ünlü meskenlerdi. 19. yy'in ikinci yarısında Boğaziçi deniz ulaşımına buharlı vapurlarla daha elverişli bir şekilde açılınca iki yakadaki yalı sayıları da hızla arttı. Yalıların bir özelliği de kayıkhanelerinin ve küçük birer iskelelerinin bulunmasıydı.

YALI KÖŞKÜ Sarayburnu ile Sirkeci arasındaki ünlü bir köşk. Kırım Harbi sırasında içinde imalathane açılmıştı. 1890'da demiryolu yapımı sırasında yıkıldı. Önündeki iskelenin bir özelliği, Topkapı Sarayı dışında ölen padişah ve sultan hanımların cenazelerinin buradan saraya nakledilmesiydi. Padişahlar, sefere çıkan donanmayı bu köşkten izler, Kaptan Paşa ve maiyyetini burada kabul ederdi.

YAMAK Tanzimat'tan önce paralı asker adayları. 19. yy'a girilirken bunlar da paralı (ulûfe alan) bir sınıf oluşturmuşlar ve yeniçerilerin yanında her türlü yolsuzluklara ve ayaklanmalara katılmışlardır.

YARI MEBUS 1845'te çıkarılan bir hatt-ı şerif ile her vilayet merkezinden seçilerek gönderilecek temsilcilere sonradan verilen ad. Tanzimat uygulamalarının neden olduğu hoşnutsuzlukları öğrenmek üzere vilayetlerden ikişer murahhas başkente getirtildi. Bunlar hükümet ışık tutucu yetkinlikte kişiler olmadıklarından umulan sonuç alınamadı.

YARLIK Tellâllar aracılığı ile halka yapılan resmî tebliğler. Ferman anlamı taşıyan bu deyim Kırım hanlarının buyrukları için de kullanılmaktaydı.

YASAKÇI Tanzimat'a kadar İstanbul'daki yabancı elçiliklerde kavaslık eden yeniçeriler. Tanzimat döneminde bunun yerine kavas deyimi kullanılmaya başlandı.

YASAMA DEFTERİ Dirlik kayıtlarına özgü defter. Her dirliğin (has, zeamet ve tımar) yeri ve alınacak öşürün kuralları, miktarları vs. bu kütüklerde yazılıydı.

YAŞMAK Ferâceyi tamamlayan ince yüz tülü, iki parçalı olan yaşmağın bir parçası başı, bir parçası da yüzü örterdi. Omuza inen uzantıları ise ferace üzerinde bırakılır veya yaka içinde toplanırdı. Yaşmak, örtünmekten çok güzel görünmek içindi. Kolalı beyaz yaşmaklar, şık hanımlara değişik bir hava verirdi.

YAVER-İ EKREM 1862'den itibaren Padişah a emir subayı olarak atanan müşir rütbeli subaylara verilen unvan. Bu göreve ilk atanan, Keçecizâde Fuad Paşa olmuştur.

YAVER-İ SADR-I ALİ Sadrâzam yâveri. Binbaşı rütbesinde ve Sadrâzamın askerî danışmanlığını yapan görevli. 1860'lı yıllardan itibaren atanmaya başlanmıştır.

YAYLAK ve KIŞLAK RÜSUMU Kesimlik hayvanlar için çeleplerin ödediği bir resim. Hayvan sevkiyatı İstanbul'a yapıldığında bu resim ödenmezdi.

YAZILI MAHMUDİYE Atik ve cedid rumî denen ve II. Mahmud zamanında çıkarılan altın paraların adı.

YED-İ ADİL Dava konusu malın saklanması sorumluluğunu yükümlenen ve yargı mercii tarafından tayin edilen kişi.

YEDİKULE ZİNDANI 19. yy ortalarına kadar İstanbul'un en büyük ve önemli hapishanesi. Buraya Vezir Makteli (Vezirlerin başlarının kesildiği yer) de deniyordu. Ayrıca siyasi suçlular ve savaş dönemlerinde düşman devletlerin elçileri de burada gözaltına alınırlardı.

YEDİNCİ DAİRE-İ BELEDİYE Fuad Paşa nın birinci Sadrâzamlığı (1861 -63) sırasında teşkil edilen Adalar Belediyesi. İlk reisi de Küçük Said Paşa olmuştur. Bu ve Altıncı Daire-i Belediye, İstanbul'daki ilk belediye örgütleridir.

YED-İ VÂHİD USULÜ Ürünün devlet tarafından ve belirlenen fiat üzerinden alınması sistemi. 1838'de İngiltere ile yapılan ticaret sözleşmesi gereği kaldırıldı ise de bu kez "inhisar" sistemi getirildi.

YELDİRME Sayfiyelerde ve taşrada giyilen bir kadın üstlüğü. Mantoya benzeyen yeldirmeyi, yaşmak-ferâce geleneğinden ayıran başlıca fark, başörtüsü ile kullanılmasıydı.

YEMEKLİK Ülke yararına bir iş başaran ve özellikle de savaşta yiğitlik gösterenlere maaş yerine bağlanan gelir. Yemeklik, arpalık'a göre daha az gelir sağlardı. Kile ve kantar rüsumu gibi vergilerden ayrılan paylardı.

YEMENİ Üzerine basma sistemi ile çiçek desenleri işlenen bezden başörtüsü veya büyük mendil. Yemeniyi kadınlar başörtüsü, erkekler de fes çevresinde sarık olarak kullanırlardı. Yemeniden, sofra örtüleri, çarşaflar da yapılırdı. Yazmacılık, yemeni boyama ve pazarlama mesleğine deniyordu.

YEMEN MADALYASI Yemen'deki karışıklıkların yatıştırılmasından sonra 1892'de çıkarılan altın ve gümüş madalya. Altını, müşir, vezir ve bâlâ rütbelilere, gümüşleri ise daha aşağı rütbe ve pâyede bulunanlara takıldı.

YENİÇERİ 1826'ya kadar İstanbul'da silah altında tutulan paralı asker. Önceleri 165 Orta'dan, son dönemlerde de 196 Orta'dan ibaret olan Yeniçeriler kalabalık bir ocak (ordu) teşkil etmekteydiler. Ocağın başlıca subayları, Yeniçeri Ağası, Sekbanbaşı, Kethüda Bey, Samsoncubaşı, Zağarcıbaşı, Turnacıbaşı, Muhzır Ağa, Haseki, Başçavuş, Kethüdayeri, Yeniçeri Efendisiydi. Orta subayları ise Çorbacı, Odabaşı, Vekilharç, Bayraktar, Başeski, Aşçıusta ve Sakabaşı idi. Yeniçeriler düzenlerinin bozulmadığı dönemlerde son derece disiplinli, devşirilmeleri ve yetiştirilmeleri özel kurallara göre yapılan güçlü bir muhafız ordusu oluşturmaktaydılar. Ulema sınıfı ile işbirliği ederek devlet üzerinde birçok

kez etkili olmuşlar, fakat son dönemlerde düzen ve disiplinlerini yitirerek bela kesilmişlerdi. Vak'a-i Hayriye sonucu yeniçerilik kaldırıldı.

YENİÇERİ AĞASI Yeniçeri Ocağı'nın komutanı. Osmanlı ordusunda kara küvetlerinin başlıca komutanıydı. Ağa Kapısı denen yerde oturur, Ocak'a ilişkin birçok yetkilerinin yanısıra İstanbul'un ve Padişah'ın güvenliğinden de birinci derecede sorumlu bulunurdu.

YENİÇERİ KAZANI Yeniçerilere yemek pişirilen ocak kazanlarına verilen ad. Ocaklılar bunu kutsal sayarlar ve ayaklanmalarda sırığa takıp sırtlarında toplanma yerine götürürlerdi. "Kazan kaldırma" deyimi bununla ilgiliydi.

YENİÇERİ NİŞANI Her orta ve Bölük'ün özel simgesi. Bozulma döneminde Yeniçeriler bu nişanlarını limana gelen gemilere, esnafın iş yerlerine koyarak sözde emniyete alırlar bunun karşılığında da cebren para sızdırırlardı. Buna "balta asmak" deniyordu.

YENİÇERİ ODASI Asker kışlaları.

• Oda

YENİSARAY Topkapı Sarayı'nın bir adı.

• Saray-ı Cedide-i Âmire

YEVM-İ ŞEKK Kuşkulu gün. Ramazan'ın başlayıp başlamadığı konusunda kuşkulu olunan güne deniyordu. Şaban ayının otuzu, bu adla anılır, eğer 29. gece hilâl görünürse oruca niyet edilir, görülmezse Şaban ayının otuz çektiği kabul edilirdi.

• Rüyet-i Hilal

YEVM-İ VELÂDET-İ HÜMAYUN Padişahın doğum günü. Yevm-i mes'ud da denir ve bayram olarak kutlanırdı.

• Velâdet-i Hümayun

YEZİD-İ CEDİD 1890'dan sonra istibdadını daha da artıran ve aydınlara göz açtırmamayı amaçlayan II. Abdülhamid'e, yönetiminden hoşnut olmayanların taktığı bir lâkap.

YILDIZ SARAY-l HÜMAYUNU II. Abdülhamid'in, Beşiktaş üzerindeki tepede müstahkem mevki niteliğinde yaptırdığı saray. Burada daha önce de bir köşk ve birçok binalar vardı. Abdülhamid yenilerini de ekleyerek Yıldız Sarayı'nı genişletti.

YILDIZ SİLAHHANESİ II. Abdülhamid'in Yıldız sarayı'nda meydana getirdiği çok zengin silah koleksiyonu.

YOL FERMANI (Fr. passeport) Tanzimat döneminde Osmanlı ülkesine girenlerden aranmaya başlayan giriş belgesi, pasaport.

• Mürur Tezkiresi

YÖRÜK (ve Puşiyan Taifesi) Anadolu'da göçebe yaşayan bir kısım Türkmenler. Osmanlı yasaları bunların gezip dolaşmalarına, başkalarına zarar vermemek koşulu ile diledikleri yerde kışlayıp yaylamalarına izin vermekteydi. Yörüklerden Rumeli'ne geçip yerleşmiş olanlarından ise, 19. yy öncesine kadar özel bir asker sınıfı vardı.

YURTLUK ve OCAKLIK Bölgelerdeki irsî beylere geçimleri ve geleneklerini sürdürmeleri için, ayrıca devlete bağlılıklarını sürekli kılabilmek düşüncesiyle bırakılan toprak gelirleri. Yurtluk, kişiye ömür boyu koşulu ile bırakılan gelirlerdi. Ocaklık ise soy sürerdi. Yurtluk ve ocaklık mutasarrıfları, sözkonusu toprağın gerçek sahibi sayılmadıklarından satma, devretme haklan yoktu. Ancak toprağı işleyenlerin ödemekle yükümlü bulundukları şer'i ve örfî vergileri alırlardı. Uygulaması ise genellikle Doğu bölgelerindeki Ekrad beyleri ile ilgiliydi.

YÜK Yüzbin akçe tutarında bir hesap birimiydi. Hazine hesaplarında geçerdi.
